

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

શ્રી. કિ સ ન સિ હ આ વ ડા નાં લ ખે લાં ખોળાં પુસ્તકો

- ૧ હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
- ૨ ઘોડો શ્રેય કર્તેનું આત્મચરિત્ર
- ૩ જીવનનાં દર્શ (પ્રેમચંદ્રની નવલિકાઓ)
- ૪ ગરીબની હાલ (")
- ૫ ઈંદિરા (નવલકથા)
- ૬ નવવિધાન (શરત્પાણીની નવલકથા)
- ૭ અરક્ષણીયા "
- ૮ હેમાળહેન "
- ૯ જીવનયાત્રા "
- ૧૦ છુટકારો "
- ૧૧ ભૈરવી "
- ૧૨ અંધાપો "
- ૧૩ શ્રી. અરવિંદ ઘોષના પત્રો

અગત્ય થવાનાં

- ૧ ચિત્રા (મૌલિક નવલિકાઓ)
- ૨ છીપોલીઓ (રસાત્મક ચિંતનશીલ નિર્ણયિકાઓ)
- ૩ રવિકિરણો (ભાગ ૧-૨) (દાગોરની ટુંકી વાર્તાઓ)
- ૪ રેણુકા (હિંદી સાહિત્યની ૧૫ પ્રતિભાધ વાર્તાઓ)
- ૫ પ્રેમાશ્રમ (પ્રેમચંદ્રની શ્રષ્ઠ નવલકથા)
- ૬ જીવનધુલ્લ (નવા જીવનની નવલકથા)
- ૭ કબીર : એમના જીવન, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંપ્રદાયનો ગુજરાતમાં પ્રભાવ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પર તેની અસર.
- ૮ રત્નમાળા : ગુજરાતની તત્કારીખ, નોંધ સાથે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વિરચિત

કુ મુ દિ ની

(પ્રો. બલવંતરાય ક. ઠાકોરના પ્રવેશક સહિત)

: અનુવાદક :

કિસનસિંહ ચાવડા

ચિત્રકાર

કનુ દેસાઈ

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કું.

બુક્સેવર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

કેશવગામ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

આ વૃત્તિ પહેલી
તા. ૫-૧૧-૩૫,

૨૦/૧૧/૩૫

૧૯૩૫

૧૯૩૫

૧૯૩૫

૧૬૫૦૨

16502

મુદ્રક

રામુ પરમાનંદ દક્ષર
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર

અર્પણ

બહાવાં અને વત્સલ
ત્રેહમ સોદ્ધિયા વાડીઆને

આ ભા ૨

આર્ય સંસ્કૃતિની રૂઢી પ્રતિમા સમા કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની આ નવલકથા ‘યોગાયોગ’ શુદ્ધ ‘આર્ય’ લક્ષણોથી ભરપૂર છે. એનાં ખાત્રો, એતું વાતાવરણ, એતું કલાવિધાન બધું જ કવિવરે પોતાની લાક્ષણિક અને પ્રતિભાવંત વિચ્છેદનતાથી ભવ્ય રીતે સરજ્યું છે. આર્ય નારીત્વની આવી મહિમાવંતી અને ગૌરવશીલ, કાવ્યભરી અને ચિત્રમય આલેખના વિરલ છે. સર્જનની આ ભવ્યતા મુરખ્ખી થી બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરે પોતાના પ્રવેશકમાં જતાવી છે. અત્યાર સુધી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થએલી કવિવરની નવલકથાઓમાં કુમુદિની પોતાની લાક્ષણિકતાથી જુદી જ તરી આવશે. સૌન્દર્યદ્રષ્ટિભર્યા પ્રવેશક માટે થી બલવંતરાય ઠાકોરનો હું અંતરથી ઉપકાર માનું છું. આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે આર. આર. શેઠનો અને એને સચિત્ર કરનાર ભાઈ કનુ દેસાઈનો હું આભારી છું.

મુંબાઈ

કિસનસિંહ આવડા

૫-૧૦-૩૫

આ ભા ૨

આર્ય સંસ્કૃતિની રૂઢી પ્રતિભા સમા કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની આ નવલકથા 'યોગાયોગ' શુદ્ધ 'આર્ય' લક્ષણોથી ભરપૂર છે. એનાં પાત્રો, એતું વાતાવરણ, એતું કલાવિધાન બધું જ કવિવરે પોતાની લાક્ષણિક અને પ્રતિભાવંત વિચ્છાણતાથી ભવ્ય રીતે સરળ્યું છે. આર્ય નારીત્વની આવી મહિમાવંતી અને ગૌરવશીલ, કાવ્યભરી અને ચિત્રમય આલેખના ચિરલ છે. સર્જનની આ ભવ્યતા મુરખ્ખી શ્રી બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે પોતાના પ્રવેશકમાં બતાવી છે. અત્યાર સુધી ગુજ્ઞ રાત્રીમાં પ્રસિદ્ધ થએલી કવિવરની નવલકથાઓમાં કુમુદિની પોતાની લાક્ષણિકતાથી જુદી જ તરી આવશે. સાન્દર્યદૃષ્ટિભર્યા પ્રવેશક માટે શ્રી બલવંતરાય ઠાકોરનો હું અંતરથી ઉપકાર માનું છું. આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે આર. આર. શેઠનો અને એને સચિત્ર કરનાર ભાઈ કતુ દેસાઈનો હું આભારી છું.

મુંબાઈ

૫-૧૦-૩૫

કિસનસિંહ આવડા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પૃષ્ઠ	ક્રમ	પૃષ્ઠ
૧ દીવાની વાટ ...	૧	૩૦ સ્વભાવ વિરક્ત... ..	૧૪૫
૨ મધુસૂદન ...	૫	૩૧ પરાજય ...	૧૫૦
૩ કુમ્ભિની ...	૧૦	૩૨ મધરાતે ...	૧૫૭
૪ પ્રેમને અન્યાય... ..	૧૫	૩૩ વિપાદનું ગાન ...	૧૬૨
૫ રક્ષણી ...	૧૯	૩૪ ચિંતાનો વટોળિયો ...	૧૬૮
૬ પ્રત્યાઘાત ...	૨૨	૩૫ વટોળિયાનું તોફાન ...	૧૭૩
૭ દીવો કરવા ...	૨૫	૩૬ ભાઈનું શાસન ...	૧૮૦
૮ ભાઈખહેન ...	૨૯	૩૭ આજ્ઞા અને ઇચ્છા ...	૧૮૫
૯ બાધુભાવ ...	૩૪	૩૮ પ્રત્યાઘાત ...	૨૦૦
૧૦ ખહેનનું સૌભાગ્ય ...	૪૧	૩૯ અણુસમજણ ...	૨૦૮
૧૧ પ્રારબ્ધની કીલ્લા ...	૪૬	૪૦ માયાની મિઠાશ ...	૨૧૭
૧૨ જુની યાદી ...	૫૦	૪૧ રનેહને ખાતર ...	૨૨૫
૧૩ નિવેદિતા ...	૫૪	૪૨ અણુધાર્યો પલટો ...	૨૩૪
૧૪ પરિણયની સૂચના ...	૫૯	૪૩ વિચિત્ર ભાવદર્શન ...	૨૪૪
૧૫ અપમાન ...	૬૧	૪૪ કલ્પના અને વાસ્તવિકતા ...	૨૫૫
૧૬ હાર કે જીત ...	૬૫	૪૫ અસમાનતાનું પરિણામ ...	૨૬૮
૧૭ પિયેરપર ...	૭૦	૪૬ વાઈની પાસે ...	૨૮૭
૧૮ સમદુઃખિયા ...	૭૮	૪૭ સહવેદનાનું સાન્દર્ય ...	૨૯૭
૧૯ આગગાઠીમાં ...	૮૨	૪૮ વહેમી માનસ ...	૩૦૫
૨૦ પ્રથમ પરિચય... ..	૮૮	૪૯ ભાઈનું હૃદય ...	૩૧૩
૨૧ સ્વપ્નભંગ ...	૯૪	૫૦ નારીત્વનું અપમાન ...	૩૧૮
૨૨ આગીને વખતે... ..	૯૭	૫૧ સ્ત્રી હૃદય ...	૩૨૯
૨૩ સમભાવ ...	૧૦૫	૫૨ માત્ર લાગણીને ખાતર ...	૩૩૯
૨૪ અભિસારિકા ...	૧૦૯	૫૩ જિજ્ઞાસી સ્વાભાવ ...	૩૪૭
૨૫ મુદાગરાત ...	૧૧૩	૫૪ મુરકેલી ...	૩૫૪
૨૬ ગૃહિણી ...	૧૧૭	૫૫ ગરીબોનું ઐશ્વર્ય ...	૩૫૮
૨૭ વિચિત્ર જૂંચ ...	૧૨૪	૫૬ નવો કોયડો ...	૩૬૯
૨૮ વિયોગ ...	૧૩૦	૫૭ ભાઈખહેન ...	૩૭૫
૨૯ પરાજયી માનસ ...	૧૩૯	૫૮ ખહેન ગઈ ...	૩૮૦

પ્ર વે શ ક

કર્તા : . બ્રહ્મવૈતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

પ્રવેશક

‘ક્ષણે ક્ષણે ય નવતા મુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ!

ક્ષણે ક્ષણે જ્યાં નવતાપ્રપતિ સ્વયં નિહાળે રમણીયતા ત્યાં.”

સૌન્દર્યની આ જૂની વ્યાખ્યા શબ્દાલુ છે, કેવળ નકારોક્તિ છે (કેમ જે નવું એટલે જે જૂનું બણીતું નહીં તે), અપર્યાપ્ત પણ છે. રવીંદ્ર ગાહુના જેવી પ્રતિભા આપણને જે ઝગડે ઝગડે આપે છે તે માત્ર નવીનતા નથી, હૃદયગમ નવીનતા છે કેમ જે તે આર્દ્ર હોય છે, વળી તે સનાતન-નિયતિસિદ્ધ-શુદ્ધ કલ્પી જ ન શકાય એવું-ગંભીર ને સાથે અચરતીમર્થુ- (એક જ શબ્દે દ્રહિયે તો) ભવ્ય હોય છે. કલાકારોની ખોટ નથી. કેટલાક દાયકાઓમાં તો, વસંતે જેટલા કેકિલો ચોતર્ફ અને આઠે પ્રહર ટોક્યા કરે છે, તેટલા તેઓ થઈ જાય છે. પરંતુ જેમ સેંકડો બજવામાં હાથોટી તાર અને વાદ્યો અનુપમ મેળ જેનો આત્મા એવો તો એક તુમ્હારુ ઝડપિ, તેમ કલાકારોમાં બાળજી; અથથ અનેક રસોમાં એકસરખી વિહરતી એમની કલાનું પણ ઊંચું, તે એમનો કુરુણતા સાથે ભવ્યતાનો દેહાત્મસંયોગ. કુરુણતાની એક પછી એક લટરી લહેરાયા કરે, એક એકથી ભિન્ન, અનંત; એકે ન ઊપજાવે ઝ્વાનિ ન ઊપજાવે ઝ્વાનતા પણ; અનત-વિવિધ માર્દવમાધુર્યના જ સરની અખૂટ પરંપરા લહેરાવે : અને જે બળે એ લટરીઓથી ખચિત આખો પ્રવાહ વહે તે તેનો આત્મા,

એકરૂપ, અવિચલ નિર્વિકાર, જન્ય : નામરૂપ દેશકાલસ્થિતિસંજ્ઞે-
ગાદિ ઉપાધિએ માત્ર માનવી છતાં આસ્ત્રિની શુદ્ધ સમુદાત સમરસ
દીપ્તિએ દેવ. અથવા કર્તા પોતે આ સત્ય પ્રસંગોપાત્ત બિન્ન બિન્ન
રૂપે અનેકાનેક વાર છેડ્યા કરે છે, તેમાંથી આ નવલમાંનું એમનું
જ એક રૂપક જુવો. પ્રાતઃકાલ રોજ ને રોજ દરેકને ગમે તે સ્થિતિ-
ભાંય તાજગીભર્યો શાપી ? વિશાલ ક્ષિતિભિન્નિગામી જલપરનાં
દર્શન ગમે તે મનોદશામાં માણસને શાંત ગંભીર અને સ્વસ્થ
કેમ બનાવે છે ? ગાનમાં સ્ત્રીન થતાં પ્રાણી માત્રને શાંતિ
વળે છે સ્ત્રી રીતે વારુ ? કર્તા જવાબમાં દર્શાવતગર્ભ અર્થાન્તરન્યાસ કે
જુદા જુદા અલંકાર લાગે એવી વિરાટ વ્યાપ્તિ આલેખે છે :—

રોડિન શકાલે આનેકલોન ઘોરે કુમ્ભ તાર દાદર ઘોરે બોરો ગાન બાળના
કોરે છે. શકાલ બેલાકાર શૂરે નિજેર દેખતીગોતો બેદના બિરશીર છનીબ
હોયે અશીમ રૂપે દેખા દેવ. તાર બંધનમુક્તિ થઈ. શાપગુલો જોનો મહાદે-
બેર જઠાય પ્રકાશ પાન લૂપન હોયે. બેયાર નદી ગુલિ બેયાર સમુદ્ર ગીયે
ખિલનૂ બિરામ લાલ કરે. તાર રૂપ બોદયે જય, ચંચલતા છૂપે હોય ગભીર-
તાય. બિપ્રદાર નિઃશરણ છેડે બોલલે, “ સંસારે શુદ્ધ કાલઠાઈ રાત હોયે
દેખા દેવ, કુમ્ભ ચિરકાલઠા ધાકે આડા લે; ગાને ચિરકાલઠાઈ આશે શામને
શુદ્ધ કારઠા જય વુરછ હોયે, તાતેષ મન મુક્તિ પાય. ”

શુદ્ધ હિન્દુ સંસ્કૃતિ ઉપર તો યરનાં યર જામી ગયાં છે. સૈકા પછી
સૈકાએ તેને એમ જાડી જાડી દાટી દેવાનું જ કાર્ય કર્યું છે. વિદેશી
ગિરાસુઓ તર્ક કરે છે કે હિન્દના જે વિભાગોમાં મુસ્લિમ રેલ સૌથી
ઓછી ફરેલી ત્યાં એટલે કે દક્ષિણપથના દક્ષિણ ભાગમાં એ સંસ્કૃતિ
શુદ્ધ રૂપે હોવી જોઈએ. ત્યાં જે અવશેષ આત્મારે પણ હોય તે એ
મૂલ રૂપના અવશેષ. પરંતુ પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ ત્યાં પહોંચેલી ક્યા રૂપમાં
અને કેટલી શક્તિમત્તાં સાથે, તેનું માથું પહેલું બંધાય તે પછી
આવાં અનુમાન ચિન્ત્યવસ્તુ પણ બની શકે. વળી આત્મારે તો ત્યાં

મળી આવે છે માત્ર સ્થૂલ આચારજ્ઞાન અને યાજ્ઞ રીતભાતની જાડી-
 ભૂત વિગતોની બૂલભુલામણી. એ કર્મકંડ આધ્યયારો અને આદ્યગારો
 જે ઋષિપૂર્વજોનાં સન્તાન, તો કાં તો સન્તાનો પૂર્વજો જેવા રહ્યાં જ
 નથી, અથવા તો એ ઋષિપૂર્વજોની સંસ્કૃતિ આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત
 સાહિત્યમાંની કે એલિફન્ટા અને ઇલોરા આજે પણ મૂક સાદી દૃષ્ટિ છે
 તે સંસ્કૃતિ હતી જ નહિ. ત્રીજી યાજ્ઞત આ પણ વિચારમાં લેવી પડે,
 જે જ્યાં મુસ્લિમ સલ્તનતની આણુ નોતી ફરી ત્યાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિની
 રેલ પણ ઓછીઆછી ફરેલી હોવી જોઈએ, એવા કેવળ તર્કની સામે
 જતા કુચ જેવા દાખલા પણ આપણી સામે પડ્યા છે. એ પ્રાચીન
 આર્યસંસ્કૃતિના આત્માની રહીસહી કંઈકે જાણ્યા આપણને દેખાતી
 લાગે છે, તો તે યૌગાળના સમાજમાં મળી આવે છે. જ્યાં વિરોધી
 સંસ્કૃતિના જળરા ધસારા સામે ટકી રહેવાને લગભગ એટલું જ જળ
 તળપદી સંસ્કૃતિને ઉત્તેજિતપુનિત કરવું પડ્યું હોય, ત્યાં જ તેના
 આત્માની કંઈકે એધાણી-બલેને ઓછાયા અને પડ્યા રૂપે પણ-સૈથી
 વધારે ચિરંજીવ નીવડી હોય, એવો તર્ક ઉપરના તર્કથી ઓછો વજનદાર
 પણ ગણી શકાય એમ નથી. વિરોધાભાવે-આત્મરક્ષણ માટે ખુબ
 મથવું પડેલું ના હોય ત્યાં-કાલનું વહન તો જડતા જ ઉત્પન્ન કરે છે.

અને આવા આવા વિચારવલણોને બલેને આપણે એક બાજુએ
 રાખીએ, તથાપિ આ નવલમાંનાં ભાષ્યજ્ઞેન, વિપ્રદાસ ચટ્ટરજી અને
 કુમુદિની, જાણે હિન્દુ નહીં પણ “આર્ય” છે, વર્ણસંકર નહીં પણ
 શુદ્ધ ઋષિસન્તાન છે, કાલિદાસ અને તેના પહેલાંના સમયમાંથી સદેહે
 આણ્યાં હોય એવાં પાત્રો છે. જેની વચ્ચે ઉમરનું અન્તર એટલું મોટું
 છે કે એ જોડી ભાષ્યજ્ઞેન કરતાં પિતાપુત્રીની જેવી વધારે છે. પિતામાતા
 મરી જાય છે ત્યારે ભાગ્યે દશ વર્ષની કુમુદિનીને વિપ્રદાસનો જ આધાર
 રહે છે. મોટી પહેનો છે, તેમાંથી જે સૌથી ન્હાની તેના લગ્નનો યનાવ

કુમુદિનીની બાલક સ્મૃતિમાં અતિ આછી રેખાએ જ નોંધાયો છે. અને કુલીન જમીંદારોના રિવાજો પ્રમાણે એ બહેનો સાસરે ચાલી જાય છે તે જાણે બીજી દુનિયામાં જ ચાલી જાય છે, એમાંથી એકેને પિયેર આવવા જેવો પ્રસંગ પણ કુટુંબમાં વર્ષો સુધી આવતો નથી. બીજો ભાઈ છે કુમુદિનીથી થોડાં વર્ષ મોટો, તે પિતામાતાના મૃત્યુ પછી થોડા સમયમાં અભ્યાસ માટે વિદાયત ચાલ્યો જાય છે, અને હજી ત્યાં જ હોય છે તે દરમિયાન આ નવલમાંના જનારો બને છે. વિપ્રદાસ પરણેલો પણ નથી. સગપણ થઈ ગયેલું અને લગ્ન લીધેલાં, પણ પીડી ચોળાય તેને આગલે દિવસે કન્યા અચાનક મરી ગઈ. બીજી વાર સગપણની ખટપટ શરૂ કરેલી, તેમાં વિધ્ન આવ્યું. અને વિપ્રદાસ અવિવાહિત જ રહી ગયા છે. આમ આ ભાઈબહેન કેવળ અન્યોન્યા-શ્રેયે આઠનવ વર્ષ રહ્યાં, તે દરમિયાન કુમુદિની બાળામાંથી યુવતી થઈ જાય છે, અને તે દરમિયાન એ અંગ્રેજી સાધારણ ભણી, સંસ્કૃત સારું ભણી, સંગીતમાં સારી પેઠે વ્યુત્પન્ન બની ગઈ, ફોટોગ્રાફી, નિશાનબાજી, શેતરંજ વગેરે પણ શીખી, એ તેની પરચુરણ અને અનિયમિત કમ-વિહીન કેળવણીની વિશિષ્ટતા આટલી, કે બધું જ એ વિપ્રદાસ કંતેથી ભણેલી. અને આવા વર્ષોના એકાગ્ર પરિશીલનથી, ગુરૂને જે પૌરુષેય દૃઢતા સહજ, તે શિષ્યા કુમુદિનીમાં પણ અનાયાસે ધર કરી રહી.

બાળલગ્નના રિવાજવાળા સમાજમાં કોઈ કન્યા રહી જાય છે તો તેના મિલકતોમાં પતિ વિપેના ખયાલ અને ખ્વાબ નથી ફરકતા એમ ન સમજવું; ઉલટા વધારે આવ્યા કરે. કુમુદિનીને તો પિતાતુલ્ય મોટાભાઈ શિવાય બીજું કોઈ જ સ્વજન નહોતું, એટલે તેની આંતર-દૃષ્ટિ બહેલી બિધી વધારે પોષાઈ, અને એની પતિભાવનાએ (સંસ્કૃત સાહિત્ય દ્વારા મળેલી) પૌરાણિક ઉમાની પતિભાવનાનું અને (ભજનો દ્વારા મળેલી) મધ્યકાલીન ચીરાની પતિભાવનાનું અન્તિમોન્નત રૂપ

લીધું. અને સાથે સાથે આ વિશિષ્ટ લક્ષણ પણ ચિત્રમાં જણાવ
 ગયું, કે નટવર ગિરિધર ગોપાલલાલ જેવા પતિ સાથે, અથવા મહે-
 શ્વર ચંદ્રશેખર કપડી ધૂર્જટિ કૃત્તિવાસ ઈગાધર મૃત્યુજય મદનાન્તક
 જેવા પતિ સાથે, પત્નીને દાસ્ય અને શુભામગીરી જ ઉચિત, પરંતુ
 એ પતિદેવતનું જે સજ્જન મર્ત્ય જિમ્મ, તેની તો પત્નીના ઊપર એટલી
 ખેલદ સત્તા હોય શકે નહીં; મર્ત્ય પતિ સીતા ઇન્દુમતી સાવિત્રી
 શકુન્તલા આદિએ સ્વયંવરે વરેલા પતિને જે સત્તા અને ગૌરવ આપેલાં,
 તેથી વધારે પત્ની કને માગીજ શકે નહીં. તાત્પર્ય કે આપણે વર્તમાન જમાને
 સ્ત્રી જે “સ્ત્રીલક્ષ” ને માટે આગ્રહી છે, તે “નવી સ્ત્રી (ન્યૂ વુમન)”નું
 માનસ આપણી આર્યાચીન સૃષ્ટિસંસ્કૃતિમાં ભલે ને માત્ર એકએ હજાર
 વર્ષજ ધ્યાનમાં લેતાં નવાઈની વાત હોય, પરંતુ તે પહેલાંના હજાર
 એહજાર વર્ષ અહીં આર્યાવર્તમાં ઊગેલી અને ફેલાયેલી પ્રાચીન આર્ય-
 સંસ્કૃતિમાં તો એ ‘સ્ત્રીત્વ’ના હક્કોને વળગતું સ્વાધીન માનસ, અભિજ્ઞત
 સ્ત્રીઓનું સામાન્ય માનસ હતું, અને આપણી નાયિકા કુમુદિની એની
 વિશિષ્ટ કેળવણીને બળે સ્ત્રીત્વના હક્કોને પ્રાણાધિક માનતી બની ગઈ
 હતી. આમ આ કુમુદિની પાત્ર ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંની અંદ્રાવલી મોહિની
 આદિ મૈયાઓના વર્ગનું છે.

આવી કુમુદિનીને પતિ મળ્યો ખરો, પણ એ તલસી રહી હતી
 દેવ માટે, દેવસદશ સખા માટે, અને એને તો મળે છે નર્થો દાનવ.
 અહીં કર્તા કેટલાંય જર્મીદાર કુટુંબો વચ્ચે વંશપરંપરા ઉતારતા અને
 દર પેઢીએ વધુ ઉગ્ર અને કિન્નાખોર ચતા જતા વૈરભાવની વાસ્તવિક
 હકીકતને પોતાનું સાધન બનાવી લે છે. સાથે સાથે એ પતિ-આ-
 વાર્તાનાયક મધુસૂદન ગોપાલ-“ આજકાલના ચમ્પ પડેલ લખેસરી
 (ધિ ન્યૂ રિય) ” વર્ગની વ્યક્તિઓમાં જે ધનમદ, હુંપદ, સત્તાસોભ,
 હૃદયહીનતા, શિરજેરીને જ અહ્મત્ત માનવાની લત, કુલીનતા જૂની

શિષ્ટતા આદિ માટે ખાસ જારી કરી, વગેરે જોવામાં છે, તેના આ-
 જ્ઞાન નમૂના જેવો છે. અને મધુસૂદન વધારે ફાટ્યો છે કેમકે ફાળ્યે જ
 ગયો છે, હારનો કે ધીરજ રાખવી પડે એવો પણ એકે ફટકો એને
 પડેલો જ નથી. આખા બંગાળમાં ગિરણી કંપનીઓ આદિના હાથનો
 જ પહેલો જમાનો તેના પહેલા પાયાનો એ સૌથી વિશેષ ફાળી ગયેલા
 ભાગ્યશાળીઓમાંનો એક છે, દેશમાં લક્ષ્મીનો જ મોટો સેવારો
 આવ્યો, તેના આગળ ધપતા ઉંચે ઉછળતા શીશુનું જ તે એક જિંદુ
 છે, એટલે તોછડાઈ નક્કાઈ પોતાનો બોલ તે જ સ્મૃતિ અને શ્રુતિ
 એવું વલણ જોનામાં અસહ્ય બની ગયું છે. આવો માણસ પરણવાને
 નવરો પડે પાકટ ઉમરે, એટલે એના મનમાં પણ પતિના હક્ક હોદ્દા
 વગેરે વિષેના ફાંટા સાદી સમજની અને શિષ્ટાચારની મર્યાદાઓને
 વઠાવી ગયા હોય, એમાં પણ શી નવાઈ. ઘોષાલ-ચરણ ખા-
 નદાનો વચ્ચેની જૂની પુરાણી અદાવતને સંભારીને “રાજ” બનેલો
 મધુસૂદન પ્રથમ વિભ્રદાસનું આખું કર્જ આગલા શાહુકારોને ચુકવી
 દઈને પોતે તેનો એકજ શાહુકાર બને છે, અને આ કન્યાને માટે
 માણું કરે છે. અનુમિતધટનાચતુર વિધિ આ પ્રમાણે આ બેનો
 “યોગાયોગ” આણી મુકે છે અને આ ઇતિહાસ આરંભાય છે.

વિવેચનામાં એક અનિવાર્ય જેવો દોષ છે. કોઈ કલાકૃતિની
 સંકલનાનું જ્યારણ પહેલું વાંચવામાં આવે, કૃતિ તે પછી એ વિવ-
 રણ સાંભરતું હોય ને વાંચવામાં આવે, તો સામાન્ય વાંચનારને
 કર્તાની ગોઠવણી અને પરમ્પરા, તેણે અમુક સ્વીકૃતિઓમાંથી અતુમાનો
 ખેંચી ખેંચીને તે પ્રમાણે—માત્ર ભૂમિતિરક્ષકની લખ્ખિઓ (પીઓરમ)
 ની જેમ—જેડી દીધી હોય, એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રતિભાની
 એ સર્જનલીલા અને જુદાં જુદાં ચારિત્ર સાથે એકસરખી સદાતુભૂતિ-
 માંથી દેખાતી—સર્જની—જતી પરમ્પરા, એવા વાચકને બાણે ગિતરતા

પ્રદેશની, બુદ્ધિબલ કે ગણિતના ખેલ જેવી હશે, એવો 'ભાસ થાય છે. વાચકને કૃતિના એક પછી એક ચીકેડા વધારે સમજાતા આવે છે, એ લાભ એને મળે ખરો, પણ સર્ગનલીલાના દર્શનથી જે આશ્ચર્ય અને આનંદ મળવા જોઈએ તે ઘટી જાય છે. પરંતુ આમ સામાન્ય કલાકારોની કૃતિઓના વાંચનમાં જ થાય છે. સ્વીદ્રિતાથ જેવાની સૃષ્ટિ પાંદડે પાંદડે અને ડાંખળી ડાંખળીએ રસથી લીલાયી વિરોધા-ભાસથી અને ચમત્કૃતિથી એટલી તો ઊભરાઈ જાય છે કે જેને કુદરતથી ગણિતશાસ્ત્ર માટે પક્ષપાત એવા વાચકોને પણ તે કલાની ઝપટના ભોગી બનાવી રાકે છે. કર્તા પોતે આ નવલમાં જ એક 'સ્થલે કહે છે તેમ-

“માનુષ્યેર પ્રકૃતિ નાના ખિરદ્ધ ધાતુ મિથોલ કોરે વૈરી, તાર એકઠા પ્રમાણ એઈ-જે મધુસૂદન નખિન કે ગણીર લાગે રનેલ કરે.”

હુદ્દ મામુલી શબ્દો બનાવો અને સંજોગોમાંથી ગંભીર પરિણામો નીકળી પડે છે વિચાર કરી કરીને અમુક નિશ્ચયને અમલમાં મુકવા જતાં પણ નિશ્ચય રહી જાય છે બાબતોએ, દૃઢ માણસને પોતાને જ ઠાથે ચમ્પ જાય છે કંઈક અણધાર્યું, એવી એવી બલિદારી આપ્યા જ કરવામાં આ સર્જક સિદ્ધહસન હોમ, તે ડગલે ડગલે પોતાના વાર્તાપટમાં અવનવી ભાત અને ખુદીઓ ઉઘાવતો ઉઘાવતો અને વાચકને ચકિત કરતો કરતો જ આગળ વધે છે. મુખ્ય પાત્રોની આસપાસ ઊભિત અને ઉપકારક આતુર્ભગિક પાત્રો, મુખ્ય પ્રવાહના પેટામાં ઉત્પત્તિસુક્ષ્મ ગૌણ તર્કો યથાયોગ્ય આવ્યા જ કરે છે, એટલા બાહ્યમાં, કે કર્તા સમક્ષ તો જાણે અનન્ત વિગતોથી ભરપૂર આખી દુનિયા ઉપસ્થિત છે તેમાંથી એ તો સવિવેક ફૂલગુંથણી માત્ર કરે છે એમ જ આપણને લાગે છે. કર્તાની પ્રતિભાનો કે કથાની વાસ્તવિકતાનો સર્ગનસમૃદ્ધિની આવી માતખરી કરતાં વધારે ખુશ્લો પુરાવો પણ હોતો નથી. ઉદાર

વિપુલ સર્જનસામર્થ્ય વડે જ કુદરત-સમોવડ વાસ્તવિકતાનો દિક્કાલવ્યાપી ગાલીચો ઉપજવાય, એક છેડે ભૂત-ધૂમસે ખીજે છેડે ભાવિધૂમસે અદ્દશ્ય ઘટ જતો, મધ્યે વગર કસ્યળીએ પહોળો પથરાતો, નિઃશાસા ધરાય જ નહીં એવા પ્રકાશે સમુજ્જવલ, કિરણે કિરણે મેઘચાપની રંગમાલા દેખાડતો, અને માનસી સૃષ્ટિ હોવાથી સાતે સૂરના ધ્વનિ-ગુંજનથી કાનને પણ ભરી દેતો.

આ 'યોગાયોગ'થી બંને તવાય છે, બંને અણુધાર્યા વિકાસે અનુભવી પોતાની જાતને અને એકબીજાને વધુ ઓળખવા પામે છે. ચડે છે કોણ, પડે છે કોણ, ચડતીપડતી હારનિત કોની વિશેષ યાય છે, શાથી,—એ બધું તો વાયકે જાતે જોવા ઉદ્દેશવા પથાવવાનું છે. પ્રાચીન ગ્રીક ચિંતક સોક્રેટીસ, શિક્ષક ફિલસૂફ આદિને શિષ્યની માત્ર સ્થાણી જેવા ગણતો. શિષ્યના પોતાના મગજમાં શક્તિ હોય અને જ્ઞાનગર્ભ ધારણ કરે, તો તેના પ્રસવમાં સ્થાણી કંઈક એ માતાને મદદ કરી શકે કંઈક તેને સમાલી લે. વિવેચનાશક્તિ પણ એ ગૌણ દરજ્જાની સેવા જ કરી શકે.

ગુજરાતનો શિક્ષિતવર્ગ (ઇન્ટેલિજેન્સિયા) ગુજરાતમાં વાંચનારા-અત્યારે દ્વંપદરાગે એટલા તો ઘેરાઈ રહ્યા છે કે આ પ્રવેશક વાંચી અત્રત્ર સવાલ કરનારા પણ નીકળી આવે,—સ્વીક્રંત્યાણુ જેવા પરપ્રાંતીઓમાં આ વિવેચક આ લેખક આ આપણા ગુજરાતી આટઆટલું શું જુવે છે ? કેમ કોઈખી ગુજરાતી સર્જક વિષે આવા વખાણ સખવાને એની લેખણ પ્રેરાતી જ નહીં હોય વાર ? સત્ય સૌન્દર્ય નીતિ કે ન્યાયના તુલનાયુક્ત મૂલ્યાંકનમાં પણ પ્રાંતીય અસ્થિતા ભેદભાવ અને મહારી તહારી ? એ માલ જોઈતો હોય તો તે અહીં નથી. આ હાટડી (કે તેના કાઠરા)માં એવો માલ રાખતો જ નથી.

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

દુનિયાભરના સિદ્ધહસ્ત લેખકોના પુસ્તકો આપતી આ ગ્રંથાવલિ ૧૯૩૫ના સાલથી શરૂ થાય છે. સને ૧૯૩૫ની સાલમાં નીચેની પુસ્તકો અપાશે. ગ્રંથાવલિના ગ્રાહક થનારને પુસ્તકો પોણી કિંમતે મળે છે, માટે ગ્રાહક થવા સારૂ વિગતવાર યોજના મંગાવો.

પહેલાં વર્ષનાં પુસ્તકો

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કૃત

બળવાના સમયની રોમાંચક નવલકથા

ભારેલો અગ્નિ

શ્રી. શરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય કૃત

છેલ્લી લખાયેલી નવી સામાજિક નવલકથા

ભૈરવી

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કૃત

નવો નવલિકા સંગ્રહ

પંકજ

વિદ્યવિખ્યાત કવિ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત

વખણાએલી છેલ્લી નવલકથા

કુમુદિની

ગ્રાહક થવા માટે લખો :

આ ર. આ ર. શેઠની કંપની

બુક સેલર્સ, એન્ડ પબ્લીશર્સ

કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

વિરાટ ગ્રંથાવલિ

આ ગ્રંથાવલિના આહુકો નોંધવામાં આવતા નથી. જેથી
ખટાર પડે છે ત્યારે છૂટક કિંમતે મળે છે. પરંતુ અમારી
સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના આહુક ચનારને આ પુસ્તકોમાંથી
કોઈ પણ મનપસંદ પુસ્તક જોઈતું હશે તો તેને પોણી
કિંમતે મળશે. આ લાભ મરજિયાત છે, એટલે સંસ્કાર
ગ્રંથાવલિના આહુક ચવા સાથે વિગતવાર યોજના
નીચેના ઠેકાણેથી મંગાવી લેશો.

વિરાટ ગ્રંથાવલિમાં ૧૯૪૫માં નીચેના પુસ્તકો છપાશે
શ્રી. સ્નેહરશ્મિ કૃત નવો નવલિકાસંગ્રહ

૧ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી

૪૪ લગભગ ૩૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૭૫

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત દૂંડી વાતચિત્તો

૨ રવિકિરણો કિરણ પહેલું

૩ રવિકિરણો કિરણ બીજું

શ્રી. સ્નેહરશ્મિ કૃત લાંબી નવલિકા

૪ બહેન

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કૃત

૫ જીવન અને સાહિત્ય

પ્રકાશક

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ
કેશવગાં, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
કૃત નવલકથાઓમાં તંદન નવી જ
ભાત, પાડતી નવી નવલકથા
પ્રગટ થઈ ચૂકી છે.

પત્ર લાલસા

કુલ દેસાઈનાં સુંદર ચિત્રો સહિત

મૂલ્ય રૂા. ૨-૮-૦

અને

તેમનાં બે પ્રખ્યાત નાટકો એક જ
પુસ્તકમાં નવે સ્વરૂપે પ્રગટ થયાં છે

શંકિત હૃદય

અને

સંયુક્તા

કુમાર પ્રિન્સરીના સુંદર ચિત્રો તથા ચિત્રો સહિત

મૂલ્ય રૂા. ૨-૮-૦

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કુંા

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

સા સા જિં કે ન વ લિ કા

સંગ્રહમાં અનેાખી

ભાત પાડતું નવું જ

પુસ્તક

ભ ડ કા

પ્રયોગક

રમણીકલાલ જયથંદભાઈ દલાલ

પાકું પૂઠું : કુમાર પ્રિન્ટરીના જેકેટ સહિત

મૂલ્ય રૂા. ૨-૦-૦

આ સંગ્રહનું નામ પહેલા "દલાનળ"
આપેલું પરંતુ હવે તેનું નામ બદલીને
"ભડકા" ને નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે જેની
વાચકોને નોંધ લેવા વિનંતિ છે.

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

કુમુદિની

પ્રકરણ પહેલું

દીવાની વાર

આજ અષાઢ વદી સાતમ-અવિનાશ ધોવાલની વર્ષગાંઠ છે. આજે એ પૂરા વાર્ષિક વર્ષના થયા. સવારથી અભિનંદનના તારો અને ફૂલોના શુભદસ્તાનો પાર નથી.

વાર્તાનો અહીં જ આરંભ છે; પણ આરંભ પહેલાં ય પ્રારંભ છે. દીવો કરીએ છીએ સાંજે, પણ એ પહેલાં સવારથી જ વાર વણીને રાખી મૂકીએ છીએ.

આ વાર્તાના પુરાતન યુગની શોધ કરવાથી માલમ પડે છે કે ધોવાલવંશ એક સમયે સુંદરવન તરફ નિવાસ કરતો હતો. ત્યાર બાદ હુગુલી જિલ્લાના નૂરનગરમાં આવ્યો. આ લોકો બહારથી વલંદાઓના માર્યા ચાલ્યા આવ્યા કે અંદરથી સમાજના ધક્કાને કારણે, એ વાત જરાજર ખગર નથી. જે લોકો જીવ પર આવીને પ્રાચીન ધર છોડી શકે છે, તેમનામાં નવું ધર વસાવવાની શક્તિ પણ જલદી આવી જાય છે. ધોવાલવંશના ઐતિહાસિક યુગના પ્રારંભમાં, એમને ઘેર ખૂબ જમીનજમીર, ગાયભેંસ, નોકર-ચાકર, પર્વે અને તહેવારો, લગ્નો અને ઘરેણાં નજરે પડે છે. આજે પણ એમના જૂના ગામ સિયાકુલીમાં ઓછામાં ઓછું

દસેક વિધામાં વિસ્તરેલું “ ધોપાલ-તળાવ ” એમના અતીત ગૌરવની સાક્ષી પૂરે છે. આજે એ તળાવમાં માત્ર એમનું તો નામ જ રહ્યું છે. પાણી ચેટરણ જમીનદારોનું છે. આખરે, એક દિવસ દેવી રીતે પોતાના પરંપરાગત મહિમાને તિલાંજલિ દેવી પડી, એ જાણી લેવું પણ જરૂરનું છે.

એમના ઇતિહાસના વચલા પ્રકરણોમાં દેખાય છે કે ચેટરણ જમીનદારો સાથે એમને “ તકરાર ” હતી. અત્યારનો ઝઘડો જમીનજગીર માટે નહિ, પણ દેવીની પૂજા ખાતર શરૂ થયો હતો. ધોપાલ-કુટુંબે સ્પર્ધાને લઈ ચેટરણઓ કરતા એ ઠાય ઉંચી મૂર્તિ બનાવી હતી. ચેટરણ વંશે પણ આનો ઉત્તર વાળ્યો. રાતોરાત વિસર્જનની સડક ઉપર વચ્ચે વચ્ચે એવા માપસરનાં તોરણો બાંધી દીધાં કે જેમાં ‘ ધોપાલોનો મૂર્તિનું ’ ‘ મીથું ’ ને ‘ અટકી ’ લખ્યું હતું. પ્રતિમાવાળાઓ તોરણ તોડવા ખાંડ્યા, ‘ નાની મૂર્તિવાળા ’ એમના માથા ફોડવા ફોડ્યા । પરિણામ એ આવ્યું કે આ વખતે દેવીએ બીજા વર્ષો કરતાં ઘણું સધારે લોહી લીધું. ખૂન-ખરાબી થઈ, મુકદ્દમા મંડાયા. એ મુકદ્દમાનો અંત આવ્યો ત્યારે ધોપાલ-કુટુંબ સત્યાનાથને કિનારે પહોંચી ગયું હતું. “ આગ ” છુટાઈ ગઈ, ‘ ઇશન ’ પણ મરે રહ્યું, ‘ બધું ’ જ બળીને બેસ્મ થઈ ગયું. ચેટરણ કુલની ગૃહલક્ષ્મીનું મુખ ફિક્કું પડી ગયું. વિવશ દશામાં લંધા થઈ શકે છે, પણ એનાથી શાંતિ નથી થતી. એક ઉભો છે અને એક પરાજિત થઈને નીચે પડ્યો છે. પણ અંટકા તો બળનેના અંતરમાં રહ્યો છે. ચેટરણ કુલે : અંતિમ ધા ‘ સીમાન્તિક ખર્ચ ’ નર વડે કર્યો. આર્ધા ‘ ફર્લધી ’ દીધી છુટું : “ અંતેલ તો આ લોહી-ભરેલું આલેણ હતું, અંદાં આવીને વાત દાટી દીધી છે, કાંચીઝે સાપ પની ગયો છે ” જેમણે અવાજ ઉઠાવ્યો એમના ગળામાં પેસાનું બેર હતું. સ્મૃતિરત્ન

પંડિતોના, દુનિયામાં પણ એમના અપકીર્તન કાળે અતુરવર-
વિસર્ગવાળા દોહ વગાડવા મડી પડ્યા. કલંક ખોદું ઠરાવવા માટે
ઉપર્યુક્ત પ્રમાણ અથવા દક્ષિણ આપવાં એ વખતે ધોવાલોની
શક્તિની બેદારની વાત હતી. શું કરે? ચંડીમંડપ-વિદારી, પંડિત-
સમાજના ઉપદ્રવથી ગિયારાઓને ફરીવાર ધરબાર છોડવાં પડ્યાં.
રજબપુરમાં મામૂલી ઝૂંપડી બનાવીને રહેવા માંડ્યું.

જેઓ મારે છે, તેઓ ભૂલી જાય છે; પરંતુ જેઓ
માર ખાય છે, તેઓ સંજ્ઞામાં નથી ભૂલી શકતા. હાથમાંની લાકડી
પડી જતાં તેઓ મનની લાકડી ધુમાળા કરે છે. ઘણા દિવસો થયાં
એમના હાથ તકામા હતા, એટલે માનસિક લાકડી એમના વંશપરંપરાથી
આલસી, આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે એમણે શી રીતે, એટલેજોની શાન
ઠેકાણે આણી હતી, એનાં જૂઠાં અને સાચ મેળવીને રૂચેલા કિસ્સાઓ
હજી ૫ એમનાં ધરમાં જોઈએ તેટલા પડ્યા છે. તાડની ઝૂંપડીમાં
મેસીને વરસાદનો રાતે આજે પણ જાળજાવ્યાંઓ એ કિસ્સા સાંભળે
છે અને સંભળાવે છે. એટલેજોનો મરાહર દાસ સરદાર ન્યારે સૂતો
હતો, ત્યારે વીસ પચીસ લાકડીધારીઓ જાહેર એને શી રીતે પકડી
લાવ્યા અને ધોવાલોની કચેરીમાં લઈ જાહેર એને ટૂંવી રીતે ગાયબ
કરી દીધો, એનો કિસ્સો આજે લગભગ સો વર્ષથી ધોવાલોનાં
કુટુંબમાં ચાલ્યો આવે છે. પોલિસ ન્યારે તપાસ કરવા આવી, ત્યારે
નાયબ જૂવનમોહને ઝડ કહી દીધું: ‘હા, એ કચેરીમાં આવ્યો તો હતો,
પોતાને કામે; હાથમાં આવેલો જોઈને સાળાની જોઈજાળવી પણ કરી હતી.
સાંભળ્યું છે, આજ વિપાદને કારણે, વેરાગી જાનીને ધરમાંથી નાસી
ગયો છે.’ અમલદારને કંઈ જ સંદેહ ન આવ્યો. જૂવને કહ્યું: ‘હજૂર,
આજ વહેં જો હું એને શોધી ન કાઢું તો મારું નામ જૂવનમોહન
નહિ.’ કોણ જાણે ક્યાંથી દાસતા કદનો એક ગુડો શોધી કાઢ્યો,

અને સીધો દાકા મોકલી દીધો. એણે ચોરી કરી હતી એક લોટાની, ચોકીમાં નામ લખાતું દાસ મંડલ. એક મહિનાની સજા થઈ. જે દિવસે જેલમાંથી છૂટ્યો, તે જ દિવસે ભૂલને મેજસ્ટ્રેટને ખબર આપ્યા કે દાસ સરદાર દાકાની જેલમાં છે. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે દાસ જેલમાં તો હતો પણ પોતાની બેડી જેલના મેદાનમાં ફેંકીને ચાલ્યો ગયો છે. સાબિત થયું કે બેડી દાસ સરદારની જ છે. ત્યાર- પછી એ ક્યાં ગયો એ જતાવવાની જવાબદારી ભૂલન પર તો નહોતી.

આ વાતો દેવાળીઆ વર્તમાનનો પુરાતન જમાનાનો 'એક' છે, ગૌરવના દિવસો વિતી ગયા છે, એટલે 'ગૌરવનું' પુરાતત્વ બિલકુલ પોલું હોવાથી આટલું વધારે વાગે છે.

ગમે તે હો, જ્યારે તેલ પૂરું થાય છે ત્યારે દીવો હોલવાઈ જાય છે, એવી જ રીતે ક્યારેક રાત પણ વીતી જાય છે. ઘોષાલકુટુંબમાં સૂર્યોદય દેખાયો અવિનાશના બાપ મધુસૂદનના જળરજસ્ત નસીબથી.

પ્રકરણ બીજું

મધુસૂદન

મધુસૂદનના બાપ આનંદ ધોવાલ રજવાપુરના આડતિયાને ઘેર મુનીમ હતા. જહું આવું, જહું પહેરવું, એમાં જ ગુજરાન ચાલતું હતું. ધરતી સ્ત્રીઓના હાથમાં મામૂલી કડાં, અને પુરુષોનાં ગળામાં રક્ષા-મંત્રના પિત્તળનાં માદળિયા અને જગં જતોષ હતાં. આહાણુની માન-મર્યાદાતું પ્રમાણ ક્ષીણ થઈ જવાથી જતોષ જ આહાણુત્વતું પ્રમાણ રહી ગયું હતું.

મધુસૂદનને પ્રાથમિક શિક્ષણ ગામની નિશાળમાં મળ્યું. સાથે સાથે નદીને કિનારે, આડતની સામેના ચોકમાં અને સૂરણની ગાંઠા પર બેસીને મક્તની કૃણવણી પણ મળી. ગામના ખેડૂત, વેપારી, ખરીદદારો અને ગાડીવાળાઓમાં જ એ રમઝો ગાળતો, -ખજારમાં જ્યાં પતરાનાં છાપરાં નીચે સીંચિલી ગોળની ગાગરો, તંબાકુના કોથળા, સરસવના ઢગલા, ચણા-વટાણુના થેલા, મોટા મોટા તોલવાના કાંટા અને મણિયા પડી રહેતાં ત્યાં જ ફરીને એને ઘગીચામાં ટહેલવાનો આનંદ મળતો હતો.

બાપે ધાર્યું કે દીકરો આગળ જઈને જરૂર કંઈક જનશે. ઢેલી ઢેલીને બેચાર પરીક્ષા પાસ કરાવી આપવાથી, નિશાળની મહેતાગી-

રીધી માડી ને મુખત્યારી અથવા વકીલાત સુધી, જે ભલા માણસોના મોક્ષતિર્યો છે, તેમાંથી કોઈમાં તો બહુર મધુ ઘૂસી જશે. ખીજા ત્રણ દીકરાઓની લાઅરેખા ગુમાસ્તાગીરીમાં જ ઠેલણુમાડીની જેમ અટકીને રહી ગઈ. એમાંથી કોઈ તો આગતિયાની ગાદીને કિનારે જઈ બેઠો અને કોઈ તાલુકદારની કચેરીમાં કાનમાં 'કલામ' ખોરીને ઉમેદવારીમાં બેસી ગયો. આનંદ ધોષાલના ક્ષીણ 'સર્વસ્વ'ને ભરોસે મધુસૂદને કલકત્તાના એક છાત્રાલયમાં જોરડી ભાડે રાખી.

અધ્યાપકોને આશા હતી કે પરીક્ષામાં પાસ થઈને આ છોકરો 'કોલેજનું' નામ રાખશે. એટલામાં પિતા મૃત્યુ પામ્યા. ભણવાની ચોપડીઓ, નોટ બુક સાથે વેચીને મધુએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે એ રોજગાર જ કરશે. વિદ્યાર્થીઓમાં જૂની પુરાણી ચોપડીઓ વેચીને રોજગાર શરૂ થયો. 'મા રહી હતી-એને ભરોસો હતો કે પરીક્ષા પાસ કરીને એ રહેશે દીકરો ભદ્ર લોકોના વર્ગમાં સામેલ થઈ જશે, અને ત્યાર પછી ધોષાલ-વંશદંડ પર કારકુની-વૃત્તિની જયપતાકા ઉડશે.

જયપણથી જ, મધુસૂદન જેમ માલ તપાસવામાં પાકો હતો, તેમ પોતાના સાથી મિત્રો પસંદ કરવામાં પણ એ એટલો જ ક્ષમ હતો. કદીય ધોષો ખાધા નહિ કે ક્યારેય નહિ. એના મુખ્ય સંતાધ્યાયી મિત્ર કનૈયાલાલ ગુપ્ત હતો; એના પૂર્વજો મોટા તાઉ સોદાગરોને ત્યાં ગુમાસ્તાગીરી કરતા આવ્યા છે. એના પાપ એક મશહૂર આસતેલની કંપનીમાં ઉચ્ચ પદ પર કામ કરે છે.

સફલાગ્યે એમની જ દિકરીનું લગ્ન હતું. મધુસૂદન કમ્મરે કપડો બાંધીને કામે લાગી ગયો. મંડપ બાંધવો અને ફૂલોથી શણગારવો, છાપખાનામાં ઉપર ઉભા રહીને સોનેરી લાહીમાં કંકોનીઓ છપાવવી, શૈતરંજ ગાલીયા વગેરે ભાડેથી લઈ આવવા, દાર પર ઉભા

રેહીને સ્વાગત કરવું, વગેરે કોઈ કામ એણે ન હોયું. આ પ્રસંગે એણે એવી બુદ્ધિપ્રતિભા અને લહેમતનો પરિચય કરાવ્યો કે રસ્તાની બાજુ ખૂબ ખુશ થયા. એ કામના માણસને ઓળખતા હતા, સમજી ગયા કે આ છોકરો કામ લાગશે. પોતાના પંદરથી રૂપિયા એકમાં લમા મૂકીને એમણે મધુને રત્નાપુરમાં ફરોસીન તેલની એન્-સી અપાવી.

સૌભાગ્યની દોડ રાઈ થઈ; આ દોડમાં ફરોસીનની ડેપો ગિચારી કોણુ ભણે ક્યાંય પાછળ પડી ગઈ. જમાના ખાનાની મોટી મોટી રકમો ઉપર પગ મૂકતો વેપાર ઝડપથી આગળ વધ્યો - ગલીમાંથી સડક પર, છુટકમાંથી લઘ્યામાં, દુકાનમાંથી એ.ફ્રિસમાં અને ઉદ્યોગ પર્વમાંથી સ્વર્ગારોહણમાં. સૌ એ કહ્યું: “તકદીર આવું નામ કહેવાય!” એટલે, પૂર્વ જન્મના વિદ્યુતગળથી જ આ જન્મની ગાડી ચાલે છે. મધુસૂદન પોતે સમજતો હતો કે પોતાને કળામાં નસીબે લરા ય કસર રાખી નહોતી, માત્ર ટિસાળમાં એ મૂક્યો નહિ, એટલે જ જીવનની પરીક્ષામાં નિષ્ફળતાનું નિશાન ન મળ્યું. ટિસાળની કમ-જોરીથી જોઆ નિષ્ફળ થવામાં મગજૂત છે તેઓ જ પરીક્ષકના પક્ષપાત પર કટાક્ષ કરે છે.

મધુસૂદનને ગર્વ છે. પોતાની અવસ્થાના વિષયમાં એ કોઈની સાથે વાતચિત નથી કરતો; પણ આશરે એટલું તો માલમ પડે છે કે સુકાયલી નદીમાં હવે રેલ આવી છે. જંગાળમાં આવી સ્થિતિમાં લોકો તરત જ લખનની ચિંતા કરે છે, પોતાના આ જીવનની સંપત્તિના ઉપભોગને વંશાવલિના માર્ગથી મૃત્યુ પછીના ભવિષ્યમાં પ્રસારિત કરવાની ઈચ્છા એમના હૃદયમાં પ્રગળ હોય છે. કન્યાપક્ષ-વાળા મધુને ઉત્સાહિત કરવામાં લરા ય કસર રાખતા નહોતા. મધુસૂદન કહેતો: “પહેલાં એક પેટ તો ભરવા દો, પછી ખીજ પેટનો

ભાર માથે લેવાય.” આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, મધુસૂદનનું હૃદય ભલે ગમે તેવું હોય, પણ પેટ નાનું નથી.

આજ વખતે મધુસૂદનની હોશિયારીથી રજાપુરનાં આ કુટુંબ પોતાનું નામ જમાવી દીધું. તરત જ મધુસૂદને નદીના દિનારાની ઘણી ખરી જમીન ખરીદી લીધી; જમીન ત્યારે સસ્તી હતી. વીસ પચ્ચીસ ઇંચના ભઠ્ઠા રાફ થયા, નેપાળથી સાગના લાકડાં આવ્યાં. સિલહટ્ટથી ચૂનો આવ્યો અને કલકત્તાથી માલગાડીના ડબ્બા ભરી ભરીને પતરાં આવ્યાં. ગજરવાળા દગ ચઢ ગયા. વાત ચાલી: “હો હો ! પાસે વધી પડ્યું તે ખીજે ક્યાં જાય ! હવે અછરણનો વારો છે. આ વધું હવે ખલાસ થયું માનજો !”

આ વખતે પણ મધુસૂદનની ગણતરી ખોટી ન પડી. જોત-જોતામાં રજાપુર વ્યાપારનું કેન્દ્ર બની ગયું. એની વસતિમાં દલાલો આવી પહોંચ્યા, મારવાડીઓનું ટોળું પણ આવી પહોંચ્યું. મજૂરોની સંખ્યાનો તો પાર ન રહ્યો. મીલ તૈયાર થઈ ગઈ, અને જૂંઝાળામાંથી નિકળતા ધૂમાડાના કુંડાળાએ આકાશમાં ઢાળાશ પાથરી દીધી.

હિસાબના ચોપડા જોયા વિના જ મધુસૂદનનો મહિમા હવે દરથી ચરમા વિના જ દેખાવા માંડ્યો. એકલો-આ સમસ્ત વિસ્તારનો માલિક છે, ચારે તરફની પાછી દીવાલોથી ઘેરાયેલી બે મંજલાની એક ઇમારત ઉભી છે, દરવાજો એક પથર નડ્યો છે. લખ્યું છે અંદર ‘મધુસૂદન’. આ નામ એના કોલેજના જનપૂર્વ સંસ્કૃત અધ્યાપકનું રાખેલું છે. મધુસૂદન પર હવે એમણે એકાએક પહેલાં દરતાં વધારે પ્રેમ કરવા માંડ્યો છે !

હવે વિધવા માતાએ આવીને ડરતાં ડરતાં કહ્યું : “બેટા, કેણ

જાણે ક્યારે આ માટીનો દેહ ભગવાન સમેટી લેશે. હું વહુનું મોઢું
લેખને તો જાણું ?”

મધુએ ચહેરો ગંભીર બનાવી ને હુંકામાં ઉતર આધ્યો: “લગ્ન
કરવામાં અને કર્યા પછી પણ સમય નહીં થાય છે. મને એટલી
કુરસદ ક્યાં છે ?”

વધારે કહેવા-સાંભળવાની ટિમ્મન એની માતામાં પણ નથી;
કારણ કે સમયનો પણ જાગર-ભાવ છે. સૈ! જાણે છે કે મધુસૂદનની
જળાન એક છે, જે કહી દીધું તે કહી દીધું.

ખીજા ય ધણા દિવસો વીતી ગયા. ઉન્નતિની ભરતીમાં કારોબારનું
દફતર ગામમાંથી વહીને કલકત્તે ચાલ્યું આ-ધું. નાટ્યજાતના, સંગ-
સંગઘીઓના દર્શનના સુખની આશા છોડીને માતા આ દુનિયા
છોડી ગઈ. ધોવાલ કંપનીનું નામ આજે તો દેશવિદેશમાં વિસ્તારેલું
છે. એમનો વેપાર હવે જામી ગયેલી સદર પુરાતન વિભાવતી કંપની-
ઓને મુકાબલે ચાલે છે. દરેક વિભાગમાં અંગ્રેજ વ્યવસ્થાપક છે.

મધુસૂદને હવે પોતે જ પોતાની મેળે જ કહ્યું: “પણ, હવે લગ્નની
કુરસદ કંઈક મળી.” કન્યાના જાગરમાં એની આજ્ઞા સર્વથી ઉચી
છે. ધણા મોટા અભિમાની ખાનદાન કુળોના માનભંગ કરવાની
શક્તિ એનામાં આવી ગઈ છે.

ચારે તરફથી અનેક કુલવતી, રૂપવતી, ગુણવતી, ધનવતી,
વિદ્યાવતી કુમારિકાઓના સમાચાર આવવા માંડ્યા. મધુસૂદને ભવાં
ચઢાવીને કહ્યું: “એ જ એટલેજાઓના ઘરની દિકરી મારે તો લેખએ.”

ચોટ ખાઈને પડેલો વંશ ધા ખાઈને પડેલા વાઘ જેવો ભયંકર
હોય છે.

અકરણ ત્રીજું

કુમુદિની

ઉવે કન્યાપક્ષના ટાલ સંભળો.

નૂરનગરના ચેટરજીઓની અવસ્થા ઉવે સારી નથી. ઐશ્વર્યનો બંધ તૂટતો જાય છે. છ આનીના ભાગીદારો મિલકતનો ભાગ લઈને જીવ્યા થઈ ગયા છે, અને ઉવે ઘટાર રહીને એ દસ આનીના ભાગીદારોની સીમા ઠડપ કરવાની પેરવીઓ કરે છે. આ સિવાય, રાધા કાન્તજીના સેવાના અધિકારને લઈને દસ આની અને છ આનીમાં વહેંચણી કરવાની જેટલી કાશિશ આવી, તેટલી જ એની સંપત્તિ સ્થૂલરૂપે વકીલ અને મુખત્યારોને આંગણે ટુકડે ટુકડા થઈને વિખેરાઈ ગઈ. ગુમાસ્તાઓ પણ એનાથી વંચિત ન રહ્યા. નૂરનગરનો એ પ્રતાપ ન રહ્યો. આવક પણ એટલી ન રહી. પરંતુ ખર્ચ એનાથી ચારગણો વધી ગયો. નવ ટકાના વ્યાજવાળા નવ પગના કરોળીઓએ જમીનદારોની ચારે વાળુ પોતાની જાળ પાથરી દીધી.

“ ચેટરજીઓના કુટુંબમાં બે ભાઈ અને પાંચ બહેનો છે. કન્યાઓ વધારે હોવાના અપરાધનો દંડ હજી ચ પાત્યો નથી. ચાર બહેનોનાં લગ્ન કુલીનોને ઘેર વાપતી ટ્યાલિમાં જ થઈ ગયા હતા. એમની દેલિલતું સ્વરૂપ છે આ જમાનાનું અને ખ્યાલ છે પુરાતન જમા-

નાની ! બાપાએને ચાંદલો આપવો પડ્યો કુલીનતાની મોટી રક્ષે.
અને પોલી ખ્યાતિના લાંબા માપથી. એટલા જ માટે નવ ટકાના
દોરામાં ગૂંથાયલા કરજના ફંદામાં પાર ટકાની ગાંઠ પડી ગઈ. નાનો
બાપ કંમર કસીને ઉઠ્યો અને બોલ્યો: “વિલાયત જઈને બેરીસ્ટર
બની આવું, ધંધો કર્યા વિના હવે નહિ ચાલે.” એ તો ગયો
વિલાયત. મોટાબાપ વિપ્રદાસને માથે આખા ઘરનો ભાર આવી
પડ્યો છે.

આ સમય દરમિયાન ઘોષાલ અને ચેટરજીઓના ભાગ્યના પતન-
ગોમાં પરસ્પરની ખેંચતાણને લઈ ફરીથી પેચ થયા. આ રહ્યો ધનિદાસ.

જાડા જાળરના તનસુખદાસ કંદોઈનું એમનાં ઉપર ભારે કરજ
હતું. વ્યાજ જરાજર આપતા હતા. જરા ય વાંધો નહોતો. એટલામાં
પૂજની રજાઓમાં વિપ્રદાસનો સદાધ્યાયી અમૃત્યધન આવી પહોંચ્યો,
આત્મીયતા દેખાડવા માટે. એ મોટી એટર્ની આદિસનો આર્ટિકલ
હેડક્લાઈક હતો. આ દષ્ટિગાળ યુવકે તુરનગરની ટાલત ખૂબ અચ્છી
રીતે જોઈ લીધી. એ કલકત્તે ગયો અને તરત તનસુખદાસે રૂપિયા
મંગ્યાં. કહ્યું: “મેં હમણાં સાકરનું નવું કામ શરૂ કર્યું છે. રૂપિયાની
જાડું જરૂર છે.”

વિપ્રદાસ નસીબ ઠોટીને ખેસી ગયા.

આ સંકટના સમયમાં જ ચેટરજી અને ઘોષાલ એ જાને નામોમાં
ખીજાર હાલસામાં થઈ ગયો. આ પહેલાં જ સરકાર જાહેર તરફથી
મંદુસદ્દનને ‘રાજા’નો ઇલ્કાળ મળી ચૂક્યો હતો. વિદ્યાર્થીજાંધુ અમૃત્યધને
આવીને કહ્યું: “નવા રાજા આ સમયે ખુશમિનન છે. આ પ્રસંગે
એમની પાસેથી જોઈએ એટલું કરજ મળી રહે એમ છે.”
અને એ કરજ મળ્યું. ચેટરજીઓનું તમામ દેવું એટલું થયું

તો સાત ટકાને બાજે અગિયાર લાખ રૂપિયા થયું. વિપ્રદાસના હૃવમાં હવ આબો.

કુમુદિની એમની છેલ્લી અને અવશિષ્ટ ગહેન છે. એમની મિલકતની પણ આજે એવી જ અંતિમ અને અવશિષ્ટ દશા છે. ચાંદલો નક્કી કરવાની અને મેળવવાની વાત નિકળતાં જ કંઈ પ્રાણ આવી જાય છે. દેખાવમાં એ લાંબા આછા પાતળા દેઠવાળી સુંદરી છે, જાણે રત્નનીગંધાનો મુખપદ્મ. આંખો મોટી મોટી ન હોવા છતાં ઘેરી કાળી છે અને નાક જાણે ફૂલોની પાંખડીઓથી ઘનાચું ન હોય! રંગ છે લાંબ જોવો શ્વેત, ગોરો, સુંદર સુકોળ હાથ છે, એ હાથ મેળવવા એ કમળાનું વરદાન છે, કૃતજ્ઞ થઈને ઝટણ કરવા જોઈએ. સમસ્ત મુખ પર એક વેદનામય કરુણ ધૈર્યનો ભાવ છે.

કુમુદિની પોતે પોતાને માટે સંકુચિત છે. એની ધારણા છે કે એ અભાગી છે. એ જાણે છે કે પુરુષ લોક પોતાની રાક્ષિતથી ધર ચલાવે છે અને સ્ત્રીઓ પોતાના ભાગ્યને જાણે લક્ષ્મીને ધરમાં લાવે છે. એનાથી એ ન થઈ શક્યું. બ્યારથી સમજણથી થઈ છે ત્યારથી ત્યારે તરફ દુર્ભાગ્યની પાપદષ્ટિ જ એ જોઈ રહી છે. અને કુટુંબ ઉપર એના કુંવારાપણાનો ભારે પથર પડ્યો છે. એને જોઈને દુઃખ થાય છે તેટલું જ અપમાન લાગે છે. તકદીર પર હાથ પહોંચ્યા વિના એ ખીજું કંઈ કરી શકતી નથી. તદ્દનીરનો માર્ગ વિધાતાએ છોડી દીધો છે. દેખાડ્યો જ નથી; માત્ર એક વ્યથા સહન કરવાની તાકાત આપી છે. શું કોઈ અસંભવિત વાત સંભવિત ન બની શકે? કોઈ દેવતું વરદાન, કોઈ યજ્ઞતું ધન, પૂર્વજન્મમાં આપેલા કોઈ એકાદ કરજની જાણેલી વચગાત ? કંઈક તો મળે !

કોઈ કોઈ દિવસ રાત્રે પથારીમાંથી ઉઠીને, એ જાગના હાલતા ઝાડોની ઝાળીઓ તરફ તાકી રહે છે. મનમાં ને મનમાં કહે છે:

“ક્યાં છે મારા રાજપુત્ર? ક્યાં છે તમારા સાત રાજઓનું ધન? મારા ભાઈઓને આવીને જણાવો, હું સદા તમારી દાસી જનીને રહીશ.”

વંશની દુર્ગતિને માટે પોતાને એ જોટલી અપરાધી માને છે તેટલો જ સ્નેહ એ પોતાના હૃદયના સુધાપાત્રને નમાવીને પોતાના ભાઈઓને આપે છે. કઠોર દુઃખથી નિયોવેલો એને આ સ્નેહ છે. કુમુદ પ્રતિ પોતાનું કર્તવ્ય જરાજાર પાલન ન કરી શકવાને કારણે ભાઈઓએ પણ ભારે વ્યથાથી એને પ્રેમમાં જાંધી રાખી છે. આ માળાપ વિનાની જાલિકાને ભગવાને જે સ્નેહની પ્રાપ્તિથી વંચિત રાખી છે, ભાઈ એની પૂર્તિને કાળે સદા તત્પર રહે છે. એ તો ચંદ્રની ચાંદનીનો દુકડો છે. ગરીબીના અધિકારને એણે એકલીએ મીઠો જનાવ્યો છે. ક્યારેક એ પોતાને દુર્ભાગ્યનું વાદન કહીને ધિક્કારે છે. ભાઈ વિપ્રદાસ ટસીને કહે છે: “કુમ્મ, તું પોતે જ અમારું સૌભાગ્ય છે, તું ન હોત તો ઘરમાં આટલી ય લક્ષ્મી શી રીતે રહત?”

કુમુદિની ઘેર જ થોડું વાંચતા લખતા શીખી છે. જટારનું એ કંધ જાણતી નથી. પુરાતન અને નૂતન જાનને સમયનાં અજવાળાં અને અધારાંમાં એનો નિવાસ છે. એની દુનિયા અસ્પષ્ટ છે. ત્યાં રાજ્ય કરે છે સિંધેશ્વરી, ગન્ધેશ્વરી, ઘેંટૂ અને પછી દેવી. દોષ દોષ ખાસ દિવસે ત્યાં ચંદ્ર જોવાની મનાઈ છે. રાંખ જળવળીને ત્યાં અડધુની કુદરિને નસાડવામાં આવે છે; નાગપંચમીને દિવસે દૂધ પીવાથી ત્યાં સર્પનો ભય દૂર થાય છે; મંત્ર બણીને, જકરાની માનતા માનીને, સોપારી, ચોખ્ખા અને પાંચ પૈસાની ખારેક દધને, દોરો અને તાવીજ જાંધીને એ દુનિયાના શુભ અશુભની સાથે વ્યવહાર ચાલે છે. પુરુષાર્થના જળથી ભાગ્યસંશોધનની આજ્ઞા ઠગરવાર વ્યર્થ જાને છે. પ્રત્યક્ષ તો એવું દેખાય છે કે શુભ લગ્નની રાખામાં

ઘણું કરીને શુભ ફળ નથી લાગનાં, તો પણ વાસ્તવિકતામાં એટલી શક્તિ નથી કે પ્રભાણો દ્વારા એ સ્વમનો મોઠ દૂર કરી શકે. સ્વમની દુનિયામાં વિચાર નથી ચાલતો, માત્ર ચાલે છે એને માનીને ચાલવું. આ દુનિયામાં દેવનાં ક્ષેત્રમાં યુક્તિની સુસંગતિ, બુદ્ધિનું કર્તૃત્વ અને સારા નરસાનું નિત્યત્વ ન હોવાથી જ કુમુદિનીના મુખ પર આવી દર્શણ છે. એ સમજે છે, અપરાધ વિના જ એ કલંકિત છે. આઠ વર્ષ થયાં એ કલંકને બિલકુલ પોતાનું જ માનીને અપનાવ્યું હતું— એ કલંક હતું એના પિતાના મૃત્યુની દુર્ઘટના.

પ્રકરણ ચોથું

અમને અન્યાય

પુરાતન શ્રીમતોના ધરમાં પ્રાચીન કાળ જે કિલ્લામાં વાસ કરે છે એનું ચણનર પાકું હોય છે. ઘણી નિસરણીઓ અને ઘણા દરવાજા પાર કરીને મુશ્કેલીએ નવીન કાળ ત્યાં પ્રવેશ કરવા પામે છે. જે લોકો ત્યાં રહે છે તેમને નવા યુગ સુધી આવી પહોંચતા ઘણું મોડું થાય છે. વિપ્રદાસના પિતા મુકુન્દલાલ પણ ઘણું દોડવા છતાં નવીન યુગને ન પકડી શક્યા.

“અમને” લાંબુ ગોરું શરીર છે, ભરાવદાર ગાલ છે, મોટી મોટી ખેંચાયેલી આંખોમાં અંપ્રતિબંધ પ્રભુત્વની દૃષ્ટિ છે. ભારે અવાજે અન્યારે કોઈને બોલોવે છે ત્યારે નોકર આકરોની છાતી ધટકવા માંડે છે. હજી સુધી પહેલવાન રાખીને નિયમિત કુંસ્તી કરવાનો અમને અભ્યાસ છે. શરીરમાં તાકાત પણ કંઈ ઓછી નથી; તો પણ અમનાં સુકમાર શરીરમાં અમનું ચિહ્ન સુદા નથી. પહેરવેશમાં રોનકદાર લંછનનું કુંડલું અને લંકાનું ધોતિયું જેની પ્રયત્નપૂર્વક રચેલી પાટલી છેક નબીન સુધી પહોંચી છે. તાંબુદ અને અગસ્થી મુગધિત વાધુ અમનાં આગમનની ખબર આગળથી પહોંચાડે છે. સોનાનું પાનદાન લંછને હંજુરીઓ પાછળ પાછળ આવે છે, દરવાજા પાસે હરેક વખત તૈયારીમાં ઉભા રહેલા ચપરાસીઓ છે. દેવડી પર

વૃદ્ધ ચન્દ્રભાન જમાદાર તંબાકુ જનાવવાના અને ભાંગ ઘૂંટવાને સમયે બાકડા પર બેસીને પોતાની લાંબી દાઢીને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરીને વારંવાર એના ઉપર હાથ ફેરવી કાન સાથે બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને એના હાથ નીચેનો દરવાન તલવાર સાથે પહેરે ભરે છે. દેવડીની દીવાલ પર અનેક તરેહની દાલો, વાંકી દલવારો, ઘણા દિવસની પુરાણી બંદૂકો, પલ્લમ અને વરછીઓ લટકી રહ્યાં છે. બેઠેકમાં મુકુન્દલાલ ગાદી પર બેસે છે, પીઠ પાછળ મસનદ હાજર હોય છે. મુનીમ, મંત્રીઓ વગેરે નીચે બેસે છે—સામે અને ડાબી જમણી બાજુ વહેંચાઈને. હુકા—બરદાસી એ વાતથી વાકેફ છે. આ લોકોમાંથી કોનું સન્માન ક્યા હુકાથી અક્ષુણ્ણ રહે છે, —સાદા, સુગંધિત કે ચાંદીનાથી. માલિકને મોટે એક મોટો નળીદાર અલબેલો હુકકો છે — ગુલાબજળની સુગંધથી સુવાસિત.

મકાનના એક ખીજા ભાગમાં વિલાયતી બેઠક છે, ત્યાં અદ્વારગી સદીનું બધું વિલાયતી કબુતું રાચરચીલું છે. સામે જ એક ધણો મોટો અરીસો છે, જેના કાચમાં કાજો ઝથ પડી ગયો છે; એની સોનેરી ફ્રેમની આજુબાજુ બે પાંખોવાળી પરિષોની મર્તિયો છે, જેમના હાથમાં પત્તીદાન મૂકવામાં આવ્યા છે. એની નીચે ટેબલ પર સોનાના પાણીથી ચિતરેલી કાળા પથરની ઘડીઆળ અને ખીજાં દેશીય વિલાયતી કાચનાં રમકડાં મૂક્યાં છે. અદેલવાની મોટી ગાદી

સન્માન અને નિમંત્રણ વખતે આ ઓરડાનો ઘુંઘટ ખોલવામાં આવે છે. આખા મકાનમાં આ જ એક આધુનિક ઢંગનો ઓરડો છે; પણ માલમ પડે છે કે આ જ સર્વથી પુરાતન ભૂતિયો ઓરડો છે અને એ પણ અવ્યવહારની બંધ દવાને કારણે શ્વાસ રૂંધાય એવો અને દૈનિક જીવનક્રમથી સંબંધરહિત મૂગો.

મુકુન્દલાલમાં જે શોખ અને મસ્તી છે તે એ જમાનાના અદલ-કાયદાનું આવશ્યક અંગ છે, એમાં જે નિર્ભીક વ્યયાધિક્ય છે, એમાં જ ધનનું ગૌરવ છે; અર્થાત ધન ખોળે બનીને માથે લદાયું નથી, પાદપીઠ બનીને પગની નીચે છે ! એમના શોખના આમ-દરબારમાં દાન-દક્ષિણા અને ખાસ દરબારમાં ભોગ-વિલાસ બંને ખૂબ સુસ્ત શિસ્તભર્યા અને માપસરના છે. એક ણાણુ આગ્રિત વાત્સલ્યમાં જેવી ચાકૃપણુના છે, બીજા ણાણુ ઉદ્ધત તત્ત્વોના દમન કાળે એવું જ અબ્યાધિન અર્થેય છે. અકસ્માત એક શ્રીમંત પાડોશીએ કોઈ ભારે અપરાધને ખાતર માલિકના ણાગવાનના દીકરાનો કાન પકડ્યો હતો; એ શ્રીમંતને સામે પદાર્થપાઠ આપીને શીખ આપવામાં જેટલો ખર્ચ થયો છે તેટલો ખર્ચ આજકાલના જમાનામાં પેતાના દીકરાને કોલેજની ટ્રેનવણી પાર કરાવવા માટે પણ નથી થતો. ણાગવાનના દીકરાને પણ જવા દેવામાં આવ્યો નહોતો, ચાખૂંથી દૃટકારીને એને ખાટલાવણ બનાવી દીધો હતો. ગુસ્સાની ધૂનમાં ચાખૂંના દૃટકારી ગણત્રી વધી જવાથી છોકરો બેથુદ્ધ બની ગયો હતો. માલિકના ખર્ચથી ટ્રેનવાઈને એ આજે મુખત્યારનું કામકાજ કરે છે.

પ્રાચીન જમાનાના ધનવાનોની પ્રયાનુસાર મુકુન્દલાલનું જીવન બે ભાગમાં વિભક્ત છે. એક ભાગમાં કુટુંબ છે, બીજામાં દિલ્લગી; અર્થાત્ એકમાં દસ-કર્મ છે અને બીજામાં અગિયાર કર્મ. ઘરમાં કુળદેવતા છે અને ઘરની માલિક એમની પત્ની છે. ત્યાં છે પૂજા -

અર્ચના, અતિથિસેવા, પર્વઉત્સવ, વ્રત ઉપવાસ, સદ્વ્રત, બ્રાહ્મણ-
લોજન, પાડપાડોશી અને ગુરુ-પુરોહિત. દિલ્લગી વિભાગ ગૃહસીમાની
બહાર છે. ત્યાં નવાખી જમાનો અને મહેદિલી કાઠમાઠ છે. અહીં
ગાયિકા, ગુણિદ્ર અને નર્તકી પુરવાસીનીઓની આવજન સતત હોય
છે. આવા સંસર્ગને એ જમાનાના શ્રીમંત લોકો સોળત શીખવાનો
ઉપાય સમજતા હતા. જાનને પરસ્પર વિશ્વ વાતાવરણના અને જાનને
વિભાગમાં રહેનારા ગ્રહો-ઉપગ્રહોને કારણે ગૃહિણીઓને ઘણું સહન
કરવું પડે છે.

મુકુન્દલાલની સ્ત્રી નંદરાણી અભિમાનિની છે. સહન કરવામાં એ
સંપૂર્ણ અમ્મરતા ન બની શકી. એનું કારણ હતું. એ નિશ્ચિત
સમજતી હતી કે બાહરની અને એના પતિના તાનની દોડ ગમે તેટલી
હોય, પણ એની ટેક તો એઓ જ છે, અંદરનું પ્રણય બેંચાણ
એમની જ તરફ છે; એટલા માટે સ્વામી જ્યારે પોતાના પ્રેમ ઉપર
પોતે જ અન્યાય કરે છે ત્યારે એનાથી સહન નથી થતું. આ વખતે
એનું જ થયું.

પ્રકરણ પાંચમું

રૂઢનાણી

રાસને સમયે ખૂબ ધૂમ મચી. આમોદનો સરંગમ ફેલોક કલકતાથી અને ફેલોક લોકથી આવ્યો હતો. મકાનનાં આંગણમાં કોઈ દિવસ કૃષ્ણ-લીલા ચલી હતી, તે કોઈ દિવસ કિર્તન. સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય પાડપાડોશીઓની ભીડ રહેતી. ખીજે વખતે તે તામસિક આયોજન ગેઝકમાં ચતુ હતું. અંતઃપુરવાસીઓને રાત્રે નિદ્રા નહિ, કાળજે કાંટાતું સતત દર્દ, પારણાંની ફાટોમાંથી એનો કંઈક આભાસ એ ગિયારીઓને મળતો. આ વખતે હુકમ થયો કે તવાયફનો નાચ નદીને કિનારે મંડપમાં થશે.

‘શું થઈ રહ્યું છે’ એ જોવાનો ઉપાય ન હોવાથી નંદરાણીનું મન રૂઢ-વાણીના અધિકારમાં પછાડ ખાઈ ખાઈને રૌવા માંડ્યું. ધરતું કામકાજ, લોકોને ખવડાવવું પિવડાવવું અને દેખરેખ બધું જ પ્રસન્ન મુખે કરવું પડે છે. હાલતાં ચાલતાં દિલમાં એ કાંટો જરા જરા વારમાં ખૂંચે છે, જીગર કંપે છે; પણ કોઈને ખબર સુદ્ધાં નથી પડતી, ત્યાં તે રહી રહીને વૃષ્ટ કાંટોમાંથી અવાજ નીકળે છે : “જય હો રાણી માતાની.”

આખરે રાસોત્સવની મહેરીલ ખતમ થઈ. મકાન ખાલી થઈ ગયું.

માત્ર એકી પતરાળીઓ અને શહેરાના ભખાવશેષ પર કાગડા-
કૂતરાઓનાં કાઉ-કાઉ અને ભોં-ભોં નો ઉત્તરકાંડ ચાલે છે. નોકરોએ
નિસરણીઓ લાવીને દીવાઓ ઉતારી લીધા, ચંદરવા છોડી નાંખ્યા.
જુમ્મરોની અડધી જાગેલી જત્તી અને ફૂલોની ઝાલરોની લૂંટને ખાતર
ફળિયાના છોકરાઓએ મસ્તી મચાવી દીધી. આ ભીડમાંથી તમા-
ચાનો અનાજ અને રોકકળ જાણે આતશખાજના ‘જ્વાન’ની જેમ
આસમાન ભરી રહ્યાં હતાં. અંતર્યુરના આંગણમાંથી નીકળીને
એકાં ભાત શાકની ગંધે પવનને પણ દુર્ગંધી બનાવી દીધો હતો;
ત્યાં સર્વત્ર કસાંતિ, અવસાદ અને મલિનતા હતાં. આ શૂન્યતા
અસહ્ય થઇ હતી, જ્યારે આજે પણ મુકુન્દલાલ પાછા ન આવ્યા.
ત્યાં સુધી પહોંચવાનો કોઇ ઉપાય ન જોઇને નંદરાણીના ધૈર્યનો ખંધ
અચાનક તૂટીને માટીમાં મળી ગયો.

દીવાનજીને જોલાવીને પડદાની ઝાંચેથી કહ્યું: “એમને જરા
કહી દેજો કે, વૃન્દાવનમાં માતાની પાસે મારે જવું પડે છે. એમની
તથિયત સારી નથી.”

દીવાનજીએ થોડીવાર માથે હાથ ફેરવીને મૃદુ સ્વરે કહ્યું, “માલિક
કે કહીને જત તો કીક થાત, માલિક સાહેબ આજકાલમાં આવી
જશે, ખજાર આવી ગયા છે.”

“ના, હવે ખોટી થઇ શકું એમ નથી.”

“નંદરાણીને ય ખજાર પડી ગઇ હતી કે આજકાલમાં આવ-
વાના છે, એટલા માટે તો જવાની આટલી ઉતાવળ છે. એને મનમાં
નિશ્ચિન છે કે જરા રોવાધોવાથી અને પછી મનાવી લેવાથી જુદું
માફ થઇ જશે. હરેક વખતે આવું જ થયું છે. ઉપર્યુક્ત દંડ અપૂર્ણ
જ રહી જાય છે. આ વખતે હરગીજ એવું નહિ થાય, એટલે દંડની

વ્યવસ્થા કરીને તરત જ દંડ દેનારને નાસવું પડે છે. વિદાય થવાના ક્ષણભર પહેલાં પગ ઉપડતા નથી; એ પલંગ પર ઉઠી પડીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગી; પરંતુ વિદાય ન રોકાઈ.

કારતક મહિનો છે. જાપોરના બે વાગ્યા છે. તાપથી હવા ગરમ થઈ રહી છે. સડકને કિનારે સીસમના જાડના ખખડટની સાથે ક્યારેક સ્વર-ભંગ કોયલની કુહુ કુહુ સંભળાય છે. જે સડક પરથી પાલખી જતી હતી ત્યાંથી કાચા ધાનના ખેતરોને પેલેપાર નદી દેખાતી હતી. નંદ રાણીથી રહેવાયું નહિ. પાલખીનું જારણું એક તરફ ખસેડી ને એ જાણુ જોયું, તો પેલે પાર મંડપ દેખાયા. ટોચ પર પતાકા ફરકી રહી છે. ફરથી માલમ પડ્યું કે મંડપ ઉપર ચિરખરિચિત ગોપી દર-કારો ખેડો છે; એની પાઘડીનું કુમતું સરજની રોશનીમાં ચમકી રહ્યું છે. જોરથી પાલખીનું જારણું બંધ કરી દીધું, કાળજે જાણુ પથર પડ્યો.

પ્રકરણ છઠું

પ્રત્યાધાત

મુકુન્દલાલ જાણે મુકુન તૂટેલી, રાઠ ફાટેલી, હીલોળા ખાતી અને તોફાનથી અથગતી નાવ જેવા હતા. મુશ્કેલીએ અને ભારે સંકોચથી ણંદરે આવીને લાંગર્યા. અપરાધના બોળથી હૈયું ભારે થઇ ગયું છે, અમોદપ્રમોદની સ્મૃતિએ જાણે અભિ-મોહન પછીના એંદાની જેમ મનને અફસીથી ભરી દીધું છે. એમના આ આમોદના જે ઉત્સાહતા અને ઉલ્લોભતા હતા, એ જો આ વખતે એમની સામે હોત, તો ચાબૂકના ફટકા લગાવી એ એના હોઠ ઢેકાણે કરી દેત. મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી: હવે કદી આવું નહિ થવા દે. એમના વિખરાયલા શ્વેત વાળ, લાલ લાલ આંખો, અને મુખપરના અત્યંત શુષ્ક ભાવને જોઈને કોઈની હિંમત જ ન થઈ કે જે નંદરાણીના જવાની ખચર આપે. મુકુન્દલાલ ડરતા ડરતા અંદર ગયા. “વહુરાણી, માફ કરો, અપરાધ થઈ ગયો છે, હવે કદી એવું નહિ થાય.” આ વાક્ય મનમાં બોલતા બોલતા એ યયનગૃહનાં પારણાં પાસે પહોંચીને થંભી ગયા, પછી ધીરે ધીરે અંદર ગયા. મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે અભિમાનિની વિજ્ઞાનામાં પડી હશે. જરાજરા પણ પાસે લઈને બેસી લઈ, એવો વિચાર કરીને ઓરડામાં પેસનાં જ લેયું: ઓરડો સૂતો પડ્યો છે ! છાતી ધચ્છી ઉડી. મુવાના

ઝોરમાં ગિજાનામાં જો નંદરાણીને જુઓ, તો સમજી લેત કે અપરાધ માફ કરવા ખાતર માનિની અધો રરતો આગળ આવી છે; પરંતુ જ્યારે જોયું કે વહુરાણી રામનગરમાં નથી, એટલે મુકુન્દલાલ સમજી ગયા કે આજનું પ્રાયશ્ચિત્ત લાંબુ અને કઠિન થશે. કદાચિત આજ રાત્ર સુધી વાટ જોવી પડશે, અથવા એથીય મોડું થશે. પરંતુ આટલી વાર ધૈર્ય રાખવું એમને માટે અસંભવિત છે. નિદ્રા કર્યો કે પૂરો ઢંડ ઉમળું જ માથે ચઢાવીને ક્ષમા વસૂલ કરી લેવી નહિ તો અન્નજળ દરામ, ઘણો સમય થઈ ગયો છે, હજી સુધી રનાન ભોજન નથી થયાં; આવી દશામાં સતી-સાધ્વીથી શી રીતે રહેવાય? ઝોરમાંથી જાદાર નીકળતાં જોયું તો ખ્યારી દાસી એક ખૂણામાં ધુમટો તાણીને શુષ્કરૂપ ઉભી છે. પૂછ્યું: “તારી મોટી વહુ ક્યાં છે?”

એણે કહ્યું: “એ તો પોતાની માતાને જોવા વૃન્દાવન ગયાં છે, પરમદિવસે”.

જાણે જારાજર સમજાયું નહિ, ગળુ રૂંધાઈ ગયા જોયું થઈ ગયું. ફરીથી પૂછ્યું: “ક્યાં ગઈ છે?”

“વૃન્દાવન, જા જિમાર છે.”

મુકુન્દલાલ પહેલાંતો ઝોટલાને કોરો પકડીને ઉભા રહ્યા. પછી અડધથી જાદારના દીવાનખાનામાં લઈને જોહા. મોઢેથી કંઈ પણ ન જોલ્યા. કોઈની પાસે જવાની ઠિમત ન આવી.

દીવાનજીએ આવીને ડરતાં ડરતાં કહ્યું: “તો જા સાહેબને જોલાવવા માણસ મોકલું?”

કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો: માત્ર આંગળી દલાવી ને મન કહી. દીવાનજીના ચાલ્યા ગયા પછી રાધૂ પાસવાનને જોલાવીને કહ્યું: “આન્ડી લઈ આવ !”

સૌ દંગ થઇ ગયા. ધરતીકંપ જ્યારે પૃથ્વીના ગંભીર ગર્ભમાંથી માથું હલાવીને ઉઠે છે, તો જેમ એને દળાવવાની કોશિશ મિથ્યા છે-નિરૂપાય જતીને એનો ઉપદ્રવ સહન કરવો જ પડે છે-આ પણ એવું જ છે.

દિનરાત નિર્જલા આન્ડી ઉડવા માંડી. ખાવું પીવું લગભગ છૂટી ગયું. એક તો પહેલાંથી જ તણિયત ખરાબ રહેતી હતી, અને ઉપરથી આ જળરજસ્ત અનિયમિતતા. બસ, વિકારની સાથે સાથે લોહી-વમને પણ દેખા દીધી.

કલકત્તેથી ડોક્ટર આવ્યો. રાત ને દિવસ માથે બસ મૂકાવા માંડ્યો.

કોઇને જોતાં જ મુકુન્દલાલને ધૂન સવાર થતી. એમને વહેમ પડ્યો છે કે આખું ઘર એમની વિરુદ્ધ કોઇ કાવતરું રચે છે. અંદર ને અંદર એક શિકાયત ગુંગળાતી હતી: “આ લોકોએ એને જ્યાં કેમ દીધી ?”

જે આ વખતે કોઇ પણ એમની પાસે જઇ શકે એમ હોય તો તે એક માત્ર કુમુદિની હતી. એ એમની પાસે જઇને બેસતી; મુકુન્દલાલ એના મુખ ભણી શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોઇ રહેતા-જાણે એની આંખોમાં અથવા બીજે કોઇ સ્થાને એમને એની માતાની સમાનતા દેખાતી હોય. ક્યારેક એના માથાને છાતી સરસુ આંખીને, આંખો મીચીને શાંતિથી પડી રહેતા. આંખોના ખૂણામાંથી આંસુ સરતાં, પરંતુ જાણેઅજાણે પણ એઓ એની માતાની વાત ન પૂછતા. આ તરફ વૃન્દાવન તાર રવાના થયો છે. બા સાહેબ કાલે જ આવી જત, પણ સાંભળ્યું છે કે રસ્તામાં કોઇ ઠેકાણે રહેવાના પાટા તૂટી ગયા છે.

પ્રકરણ સાતમું

દીવો કરવા

એ દિવસે ત્રીજી દીવો, સાંજે જોઈથી આંધી ચઢી. જાગમાં જાડની ડાળીઓ તડતડ કરીને તૂટીને નીચે પડવા માંડી. રહી રહીને વરસાદની ઝાપટો કુદ અઘૈર્યની જેમ ઝડી વરસાવી રહી છે. જાગમાં જે તાત્કાલિક ઝાપડું જનાવવામાં આવ્યું હતું તેના પતંગ ઉડીને પાસેના તળાવમાં જઈ પડ્યાં. પવન, જાણુથી વિધાયલા વાદળો જેમ ઘેરી ગર્જના કરતો સમસ્ત આકાશમાં જોઈથી પૂછ પછાડતો ફરે છે.

અચાનક પવનનાં એક ઝપાટાથી જારીઓ અને જારણા ખખડીને કંપી ઉડ્યાં. કુમુદિનીનો ઠાથ દબાવીને મુકુન્દલાલે કહ્યું: “જેટા કુમ્મ, તું તા માટે ડરે છે? તેં કંઈ ઓછો અપરાધ કર્યો છે? પેલા જો, દાંત પાસે છે, જો, મને મારવા આવે છે.”

પિતાને માથે જરફની પોટલી ફેરવતાં કુમુદિની કહેતી: “તા માટે મારશે, જાણુ? એ તો આંધી ચઢી છે, દમણાં રામી જશે.”

“વૃન્દાવન? વૃન્દાવન...ચન્દ્ર...ચક્રવર્તિ! પિતાજીના જમાનાનો પુરોહિત - એ તો મરી ગયો - જૂત થઈને ગયો છે, વૃન્દાવન! કોણે કહ્યું એ આવશે?”

“વાત ન કરો, જાણુ, જરા સ્થિર જાવ!”

“પેલો જો, કોને કહે છે - ખબરદાર ! ખબરદાર !”

“એ તો કંઈ નથી. પવનના ઝપાટા ઝડોને ઉઠાવે છે.”

“કેમ, એને એટલો ગુસ્સો કેમ ? એવો મેં શો અપરાધ કર્યો છે, તું જ બતાવ, બેટા !”

“કંઈ અપરાધ કર્યો નથી, વાપુજી ! તમે જરા સૂધ જાવ.”

“વૃન્દા હતી ? એ તો મધુ અધિકારી પાનતો હતો.”

“મિછે કરો કેતો નિન્દે
ઓગો બિન્દે શ્રીગોબિન્દે—” ૧

આંખો મીચીને ગણગણવા લાગ્યા :

“શ્યામેર બાંશી કાઠો દૌબે
નોમલે આમાર એ વૃન્દાન છાડો દૌબે.” ૨

“રાધૂ, ધાન્ડી લાવ !”

કુમુદિની પિતાના મુખ ભણી નમીને બોલી : “વાપુજી, આ શું કહે છે ?”

મુકુન્દલાલે આંખો ઉઘાડીને જોયું; બેતાં જ દાંત વચ્ચે જીભ દબાવીને રહી ગયા. નિરંકુશ બુદ્ધિએ તો જવાબ આપી દીધો હતો

૧ જુહી કેમ કરો છો નિંદા

અહો બિન્દા શ્રીગોવિન્દા—

૨ શ્યામની બંસી છીનવી લઇને

ક્યાં ચ મુઝી દઉં

આ મોટે તમે ત્યાગે વૃન્દાવન

અનંત પ્રભાવ લઉં

તો પણ એઓ એ પાત ન જુઠ્યા કે કુમુદિનીની સામે સારા
ન હોય.

૮૨૧ થોલીને પાછું ગાવા માંડ્યું.

“ કાર જોશી થોષ જાને જૂદાજોને ?

સોષ લો, સોષ

ધરે આમિ રખો કે મોતે ? ૩

આ વિખરાયલા ગીતોના ટુકડા, સાંભળીને કુમુદિનીની છાતી
ધડકે છે, માતા ઉપર ગુસ્સો આવે છે, પિતાના પગ પર માથું
મૂકીને જાણે એને મા તરફથી મારી મારવાનું મન થાય છે.

મુકુન્દલાલ અચાનક બોલી ઉઠ્યા: “ દીવાનજી !”

દીવાનજી આ-આ એડે ઢલું, “ પેલું જુઓ, ઠક્ક સંભળાય છે.”

દિવાનજીએ ઢલું: “ એ તો પવનથી જારણાં ઢાલે છે. ”

“ બુકો આજો છે, એ જ વૃન્દાવનચંદ્ર—ટાલવાળો, ટાચમાં
લાકડી લધને અને રેરામી ચાદર ઓઢીને । બેઠે તો આવો. ત્યારથી
જારાજાર ઠક ઠક ઠક ઠક અવાજ સંભળાય છે. લાકડી છે કે બોડો ?”

લોહી-વમન થોડી વારથી રાંત ટલું. રાતના ત્રણ વાગ્યાથી ફરી
શરૂ થયું. મુકુન્દલાલ ગિઝના પર ચારે તરફ ટાચ ફેરવીને, લગરેલી
છત્રે બોલ્યા: “ વહુરાણી, આખા ઘરમાં અધધાર છે. ટલ્ય દીવો
નહિ કરે ?”

નદી કિનારેથી પાછા આવ્યા પછી મુકુન્દલાલે પોતાની પત્ની માટે આવ પહેલા રાખ્દો કહ્યા, અને એ જ છેલ્લા ઉતા.

* * *

વૃન્દાવનથી પાછી આવીને નંદરાણી ઘરના બારણાં પાસે આવતાં જ મૂર્ચ્છિત થઇને પડી. એને ઉઠાડીને ઘિછાના પર સુવાડવામાં આવી. ઘરમાં એને ઉવે કંઈ જ સાફ ન લાગ્યું. આંખોમાં આંસુ બિલકુલ સૂકાઈ ગયા. છોકરા છોકરીઓમાં પણ સાંતવના ન મળી. ગુરુજીએ આવીને શાસ્ત્રના શ્લોકો સંભળાવ્યા ત્યારે મોઢું ફેરવી લીધું ! ઉચ્ચતી લોખંડી* બંગડી પણ ન ઉતારી. બોલી: “મારો ઠાથ જોઈને કહ્યું હતું. માફ સૌભાગ્ય કદી નહિ મટે. એ શું જૂઠું ?”

ક્ષેમા દૂરના સંબંધથી નહુંદ થતી હતી, પાલવથી આંસુ લૂછતી બોલી: “જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, ઉવે જરા ધર ભણી જુઓ. એ તો જતી વખતે કહી ગયા છે: “વહુરાણી, ઘરમાં દીવો નહીં કરો ?”

નંદરાણી પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ. દૂર જોઈને બોલી: “જમણ, દીવો કરવા જમણ, ઉવે વાર નહીં કરે.” કહેતાં કહેતાં એનું ધોળા પૂણી જેવું મુખ ઉજ્જવળ બની ગયું. બાણે ઠાથમાં દીવો લાઈને ઉભણાં જ જતી ન હોય !

સૂર્ય ઉતરાયણે પધાર્યા; માથ માસ આવ્યો. અજ્ઞાણીઆની ચૌદશનો દિવસ છે. નંદરાણીએ માથે સિંદૂર લગાવ્યું, લાલ બનારસી સાડી પહેરી ધર-કુટુંબ તરફ જોયા વિના—મુખ પર ઠાથ દર-દાવીને, — ચાલી ગઈ !

• લોખંડી આ બંગડી બંગાળમાં સૌભાગ્યની નિશાની મનાય છે.

પ્રકરણ આઠમું

ભાષ્યબહેન

પિતાના મૃત્યુ પછી વિપ્રદાયે જોયું કે જે ઝાડ ઉપર એમને વિરામ છે, તેના મૂળને કીડા ખાઈ ગયા છે. ધન, દોલત અને જમીનજમગીર કરજના પાંદડા પર ઉભી ઉભી થોડી થોડી નીચે ધસી રહી છે. ક્રિયા-કર્મને સંક્ષિપ્ત અને રહેણી કરણીને સંકુચિત કર્યા વિના ખીજો ઉપાય નથી. કુમુદના લગ્ન સંબંધમાં પણ દરઘડી પ્રશ્ન ઉઠ્યા કરે છે, અને એનો જવાબ દેતાં જીમ અટકે છે. આખરે નૂરનગરમાંથી ધરણાર ઉઠાવવાં જ પડ્યાં. કલકત્તામાં આવીને જાગ જાગર બણી એક મકાન રાખીને રહેવા માંડ્યું.

જૂના ધરમાં એક પ્રકારનું સજીવન વાતાવરણ હતું. ચારે તરફ ફળફૂલ, મંદિર, અનાજના ખેતર, ગાયોની કોઠ, ધરના માણસો અને નોકરચાકર હતાં. અંતઃપુરના જાગમાં એણે ફૂલ વિખ્યા છે, કલગીઓ વનાવી છે, મીઠું, મરચું, ધાણું અને ફાદીનાની સાથે કાચા ખોર મેળવીને ખાટું વનાવ્યું છે; વૈરાખ-જોઠના આંધીના તોફાનમાં કેરીના જાગમાં જઈને કેરીઓ વીણી છે. જાગની પૂર્વ બાજુ અનાજ ફૂટવાની ખાંચણી હતી, ત્યાં તલના કાડુ ખાંચતી વખતે સ્ત્રીઓનો જે શોરજકાર મચતો એમાં એનો પણ થોડો ટિસ્સો

હતો. આરે તરફ સધન વૃક્ષોની દીવાલથી ઘેરાયલું અને ધન છાયાથી શીતળ તળાવ કોયલ, ગંધ્યા અને કાળી ચકલીઓથી ગૂંથ રહેતું હતું. એ તળાવમાં એ રોજ તરી છે, લાલ ફૂલો ચૂંટ્યા છે, ઘાટ પર ખેતીને મધુર કલ્પનાઓ ફરી છે, અને એકલાં આન્યમનરૂઢ ખેતીને એના ઠાર ગૂંથ્યા છે. ઋતુઋતુએ, મરિતેમરિતે પ્રકૃતિ ઉત્સવની સાથેસાથે માણસનું દરેક પર્વ બંધાયલું છે. અખાત્રીજથી માંડીને હોળી અથવા વસંતોત્સવ સુધી કોણે જાણે કેટલાય ઉત્સવો છે. માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે એ હળીમળીને આખા વર્ષને જાણે જાતજાતની નકશીદાર કારીગીરીથી વણી લીધું છે. સર્વ સુંદર છે, જાણું સુખકર છે, એમ નથી. માછલીના ભાગ, પૂગની ગક્ષિસ, ઝરિણીનો પક્ષપાત, જાળકોના ઝથડમાં પોતપોતાના જાળકોનો પક્ષ લેવો વગેરે વાતોમાં અંદરની છબ્બા, મિથ્યા આરોપો અને એકબીજાના કાન ફૂંકીને ખીજની નિંદા અથવા મુક્ત કંઠે કરેલી અપવાદ-ઘોષણા, આ જાધી વાતોની પ્રચુરતા છે. પણ આ સર્વમાં વધારે નિત્યતા નિયમિત કાર્યોની વ્યસ્તતામાં એક ઉદ્વેગ છે કે માલિક સાહેબ શું કરી નાંખશે, એમના દીવાનખાનામાં કોણે જાણે કયારે કંઈ દુર્ઘટના બને. જો આવી દુર્ઘટના શરૂ થઈ તો દિવસે દિવસે અશાંતિ વધતી જશે. કુમુદિનીની છાતી ધડકવા માંડતી. ઓરડામાં લપાઈને માતા રડતી અને જાળકોના મુખ લેવાઈ જતાં. આ સર્વ શુભ અને અશુભમાં, સુખ અને દુઃખમાં દૈદુર્યક છવનની લાંબી યાત્રા સર્વદા આમથી તેમ ઊલેખા લેતી રહેતી.

આ વાતાવરણમાંથી નિકળીને કુમુદિની કલકતે આવી છે. જાણે આ એક મેટો સમુદ્ર છે, પણ તરસ છીપાવવા માટે પાણીનું તો એક ટીપું જ નથી. પોતાના ગામની હવામાં પણ એક ઓળખીતો-ચિર પરિચિત ચહેરો હતો. ગામનાં વિશાળ ક્ષેત્રમાં ઘાડું

જંગલ હતું, રેતીનો ટાપુ હતો, નદીનો જળપ્રવાહ હતો, મંદિરનું શિખર હતું, સનું વિશાળ મેદાન હતું, જંગલી પોપટોના જલ્દ હતાં, નદી કિનારાની પગદંડી હતી— આ જાંબી જન જનની વિવિધ રેખાઓએ તરેહ તરેહના રંગો વડે ત્વચિત્ર ઘેરો નાખીને આકારને એક નિશ્ચિત આકાર બનાવ્યું હતું. એ હતું કુમુદિનીનું પોતાનું આકાર. સૂર્યનો પ્રકાશ પણ એના જ પ્રકારનો એક વિશેષ પ્રકાશ હતો. તળાવમાં, ખેતરોમાં, ઝાડીઓમાં, માછીની નાવડીના કાચીના પાલોમાં, વાંસની દોમળ પાંદડીઓમાં, ઝાડોની ઉરિયાળીમાં, પેલે પારની રેતીના કિનારાના ફિક્કાપણામાં—સર્વની સાથે વિવિધ રીતે મળી જાહેને એ પ્રકારે એક ચિર-પરિચિત રૂપ ધારણ કર્યું હતું. કલ્પકતાના સર્વ અપરિચિત મક્કનોની અગાસી છાપરાં અને ભીંતો પર કઠિન રેખાઓની ચોટથી છિન્નભિન્ન થઈને એ જ દંભેશના આકાર અને પ્રકાર હવે દોષ માણસની જેમ કરડી નજરે જુએ છે. અહીંના દેવોએ પણ જાણે એનો બદિષ્કાર કર્યો છે.

વિપ્રદાસ એને આરામખુશીની પાસે બોલાવી ને કહેતા: “કુમુદ, હજી મન ગોઠતું નથી?”

કુમુદિની હસીને કહેતી, “ના ભાઈ, મન તો ગોઠે છે.”

“જાહેન, અન્નયજ્ઞધર* જોવા આવીશ?”

“હા, આવીશ.”

આ વાત જાણે એટલા વધારે પડતા ઉસાદથી કુદી કે વિપ્રદાસ જો પુરુષ ન હોત તો સમજી શકત કે એની એ વાત સ્વાભાવિક નહોતી. એ જોવા ન જવાય તો જાણે એનો છત્ર જામે. જાણના

માણસોની બીડમાં નિકળવાનો અભ્યાસ ન હોવાથી બીડાલીડમાં જ્યાંમાં એના સંક્રાંતનો પાર નથી. હાથપગ ઠંડા થઈ જાય છે અને આંખો ઉંચી કરીને જોઈ પણ શકતી નથી.

વિપ્રદાસે એને શેતરંજ રમતાં શીખવ્યું. પોતે જાતે સારા ખેલાડી હતા. કુમુદની આ નવી શીખેલી રમતમાં એમને ખૂબ આનંદ આવ્યો. અંતે નિયમિત રમતાં રમતાં કુમુદને એવો સારો અભ્યાસ થઈ ગયો કે વિપ્રદાસને પણ ઉપે એની સાથે સંભાળપૂર્વક રમવું પડે છે. કલકત્તામાં કુમુદની ઉંમરની કોઈ સખી-સાહેલી ન હોવાથી, આ બે ભાઈબહેન જ જાણે બે ભાઈઓ ણની ગયા છે. વિપ્રદાસને સંસ્કૃત સાહિત્ય પર ખૂબ પ્રેમ છે. કુમુદ મન મૂકીને એમની પાસેથી વ્યાકરણ શીખી છે. ત્યારે એણે ‘કુમાર-સંભવ’ વાંચ્યું, ત્યારથી એ શિવપૂજામાં મહાદેવના દર્શન કરવા લાગી- એ જ મહાતપસ્વીના, જે તપસ્વિની ઉમાની પરમ તપશ્ચર્યાની સિદ્ધિ હતા. કુમારિકાના ધ્યાનમાં એના ભાવિ પતિ પવિત્રતાની દિવ્ય જ્યોતિના રૂપમાં પ્રકાશિત થઈને દેખાયા.

વિપ્રદાસને ફાટોગ્રાફીનો શોખ હતો. કુમુદે પણ એ શોખ ઢેળવ્યો. એમાંથી એક જાણુ ફાટો લે ત્યારે ખીલું જાણુ એને તૈયાર કરે. ગોળા મારવામાં વિપ્રદાસ સિદ્ધહસ્ત છે. કોઈ ઉત્સવને અવસરે ત્યારે પોતાને ગામ જતા, તો પાછળના તળાવમાં નારીએલ, અખરોટ વગેરે નાંખીને પછી એના ઉપર ગોળા ચલાવતા; કુમુદને બોલાવતા: “આવ ને કુમુદ, તું પણ જરા પ્રયત્ન તો કર.”

જે કોઈ વિષયમાં એના ભાઈની રૂચિ છે, એને ખૂબ જાતનથી એણે અપનાવી લીધો છે. ભાઈ પાસેથી ઇસરાજ શીખીને અંતે એણે એવો હાથ બેસાડ્યો કે ભાઈને હાર કબૂલ કરવી પડી.

આ રીતે, જ્યાંપણથી જે ભાઈને એ સાથી વધારે સ્નેહ

કરતી આવી છે, કલકતામાં એ જ એની વધારે નિકટ લાગ્યા. કલકતા આવવું સાર્યક થયું. કુમુદ સ્વભાવે જ એકલવાઇ છે. પર્વતવાસિની ઉમાની જેમ જાણે એ કોઇ માનસ - સરોવરને કિનારે કલ્પ તપોવનમાં નિવાસ કરે છે. આ રીતે સ્વભાવ-સિદ્ધ એકલવાયા માણસને માટે જરૂર છે મુક્ત આકાશની, વિસ્મૃત નિર્જનતાની અને એમાંથી જ કોઇ એક આત્માની, જેની સાથે એ પોતાના દિલથી પ્રેમ કરી શકે. પાસેના પાડોશીઓથી દૂર રહેવું સ્ત્રીઓને માટે સ્વાભાવિક ન હોવાને કારણે તેઓને કુમુદ પિલકુલ ગમતી નહોતી. એઓ આને અહંકાર સમજે છે અથવા હૃદયહીનતા. એટલે ગામડામાં રહેવા છતાં પણ સાહેલીઓની સાથે કુમુદ મૈત્રી ન બાંધી શકી.

પિતાની સામે જ વિપ્રદાસનું લગ્ન લગભગ નક્કી થઇ ગયું હતું. એ વખતે પીઠી ચોળવાને આગલે દિવસે જ કન્યા તાવની બિમારીથી મરી ગઇ. ત્યારે ભાટપાડામાં વિપ્રદાસની જન્મોત્તરીની ગણતરીમાં નિકળ્યું કે “લગ્નના સ્થાનના દુર્ઘટનો ક્ષય થવામાં ઠીક વાર છે.” લગ્ન મુલતવી રહ્યું. આ દરમિયાન પિતાનું મૃત્યું થયું. ત્યાર પછી વિપ્રદાસના ધરમાં લગ્નની ચર્ચા માટે અનુકૂલ સમય ન આવ્યો, પુરોહિતે (સગાઇ ઠીક કરનાર) એક દિવસ મોટા ચાંદલાની આશા આપી. એનું પરિણામ ઉલ્ટું આવ્યું. કંપતા હાથે હુકો દિવાલને આશરે મુકીને પુરોહિતને વેળાસર ધરનો રસ્તો માપવો પડ્યો.

પ્રકરણ નવમું

બંધુલાવ

સુમોધના પત્રો વિલાયતથી પહેલાં બરાબર આવતા. ઉવે વચ્ચે વચ્ચે ખુબ અંતર પડે છે. કુમુદ વ્યગ્ર બનીને ટપાલ માટે ખૂબ પ્રતિક્ષા કરે છે. નોકરે આજનો પત્ર લાવીને એના જ હાથમાં મુક્યો. વિપ્રદાસ અરિસાની સામે ઉભા રહીને હળમત કરતા હતા, કુમુદ દોડી ગઇ, બોલી, “ભાઇ, નાનાભાઇનો પત્ર.”

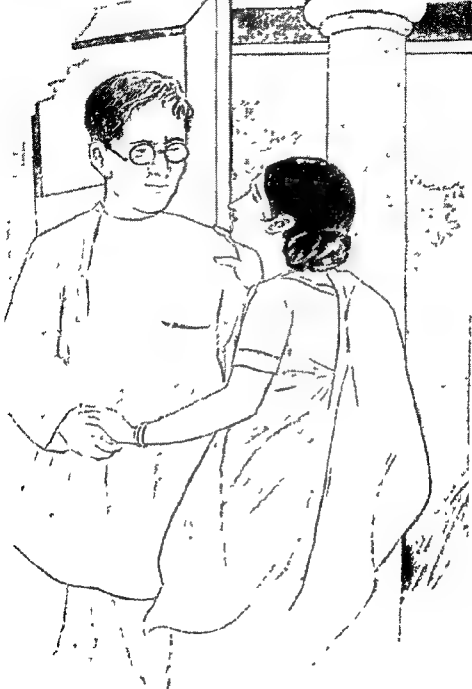
હળમત પુરી કરીને આરામ ખુરશીમાં બેસીને તરાકા કરતાં કરતાં વિપ્રદાસે પત્ર ઉઘાડ્યો. વાંચી લીધા પછી બન્ને હથેલીની વચ્ચે મુકીને એ પત્રને એવી રીતે દબાવ્યો, જાણે એમને કોઇ તીવ્ર વ્યથા થઇ હોય.

કુમુદિનીતો હવે બળી ગયો, પૂછ્યું. “નાના ભાઇની તખીયત તો ખરાબ નથી ને?”

“ના, એ તો સારી છે.”

“પત્રમાં શું લખ્યું છે, અમને કહો વળી.”

“એજ, લાલુચા-ગણુવાની વાતો.”

‘માવું મ્હો બાઈ, નાનાબાઈને શુ થયું છે? તમને પને પઢું બાઈ, મારાથી
 ન મુખાવડો’.

કેટલાક દિવસથી વિપ્રદાસ કુમુદને સુબોધનો પત્ર નથી વંચાવતા. કોઈ કોઈ ભાગ વાંચીને સંભાળાવી દે છે. આ વખતે તો એટલું પણ ન કર્યું. કુમુદને પત્ર માગી લેવાની હિંમત ન આવી, એનો છવ તલપાપડ થવા માંડ્યો.

સુબોધ પહેલાં હિસાબથી ખર્ચ કરતો હતો. ધરતી તંગીની વાત ત્યાં સુધી મનમાં તાજી હતી, હવે જેમ જેમ એ છાંયની જેમ અસ્પષ્ટ થતી જાય છે, ખર્ચ પણ એટલો જ વધતો જાય છે. ઉચ્ચ રીતે રહ્યા વિના ત્યાંના શિષ્ટ સમાજમાં જઈ શકાતું નથી; અને એમાં પહેાંચી ન શકાય તો પછી વિલાયત આવવું વ્યર્થ છે.

વિપ્રદાસને બેએકવાર લાચાર થઇને આવસ્યક્તાથી વધારે રૂપિયા મોકલવા પડ્યા છે—અને તેય તારથી. આ વખતે પણ માગણી આવી છે દોઢસો પાઉન્ડની—જરૂરી કામ છે.

વિપ્રદાસે કપાળે હાથ મુકીને કહ્યું, “ક્યાંથી લાવું? સોઈનું” પાણી કરીને કુમુદના લગ્ન માટે રૂપિયા એકઠા કરે છું. અતે શુ એજ રૂપિયા ઉપર હુમલો કરવો પડશે? જો કુમુદનું બિવિધ સ્વાદા કરીને એની હિંમત આપવાની હોય તો સુબોધના બેરીસ્ટર થવાથી શું વળવાનું છે?

તે દિવસે રાત્રે વિપ્રદાસ ઓટલા પર ફરતા હતા. એમને ખચર નહોતી કે કુમુદીને આંખોમાં નિદ્રા નથી. ન્યારે અસલ થઈ પડ્યું ત્યારે કુમુદ દોડી આવી; વિપ્રદાસનો હાથ પકડીને કહેવા લાગી, “સાચું કહો ભાઈ, નાનાભાઈને શું થયું છે? તમારે પગે પડુ ભાઈ, મારાથી ન છુપાવશો.

વિપ્રદાસને લાગ્યું કે છુપાવવાથી કુમુદની આશંકા ઉઠી વધી

જશે. જરા શાંત રહીને બોલ્યા, “સુબોધે રૂપિયા મગાવ્યા છે, અને એટલા રૂપિયા મોકલવાની મારી શક્તિ નથી.

કુમુદ વિપ્રદાસનો હાથ દબાવીને બોલી, “ભાઈ, એક વાત કહું, ગુસ્સે તો નહિ આવને?”

“ગુસ્સે થવા જેવી વાત હશે તો ગુસ્સે થયા વિના શી રીતે રહેવાશે, તું જ કહે?”

“ના ભાઈ, હસવાની વાત નથી, મારી વાત સાંભળો, “જાનકં ધરેણાં તો મારે માટે જ છે ને, એમને લખને-”

“ચુપ ચુપ. તારાં ધરેણાંને અમે શી રીતે હાથ અડકાડીએ?”

“પણ હું તો અડકાડી શકું છું.”

“ના, તું પણ ન અડકાડી શકે. રહેવાદે એ બધી વાત, જા, તું સુઈ જા હવે.

કલકત્તા શહેરનું સવાર છે. કાગડાઓનું કાંઉ કાંઉ અને ગાડીઓના અડઅડાટમાં રાત વિતી ગઈ. દૂર ક્યારેક રેલીમરોની અને ક્યારેક તેલની મીલની સીસોટી વાગે છે. ઘરની સામેની સડક ઉપર એક માણસ ખભે નિસરણી મુકીને “તાવની ગોળીઓ” ની જાહેર ખબર ચોંટાડતો ચાલ્યો જાય છે; એક બળદગાડીના બંને બળદો હાંકનારના બંને હાથના પ્રબળ ફટકાઓથી ગાડી લખને નાસે છે; નજ ઉપર પાણી ભરવાની હોડમાં એક માછીની છોકરી સામે એક બ્રાહ્મણની ધક્કા મુકીને બોલાચાલ ચાલી રહી છે. વિપ્રદાસ.ઓટલા પર બેઠા છે; દુકાની નળી હાથમાં છે; ટેબલ ઉપર વાંચ્યા વિનાનું વર્તમાન પત્ર પડ્યું છે.

કુમુદે આવીને કહ્યું, “ભાઈ, ના ન લખશો.”

“તું મારા નિર્ણયમાં ડહાપણ કરવા આવી છું? તારા રાજ્યમાં મારે રાતને દિવસ અને ના ને હા કહેવી પડશે એમને?”

“ના, સાંભળો તો ખરા-મારા ધરેણાંથી તમારી ચિંતા દૂર કરો.”

“એટલા માટેજ મેં તારું નામ જાણી રાખ્યું છે. તારા ધરેણાંથી મારી ચિંતા દૂર થશે એમ તે શી રીતે માની લીધું?”

“એ હું નથી જાણતી, પણ તમારી આ ફિકર મારાથી સહન નથી થતી.”

“ફિકર કરીને જ ફિકર દૂર થઈ શકે છે જાહેન, એમ ધોખા-ખાણથી રોકવાનો, પ્રયત્ન કરવાથી ઉલટું પરીણામ આવે છે. જરા ધીરજ રાખ, ગમે તે તજવીજ કરું છું.”

વિપ્રદાસે પત્રના ઉત્તરમાં લખ્યું, રૂપિયા માટે તો કુમુદના પદ્માના ધરેણામાં ઠાથ નાખવો પડે એમ છે અને એ અસંભવિત છે.

સમયસર ઉત્તર આવી ગયો. સુબોધે લખ્યું છે કે, “કુમુદના પદ્માના રૂપિયા એને નહિ જોઈએ. મોક્ષમાંથી એનો અડધો ભાગ વેચીને એને રૂપિયા મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે. સાથે જ સુખત્યારપત્ર પણ મોકલ્યું છે.

આ પત્રથી વિપ્રદાસનું હૃદય જાણતી જેમ વિધાયું. આટલો કડક નોકર પત્ર સુબોધે લખ્યો શી રીતે? એજ વખતે વૃદ્ધ મુનીમને બોલાવી મગાવ્યા અને પૂછ્યું. “પેલો જૂથણ રાય કરીમઠ્ઠી તાલુકો ખોટી રાખવાનું કહેતો હતો ને? તે એ શું આપવાનું કહે છે?”

મુનીમે કહ્યું, “વીસઠગર સુધી આપવાનું કહે છે.”

“એ ભૂષણુ રાયને જોલાવવા મોકલો. હું વાતચિત કરવા ઇચ્છું છું.”

વિપ્રદાસ પોતાના કુળમાં મોટા દિકરા છે. એમના જન્મ વખતે એમના પિતા આ તાલુકો એમને સ્વતંત્ર રીતે આપી ગયા છે. ભૂષણુરાય મોટા શેઠ છે, વીસ પચીસ લાખની ઉત્તલપાતલ કરે છે, કરીમઠ્ઠી એમની જન્મભૂમિ છે, એટલે ઘણા દિવસથી એ પોતાનું ગામ પટે સેવાની ટ્રાશિપ કરે છે. આર્થિક સંકટને કારણે વચ્ચે વચ્ચે વિપ્રદાસ આપવા તૈયાર થઈ જતા, પણ રૈયત રડી પડતી, કહેતી, એને અમે દોષ રીતે જમીનદાર માનવાના જ નથી.” એટલા જ માટે વારંવાર એ વિચાર અને દરખાસ્ત ઉડી જતાં. આ વખતે વિપ્રદાસે મનને ખૂબ કઠોર બનાવી લીધું. એમને નિશ્ચિત રૂપે ખબર હતી કે સુખોદની રૂપિયાની માગણીનો આ કંઈ અંત નથી. મનમાં ને મનમાં બોલ્યા, “મારા તાલુકાની આ સલામીના રૂપિયા સુખોદને માટે છે, પછી આગળની વાત જોઈ લેવાશે.

સુનીમની વિપ્રદાસને મોટે જવાબ દેવાની હિંમત ન ચાલી. પાછળથી સુપડાથી જઈને કુમુદને કહ્યું, “બહેન, મોટાભાઈ તમારી વાત માને છે. એમને અટકાવો, આ તો અન્યાય થઈ રહ્યો છે.”

વિપ્રદાસને ધરના બધા માણસો ચલાતાં હતાં. બીજાને ખાતર મોટાભાઈ પોતાની મીલકત વીખેરી નાંખે એ સૌને ખટકે છે.

સમય થયો છે. વિપ્રદાસ એ તાલુકાના દસ્તાવેજ જોઈ રહ્યા છે. ઠણ સુધી સ્નાન અને બોજન નથી થયાં. કુમુદ વારંવાર એમને જોલાવવા મોકલે છે, પડેલું સુખ લાંબને એ અંદર ગયા. બંને વિચળા પડ્યાથી બંને ગમેલા પાંદડાવાળું થડ ન પેાય. કુમુદની ડાનીમાં બંને તીર બોંધાયું.

સ્નાન-ભોજન પરવાર્યા પછી હુકાની નળી હાથમાં લઈને ખાટલા ઉપર તકીઆને આધારે જ્યારે એ જરા આરામથી બેઠા ત્યારે એમના ઓશીકા પાસે બેસીને ધીરે ધીરે એમના વાળમાં આંગળીઓ રમાડતાં કુમુદે કહ્યું, “ભાઈ, તમારાથી તમારો તાલુકો પટે નહિ આપી શકાય.”

“તારે માથે નવાળા સિરાજહોલાતું જૂત તો નથી સવાર થયું ને ? બંધી વાતોમાં જીલમ ?”

“ના ભાઈ, એમ તમે વાત દબાવશો નહિ.”

વિપ્રદાસથી હવે ન રહેવાયું, જરા ટટાર થઈ ને બેઠા. કુમુદને ઓશીકા પાસેથી હઠાવીને સામે બેસાડી. રૂંધાવલા ગળાને સાફ કરવા જરા ખાંસી ખાઈને બોલ્યા, “સુબોધે શું લખ્યું છે, જાણે છે ? આ જો !”

‘આટલું કઠી ને પહેરણના ગજવામાંથી સુબોધનો પત્ર કાઢીને એના હાથમાં મુકી દીધો. કુમુદે આખો પત્ર વાંચી ને જન્ને હાથો વડે મોઢું ઢાંકીને કહ્યું, “ભાઈ રે, નાના ભાઈથી આવો પત્ર લખાયો શી રીતે ?”

વિપ્રદાસ બોલ્યા, “જ્યારે એ આજે પોતાની મીલકતમાં અને મારી મીલકતમાં બેઠ જીએ છે, ત્યારે હું મારી મીલકત શી રીતે જીવી રાખી શકું ? આજે એના પિતા નથી, આદત અને દુઃખને સમયે હું નહિ આપું તો ખીજું કોણ આપશે ?”

આ સાંભળીને કુમુદ કંઈ ન બોલી શકી, નીરવતામાં એની આંખોમાંથી આંસ પડવા માંડ્યાં. વિપ્રદાસે તકીઆને આધારે આડા પડીને આંખો મીચી દીધી.

ધણીવાર સુધી ભાષના પગ ઉપર હાથ ફેરવીને કુમુદ બોલી,
 “ભાઈ, પાતું ધન તો હજી સુધી પાતું જ છે, એમનાં ઘરેણાં
 હોવા છતાં તમે કેમ—”

વિપ્રદાસ ચોંટી ઉઠ્યા, બોલ્યા, “કુમ્મ, એટલું પણ તું ન
 સમજી શકી, તારા ઘરેણાં વેચીને સુબોધ બે વિલાયતમાં નાટક
 સીનેમા બેતો ફેરે તો હું એને કદીય ક્ષમા કરી શકું? અને એ
 પણ ફરીથી મોહું દેખાડવા લાયક રહેશે? એને તું આટલી બારે
 સગ્ન શા માટે આપવા માગે છે?”

આ સાંભળીને કુમુદ સુપ થઈ ગઈ, અને શોધવા છતાં કોઈ
 પણ ઉપાય ન મળ્યો. એટલે અનેકવાર પહેલાં વિચાર કરતી એવી જ
 રીતે વિચાર કરવા લાગી, “શું કોઈ અસંભવિત વાત ન બની શકે?
 આકાશનો કોઈ ઝડ, કોઈ નક્ષત્ર-ક્ષણભરમાં બંધી વિપત્તિ દૂર ન
 કરી શકે? એના શુભ ચિન્હો દેખાવા માંડ્યા છે. વારંવાર એની
 ડાબી આંખ ફરકી રહી છે. આ પહેલાં ધણી વખત ડાબી આંખ
 ફરકી છે અને એના ઉપર જરાય વિચાર કરવાની જરૂર ઉભી થઈ
 નથી. આ વખતનું શુભ ચિન્હ તરત એને સમજાઈ ગયું. બાણે
 એની વાત એને માનવી જ પડશે. કદાચ શુભ ચિન્હનું સત્ય-ભંગ
 ન થઈ જાય.

પ્રકરણ દસમું

બહેનનું સૌભાગ્ય

વાદળધેરો દિવસ છે. વિપ્રદાસની તળીયત સારી નથી. શાલ જોહીને આડા પડીને વર્તમાનપત્ર વાંચી રહ્યા છે. કુમુદની દુલારી ગિલાડી શાલની ખાસે એક તરફ પોતાનો કળજો કરીને ઢુંદીયું વાળીને સુતી છે. વિપ્રદાસનો 'ટેરીયર' કુતરો લાચારીથી એની સ્પર્ધા સહન કરીને માલીકના ખગ ખાસે સુતો સુતો સ્વપ્નમાં કોઈકવાર ગોંગો કરીને ધુરકી ઉઠે છે.

એટલામાં એક પુરોહિત આવી પહોંચ્યા.

“નમસ્કાર !”

“કાણુ છો તમે ?”

“હા, મોટા સાહેબ મને સારી રીતે ઓળખતા, (તદ્દન જુકી વાત) તમે તો ત્યારે નાના હતા. મારું નામ છે નીલમણિ ઘટક,* સ્વર્ગસ્થ ગંગામણિ ઘટકનો હું પુત્ર થાઉં.”

શું કામ છે ?”

* ઘટક એટલે વિવાહ સંબંધ બેઠાવી આપનાર ગ્રામ જેવી બંગાળની એક જાત છે.

“સાઈ પાત્ર (વર) મળે એમ છે. આપના જ ઘરને લાયક છે.”

વિપ્રદાસ જરા સંભાળીને બેઠા થયા. ઘટકે રાજ્ય બહાદુર મધુ-
સુદન ધોષાલતું નામ લીધું.

વિપ્રદાસે વિસ્મીત ચહેરા પૂછ્યું, “એમને પુત્ર છે ?”

ઘટકે કાંત વચ્ચે જામ દબાવીને કહ્યું, “ના, હજી તો એમણે
પોતે જ કળન નથી કર્યું. એશ્વર્યનો પાર નથી. પોતે કામ કાળ
જોવું છોડી દીધું છે, હવે કુટુંબ અને ઘર ભણી ધ્યાન દેવા
માંડ્યું છે.”

વિપ્રદાસે ઘણી વાર સુધી હુકામાંથી ધુમાડો કાઢ્યા કર્યો. ત્યાર
પછી એકાએક જરા જોરથી બોલી ઉઠ્યા, “ઉમ્મરમાં મેળ ખાય
એવી છોકરી અમારા કુટુંબમાં નથી.”

ઘટકે મહારાજ એમ સહેજમાં છોડી દે એવા નહોતો. વરના
એશ્વર્યનો મહિમા કેટલો મહાન છે, અને ગવર્નરના દરબારમાં જવા
આવવાનો એમનો માર્ગ કેટલો પ્રચસ્ત છે એ સર્વની વિનયપૂર્વક
એણે વ્યાખ્યાઓ દેવા માંડી.

વિપ્રદાસ પાછા ચંબીને બેસી રહ્યા અને અનાવશ્યક ગુસ્સાથી
બોલી ઉઠ્યા, “ઉમ્મરનો મેળ નહિ ખાય.”

ઘટકે કહ્યું, “વિચાર કરી જોજો, બે ચાર દિવસ પછી
ફરીથી આવીશ.”

વિપ્રદાસ લાંબો શ્વાસ લઈને પાછા સુષ ગયા.

ભાઈ ને કાળે ગરમ ચહા લઈને કુમુદ એરડામાં આપતી હતી.
જ્યારણુ આગળ એક બીની તુટેલી હતી, જેના ઉપર એક ગંદો દુવાલ

લપેટેલો હતો, અને કાદવથી ખરડાયલા જોડા જોઈને થંભી જ ગઈ. એમની વાતો એણે કેટલીક સાંભળી લીધી. ઘટક એ વખતે બોલતો હતો, “રાજા બહાદુર આજ વર્ષમાં મહારાજા થઈ જશે. આ ખાસ ગવર્નર સાહેબને મોઢે સાંભળેલી વાત છે. એટલે જ, આટલા દિવસો પાદ એમને ચિંતા થઈ છે કે હવે મહારાણીનું સ્થાન ખાલી રહી શકે એમ નથી. આપના ગૌર કિન્ન ભટ્ટાચાર્ય દ્વારા સગપણમાં મારા સાળા થાય છે, એમની પાસે જઈને કન્યાની જન્મોત્તરી જોઈ-લક્ષણુ પાંધા મળે છે, આને માટે આખા શહેરની કન્યાઓની જન્મોત્તરીઓ જોઈ નાંખી છે. પણ આવી જન્મોત્તરી પીછા જોઈ નથી. જુઓ, હું તો આપને કહું છું, આ સંબંધ થશે એવું પ્રજાપતિનું વિધાન છે.”

જરાજર આજ સમયે કુમુદિનીની ડાબી આંખ ફરકી ઉઠી. શુભ લક્ષણનું કેવું અપૂર્વ રહસ્ય છે? કિન્ન ભટ્ટાચાર્યે કેટલી ય વખત એનો હાથ જોઈને કહ્યું છે કે- એ રાજરાણી થશે. હસ્તારેખાઓનું એ પરિણત ફળ આજ પોતાની મેળે એની સામે આવ્યું છે. ગૌર મહારાજ કેટલાક દિવસથી વાર્ષિક સાલીયાણું લેવા ફક્કતો આવ્યા હતા. એ કહી ગયા છે કે આપાદ માસથી વૃષરાશિનું રાજસન્માન છે, સ્ત્રી-જનિત અર્થલાભ છે, શત્રુનાશ થશે; ખરાબીમાં પત્નીપીડા, એટલે સુધી કે પત્ની વિયોગ પણ થઈ શકે છે, વિપ્રદાસની વૃષરાશિ છે. વચ્ચે વચ્ચે શારીરિક પીડા છે. એવું પણ પ્રમાણુ જરાજર મળી ગયું. કાલ રાતથી શરદીના લક્ષણુ દેખાવા માંડ્યા છે. આપાદ માસ પણ આવી પહોંચ્યો; પત્નિની પીડા અને એના મૃત્યુની વાત પર વિચાર કરવાની હમણાં જરૂર નથી, એટલે હમણાં સમય શુભ છે.

કુમુદે ભાઈની પાસે બેસીને કહ્યું “ભાઈ, માયુ દુઃખે છે ? ”

ભાઈએ કહ્યું, “ના.”

“ચાહો, ઠંડી તો નથી ને ? તમારા ઓરડામાં કોઈ ખીન્તું માણસ હતું એટલે હું ન આવી.”

વિપ્રદાસે કુમુદના મુખ ભણી જોઈને એક ધેરા શ્વાસ લીધો. ભાઈની નિષ્ઠુરતા સર્વથી વધારે અસહ્ય ત્યારે થઈ જાય છે, જ્યારે એ સોનાનો રથ લઈને આવે છે, જેના પૈડાં નકામા હોય છે. ભાઈના ચહેરા પર આ દુઃખની વેદનાને જોઈને કુમુદિની ખુબ વ્યથિત થઈ. દેવના દાન પર ભાઈ શા માટે શંકા કરે છે ? એ વાત કુમુદિનીની સમજણમાં ન આવી કે લગ્નકાર્યમાં પોતાની પસંદગી જેવી કોઈ પરતુ હોય છે. જયપણથી એણે એક એક કરીને પોતાની ચારે બહેનોનાં લગ્ન જોયાં છે. કુલીનોને ઘેર લગ્ન-કુળ સિવાય ખીજી વિશેષ કંઈ પસંદગી હોય એવું નથી. જાળજીઆ સાથે એ ગિચારીઓ ઘર ચલાવે છે-દિવસો પિતે છે, તકલીફ હોવા છતાં પણ વિદ્રોહ નથી કરી શકતી, મનમાં વિચાર પણ નથી કરી શકતી કે આના વિના ખીન્તું કંઈ થઈ શકે. માતા શું છોકરાઓમાંથી છોકરો ફેંકી દે છે ? દિકરો માનવો જ પડે છે. કુપુત્ર પણ થાય છે અને સુપુત્ર પણ. પતિ પણ એવાજ સમજો. વિધાતાએ કંઈ ફકાન તો ખોલી નથી. ભાગ્યપર યોનો અધિકાર ચાલે છે ?

આટલા દિવસો બાદ કુમુદના દુર્ભાગ્યનું વિજાળ મેદાન પાર કરીને રાજપુત્ર આવ્યો-પણ હઠવેશમાં રથના પૈડાનો અવાજ કુમુદ પોતાના હૃદયના સ્પંદનમાં સાંભળી રહી છે. બાહરના છત્તવેશની એ તપાસ દરવા નથી ચાલતી.

ઝડપથી પોતાના ઓરડામાં જઈને એણે પંચાગ ઉઘાડી ને જોયું —આજ મનોરથ-દિતીયા છે. ઘરના કામ કરનારાઓમાં જોડણ

માણસો બ્રાહ્મણ હતા, તેમને સાંઝે બોલાવીને કળાદાર કરાગ્યો અને દક્ષિણા પણ આપી. સૌએ આશીર્વાદ આપ્યો—“રાજરાણી બનીને રહો, ધન અને પુત્રથી સુખી થાવ.”

બીજી વાર વિપ્રદાસના ઓરડામાં ઘટક મહારાજ પધાર્યા. ચપટી વગાડીને ‘શિવ શિવ’ કહેતાં કહેતાં જલ્દે ઉંચે સ્વરે બગાસું ખાધું. આ વખતે ના કહીને વાતને ત્યાં જ પુરી કરી દેવાની વિપ્રદાસની હિંમત ન ચાલી. વિચાર્યું, આટલી મોટી જવાબદારી શી રીતે લઉં? કેવી રીતે નિશ્ચય કરું કે કુમુદને માટે આ સંબંધ નક્કરો છે? “પરમ દિવસે નક્કી ઉત્તર આપીશ” કહીને ઘટકને વિદાય કર્યો.

પ્રકરણ અગિયારમું

પ્રારબ્ધની લીલા

સંખ્યાનો અંધકાર મેઘની છાયા અને વરસાદના પાણીથી ધન ખની રહ્યો છે. કુમુદિનીનું રાયરચીલું કંઈ વધારે નથી. એક તરફ નાનો શો ખાટલો પડ્યો છે, વળગણી ઉપર જે સાડીઓ અને અંપાઈ રંગનો ટુવાલ પડ્યાં છે. ખુણામાં લાકડાની એક પેટી પડી છે, તેમાં એનાં પહેરવાના કપડાં છે. ખાટલા નીચે લીલા રંગના દીનના ડબ્બામાં પાનનો મસાલો છે. ભીંતમાં જ જડેલા લાકડાના કપ્પાટમાં કેટલાક પુસ્તકો, ખડીઓ, ક્લમ, પત્રો લખવાના કાગળ અને પોતાની માતાના હાથના ઉનનાં વણેલા 'રલીપર' મુઠ્ઠાં છે, ઓશીકા ભણી ભીંત ઉપર રાધાકૃષ્ણની એક સુંદર છબી લટકાવેલી છે, અને દિવાલના ખુણામાં એક 'ઇસરાજ' પડ્યો છે.

કુમુદે હજી ઓરડામાં દીવો કર્યો નથી. લાકડાની પેટી પર બેસીને એ ધારીની યહાર જોઈ રહી છે. સામે ઈંદના કસેવરવાળું કલકળા છે. પુરાતન જમાનાનું કઠિન કવચ પહેરેલા કોઈ ભીમકાય જતું જેવું લાગે છે. વર્ષાની ધારામાં એ ધુધળું દેખાય છે. વચ્ચે વચ્ચે એના શરીર પર તેજલિખાનાં બિંદુઓ છે. કુમુદનું મન એ વખતે પોતાના ભાગ્યમાં લખેલા ભાવીલોકમાં મગ્ન છે, ત્યાંના મકાન, મહેલ,

માણસો વગેરે બધું એના પોતાના આદર્શ મુજબ બનેલું છે, એ સર્વ વસ્તુઓની મધ્યમાં એણે સતી લક્ષ્મીના રૂપમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, કેટલી ભક્તિ છે, કેટલી પૂજા છે, કેટલી સેવા છે! એની પોતાની માતાના પૂણ્ય ચરિત્રમાં એક ઘેરી ત્રુટિ રહી ગઇ છે. એમણે પતિના એક અપરાધને માટે થોડો સમય ધૈર્ય છોડી દીધું હતું. કુમુદ એવી જૂલ કદિ નહિ કરે.

વિપ્રદાસનો પગરવ સાંભળીને કુમુદ ચોંકી ઉઠી. ભાઈને જોઈને બોલી, “દીવો કઈં ભાઈ ?”

“ના કુમ્મ, જરૂર નથી” કહીને વિપ્રદાસ એજ પેટી ઉપર કુમુદની પાસે જોઈને બેઠા. કુમુદ ઝડપથી ઉઠીને નીચે જમીન પર બેસી ગઇ અને ભાઈના પગ પર હાથ ફેરવવા લાગી.

વિપ્રદાસે કોમળ સ્વરે કહ્યું, “દીવાનખાનામાં માણસો આવ્યા હતા એટલે મેં તને ત્યાં ન બોલાવી. હજી સુધી તું એકલી જ એકી હતી ?”

કુમુદે શરમાઈને કહ્યું, “નાના, ક્ષેમા ફ્રાઇ ઘણી વાર સુધી બેઠાં હતાં.” વાત ફેરવવા બોલી, “દીવાનખાનામાં કોણ આવ્યું હતું, ભાઈ ?”

“એ જ તો હું તને કહેવા આવ્યો છું. આ વખેં જે મહિનામાં અદાર પુરા કરીને તને આગણીસમું બેઠું, નહિ ?”

“હા ભાઈ, એમાં કંઈ દોષ તો નથી થયો ને ?”

“દોષની વાત નથી. આજે નીકમણિ ઘટક આવ્યો હતો. બહેન કેવી છે તું તો, શરમાઈશ નહિ. બાપુજી બ્યારે જીવતા હતા ત્યારે

તારી ઉંમર દસ વર્ષની હતી-ત્યારે તારું લગ્ન નક્કી થઇ ગયું હતું. જો એ વખતે લગ્ન થઇ ગયા હોત તો મારી સંમતિની કોઇ પરવા ન કરત પણ હવે મારાથી એવું ન થઇ શકે. રાજા મધુસૂદન ધોવા-લતું નામ તેં સાંભળ્યું હશે. કુળની દૃષ્ટિએ પણ એ ખાનદાન છે, પણ તારી અંતે એમની ઉંમરમાં જરા ફેર છે. હું રાજા ખુશીથી હા કહી શક્યો નથી. હવે, તારે મોઢેથી એક શબ્દ સાંભળવા માગું છું, પછી સાફ સાફ કહી દઇશ. શરમાઇશ નહિ, કુમુદ !”

“નહિ, નહિ શરમાઉં” કહીને કુમુદ મોડીવાર ચુપ રહી. પછી ખોલી, “જેની વાત તમે કરો છો, તેમની સાથે મારો સંબંધ તો થઇ ચુક્યો છે.” આ પેલા ઘટકની વાતનો પડો હતો. કાણ જાણે ક્યારે આ વાત, એના મનની ઉગાધમાં જગાધ ગઇ છે.

વિપ્રદાસ મોટા આશ્ચર્યમાં હુપી ગયા, ખોલ્યા, “શી રીતે કુમુ, સંબંધ શી રીતે થઇ ગયો ?”

કુમુદ ચુપચુપ બેસી રહી,

વિપ્રદાસે એના માથા પર હાથ ફેરવીને કહ્યું, “તું બાલિકા ન થા કુમુ !”

કુમુદિની ખોલી, “તમે નહિ માનો બાઇ, હું જરાય બાલિકાતા કરતી નથી.”

બાઇ ઉપર એનો અસીમ પ્રેમ છે. પણ બાઇ દૈવમાં નથી માનતા. કુમુદિની માને છે કે અહીં જ ભાઇની દૃષ્ટિ નિર્જળ છે.

વિપ્રદાસે કહ્યું, “પણ તેં તો એમને જોયા નથી ?”

“નથી જોયા, પણ મેં જાણ્યું તો ખરું ને.”

વિપ્રદાસ સારી રીતે જાણે છે કે આજ રથને ભાષ્યજેનમાં મોટા ભેદ છે, કુમુદના ચિત્તના આ અધિકારમય મહેલમાં, ~એના ઉપર-ભાષ્યનો જરાય અધિકાર નથી. તો પણ વિપ્રદાસે ફરી એક વાર કહ્યું, “જો કુમુદ, છંદગીભરની ચાતને તરત કોષ્ટ કલ્પના કરીને પ્રતિજ્ઞાના રૂપમાં નિશ્ચિત ન કરી દમ્ભ !”

કુમુદે વ્યાકુળ થઈને કહ્યું, “કલ્પના નથી ભાષ્ય, કલ્પના નથી, હું તમારા પગના સોગંદ ખાઉં છું, હું ખીજ સાથે લગ્ન નહિ કરી શકું.”

વિપ્રદાસ ચોંકી ઉઠ્યા. જ્યાં કાર્ય કારણનો યોગાયોગ નથી, ત્યાં શું જોઈને તર્ક કરે ? અમાવાસ્યાની સાથે કુસ્તી નથી ચાલી શકતી. વિપ્રદાસે સમગ્રી લીધું-કોષ્ટ દેવ-સંકેતે કુમુદના મનમાં જડ ધાલી દીધી છે. વાત સાચી છે. આજે જ સવારે દેવને નામે મનમાં ને મનમાં એણે કહ્યું હતું, “આ પ્રલોભાંથી એક એક જોડી જુદી મુક્યા પછી છેવટે જે પુલ રહેશે, તેનો રંગ જો દેવના જેવો નીલો હશે, તો માનીશ કે આ ભગવાનની જ ઇચ્છા છે.” સર્વથી છેવટનું પુલ નિકળ્યું નીલ અપરાજિતા-કોયલ.

પાસે જ મલ્લિકના ઘરમાં સંધ્યાની આરતીની ઘંટા વાગી. કુમુદે હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા. વિપ્રદાસ ઘણી વાર મુઠ્ઠી ખેંચી રહ્યા. ક્ષણે ક્ષણે વિજળી ચમકતી હતી અને મુશળધાર વરસાદ વરસતો હતો.

પ્રકરણ બારમું

જીની બાકી

વિપ્રદાસે ઘણીવાર કુમુદિનીને સમજાવવાની કોશિશ કરી. કુમુદે કંઈ જવાબ ન આપતાં નીચું જોઈને પાલવતો છેડો આમળ્યા કર્યો. લગ્ન પાકું થઈ ગયું. માત્ર એક વસ્તુ માટે જન્મે પક્ષો તરફથી કંઈક વાતચિત ચાલી રહી છે-લગ્ન ક્યાં થાય ? વિપ્રદાસની ધ્રુજા છે કલ-કત્તાની અને મધુસુદનની જીદ હતી નૂરનગરની. આખરે વરપક્ષની વાત રહી.

લગ્નની તૈયારી માટે થોડા દિવસ પહેલાંથી જ નૂરનગર આવવું પડ્યું. વૈશાખ-જેઠના ધખતા તાપ પછી અપાઠની વર્ષા થતાં જેમ જોત જોતામાં જમીન લીલીજમ થઈ જાય છે તેમ કુમુદિનીના અંતરમાં અને બહાર એક નૂતન જીવનનો રંગ ચઢી ગયો. પોતાના મનમાન્યા માણસના મિલનના આનંદે એને પુલકિત કરી મુકી છે. શરદાતુનો સોનેરી પ્રકાશ એની સાથે આંખો વડે વાત કરે છે-કોઈ એક અનંત-કાળની મનની વાત કહે છે, સુવાના ઓરડાના સામેના ઓટલા ઉપર કુમુદિની ચલેણું વેરી રાખે છે, ચકલીઓ આવીને ચણે છે; રોટલીના ટુકડાં નાંખે છે, ખીસકોટીઓ ચારેતરફ જોઈને અચળ દ્રષ્ટિથી આવી ને લઈ જાય છે, કોઈ વળી પુંછડીને આધારે બેસી બે પગ વચ્ચે ઠકડો ઢળાવીને કતર કતર ખાઈ જાય છે. કુમુદિની આંખે

ખેસીને આ જાંઘું ખૂટા આનંદથી જોયા કરે છે. વિશ્વને માટે એતું હૃદય આજે દક્ષિણાથી ભર્યું પડ્યું છે. સાંઝે નહાતી વખતે પાછળના તળાવમાં એ ગળાબુડ પાણીમાં ગુપ્ત ગુપ્ત ખેસી રહે છે, તળાવનું પાણી જાણે એના જાંઘાં અંગે સાથે વાતો કરે છે. સંધ્યાના સૂર્યની તીરછી રોશની તળાવના પાછલા લીંબુના ઝાડની ડાળીઓ પરથી ધન કાળા રંગના પાણી ઉપર, કસોટી પર સોનાની લકીરોની જેમ ઝગઝગી રહે છે. કુમુદ એને વિચારપૂર્વક જોઈ રહે છે, એ તેજ અને છાયામાં એના સમસ્ત શરીરમાં એક અકથ્ય આનંદની કમકમાટી આવી જાય છે. જાંઘોરે મેડાપરના ઓરડામાં એકલી જઈને ખેસે છે અને પાસેના જાંબુડાના ઝાડ પર બોલતા પક્ષીઓના અવાજ સાંભળ્યા કરે છે. એના યૌવન મંદિરમાં આજે જે દેવની પ્રતિષ્ઠા થઈ રહી છે, એના ભાવમય રસભર્યા રૂપમાં પણ રાધાના યુગલ રૂપનું માધુર્ય ભળી ગયું છે. મેડાપર ખેસીને ‘હસરાજ’ હાથમાં લઈને એ ધીરે ધીરે પોતાના બાઈનું જના-વેલું બૂમાલીનું ગીત ગાય છે:-

“આજુ મોર ધરવામેં આછલ પિયરવા,
રોમ રોમ ઠરખીલા——”

રાત્રે પથારીમાં ખેસીને પ્રણામ કરે છે; સવારે ઉઠ્યા પછી પાછી તારત પ્રણામ કરે છે. કોને કરે છે, એ સ્પષ્ટ નથી, — એ તો એક નિરવલંબ ભક્તિનો સ્વતઃ નિકળેલો ઉચ્છવાસ છે !

પરંતુ મનમાની પ્રતિમાના મંદિરનું દાર હંમેશ તો બંધ રહી શકતું નથી, શ્વાસની ગરમી અને વેગે જ્યારે એ મૂર્તિની મનોહર સુંદરતાને ધક્કો માર્યો, ત્યારે એ દેવનું રૂપ શી રીતે ટકી શકે ? ભક્તને માટે એ મોટા દુઃખની ઘડી હતી.

એક દિવસ તેલિનીપાડની ડોસી કુમુદિનીની સામે જ બોલી ઉઠી, “અમારી કુમુદિનું નસીબ તો જુઓ, કેવો રાજ્ય જેવો વર મળ્યો છે ! બાણે નિર્જન વનનો રાજા, અને રજાપુરના એ આનંદી ગુમાસ્તાને હું કંઈ નથી ઓળખતી, આ મધુડો એતો જ છોકરો કે ખીજો ! દેશમાં જે વખતે દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે ઓખા મગાવીને વેચતો હતો, એજ કમાઈ આજ સુધી ચાલે છે; તો પણ ખીયારી ડોસીને છેવટ સુધી ઠાથે રાંધીને ખાવું પડ્યું.”

ખીજ છોકરીઓ આ ડોસીને ઘેરી વળતી અને પુછતી, “તું આ વરને ઓળખે છે ?”

“ક્રમ નહિ એની મા તો અમારા ફળિયાની છોકરી હતી, પુરો-હિત ચક્રવર્તિઓને ત્યાં એવું પિયર હતું. સાચું કહેવામાં શરમ શાની, સારા બ્રહ્મણને ઘેર તો એ લોકોનો સંબંધ જ ન થઈ શકે, પણ લક્ષ્મી જાતિ-કુલ ઓછું કંઈ જુએ છે !”

એ પહેલાંજ કહેવાયું છે કે કુમુદિનિનું મન નવા યુગના રૂપથી ઘડાયું નહોતું. જાતિ-ફળની પ્રતિષ્ઠા એની દક્ષિમાં બહુ મોટી અને વાસ્તવિક વસ્તુ હતી, એટલે મન જેટલું સંકુચિત થતું તેટલો જ એને નિંદા કરનારાઓ ઉપર ગુસ્સો આવતો. ઘરમાં એકદમ આંધ્ર લાવી ને એ બહાર ચાલી જતી. આ જોઈને છોકરીઓ મોહું મચકોડીને પરસ્પર આંખો નચાવીને કહેતી-“ઓહો ! હમણાંથી આટલી પીડા ?” આ તો દક્ષિણની સતીને પણ મ્હાત કરે એવી છે !”

વિપ્રદ્રવસના મનની ગતિ નવા જમાનાની છે, તો પણ જાતિ-ફળની હિનતાના ખ્યાલે એમના ઉપર કાણુ જમાવ્યો છે. એટલે જ અશ્વાને દાળવાને માટે ઘણી કોશિશ કરી, પણ ફાટેલા તકીઆને

દબાવ્યાથી એનું રૂ વધારે ખર્ચાર નીકળે છે; અહીં પણ એવી જ દશા થઈ.

આ તરફ જુના આસામી દમોદર વિશ્વાસ દ્વારા ખર્ચર પડી કે પહેલાં નૂરનગરની પાસે સિયાકુલી ગામમાં ધોષાલોની જમીનદારી હતી. ઉવે એ ચેટરજીઓના હાથમાં છે. પ્રતિમા-વિસર્જન વાળા મુર્દખામાં જ ધોષાલ વંશનું વિસર્જન થયું હતું. કેવી કુશળતાથી મોટા માલીકે એને દેશ અને સમાજની ખર્ચાર ધકકેલી દીધા હતા, એની કથા સંભળાવતા સંભળાવતા દમોદરનું મુખ ભક્તિથી ઉજ્જવળ બની ગયું. ધોષાલવંશ એક સમયે ધનમાં ફૂળમાં, પ્રતિષ્ઠામાં ચેટરજીઓની ખર્ચારીનો હતો-એ સંતોષની વાત છે; પરંતુ વિપ્રદાસના મનમાં ભય જન્મ્યો કે આ લગ્ન પણ એ પ્રાચીન ખર્ચારની કોઈ જુની બાકી તો નહિ હોય !

પ્રકરણ ત્રેમું

નિવેદિતા

કારતક ગદિનામાં લગ્ન છે. આસો વદી પાંચમે લક્ષ્મી પૂજા થઈ ગઈ. સાતમને દિવસે અકસ્માત તંબુઓ અને ખીજો સામાન લઈને ઘોષાલ કંપનીના ઇંછનીયરીંગ વિભાગના અમલદારો આવી પહોંચ્યા. સાથે મગ્ગરોતું એક મોટું જુથ હતું. પણ આ બધું શાને કાળે ? સિયાદુલીમાં ઘોષાલ તળાવને કિનારે તંબુ તાણીને વર અને જનનેયા થોડા દિવસ વહેલા આવીને ઉતરશે.

આ કેવી અનોખી વાત ! વિપ્રદાએ કહ્યું, “એ લોકોને જોટલા આવતું હોય તેટલા આવે, જોટલા દિવસ રહેવું હોય તેટલા દિવસ રહે; અમે જ બધો બદોળસ્ત કરી દઈશું. તંબુઓની શી જરૂરત છે ? આમાં ખીજું મકાન છે તે ખાલી કરાવી આપીએ છીએ.”

ઓવરસીપરે કહ્યું, “રાજગણદુરનો દુકમ છે. તળાવની આરે બાજુનું જંગલ સાર કરવાનું ક્ષી દીધું છે, આપ જીનદાર છો એથી આપની આજ્ઞા જોઈએ.

વિપ્રદાસના ચહેરા પર મુગ્ધા આવી ગઈ, બોલ્યા, “આ કામ શું ઉચિત રીતે થઈ રહ્યું છે ? જંગલ તો અમે પણ સાફ કરાવી રાકત ?”

ઓવરસીયરે વિનયથી કહ્યું : “રાજાજીદારના પૂર્વજો અહીં રહેતા હતા; એટલે દિલ થયું કે પોતે જ એને સાફ કરાવી લેશે.”

રાત તદન અસંગત નહોતી; પરંતુ સ્વલ્પનોના મનમાં ખટકો લરાઇ ગયો. રૈયતના મનમાં એમ થયું કે આ તો આમાન માલિક ઉપર ધાક જમાવવાની કોશીશ છે ! અકરમાત ધન ગાળ્યું છે, ને એ દણાળ્યું દણાતું નથી, એટલે એને ઢોલ ત્રંસા વગાડીને જાહેર કરવાની આ જમી લીલા છે. એ જમાનો હોત, તો વરરાજ સહીત એની પાલખીને વેતરણી પાર કરવામાં વાર ન લાગત. નાના બાળુજી હોત તો તે પણ આ સહન ન કરી શકત. આ તંબુ અને એ બાળુજી ક્યાંના ક્યાંય ચાલ્યા જાત.

ફેરો આવીને વિપ્રદાસને કહ્યું, “ભૂર ! એમને મુકાબલે આપણે પાછા દી શકીએ એમ નથી. જે ખર્ચ થશે તે અમે લોકો મળીને કરીશું.”

૬ આની ભાગીદાર નવગોપાલે આવીને કહ્યું, “કુળની ખે ધજ્જતી સહન થઇ શકે એમ નથી. એક દિવસ એવો હતો જ્યારે આપણા પૂર્વજોએ આ ધોપાલોની અક્ષત ઢેકાણે આણી હતી, આજે એજ આપણા ઉપર ચઢાઇ કરવા આગ્યા છે, રૂપિયાતું જોર દેખાડવા ! એમાં ડરવાની વાત નથી ભાઇ સાહેબ ! જે ખર્ચ થશે તે, અમે તો જીએને. મીલકતના ભાગ વહેંચાયા છે કંઈ કુળની પ્રતિજ્ઞાના ભાગ વહેંચાયા નથી.”

એટલું કહીને નવગોપાલ પોતે જ પોતાની મેજે કાયકર્તા બની બેઠા.

વિપ્રદાસ કેટલાક દિવસથી કુમુદ પાસે જઈ શક્યા નથી. એના મુમ ભણી એ શી રીતે જોઈ શકશે ? કુમુદની સમક્ષ વરપક્ષની સરસાઈની

વાત કોઇ નરમાશયી કહે, એટલી સહનુશ્ચિતિ અથવા સજ્જનતા સમાજમાં ક્યાંથી ! કુમુદની આગળ તો લોકો વધારાનું મીઠું મરચું મેળવીને વાતો કરે છે. છોકરીઓનો તો બાણ એના ઉપર કોપ ઉતર્યો છે. એટલા માટે તો પૂર્વજેની વાતો નીકળી છે. મોટી રાજરાણી બનવા નીકળી છે ! રાજની ઢીંગલી જોઇ ન હોય તો !

ભતિ-કુળની વાતને કુમુદે પોતાની ભક્તિથી ઢાંકી દીધી હતી, પણ ધનની બગાઇ મારીને સાસરીઆનો તોર બતાવવાની નીચતા જોઇને કુમુદનું મન ગ્લાનિથી ભરાઇ ગયું. હવે એ લોકોની દૃષ્ટિથી બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઘોષાલ કુળની સાજ આજે એની લજ છે. ભાઇને મુખેથી કંઇક સાંભળવાને એનો જીવ તલપી ચલ્યો છે; પણ ભાઇ તો મળતા જ નથી, ખાવા માટે પણ એ અંદર નથી આવતા.

એક દિવસ વિપ્રદાસ ચુલાની જગ્યાની તપાસ કરવા અંતઃપુરમાંના બાગમાં ગયા. જોયું, તો પાછળના તળાવના ઘાટ પર કુમુદિની નીચેના પગથિયા ઉપર બેઠી છે અને નીચી દૃષ્ટિએ પાણી તરફ જોયા કરે છે. ભાઇને જોઇને એ તરત જ ઉડીને ઉપર પાવી. આવતાની સાથે જ રંધાયલા સ્વરે બોલી, “ભાઇ, કંઈ સમજાવું નથી.” કહીને પાલવથી મુખ સંતાડીને રોવા લાગી.

ભાઇએ ધીરે ધીરે જરગ પર હાથ ફેરવી ને કહ્યું, “લોકોની વાતો પર ધ્યાન ન દેશ, બહેન !”

“પણ એ લોકો આ બધું શું કરી રહ્યા છે ? એનાથી શું તમારી ધર્મિય રહેશે ?”

“એમની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જો, કુમુદ, પૂર્વજેની જન્મશ્રીમાં

પાછા આવે છે, જરાય ધામધુમ ન કરે? આ વસ્તુને લગનથી દૂર કરીને પછી વિચારી જો.”

કુમુદ સુષ થઈ ગઈ. વિપ્રદાસથી ન રહેવાયું, બધું દબાવીને બોલ્યા, “તારા મનમાં જરાય ખટકો હોય તો કહી દે બહેન, હજીય લગન રોકી શકાય એમ છે.

કુમુદિનીએ ઝડપથી માથું હલાવીને કહ્યું, “છીછી, એવું તે કંઈ થઈ શકે?”

અંતર્યામીની સમક્ષ તો સત્ય-અધિમાં ગાંઠ બંધાઈ ચુકી છે. ઉપે ને બાકી છે તે તો માત્ર બહારની વાત છે.

વિપ્રદાસનું આ જમાનાનું મન નિષ્ઠાથી આટલું અધીર બની જાય છે. કુમુદે કહ્યું, “બાળને પક્ષની બલમનસાધમાં જ લગનબધન સત્ય છે. સૂર મળેલા ધસરાજની કંઈ કિંમત નથી, જો વગાડનાર હાથ બસુરા હોય તો. પુરાણોમાં જુઓને, જેવી સીતા હતી તેવા જ ગમ, જેવા શિવ હતા તેવી જ સતી, અરૂંધતી જેવી હતી તેવા જ વસિષ્ઠ હતા. ઉવેના જમાનાના પુરૂષોમાં તો પુણ્ય રહ્યું જ નથી, એટલે જ એક તરફ સતીત્વનો પ્રચાર કરતા ફરે છે. પોતાના તરફથી તેણ તો પુરવું નથી અને વાટને કહેવું છે સળગ! સુકી છાંદગીમાં બિચારી બળીને ભસ્મ થઈ રહી છે.”

કુમુદને કહેવું નકામું છે. અત્યારથી જ એણે મનમાં ને મનમાં જોરથી જપ કરવા માંડ્યા—એ ભલા હો કે બુરા, એ જ મારા જીવન-આધાર છે.

“દુઃખેષ્યનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતરપ્તઃ વીતરાગસ્ય ક્રોધઃ—”

માત્ર યાત-ધર્મનું જ નહિ પણ સતી-ધર્મનું પણ આ જ લક્ષણ છે. એ ધર્મ સુખ દુઃખથી પર છે, એમાં નથી ક્રોધ અને નથી ભય. અને અનુરાગ? એની પણ શું જરૂર છે? અનુરાગમાં માગવા-મળવાનો તિસ્તાળ હોય છે, ભક્તિ એનાથી પણ મહાન છે. એમાં આવેદન નથી, નિવેદન છે. સતી ધર્મ નિર્વ્યક્તિ છે, જેને અંગ્રેજીમાં 'ઇમ્પર્સનલ' કહે છે. મધુસૂદન નામની વ્યક્તિમાં દોષ હોય શકે છે, પરંતુ પતિદેવ નામક ભાવ-પદાર્થ નિર્વિકાર નિરંજન છે. એ જ વ્યક્તિત્વ-હીન ધ્યાન-રૂપની સમક્ષ કુમુદિનીએ એકાગ્ર ચિત્તે પોતાને અર્પણ કરી દીધી.

પ્રકરણ ચૌદમું

પરિણયની સૂચના

ધોવાલ તળાવના કિનારાવાળું જંગલ સાફ થઇ ગયું, હવે તે ઓળખાતું નથી. જમીન ખીલકુલ સપાટ થઇ ગઇ છે, વચ્ચે વચ્ચે રંગીન માટીની સડકો છે અને સડકને બંને કિનારે ળાતીઓના થાંભલા છે. તળાવની લીલ અને કીચડ-કાદવ બધું સાફ થઇ ગયું છે. ઘાટની પાસે નાની નાની બે નવી વિલાયતી નાવડીઓ બાંધેલી છે; એક પર લખ્યું છે ‘મધુમતી’ અને એક પર ‘મધુકરી.’ જે તંબુમાં રાજબાહુર પોતે રહેશે, એની સામે એક ફ્રેમમાં પીળા બનાત ઉપર લાલ રેશમથી લખ્યું છે “મધુચક્ર.” એક તંબુ અતઃપુરનો છે, એ ઠેક તળાવના પાણી સુધી ચટાઇની આડથી ઘેરાયેલો છે. ઘાટ ઉપર એક પુરાતન લીંબડાનું ઝાંડ છે, એના ઉપર એક પાટિયું લટકે છે, એનાપર લખ્યું છે “મધુસાગર.” ક્રેટલીક જમીનમાં જાત જાતના ફુલછોડ રોપવામાં આવ્યા છે—ગલગોટા, સૂર્યમુખી, ગુલાબ, ચમેલી; લાકડાની ચોરસ પેટીઓમાં વિલાયતી ફુલ શોભી રહ્યાં છે. બરાબર મધ્યમાં એક નાનું પાકું તળાવ છે, અને એની વચ્ચોવચ્ચ એક લોખંડની દોલેલી નગ્ન સ્ત્રીમૂર્તિ મુખમાં શંખ લઇને ઉભી છે, અને એમાંથી પાણીના ફુવારા ઉડી રહેશે. આ સ્થાનનું નામ ‘મધુકુંજ’ રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રવેશ કરવાના સ્થાન પર એક લોખંડનો

દરવાજો છે, એના પર નકશીતું કામ થઈ રહ્યું છે, એના પર ધબ્બ ફરકી રહી છે; ધબ્બ પર લખ્યું છે “મધુપુરી.” ચારે તરફ ‘મધુ’નામની છાપ છે. જાતજાતના રંગબેરંગી કપડાંથી, કનાતોથી, ચંદરવાથી અને ધબ્બોથી, રંગીન પુલો અને કાચના કાનસોથી અકસ્માત બનેલી આ ‘માયાપુરી’ને જોવા માટે દરદરથી લોકોના ટોળેટોળાં આવે છે. મધુપુરીનો ઘાટ અપૂર્વ છે; અમક્તા પડાઓ, લાલ શીતવાળી પાથડી પહેરીને, અસલ લાલ બનાતનો જરીદાર કમરપેચ બાંધીને ચપરાસીઓનું રાજું વિલાયતી જોડાથી અમચમાટ કરતું આમતેમ ધુમી રહ્યું છે. સાંજે ખાલી બંદુકોના ધડાકા થાય છે, દિનરાત દર કલાકે ધંટનાદ થાય છે, કોઇ કોઇ તો વળી ચામડાના કમરબાંધથી લટકતી તલવારથી જમીનદારની જમીન પણ ખોદી નાંખે છે. અને ચેટરણઓના પુરાતન બરફંદાજો તો જંતુના જમાનાના કદરૂપા પોષાક પહેરીને શરમના માર્યા ઘરની બહાર નીકળી શકતા નથી. આ રંગ ઢંગ જોઇને ચેટરણ કુદુંબના અંગમાં આગ લાગી ગઇ. નૂરનગરના કાળજી પર અણિદાર ડંડો દાટીને એના પર આજે ઘોષાલોની જયપતાકા ઉડી રહી છે.

શુભ પરિણયની આ સૂચના છે.

પ્રકરણ પંદરમું

અપમાન

વિપ્રદાસે નવગોપાલને બોલાવીને કહ્યું, “નવુ, આડંબરની હોડ કરવી એ ઓછા-અધુરા માણસોનું કામ છે.”

નવ ગોપાલે કહ્યું, “અનુભૂએ ઝાળી ખંખેરીને જ આટલા બધા માણસો બનાવી દીધા છે; ચાર મોઢા માત્ર મોટી મોટી વાતો કરવા માટે જ છે. રૂપિયામાં સાડા પંદર આના માણસો ઓછા છે, એમનાથી સન્માનની રક્ષા કરવી હોય, તો એ ઓછાનો જ રસ્તો લેવો પડશે.

વિપ્રદાસે કહ્યું, “એમાં પણ તમે નહિ દેખી શકો. એનાથી તો બહેતર એ થશે કે સાત્વિક ભાવે કામ થાય, એ જ ઠીક થશે. યોગ્ય વ્રાહ્મણ પંડિતને બોલાવી ને પોતાના સામવેદ અનુસાર શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરાવવું જોઈએ. એ રાજ થઈ ગયા, તો કરવા દો એમને આડંબર, આપણે વ્રાહ્મણ છીએ, પુણ્ય-કર્મ આપણું છે.

નવગોપાલે કહ્યું, “ભાઈ સાહેબ, આપ બૂલો છો, આ સતયુગ નથી. પાણીની નાવડી તમારે તો ડિચમાં ચલાવવી છે.” તમારી આટલી રૈયત છે-તનુ સરકાર તમારો તાલુકદાર છે-બાદુ પ્રામાણિક, કરમદીન વિશ્વાસ, પાંચ મંડળ-એ લોકો શું તમારા એ સ્વાહા

સ્વાહા'ની પડિતાઈનો એક પણ અક્ષર સમજી શકશે? એ લોકો ઓછા બધા યાગવલ્ક્યના પ્રપૌત્રો છે? એમની તો છાતી ફાટી જશે. તમે ચુપ રહેજો, તમારે જરાય બોલવાની જરૂર નથી. ”

નવગોપાલ રૂચિતની સાથે મળીને કમર બાંધીને ઝુકી પડ્યો. સૌએ છાતી ઢોકળે કહ્યું, “રૂપિયાની શું ફિક્કર છે?” નોકર-ચાકર, બર-કંઠાળે વગેરે બધા કર્મચારીઓએ લાલ બનાતનો પોષાક પહેર્યો, રંગીન ધોતીઆ ચઢાવ્યા. લાલ કપડાથી મહેલું, જાલર અને જડીઓથી શોભતું એક નોખતખાતું ઉભું કરી દીધું, સાત ગાઉ દૂરથી એની ધબ દેખાય છે. બન્ને ભાગીદારોએ મળીને પોતાના ચાર ચાર ઠાથીઓ કાઢ્યા, એના પર હોદા અને અંગાડી મુક્યાં. બ્યારે ત્યારે ધોપાલ તળાવને સામેને રસ્તે પ્રયોજન વિના જ એ મુંઠ ઉભાવીને રૂપા કરે છે. ગળામાં ટન ટન ઘંટ વાગ્યા કરે છે. ખીન્નું ગમે તે હો પણ કાચળામાંથી કંઈ ઠાથી નથી નીકળતા, કહીને સૌ પેટ ભરીને હસે છે.

કારતક સુદ અગિયારસનું લગ્ન છે; હવે માત્ર દસ જ દિવસ બાકી રહ્યા છે. એટલામાં લોકવાયકા ચાલી રાજા પોતે એમનાં લાવલશ્વર સહિત આવે છે. ફિક્કર પડી, શું ચાય? મધુસુદને આ લોકોને કંઈ સ્વયના મોકલી નથી. કદાચિત મનમાં એમ ધાર્યું હશે કે ભદ્રતા એ સામાન્ય માણસ માટે છે, રાજાએ માટે તો અલભતા જ ઉચિત છે. આવી દલામાં પોતાના તરફથી રોશને જઈને એમનું સ્વાગત કરવું. એ શું હીક લાગશે? ખજાર ન મોકલવાનો યોગ્ય જવાબ તો ખજાર ન લેવી એજ છે,

બહું સાચું છે પરંતુ યુક્તિદ્વારા સંસારમાં દુઃખોથી મુટકરો નથી મળતો, કુમુદ પર વિપ્રલસનું ઉઠું બેસે છે, ક્યાંક એના મનમાં કંઈ લાગી ન જાય, એ ચિંતા એમના

બધા તરોને પાછા પાડી દે છે. ઓઝોને દુઃખી કરવી ઘણું સરળ છે; કારણ કે એમનું મર્મસ્થાન ચારે બાજુથી ખુલ્લું છે. જ્યારા-ઓના ઠાથમાં જ સમાજે ચાણુક આપ્યો છે, અને જેઓ ક્વચિત્ત વિનાના છે, એમના સ્પર્શ માત્રથી કરનાર ખરડાની ટિમામત કરનાર કોઈ વિધિ-વિધાન નથી. આવી દશામાં સ્નેહના ધર્મને રાષ-વિદ્રેષ ધર્મના તોફાનમાં વટાવીને પોતાના અભિમાનની રક્ષાની કોશિશ કરવી એ કાયરતા છે,—વિપ્રદાસના મનમાં આવે ભાવ રમી રહ્યો છે.

વિપ્રદાસ કોઈને કંઈજ કહ્યા કારણ્યા વિના ઘોડે બેસીને સ્ટેશન ચાલી નીકળ્યા. ગાડી પણ આવી પહોંચી, લગભગ પાંચ વાગ્યા હશે. ખાસ સહુનમાંથી રાજસાહેબ ઉતર્યા. વિપ્રદાસને જોઈને સુક્ષ્મ સંક્ષિપ્ત નમસ્કાર કરીને બોલ્યા, “ઓહો ! કમ, તમે શા માટે તકલીફ લીધી ?”

વિપ્રદાસ—“તમે પણ ખરા છો ! પહેલી જ વખતે તમે અહીં આવો છો અને હું સ્વાગત કાળે સ્ટેશન પણ ન આવું ?”

રાજ—“તમે ભૂલ્યો છો. તમારે ત્યાં હું હતો નથી આવ્યો, એ તો હું લગનને દિવસે આવીશ.”

વિપ્રદાસ આનો અર્થ સમજી ન શક્યા. સ્ટેશને આટલી બીડા-બીડમાં વિચાર કરવાની જગ્યા નથી, એટલે એમણે માત્ર એટલું જ કહ્યું, “ઘાટ પર નાવડી તૈયાર છે.”

રાજએ કહ્યું, “એની જરૂરત નહિ પડે, અમારી સ્ટીમલોચ આવી ગઈ છે.”

વિપ્રદાસ સમજી ગયા કે આ મોકો નથી, તોય એક વાર બોલ્યા, “ખાવા પીવાની વસ્તુઓ, રસોઈની નાવડી, બધું જ તૈયાર છે,”

“શા માટે આટલો બ્યર્થ ઉત્પાત કર્યો ? કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા નહીં રહે. જુઓ, તમે એક વાત યાદ રાખી લ્યો, કે હું આવ્યો છું મારા પૂર્વજોની જન્મભૂમિમાં, તમારે ત્યાં નથી આવ્યો, લગ્નને દિવસે તમારે ત્યાં આવીશ.”

વિપ્રદાસે જણ્યું કે હવે નરમ થવાની આશા નથી. કાળજીમાં ધડાક લાઇને જાણે કંઈક વાગ્યું. સ્ટેશનના વેઇટીંગરૂમમાં આરામ ખુરશી પર જાઇને ધણ દબને પડી ગયા. શિઆળાની સંધ્યા હતી, અંધારૂં ધન જનતું હતું, ઉત્તર તરફથી ગાડી આવવાને ધંટ વાગ્યો, સ્ટેશનની બત્તીઓ સળગી-લગામ દીલી મુકીને ધોડાને પોતાની મરજી અનુસાર ચાલવાની સ્વાધીનતા આપીને વિપ્રદાસ બ્યારે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે ઘણી રાત વિતી ગઈ હતી. ક્યાં ગયા હતા, શું વિચું-કોઈને કશું જ કહ્યું નહિ.

તે દિવસે રાત્રે ટાઢ વાઇને વિપ્રદાસને ખાંસી શરૂ થઇ ગઇ. ધીરે ધીરે વધતી જ ગઇ. બેઠકારી બતાવી; પણ એનાથી તો જિભારી ઉલટી વધી પડી. આખરે કુમુદે ધણું ધણું સંભળાવીને એમને પથારીમાં સુવાડ્યા. અનુદાનનો તમામ ભાર હવે આવી પડ્યો નવ-ગોપાલ પર.

પ્રકરણ સોળમું

હાર કે જીત ?

એ દિવસ પછી તરત જ નવગોપાલે આવીને પૂછ્યું: “શું કરું ? કંઈ સલાહ આપો.”

વિપ્રદાસે ખૂબ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “કેમ ? શું થયું ?”

“સાથે કેટલાક સાહેબો આવ્યા છે. કદાચ દલાલ ઠશે, અથવા વિલાયતી દારૂ વેચનાર કલાલ ઠશે. કાલે વીરપુરના ટાપુ પરથી કંઈ નહિ તો બસો બગલા મારી લાવ્યા. આજે ગયા છે ચન્દનદળને કિનારે. આ ટાઢના દિવસોમાં ત્યાં બતકોની મોસમ છે,—રાક્ષસી ભારની જીવહત્યા થશે—અહીરાવણ, મહીરાવણ, હેડંગા, ઘટોતકચથી માંડીને કુંભકર્ણુ સુધીનાને પોંડ દેવા યોગ્ય,—પ્રેતલોકમાં દશાનન રાવણનું મોઢું ય થાકી જશે.”

વિપ્રદાસ દંગ થઈ ગયા, કંઈ ન બોલ્યા. નવગોપાલે કહ્યું: “તમારો જ હુકમ છે કે એ કિનારે કોઈ શિકાર નહિ કરી શકે. એક વખત જીલ્લાના મેજિસ્ટ્રેટ સુદાંને રોડી દીધો હતો. અમે તો એટલા ડરી ગયા હતા કે કંઈ બૂલથી તમને બતક સમજીને ગોળા ન મારી દે. એ બલો માણસ હતો, ચાલ્યો ગયો. પણ આ તો

શ્વેત બ્રાહ્મણો તો કોઈનું માને એવા માણસો નથી. તો પણ તમે કહો તો એક વાર કહી—”

વિપ્રદાસ ઉતાવળા થઈને બોલી ઉઠ્યા: “ના, ના, કંઈ ન કહેશો.”

ચીત્તાના શિકારમાં વિપ્રદાસ આખા જીલ્લામાં અવ્વલ દરબજાનો શિકારી મનાય છે. પહેલાં એક વાર ચકલીનો શિકાર કરીને એમના મનમાં એવો ધિક્કાર ઉપજ્યો કે આખા જિલ્લામાં એમણે ચકલીનો શિકાર થાથ કરાવી દીધો.

ઓશીશ પાસે બેઠેલી કુમુદ વિપ્રદાસના માથા પર હાથ ફેરવતી હતી. નવગોપાલના આલ્યા ગયા પછી એણે મુખ પર કઠોરતા લાવીને કહ્યું: “ભાઈ, મના કરી દો.”

“શું મના કરી દઉં?”

“પક્ષીઓનો શિકાર.”

“એ ઉલટું સમજ્યો, કુમ્, એમનાથી સંતન નહિ થાય.”

“હા, તે સમજવા દો. માન-અપમાન માત્ર એમના એકલાનું જ નથી.”

વિપ્રદાસ કુમુદના મુખ બણી જોઈને મનમાં તે મનમાં હસ્યા. એ જાણે છે કે કુમુદ કઠિન નિષ્ઠાપૂર્વક મનમાં તે મનમાં સતીધર્મનું અનુશીલન કરી રહી છે. મામૂલી પક્ષીના પ્રાણને ખાતર કંઈ કાયાની સાથે હાયાનો વિચ્છેદ ન થઈ જાય.”

વિપ્રદાસે સ્નેહભર્યા સ્વરે કહ્યું: “ગુસ્સો ન ચા, કુમુદ, મેં પણ એક દિવસ ચકલીનો શિકાર કર્યો છે. ત્યારે હું એ અન્યાય છે એમ સમજ્યો જ નહોતો. આજે એમની પણ એ જ દશા છે.”

પછી પૂછ્યું શું? અથાક ઉત્સાહપૂર્વક શિકાર થતા માંડ્યો.

રોજ સાંજે ઉઝણી અને ખેડની સાથે અંગ્રેજ અતિથિઓના નૃત્ય-જલસા શરૂ થઈ ગયા, ત્રીજે પહેર ટેનીસ; એ ઉપરાંત નાવડીઓમાં ત્રણ ચાર પડદા લગાવી ને પત્તાના જુગારના ખેલો; એ જોવા માટે ગામના માણસો તળાવને કિનારે એકઠા થાય છે. રાત્રે ખાણુ પછી અવાજે સંભળાય “ફાર હી ઇઝ એ જોલી ગુડ ફેલો.” આ વાક્ય વિલાસના મુખ્ય નાયકો અને નાયિકાઓ છે, સાહેબો અને મહારાજા; આનાથી ગામના લોકો એકઠા ઉઠે છે. આ લોકો સૌ સોલા-હેટ પહેરીને માછલી પકડવાની જાળ લખેને જ્યારે માછલાં પકડવા એસે છે ત્યારે તો એ દૃશ્ય જોવા જેવું હોય છે. ખીજી બાજુ લાઠીના ખેલો, કુસ્તી, નાવ ચલાવવાની હોડ, જાહના ખેલો અને ચાર ચાર ઠાથીઓના ચક્કર એની સામે કંઈ વિસાતમાં નથી.

લગ્નના બે દિવસ પહેલાં તો ધમાલનો પાર નથી. કિંમતી ધરે-ણાંથી માંડીને રમવાની ઢીંગલી સુધી જેટલી ય સોગાદ વરપક્ષ તરફથી આવી, તેની છટા જોઈને લોકો દંગ થઈ ગયા. એ લાવનાર વાહનોની સંખ્યા કેટલી ટલી ? ચેટરજીઓએ પણ ખૂબ ખર્ચ કરી ને એમને વિદાય કર્યા.

અતે સર્વ સાધારણને ખવડાવવા પીવડાવવા માટે લગ્નના કુર-સેત્રનું દ્રોણપર્વ શરૂ થયું.

તે દિવસે ઢાલ વગાડીને સૌને આમંત્રણ દેવામાં આવ્યું. ‘મધુ-સાગર’ને કિનારે ‘મધુપુરી’માં આવવા માટે ! જોલાવ્યા વગર જોલાવ્યા સૌ આવી રહે છે, દોષને માટે બંધન નથી. નવગોપાલ ગુસ્સાના માર્યા જણુજણી ઉઠ્યા : “આ હિંમત તો જુઓ ! અમે જમીનદાર છીએ, અહીં એમને શો અધિકાર છે કે એ પોતાની મધુપુરી ખડી કરી દે.”

આ બાળુ બોજનની તૈયારીઓ ખૂબ વ્યાપક રૂપે સર્વની સમક્ષ પ્રકાશમાન થઇ ગઇ. મામૂલી ફળાદાર નહોતો. દહીં, લોટ, સાકર, ખીર, માછલાં, સદેશ, જરરી, મેદો, બેસન, ધી વગેરે ધાગધૂમથી આવવા માંડ્યું. જાડની નીચે મોટી મોટી ભઠ્ઠીઓ ખોદાઇ ગઇ, જાત-જાતના મોટાં ઠાંડાઓ, કઢાઓ, પરાતો, કડછાઓ અને માટલાઓ મંગાવવામાં આવ્યાં. કતારની કતાર ગાડાંઓ ભરીને બટાટા, રીંગણા, કેળાં, દુધી વગેરે જાતજાતના શાકપાન આવવા માંડ્યાં. સાંજે જમણુ થશે હુમ્મરોની રોશનીમાં.

એક બાળુ ચેટરણોને ઘેર જાપોરનું બોજન છે. પ્રજાના નાના મોટા માણસોએ એકત્ર થઇને પોતાની બધી તૈયારીઓ પોતે જ કરી લીધી છે. હિન્દુઓ માટે ગુદી જળ્યા છે. અને મુસલમાનો માટે ગુદી. મુસલમાન રૈયતની સંખ્યા વધારે છે. સવારે વહેલાં સૂરજ નીકળે તે વહેલાં જ એ લોકોએ ભઠ્ઠીઓ સજાગવી દીધી છે. બોજનની સામગ્રી કદાચ એટલી નહિ હોય પણ ચેટરણ-ઓનો જયકાર તો એમનાથી ચારગણો થઇ રહ્યો છે. નવગોપાલે પોતે સાંજે પાંચ વાગ્યા સુધી ભૂખ્યા રહીને ક્ષેત્રે ખવડાવ્યું પીવડાવ્યું, ત્યાર પછી બિખારીઓને વહેંચ્યું. માતજર પ્રજાએ પોતાની મેજે જ દાન-વિતરણની વ્યવસ્થા કરી. દ્વલધ્વનિ અને જ્યધ્વનિએ પવનમાં સમુદ્રમંથન ઉપરિચિત કરી દીધું.

મધુપુરીમાં આખો દિવસ ભઠ્ઠીઓ સજાગી. જાતજાતની બોજન સામગ્રી જતી. એની સુવાસ દૂર દૂર વિસ્તરી. શકોરાં અને પતરાવળી-ઓનો ઢગ થયો. શાક અને માછલીની છોલણ ઉપર કાગડાઓનો કલરવ જોસપૂર્વક ચાલુ છે, આખી દુનિયાના કૂતરાઓ એકઠાં થયાં છે અને પરસ્પર ધુધવાટનો પાર નથી. સમય થઇ ગયો, રોશની થઇ, ચોઘડીઆં અને શરણાધવાળાઓએ યમન કલ્યાણથી માંડીને

કેદાર મુઢીના ગધાં રાગ આલાપી નાંખ્યા. અનુચર અંતે પરિચારક લોકો રહી રહીને ઉદ્વિગ્નતાપૂર્વક રાજગદાદારના કાને એક સમાચાર પહોંચાડે છે કે હજી જમનારા લોક પૂરતી સંખ્યામાં આવ્યા નથી. આજે બનરનો દિવસ છે. એટલે બદારગામના માણસો આવ્યા હતા એ લોકો પતરાળી િજાવેલી જોઈને ખેસી ગયા છે. કંગાળ બિખારી-ઓની સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી છે.

મધુસૂદને સતા તંબુમાં જઈને એક ઘેરો હુકારો લીધો: “હાં !”

નાનાભાઈ રાધૂ એ આવીને કહ્યું: “ભાઈ, પતી ગયું આ તો, ચાલો.

“ક્યાં ?”

“કલકત્તે પાછા. આ લોકો જુધા બદમાશી કરે છે. આનાથી મોટા ધરતી છોકરીઓ તમારો અવાજ ઉડતાં આવીને ઠાંતર થશે. માત્ર એકવાર બદાર અવાજ પ્રગટ કરવાની જરૂર છે.”

મધુસૂદન ગરજીને બોલ્યો: “જા, ચાલ્યો જા.”

સો વર્ષ પહેલાં જે વીતી હતી, આજે પણ એવી જ વીતી. આ વખતે પણ એક પક્ષના આડંબરની શિખા ઘણી ઉચી બનાવવામાં આવી હતી. ખીજ પક્ષે એને રસ્તેથી નીકળવા ન દીધા, પરંતુ અસલ દારજી બદારથી જોવામાં આવતી નથી. એનું ક્ષેત્ર માનવ-દૃષ્ટિથી અગોચર છે.

ચેટરજી રૂંચત ટસી પડી. વિપ્રદાસ રોગ-શય્યા પર હતા; એમના કાન સુધી આ વાત પહોંચવા પણ ન પામી.

પ્રકરણ સત્તરમું

પિયેરધર

લગ્નને દિવસે રાજાનો લુકમ છે કે દીકરીવાળાઓને ઘેર જવાના રસ્તામાં નમામ ધામધૂમ બંધ । રોશની ન પ્રગટી, વાગ્ગ ન વાગ્યાં, સાથે માત્ર ખુશોદિત અને બે ભાટ હતા. પાલખીમાં બેસીને ક્યારે ચૂપ-કીથી જન આવી ને ગાઇ લોકોને એની ખગર સુદ્ધાં ન પડી. આ બાળુ મધુપુરીમાં મોટા તંબુમાં ઝગડળતી રોશનીમાં બેડના સરોદો સાથે જાનૈયાઓ ભોજન અને રંગરાગમાં મચ્યા છે. નવગોપાલ ચમકી ગયા કે આ એનો ઉલ્લેખ જવાળ છે. આવે પ્રસંગે કન્યાપક્ષ તરફથી આરજીપૂર્વક વરપક્ષને મનાવવો પડે છે. નવગોપાલે આવું કશું જ ન કર્યું. એકમાર મુખેથી પૂછ્યું સુદ્ધાં નહિ કે જાનના માણસો ક્યાં ગયા અને શું કરે છે.

કુમુદિની શણગાર સજ્જને લગ્નમંડપમાં જતાં પહેલાં બાઇને પ્રણામ કરવા આવી; એનું આખું શરીર કંપી રહ્યું છે. વિપ્રદાસને ત્યારે ૧૦૫ દીથી તાવ હતો. છાતી અને પીઠ પર રાષ્ટ્ર સરસવતો ક્ષેપ લગાવેલો હતો; એમના પગપર માથું મૂકીને કુમુદિનીથી ન રહેવાયું; ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી પડી. ક્ષેમા ક્રોધએ જાનને ટાચ વડે મોહું દગાવીને કહ્યું: “છી: આમ તે રડાય !”

વિપ્રદાસે જરા બેઠા થઈને કુમુદને ટાથથી પકડીને પોતાની પાસે બેસાડી, પછી થોડીવાર સુધી એના મુખ ભણી એટ્ટીયે તાકી રહ્યા. બન્ને આંખોમાંથી ઢળક ઢળક આંસુ પડવા માંડ્યા. ક્ષેમા ફાઇએ કહ્યું: “વખત જાય છે.”

વિપ્રદાસે કુમુદને માથે ટાથ મૂકીને ભરેલા અવાજે કહ્યું: “સર્વ-શુભદાતા કલ્યાણ કરે.” કહેતાંની સાથે જ ધન્ય દઈને પથારીમાં પડ્યા.

લગ્ન વખતે, આદિથી અંત સુધી કુમુદિનીની આંખોમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં. વરના ટાથ પર જ્યારે ટાથ મૂક્યો, ત્યારે એના ટાથ ખરકથી થડા અને થરથર કંપતા હતા. શુભ-દૃષ્ટિને મમથે એણે પતિતું મુખ જોયું? કદાચિત નથી જોયું. આ લોકોના વ્યવહારથી એવું હૃદય પતિથી જરા ડરી ગયું છે. ચકલીને એમ લાગે છે કે જાણે આ એને માટે જાળ ગિછાવવામાં આવી છે.

મધુસૂદન દેખાવમાં બદસરત નથી, પણ છે કઠોર. કાળા મુખ પર દૃષ્ટિ ઠેરવતાં જે વસ્તુ પહેલી નજરે પડે છે તે ચકલીની આંખ જોવું મોટું વાંકું નાક હોઠ સુધી મૂકીને જાણે પહેરો ભરી રહ્યું હોય એવું લાગે છે. વિલાળ ઢળેલું માથું ભવાં ઉપર રોકાયલા ઓત જોવું પડ્યું છે. એ ભવાંની છાયા નીચે સંકુચિત તીરછી આંખોની તીવ્ર દૃષ્ટિ છે, દાઢી અને મૂઝો અસ્તરાથી સાફ છે, હોઠ દળાયલા અને ઠડપચી ભારે છે. ઠગસીઓ જેવાં કાળા કંઈના વાંકડીઆ વાળ છે, માથાની ચામડી સુધી ઝીણા કરીને કાપેલા છે. ખૂન ગંદાયેલું અને ચૂસત સરીર છે. જેટલી ઉંમર છે તેનાથી ઓછી દેખાય છે; માત્ર બન્ને કાન ઉપરના વાળ સફેદ થઈ ગયા છે. કદમાં ઠીંગણો છે, ઉમો થાય છે ત્યારે માથું જરાજર કુમુદિની સુધી પહોંચે છે. ટાથ પર રેવાટી ખૂન છે અને દેહના પ્રમાણમાં એ કંઈક નાનો

દેખાય છે. જોતાં જ ખજાર પડી જાય એમ છે કે માણસ ગિલકુલ ઠોઠ છે; માયાથી પગ સુધી ઉરકત જાણે દોષ પ્રતિષ્ઠા મનસૂઝો કરીને ખેડી હોય ! જાણે ભાગ્ય દેવતાની તોપમાંથી કાઢ ગોળો છૂટીને એક જ ગતિએ ઉડી જતો હોય ? જોતાં જ સમજાણુ પડે એમ છે કે નકાની વાત, નકામા વિષય અને નકામા માણસો તરફ ધ્યાન દેવાનો એને જરાય વખત નથી.

લગ્ન એવા ઢંગથી ચલુ' કે સાને ખરાળ લાગ્યું. વરપક્ષ અને કન્યા પક્ષના પહેલા જ સંસ્પર્શમાંથી એક એવો જાસુરો અણકાર ઉઠ્યો કે એમાં ઉત્સવતું સંગીત ફૂળી ગયું. રહી રહી ને કુમુદના મનનો એક પ્રશ્ન અભિમાનથી કાળજીને ધકેલીને ઘાટાર નીકળી આવે છે: “તે શું ભગવાને મને ભરમાવી દીધી ?” સંશયને મરણિયો પ્રયત્ન કરીને રોકતી અને જાંઘ ધરમાં એકલી બેસીને વારંવાર જમીનને અડકીને પ્રણામ કરતી. મનમાં ને મનમાં કહેતી: “મન નિર્ણય ન થવું જોઈએ.” સર્વથી વધારે મુશ્કેલી આવે છે ભાઈથી સંદેહને છુપાવવામાં.

માતાના મૃત્યુ બાદ કુમુદિનીની સેવા ઉપર જ વિપ્રદાસ જીવતા ઠતા. કપડાંલતાં, રોજના ખર્ચના રૂપિયાપૈસા, ખુસ્તકોના કળાટ, ઘોડાની ચંદી, જાંદૂકની સફાઈ, કૂતરાઓની સેવા ચાકરી, કેમેરાની સાચવણી, વાજાત્રાની સંભાળ, સ્ના બેસવાના ઓરડાઓની વ્યવસ્થા—જાણું કુમુદના હાથમાં છે. એને આનો એટલો જાણે અભ્યાસ પડી ગયો છે કે રોજના કામધંધામાં કુમુદનો હાથ ન હોય તો એમને દોષ વસ્તુ રચતી જ નથી. અને કુમુદનો એ મરણિયો પ્રયત્ન હતો કે વિદાય ચતાં પહેલાં એણે રોગશય્યા પર બાઈની જે અંત સુધી સેવા કરી છે, તેના પર પોતાની ચિંતાની દોષ છાયા ન પડે. કુમુદની ઇસરાજ જાળવવાની નિપૂણતા પર વિપ્રદાસને ગર્વ છે.

લગ્નગતી કુમુદ સદનમાં ગજવવા હા નથી પાડતી, પણ આ વાળુ તો એણે જે દિવસથી પોતાની મેળે જ કાનડો અને માલકોપ ભાષને સંભળાવવા માંડ્યા છે. આજ રાગમાં એના દેવતાનું સ્તવન હતું, એની પ્રાર્થના હતી, એની આરાધના હતી, એનું આત્મનિવેદન હતું. વિપ્રદાસ ગુપચૂપ આંગે મીચીને સાંભળતા અને વચ્ચે વચ્ચે કહેતા - સિધુ, જિતારાગ, ને સ્વરોમાં વિન્હેદેવનાનું કન્દન થાજે છે. એ સ્વરોમાં ભાષ-મહેન થાજેની વ્યથા એક યજ્ઞને મળી જતી. મુખેથી થાજે એ કંઈ ન કહ્યું, ન દોષએ દોષને સાંતવન આપ્યું, ન પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું.

વિપ્રદાસનાં તાવ, ખાંસી, છાતીનું દર્દ મધ્યાં નહિ; ઉશ્કું વધવા માંડ્યાં. ડોક્ટર કહે છે: “ઇન્ફલ્યુએન્સા છે, સંભવ છે ન્યુમોનિયા થઈ જાય, ખૂબ સાવધાનીથી રહેવું જોઈએ.” કુમુદના મનમાં ઉદ્વેગની સીમા નથી. વાન એમ હતી કે ‘કાલરાત્રિ’* અહીં જ વિનાવીને એ લોકો કમકસે રવાના થશે એમ નક્કી હતું પણ હવે અકસ્માત મધુ-સૂદને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે લગ્નને ખીજે જ દિવસે એ કુમુદને લઈને રવાના થશે. કુમુદ સમગ્ર-આ દિવાળના નિયમ માટે નથી, જરૂરતને ખાતર નથી, પ્રેમને કાજે નથી, પણ શાસનને માટે થઈ રહ્યું છે.

આવી દશામાં અનુગ્રહની બીજ માગવામાં અભિમાનીને માથે તો જાણે વજ્ર તૂટી પડે છે. તો પણ કુમુદે માથું ઢાળીને, લગ્નને દૂર કરીને કંપતી લગ્નાને લગ્નની રાત્રે પતિ પાસે જઈને એ પ્રાર્થના કરી હતી કે માત્ર જે દિવસ માટે એને ધિયેર મોકલવામાં આવે કે જેથી એ પોતાના ભાષને જરા સારી અવસ્થામાં જોઈને જઈ શકે.

* બંગાળીની એક લગ્ન પ્રથા, જેમાં વરવહુ ચોવીસ કલાક સુધી એક બીજને જોઈ શકતાં નથી.

મધુસદને સક્ષેપમાં કહ્યું: “જાધી તૈયારીઓ ચક્ર ચૂકી છે.” આવી વજ્રથી જાંઘાયલી એકતરસી તૈયારીઓ ! કુમુદિની મર્મભેદી વેદનાને માટે એમાં તલભાર પણ સ્થાન નથી !

ત્યારપછી, મધુસદને રાત્રે એની સાથે વાત કરવાની કોશિશ કરી, પણ એણે એકેય જવાબ ન આપ્યો. પથારીની એક બાજુ મોઢું ફેરવીને પડી રહી.

ત્યાં સુધી અંધારું હતું, ચકલીઓની પહેલી ચીંચીચીંચી સાંભળીને એ પથારીમાંથી ઉઠીને ચાલી ગઈ.

વિપ્રદાસ આખી રાત તરફડતા હતા. સંધ્યા સમયે તાવવાળે સરીરે લગ્નમંડપમાં જવા તૈયાર થયા. ડોક્ટરે મઠામુશ્કેલીએ રોકી રાખ્યા. માણસો મોકલીને થોડી થોડી વારે સમાચાર મગાવતા. આ સમાચાર યુદ્ધ સમયના સમાચારોની જેમ અધિકાંશ જનાવટી હતા. વિપ્રદાસે પૂછ્યું : “જન ક્યારે આવી ? વાળંગાળ” તો સંભળાયા નહિ ?”

ખગરપત્રી શિવુએ કહ્યું: “જમાઈ ખૂબ સમજી માણસ છે. આપ બિમાર છો એ સાંભળીને જાણું બંધ કરાવી દીધું. જાનૈયાનો પગરવ સુધ્ધાં સંભળાવા દીધો નહિ.”

“અરે શિવુ, ખાવાપીવાની જાધી વસ્તુઓ મોકલેલી ને ? જાણું પૂરું પડ્યું હતું ને ? મને એની જ ફિકર હતી, આ ક્લકતા નથી, ગામડું છે !”

“હા, હા, જરાજરા ! વધેલું ઉઘડું ફેંકી દેવું પડ્યું. જમ્યા એટલા બીજા માણસો આવત તો મ પૂરું પડત !”

“એ લોકો જુરા થયા કે નહિ ?”

“એક પણ ફરિયાદ કોઈને મોઢેથી નીકળી નથી. જરા ય નહિ. ખીજા પણ ઘણાં લખો જોયાં છે, જનૈયાઓની જાગૃત્તી અને અણુસમજણથી દીકરીવાળાઓના નાકમાં દમ આવી જાય છે. પણ આ લોકો તો એવા ભલા માણસો નીકળ્યા કે કંઈ ખજાર જ ન પડી.”

વિપ્રદાસે કહ્યું, “કલકત્તાના રહેવાસીઓ ખરા ને એટલે જ આટલી ભલમનસાઈ દેખાય છે. એ સમજે છે કે જે ઘરમાંથી દીકરી લઈશું, તેમનું અપમાન કરવું એ પોતાનું જ અપમાન છે.”

“હા, હા, હજારે જે પાત કહી તે હું એ લોકોને કહી દઈશ. સાંભળાને રાજ થઈ જશે.”

કુમુદ કાલે સાંજે જ સમજી ગઈ હતી કે જિંમારી આગળ વધી રહી છે. તો ય એ ભાઈની સેવા નહિ કરી રાકે, એ દુઃખ દમેલાં એના હૃદયમાં જાળમાં ફસાયેલી ચકલીની જેમ વલવલવા લાગ્યું. કુમુદની સેવા નો એના ભાઈને માટે દવાથી પણ વધારે છે.

નાહિધાઈને ઠાકોરણને કુલ ચઢાવીને કુમુદ ન્યારે ભાઈના ઓરડામાં આવી ત્યારે સૂઈ પણ નીકળ્યો નહોતો. કઠિન રોગની સાથે ઘણીવાર સુઈ યુદ્ધ કર્યા બાદ ક્ષણભર માટે શાંતિને સમયે જે અવસાદનો વૈરાગ્ય આવે છે, એ વૈરાગ્યથી વિપ્રદાસનું મન ત્યારે શિથિલ થઈ રહ્યું હતું. જીવનની આસક્તિ અને કુટુંબની ચિંતા, એ બધું એમને લણાયલા સૂત્રા ખેતરની જેમ ફિક્કું લાગતું હતું. આખી રાત બારણું બંધ હતું. ડોક્ટરે સવારે આવીને પૂર્વ તરફની બારી ઉઘાડી દીધી. ઝાકળથી ભીંજાયેલા પીપળાના પાનની ઓથે અરણ્ય આકાશની આભા ધીરે ધીરે શુભ્ર થતી જાય છે. પાસેની નદીમાં નાવના ચીંગડા મારેલા રાટ એ અરણ્ય આકાશની ગોદમાં ફૂલ્યા સમાતાં નથી. નેપાતમાં ફરણુ સ્વરે રાગકવિ વાગી રહી છે.

કુમુદે પલંગની પાસે જઈને પોતાના જન્મે થંડા હાથમાં ભાઈના સ્પર્શ ગરમ હાથ લીધા. વિપ્રદાસનો ટેરીયર ફૂતરો ઉઘાસ થઈને પલંગની નીચે ગુપચૂપ સ્થા રહ્યો હતો. કુમુદ પલંગ પર બેઠી એટલે તરત જ એ ઉભો થઈ ગયો, અને એની ગોઠમાં આગળના બે પગ મૂકીને પૂંછડી ઉલાવીને કશું આંખો વડે અને ફીણ આર્ત સ્વરે કોણ જાણે શું પૂછવા લાગ્યો.

વિપ્રદાસના મનમાં અંદરને અંદર કાંઈ ચિંતાનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો, એટલે જ અકસ્માત એમના મોઢાંમાંથી નીકળી પડ્યું: “બહેન, ખરી રીતે કંઈ જ નથી, કોણ મોટું છે અને કોણ નાનું; કોણ ઉચ્ચ છે અને કોણ નીચું. એ બધી જનાવટી વાતો છે. પાણીના પ્રવાહમાં પરપોટાનું શું સ્થાન છે? આપણે પોતે જાતે સરળ જાતીને રહેજો બહેન, કોઈ તને કંઈ નહિ કરી શકે.”

“મને આશીર્વાદ આપો, ભાઈ, મને આશીર્વાદ આપો” કહીને કુમુદે જન્મે હાથો વડે પોતાનું મુખ ઢાંકીને રફન સંતાડી લીધું.

વિપ્રદાસ તકીઆને આધારે ઉઠીને જરા ટટાર થયા, અને કુમુદનું માથું પોતાના હૃદય જેવીને એના પર એક ‘સુગંધ ક્યું’.

ઝાઝરે ધરમાં આવીને કહ્યું: “જસ, રહેવા દો કુમુદ બહેન, હવે એમને જરા સાંતિની જરૂર છે.”

કુમુદે દર્દીના તકીઆને દબાવીને જરા ઠીક કર્યો, સારી રીતે ઓઢાડી દીધું, પાસેની ટ્રીપોઇ પરની વસ્તુઓ ગોઠવી દીધી, અને ભાઈના કાનમાં કોમળ સ્વરે કહ્યું: “આરામ થનાં જ દલકતે ચાલ્યા આવજો ભાઈ, હું ત્યાં તમને જરૂર મળીશ.”

વિપ્રદાસે પોતાની મોટી મોટી જન્મે સ્નેહપૂર્ણ આંખો કુમુદના મુખ પર સ્થિર કરીને કહ્યું: “કુમુ, પશ્ચિમના વાદળો પૂર્વમાં આવે

છે, અને પૂર્વના પશ્ચિમમાં જાય છે, એ બધું હવાથી થાય છે. સંસારમાં એ જ હવા ચાલી રહી છે. વાદળાની જેમ એને સ્વાભાવિક માની લેજો, બહેન. હવેથી, અમારી વધારે ચિંતા ન કરીશ. તું જ્યાં જાય છે ત્યાં લક્ષ્મીનું આસન સંભાળી રાખજો, એ જ મારો અંતરનો આશીર્વાદ છે. તારી પાસે અમારી ખીજ કંઈ આશા નથી.”

ભાઈના પગ પાસે કુમુદ માથું મૂકીને પડી રહી. “મારી પાસે હવે કંઈ જ આશા નથી. અહીંઆના દૈનિક જીવનમાં હવે મારો જરાય હાથ નહિ રહે.” પળવારમાં આટલી મોટી વિચ્છેદની વાત એના મનમાં જ ન ઉતરી. તોફાન જ્યારે નાવને કિનારેથી ખેંચી લઈ જાય છે, ત્યારે લંગર જાણે માટીને જકડીને પકડી રહેવા માગે છે. ભાઈના પગની પાસે કુમુદિનીનું પછુ એવું જ વ્યગ્રતાનું બંધન હતું. ડોક્ટરે ફરીથી ધીરેથી આવીને કહ્યું: “બસ કરો, બહેન.” અને પોતાની આંસુભરી આંખો લૂછી. કુમુદ ઓરડાની બહાર આવીને બારણે જે પાટ પડ્યો હતો તેના ઉપર બેસીને પાલવથી મોઢું ઢાંકીને રડવા લાગી. અકસ્માત યાદ આવી ભાઈના ‘બેસી’ ધોડાની; એને એ પોતાને હાથે ખવડાવીને જશે. એટલા માટે તો એણે કાલે રાત્રે ગોળ મેળવીને મીઠા રોટલા પોતાને હાથે તૈયાર કરી રાખ્યા છે. બરદાસી ધોડાને આજે સવારથી જ વાડામાં છૂટો મૂકી આગ્યો છે. કુમુદે ત્યાં જઈને જોયું તો ધોડો ઝાડ નીચેનું ઘાસ ખાતો ખાતો ફરે છે. દૂરથી કુમુદનો પગરવ સાંભળીને એણે કાન ઉભા કરી દીધા અને જોતાં જ હણહણીને કુમુદને બોલાવી. ડાખો હાથ એને ગળે મૂકીને જમણે હાથે કુમુદે એને રોટલા ખવડાવવા માંડ્યા. ખાતાં ખાતાં એ પોતાની મોટી કાળી - રુબરુબી આંખોએ કુમુદને જોવા લાગ્યો. ખવડાવી પીવડાવીને કુમુદે એવું માથું ચૂમ્યું. અને ઝડપથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ અઢારમું

સમદુઃખિયાં

વિપ્રદાસને વિશ્વાસ હતો કે આ દિવસોમાં મધુસૂદન એક વાર આવીને પોતાને બહાર મળી જશે. જ્યારે એ ન આવ્યો ત્યારે એમને સમજતો વાર ન લાગી કે આ લગ્નસંબંધ જ બંને પરિવારના પરસ્પરના વિચ્છેદમાં ખૂણ બનીને આવ્યો છે. રોગની અત્યંત ક્ષતિમાં પાણુ આ વાત સ્વાભાવિક રીતે જ એમણે માની લીધી. ડોક્ટરને બોલાવીને પૂછ્યું: “જરા ઇસરાજ બાબત શકું?”

ડોક્ટરે કહ્યું: “ના, આજે રહેવા દો.”

“તો કુમુદને બોલાવી આપો, એ જરા બળવશે. હવે કાણુ બણે ક્યારે એને ઠાથે સાંભળવાનું મળશે, શું કહેવાય!”

ડોક્ટરે કહ્યું: “આજ સવારે નવ વાગ્યાની ગાડીએ એમને વિદાય કરવા છે, નહિ તો સૂર્યાસ્ત પહેલાં એ લોકો કસકો પહોંચી નહિ શકે. કુમુદને બોલાવવાનો હવે સમય નથી.”

વિપ્રદાસે હાડો શ્વાસ લઇને કહ્યું: “હા, અહીં હવે એવું બધું પૂરું થયું. ઓગણીસ વર્ષ એણે અહીં વિતાવ્યા, હવે એક ક્ષણક પણ એ અહીં વિતાવી શકે એમ નથી.”

વિદાયને વખતે દંપતી પ્રણામ કરવા આવ્યાં. મધુસૂદને સન્ન-
નતાપૂર્વક કહ્યું: “સાચે જ, આપની તબીયત ઘણી બગડી ગઈ
લાગે છે.”

વિપ્રદાસે આતો કંઈ ઉત્તર ન આપતાં કહ્યું: “બગવાન તમારા
બન્નેનું કલ્યાણ કરે !”

“ભાઈ, તમારા શરીરનો જરા ખ્યાલ રાખજો.” કહીને કુમુદ
પાછી વિપ્રદાસના પગમાં માથું મૂકીને રડવા લાગી.

શંખધ્વનિ, ઢોલ, ત્રાંસા, નૌગત આદિએ મળીને બાણે નિનાદની
આંધી ચઢાવી દીધી. વર-વહુની વિદાય પૂરી થઈ ગઈ.

બન્ને છેડા ગંદાચલા બ્યારે જતાં હતાં, ત્યારે એ દૃશ્ય-કોણ
બાણે કેમ વિપ્રદાસને ખીભત્સ લાગવા માંડ્યું. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં
લખ્યું છે કે તૈમુર અને ચંગીજખાને અસંખ્ય મનુષ્યોના કંકાલોનો
સ્થંભ બનાવ્યો હતો; પરંતુ આને દુષ્ટો અને પાલવની થઈ છે,
એતું બનાવેલું શવનમૃત્યુનું જ્યોતોરણ બે માપવામાં આવે તો
એનો છેડો નરક સુધી પહોંચી જશે ! પણ આને આવો વિચાર
એમના મનમાં કેમ આવ્યો ?

પૂજા અર્ચનામાં વિપ્રદાસને જરા ય ઉસાહ નહોતો, તો પણ
આને હાથ જોડીને મનમાં ને મનમાં એ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

એકાએક ચોંકાને બોલી ઉઠ્યા: “કાકટર, જરા કારબારીને
બોલાવો તો.”

વિપ્રદાસને અકસ્માત એક વાત યાદ આવી. લગ્ન પહેલાં બ્યારે
સુબોધને રૂપિયા મોકલવા સંબંધે એમનું મન અત્યંત ઉદ્વિગ્ન હતું,
હિસાબના કાગળો ઉથલાવવામાં ખૂબ વ્યસ્ત હતા, ખાધા વિના

પ્રકરણ આગાણીસમું

આગગાડીમાં

લગ્નના લંકાકાંડનો છેલ્લો અધ્યાય હજી પાકી છે. સવારે જ કુશંડિકા* સમાપ્ત કરીને વરવહુ વિદાય થવાની વાત હતી. નવગોપાલે એને માટે તમામ તૈયારીઓ કરી રાખી છે. એટલામાં વિપ્રદાસના ઓરડામાંથી નીકળીને રાજગણદાસ બોલ્યા: “કુશંડિકા અમારે ત્યાં થશે, મધુપુરીમાં.”

આ દરખાસ્તની ઉદ્વેગતા નવગોપાલને માટે અસહ્ય થઈ પડી. ખીજું કોઈ હોત, આજે ફોજદારી થઈ જત, તો મળુ ભાષાના ધિંગાણામાં નવગોપાલનો વિરોધ લગભગ લઘુગ્રાણ સુધી પહોંચીને જ થઈ શકે હતો.

અંતઃપુરમાં આ અપમાન ખૂબ ખટક્યું. દૂર દૂરનાં સર્ગાવડાલાં આવ્યાં છે, એનાં ગૃહ-શત્રુઓની કંઈ ખોટ નહોતી. સૌની સામે આ અત્યાચાર! ક્ષેમા ફોજ શસ્ત્રમાં મોહું ફેલાવીને બેસી રહ્યાં. વરકન્યા

* એક લગ્ન રીત : વર વહુ પરસ્પર સંજોગન કરીને પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

વર : હું તમારા લગણપોષણનો તથા ઐદિક અને પારલૌકિક મંગલનો વાર માટે માથે લઉં છું.

વહુ : હું પતિ અને પતિ-કુલની હિતૈષિણી બનીને સર્વ કામો કરીશ.

ન્યારે વિદાય લેવા આજ્યાં ત્યારે આશીર્વાદ પણ એમના મુખમાંથી નીકળવાની ના પાડતો હતો. શેએ કહ્યું: “આ કામને પણ કલકતે લઈને જ પતાયું હોત તો કોણ રોકાવા આવવાનું હતું !” પિયરના અપમાનથી ક્રુદ્ધ અત્યંત સંકુચિત જાતી ગઈ. એને એમ થયું કે વડીલોની સમક્ષ એ જ મોટામાં મોટી શુનેગાર છે. મનમાં ને મનમાં એ પોતાના અંતરદેવને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે: “મેં તમારો કયો અપરાધ કર્યો છે કે જેની આટલી બારે સજા મને મળે છે ! મેં તો તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ આ બધું કર્યું છે.”

વરકન્યા ગાડીમાં બેઠાં. કલકતાથી મધુસૂદન જે બેઠા લાગ્યા હતા એણે નાચની ગત વગાડવી શરૂ કરી દીધી.

એક મોટા શમિયાનામાં હોમની તૈયારીઓ થઈ. અગ્રેજ મહે-માનો ફેટલાંક તો ગાદી પર બેઠા બેઠા જ અને ફેટલાંક પાસે જઈને નમી નમીને જોવા લાગ્યા. ત્યાં જ એમને માટે ચા ડિસ્ક્રીટ આવ્યાં. એક નાની શી ટ્રીપોઇ પર મોટો Wedding cake પણ મૂક્યો હતો. અનુષ્ઠાન સમાપ્ત થયા પછી એ લોકોએ ન્યારે અભિનંદન આપવા માંડ્યા, ત્યારે ક્રુદ્ધ મોટું લાલ કરીને અને માથું નમાવીને ઉભી રહી. એક જાડી અગ્રેજ બાઇએ એની જનારસી સાડીને પાલવ ઉચકીને ધ્યાનપૂર્વક જોયો. હાથે પહેરેલાં સોનાના મોટા મોટા જાળુબધ જોવામાં પણ એને મોટું કુતૂહલ માલમ પડ્યું. અગ્રેજ બોલીમાં એની પ્રશંસા પણ કરી. અનુષ્ઠાનની જાળતમાં અગ્રેજનેના એક ટોળાંએ મધુસૂદનને કહ્યું: “How interesting.” અને બીજાએ કહ્યું “Isn't it ?”

આજ મધુસૂદનને ક્રુદ્ધ પોતાના ભાઈ તથા બીજાં સગાં-વડાલાંઓ સાથે વર્તતાં જોયો છે. આજે એને જ આ અગ્રેજ

મિત્રમંડળીમાં પણ જોયો. ખૂબ ભલમનસાઈ છે, ગફગફ વિનમ્ર ભાવ છે અને સ્મિત તો મુખમાં સમાતું નથી. ચંદ્રમાં જેમ એક તરફ નિર્મળ પ્રકાશ છે અને બીજી બાજુ ચિર અધકાર, મધુસૂદનનું આરિત્ય પણ વરાળર એવું જ છે. અંગ્રિજોની તરફ એવું વર્તન માધુર્ય-પૂર્ણ ચંદ્રના પ્રકાશ જેવું જ ઉલ્લસણ અને એવું જ સ્નિગ્ધ છે. બીજી બાજુ એ દુર્ગમ, દુર્દશ્ય અને ઠરી ગયેલા વારફની નિશ્ચલતા જેવો દુર્ભેદ છે.

ખાસ સહનમાં અંગ્રેજ મિત્રો સાથે મધુસૂદન છે અને બીજા રીઝર્વ કરેલા ડબ્બામાં સ્ત્રીઓ સાથે કુમુદિની છે. એ નારી-સંઘ-માંથી કોઈ એનો હાથ પકડીને દબાવી દેતી, તો કોઈ માથાનો છેડો જરા ફર કરીને મુખશ્રીની સમીક્ષા કરતી; કોઈ કહેતી ‘લાંબી છે,’ તો કોઈ કહેતી ‘પાનળી છે,’ અને કોઈ તો ખૂબ ભલમનસાઈથી પૂછતી: “આ આખા શરીરે રંગ ચોપડ્યો છે, તમારા ભાઈએ વિભાવતથી મોકલ્યો હશે, કેમ?” સૌએ મીમાંસા કરી: આંખો મોટી નથી, પગ સ્ત્રીઓના હોવા જોઈએ તેના કરતાં મોટા છે. શરીર પરતું પ્રત્યેક ધરેણું ફેરવી ફેરવીને જોવા લાગી, બોલી: “આ તો જૂના જમાનાની ચીજ છે, વજનમાં ભારે છે, નક્કર સોતું લાગે છે. ઓહો, ફેશનની તો બલિહારી છે!”

સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં પ્લેટફોર્મની ઉલટી તરફની ચારીઓ ઉઘાડી હતી; કુમુદિની એ જ બાજુ જોઈ રહી; એણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો કે એ બધી વાતો એને ન સંભળાય. જોયું કે એક પગે લંગડો ફૂતરો ત્રણ પગે લંગડાતો માટી સંઘતો ફરે છે. એને એમ થયું કે એના હાથમાં કંઈ ખાવાની વસ્તુ હોત તો! પણ કશું જ નહોતું. કુમુદ મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગી-એક પગ કપાઈ જવાથી વિચારાને માટે જે કંઈ સદસ્ય હતું એ બધું ક્ષતિ પાતી ગયું,

એટલામાં કુમુદના કાનમાં એક ફરીઆદ પડી. સેલૂન ગળ્યાની સામે ઉભો રહીને એક ભલો માણસ કહેતો હતો: "જુઓ, આ ખેડૂતની દીકરીને બહેકાવીને આરકટ્ટી લોકો અને આસામના ચંડાના બગીચામાં લઇ જતા, એ ત્યાંથી નાસી આવી છે. ગ્રાહક સુધીતું ભાડું એનો પાસે છે, એનું ઘર છે હુમરાવમાં, જે થોડી મદદ કરે તો ગિયારી જાયી જાય." સલૂનમાંથી કુમુદે એક ભયંકર ધુરંદિયું સાબળ્યું; એ જ વખતે જમણી ગાજુની પારી ઉઘાડીને, પેતાની મોતી જડી દાચળીમાંથી દસ રૂપિયાની નોટ ઝડપથી કાઢી એ છોકરીના હાથમાં મૂકી દીધી અને તરત પારી જંધ કરી લીધી. આ જોઇને એક સ્ત્રી ખોલી ઉઠી: "આ આપણી વહુનો ખર્ચાળ હાથ જોયો?" એક બીજી ખોલી: "ખર્ચાળ હાથ નહિ બહેન, એ તો દરવાજો છે, દરવાજો-લક્ષ્મીને નિદાય કરવાનો." ત્રીજી ખોલી: "રૂપિયા ઉઘાવવા જ જાણે છે, પાછા લાવતા શિખી હોત તો કામ આવત." એ લોકોએ આને શેખી માનીને કહ્યું: "ગાજુજીએ જોને એક પૈસો પણ ન આપ્યો તેને તમે જટ દધને દસની નોટ કાઢી આપી. આટલો ઠસો રાનો?" એમણે માની લીધું કે આ પણ કદાચિત એ જ ચેટરજી-ધોવાલોની ટોળની અદાવતનું જ એક અંગ છે.

એ જ વખતે એ સ્ત્રીઓમાંથી એક જરા જડી, તાઝગીભરી, કાળા છોકરી-મોટી મોટી આંખો હતી, સ્નેહરસથી ભર્યું મોઢું હતું, કુમુદ જટલી જ ઠસે. આવીને એનો પાસે બેસી ગઇ, સુપકાથી ખોલી: "મનને નથી ગમતું બહેન? આ લોકોની વાતો પર વિચાર ન કરશો, જે ચાર દિવસ આવી રીતે જ મેણાટોણા, ખેલાખોલી થતી રહેશે એ તો, પછી જરા ઝેર નરમ પડશે એટલો બધો ઠંડી પડી જશે." આ છોકરી કુમુદની વચલી દેરાણી હતી, નવીનની સ્ત્રી. એનું નામ વિસ્તારિણી. એને સૌ 'મોતીનીમા' કહે છે.

મોતીની માએ બિંદર હિંદી: “જે દિવસે હું નૂરનગર આવી તે દિવસે સ્ટેશન ઉપર મેં તમારા બાઈને જોયા હતા.”

કુમુદ ચોંકી હી. એના બાઈ સ્વાગત માટે સ્ટેશનપર ગયા હતા એ ખબર એણે પહેલવહેલી સાંભળી.

“આહ, કેવું સારીર હતું ! એવું મેં મારી આંખે બીજું દીઠું નથી, કોઈ ગીતમાં સાંભળ્યું હતું-હા, કિર્તનમાં,

શ્રી ચૈતન્ય રૂપની આવી એવી ભરતી મહાન,
વટાવી લઈ ગઈ જે નદિયાની નારીઓના પ્રાણ.

મને એની યાદ પડી.”

લણમાં કુમુદનું મન પીગળી ગયું. મુખ તિરકું કરીને જારી ભણી જોઈ રહી. બટારતું મેઘાન, વન, આકાશ ત્યાં જ આસુના ઝાંઝળિયામાંથી ધૂંધળું દેખાવા લાગ્યું.

મોતીની માને સમજતા વાર ન લાગી કે કુમુદને ક્યાં દર્દ થાય છે; એટલે ફેરવીને પાછી એણે એના બાઈની જ વાત કિપાડી, પૂછ્યું: “બાઈનું લાગે થયું છે ?”

કુમુદે કહ્યું: “ના.”

મોતીની મા બોલી હી: “અરે શું કહો છો ! આપું દેવ જેવું રૂપ ! અને હજી સુધી ધર ખાલી છે ? કઈ ભાગ્યશાળીના નસીબમાં હશે આ વર !”

કુમુદ વિચારતી હતી-બાઈ ગયા હતા ત્યાં અભિમાન છોડીને માત્ર મારે જ માટે. ત્યાર જાદ આ લોકો જરાં જોવા પણ ન ગયા !

માત્ર ધનના મદમાં આવા માણસની અવગણના કરવા પણ તૈયાર થઈ ગયા ! એમનું શરીર આટલા માટે જ તૂટી ગયું !

વૃથા પ્રશ્નાત્તાપની સાથે વારંવાર મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગીઃ
“બાઈ સ્ટેશને કેમ ગયા ? શા માટે પોતાને નાના દેખાડ્યા ? મારે
માટે ? હું શા માટે મરી ન ગઈ ?

જે વાત થઈ ચુકી, હવે એ પાછી નથી આવતી, પણ એમાં જ
એનું મગજ ફરવા માંડ્યું. વારંવાર યાદ આવ્યું—રોગથી ક્ષણે એ
મુખ, આશીર્વાદથી ભરેલી સ્નિગ્ધ ગંભીર એ બાંને આંખો !

પ્રકરણ વીસમું

પ્રથમ પરિચય

આગળાડી જ્યારે હાવરા પહોંચી ત્યારે લગભગ ચાર વાગ્યા હતા. ચાદર અને દુપટ્ટાની છેડાગાંઠે બાંધાયેલા વરકન્યા કતરીને બાજીમાં ખેંઠાં. કલકતા શહેરના દિનના પ્રકાશમાં અસંખ્ય માખેા હતી. એમની સામે કુમુદ્યુ શરીર અને મન સંકુચિત થતી રહ્યું. આ આગણીસ વર્ષના કુમારી જીવનમાં એના અંગેઅંગમાં જે એક મહાન શુચિતા ઉઠી ઉઠી વ્યાપી હતી, એને એ કણના સ્વાભાવિક કવચની જેમ શી રીતે એકદમ હઠાવી દે? એવો ક્રોધ મંદ છે, જે મંત્રથી એ કવચ પલક મારતાં જ સરી પડે. પણ એ મંત્રહ્રંચમાં હજી મૂંઝવે નથી. સોડમાં જાણુએ જે માણસ ખેઠો છે, મનમાં તો એ હજી બહારનો આદમી છે. પોતાનો માણસ જનવામાં એને તરફથી જ બાધાઓ આવી છે. એના હાવમાં, વ્યવહારમાં જે એ કઠોરતા છે, એણે તો કુમુદને હજી સુધી ધક્કો મારી મારીને દૂર રાખી છે.

આ જાણુ મધુસૂદનને માટે કુમુદિની એક નવો આવિષ્કાર છે સ્ત્રી જાતિનો પરિચય પામી શકે, એવો અવસર હજી સુધી આ કમનસીબ માણસને મળ્યો જ નથી. એના વાણિજ્ય-જગતની ભીડમાં કુળપ્રથા અનુસાર ચાંદલો લઈને પરણી લાવેલી સ્ત્રીનો પડછાયો સુદ્ધાં

૮૭ પડ્યો નથી. કોઈ સ્ત્રીએ ૮૭ સુધી એના મનને વિચલિત નથી કર્યું એમ નથી; પણ એ તો સહેલું જામીન જ ઢાલી છે, કમારતને તુકશાન પહોંચ્યું નથી. મધુસૂદને સ્ત્રીઓને બહુ જ સંક્ષેપમાં જોઈ છે, ઘરની વહુદીકરીઓમાં. એ ઘરનો કામધંધો કરે છે, કલત ફેલાવે છે, એકબીજાના કાન ભરે છે, નહિ જેવી વાતમાં રોકકળ કરી હોય છે. મધુસૂદનના જીવનમાં એનો પ્રવેશ ઘણો ઓછો છે. એની સ્ત્રી પણ સંસારના એવા જ કોઈ વિભાગમાં કોઈ સ્થાન પામશે અને દૈનિક કુટુંબજીવનની તુચ્છતામાં મળી જઈને દીવાલની ઓથે માલિકના ધસારે ચલાવનારી નારીસુલભ જીવનયાત્રા વિતાવશે. એનાથી વધારે કુમુદને માટે એ જરાય વિચારી શક્યો નહોતો. સ્ત્રીની સાથે વ્યવહાર કરવાનું પણ જે કલાનૈપુણ્ય છે, એમાં પણ મેળવવાની અને ગુમાવવાની કોઈક ઝડિત સમસ્યા હોઈ શકે છે, એ વાત એના દિસાનદક્ષ મગજના એક ખૂણામાં પણ હૃદય પામી નહોતી.

૮૯ મધુસૂદને લગ્ન પછી પહેલી જ વાર કુમુદિનીને જોઈ. એક પ્રકારનું સૌંદર્ય છે, એ જાણે દેવી આવિર્ભાવ લાગે છે, સંસારની સાધારણ ઘટના કરતાં એ કંઈક વધારે છે, પ્રતિક્ષણ જાણે એ આકાંક્ષાથી પર છે. કુમુદનું સૌંદર્ય આ એણનું છે. એ જાણે પાછલી રોઝિના શક્તારા જેવું છે, રોઝિના જાન્યથી એ ન્યાઈ છે, પ્રભાતના જગતથી પેલે પાર છે. મધુસૂદને પોતાના અવ્યયન મનમાં, પોતાના અગોચરમાં, કુમુદને એક રીતે પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ માની; એક ચિંતા હો-આની સાથે ક્યાં પ્રકારનું વર્તન કરવું જોઈએ? કઈ વાત ક્યાં ઢંગથી કહેવી એ ઠીક લાગશે?

શું બોલીને વાતચિત શરૂ કરે, એ વિચારતાં વિચારતાં મધુસૂદને એકદમ પૂછ્યું: “આ તરફથી તડકો આવે છે, નહિ?”

કુમુદિનીએ કંઈ જ જવાણ ન આપ્યો. મધુસૂદને ડાખી તરફનો પડદો ખેંચી લીધો.

થોડીવાર પાછી શાંતિ રહી. પાછો અકરમાત બોલી ઉઠ્યો: “ટાઢ તો નથી વાતી ને?” એના ઉત્તરની રાઉ જોયા વિના સામેની બેઠક પરથી વિલાયતી કામળો ખેંચીને કુમુદના અને પોતાના ધૂંટણ પર નાંખીને એની સાથે એક આવરણની સહયોગિતા સ્થાપન કરી દીધી. શરીર અને મન પુલકિત થઈ ગયાં. ચોંકીને કુમુદિની કામળાને દૂર ઠકાવવા આડતી હતી, પણ એટલામાં એણે પોતાની જાતને સંભાળી લીધી, ગાદીને એક કિનારે સંકોચાઈને બેસી રહી.

થોડો વખત આ રીતે જ ચીલ્યો. એટલામાં એકાએક કુમુદના ટાચપર મધુસૂદનની દૃષ્ટિ પડી.

“જેહ, જેહ” કહીને એનો ડાબો ટાચ પોતાની તરફ ખેંચ્યો અને બોલ્યો: “તમારી આંગળીએ આ વીંટી શાની છે? અરે, આ તો નીલમ દેખાય છે.”

કુમુદિની શાંત જ રહી.

“જુઓ, નીલમ મને સહતું નથી. એ તમારે કાઢી નાખવું પડશે.”

એક વખત મધુસૂદને નીલમ ખરીદે ટું. એ જ વરસમાં મધુસૂદનની માલ ભરેલી એક રટીમર હાવરાના પૂલ સાથે ટકરાઈને ડૂબી ગઈ હતી. ત્યારથી નીલમ એની આંખમાં ખટકે છે.

કુમુદિનીએ ધીરથી ટાચ ઓડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મધુસૂદને ન છોડ્યો. બોલ્યો: “આને હું કાઢી લઉં છું.”

કુમુદ ચોંકી પડી. બોલી: “ના, રહેવા દો.”

એક વાર શેતરંજના ખેલમાં કુમુદ જીતી હતી. એ જીતના ધના-મમાં ભાઈએ પોતાના હાથની એ વીંટી કુમુદને આપી હતી.

મધુસૂદન મનમાં ને મનમાં હસ્યો. વીંટી ઉપર ખૂણ મોઠ લાગે છે. અહીં પોતાની સાથે કુમુદનું મળતાપણું જોઈને એને કંઈક આરામ થયો. એણે માની લીધું કે કંઠહાર, પાણુખંધ, કડાં વગેરે દ્વારા અભિમાનીની સાથે વાતચિત કરવાનો માર્ગ નીકળી રહેશે. આ માર્ગમાં મધુસૂદનનો પ્રભાવ સ્વીકાર્યા વિના ખીજો રસ્તો જ નથી; પછી ભલે ને એની ઉમર જરા વધારે હોય.

પોતાની આંગળીએથી હીરાની એક જાડુમૂલ્ય વીંટી કાઢતાં મધુસૂદને હસતાં હસતાં કહ્યું: “ડરશો નાટિ, એને જાહેરે હું તમને ખીજી વીંટી આપું છું.”

કુમુદિનીથી ઉભે ન રહેવાયું. જરા દ્રાશિશ કરીને એણે પોતાનો હાથ છોડાવી લીધો. ઉભે તો મધુસૂદનનું મન ઝણઝણી ઉઠ્યું. કર્તવ્યમાં નડતર એને માટે અસહ્ય હતી. હુખખા કંઠમાંથી જરા જોર કરીને બોલ્યો: “સાંભળ્યું, આ વીંટી તારે કાઢી નાંખવી પડશે.”

કુમુદિની નમેલે ચહેરે ચૂપચાપ બેસી રહી. ચહેરા પર સુરખી આવી ગઈ.

મધુસૂદને ફરીથી કહ્યું: “સાંભળે છે? હું કહું છું કે એને કાઢી નાંખવી ઠીક છે. લાપ, મને આપી દે” કહીને એનો હાથ પોતાની તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

કુમુદે હાથ ઉઠાવીને કહ્યું: “હું કાઢી નાંખુ છું.”

વીંટી કાઢી નાંખી.

“લાવ, મને આપી દે.”

કુમુદિનીએ કહ્યું: “હું એને રાખી મૂકીશ.”

મધુસૂદને જરા ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું: “રાખવાથી શો ફાયદો ? તને વિચાર છે, એ કેટલી કિંમતી ચીજ છે. એ તારે પહેરવાની નથી એ હું કહી દઉં છું.”

કુમુદિનીએ કહ્યું: “હું વેદિ પહેરું.” એણે વીંટી પોતાના મોતી મઢ્યા વાટવામાં મૂકી દીધી.

“કેમ, આટલી નાનીશી વસ્તુ મારે આટલું દર્દ લાતું ? તમારી છઠ્ઠ કંઈ બાધી નથી લાગતી.”

મધુસૂદનનો અવાજ ખરખરે છે; કાનમાં ખડકે છે. જાણે જાણ કાગળને ઢાંચ પત્થર પર ધસતું ન હોય ! કુમુદના સમગ્ર અંગમાં જરા રોમાંચ જોતું થઈ ગયું.

“આ વીંટી તમને આપી દ્રાણ ?”

કુમુદિની શાંતિથી બેસી રહી.

“તમારી બાએ ?”

કુમુદિનીએ જોયું કે હવે જવાળ આખ્યા વિના છુટકો નથી, એટલે અર્ધસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું: “બાઈએ.”

“બાઈએ ! એ તો જાણે સ્પષ્ટ છે.” બાઈની કેવી દગ્ગા છે એ તો મધુસૂદન સારી રીતે જાણે છે. એ બાઈની આ વીંટી રાનિયડની અસર દાખવાનું ઉચિત છે, આ ઘરમાં એનો પ્રવેશ નહિ થઈ શકે. પરંતુ સર્વથી વધારે વાત એને એ ખડકતી હાતી કે હજી સુધી કુમુદના

હૃદયમાં એનો ભાષ જ સર્વોપરી સ્થાને છે. આ સ્વાભાવિક છે, માટે સહ છે એમ નથી. જૂના જમીનદારની જમીન જ્યારે કોઈ નવો શ્રીમંત મહાજન લીલામમાં ખરીદી લે છે, ત્યારે ભક્ત પ્રજાજનો જુના અમલની વાતો યાદ કરી કરીને લાંબા નિઃસાસા લે છે; અને આ વાત નવા માલિકને ગિલકુલ ગમતી નથી; મધુસૂદનની પણ આવી જ દશા છે. આજથી હું જ એના એક માત્ર માલીક અને સર્વકંઠ છુ એ વાત જાને એટલી જલદી એને કહી દેવી જોઈએ. એ ઉપરાંત જાનના જમણવારમાં વરતું જે અપમાન થયું હતું તેમાં વિપ્રદાસનો હાથ નહોતો એ વાત માનવ મધુસૂદન તૈયાર નહોતો. જે કે લક્ષને ખીજે જ દિવસે નવગોપાલે કહી દીધું હતું કે, ભાઈસાહેબ, વિવાહમંડપમાં તમારી ઠાટખોલાની આડતમાંથી જે આવક થઈ હતી, એ વાત જાણથી ય ભાઈને ન કહેશો; એ આ વાતમાં કશું જ નથી જાણતા, એમની તણિયત ધણી ખરાબ છે.

વીંદીની વાત તરતને માટે મુલતવી રહી, પણ એ યાદ રહી ગઈ. આ બાબત સુંદર રૂપ ઉપરાંત ખીજાં પણ એક કારણથી કુમુદિનીની કદર વધી ગઈ છે. નૂરનગરમાં હતા ત્યારે જરાજર લગ્નને દિવસે જ મધુસૂદનને તાર મળ્યો હતો કે એના એક કામમાં એને વીસ લાખ રૂપિયાનો ફાયદો થયો છે. હવે એમાં સંદેહ નહોતો કે એ નવી વહુના સૌભાગ્યતું જ પરિણામ હતું. સ્ત્રીના ભાગ્યથી ધન આવે છે, એનું જીવંત પ્રમાણ મળી ગયું. એટલે કુમુદિનીની સાથે ગાડીમાં બેસીને મનમાં ને મનમાં મધુસૂદનને એક વાતનો પરમ સંતોષ હતો કે ભાવિ નફાની એક જીવંતી જાગતી ભાગ્યે આપેલી સનદ લાઈને પોતે ધેર જાય છે. એવું ન હોત તો આજે આ ગાડીની રથયાત્રામાં આપઘાત કરવાની વેળા આવત.

પ્રકરણ એકવીસમું

સ્વપ્નલંગ

ન્યારથી રાજનો ઇલકાળ મળ્યો છે, ત્યારથી કલકત્તાના ઘોષાલ જીવનના દ્વાર પર નવું નામ કોતરાઈ ગયું છે: ‘મધુપ્રાસાદ.’ એ પ્રાસાદના લોખંડી દરવાજાને એક કિનારે આજે ચોથડિયાં બેસાડ્યાં છે, અને બગીચામાં એક તંબુમાં બેઠના સૂરો નીકળે છે. દરવાજાપર અર્ધચંદ્રાકારમાં ચમકતી ચળકતી રોશનીના અક્ષરો રચાયા છે— “પ્રજાપતયે નમઃ” બાગના મુખ્ય દરવાજાથી મકાન સુધી લાલ કોંકરીની જે સડક વાઢ છે, તેની બન્ને બાજુઓ દેવદાસના પત્તા અને ફૂલમાળાઓથી ખુબ શણગારવામાં આવી છે. મકાનના પ્રવેશ મજલાની ઉંચી ભૂમિ પર ચઢવાના પગથિયા પર લાલ બનાત બિછાવવામાં આવી છે. સ્વજનોની બીડમાં થઈને વર-કન્યાની બગી મકાનના ઓટલા આગળ આવી ઉભી. ભાંખ, મંગલ ધ્વનિ, ઢોલ, ત્રાંસા, ઘંટા, ઘડિયાળ, નોખત અને બેન્ડ સર્વ એકીસાથે જણાવ્યું હતું, જાણે દસ-પંદર જાતની માલગાડીઓ એક જ સ્થાને જોરથી અથડાઈ પડી હોય ! એક પરિપક્વ વૃદ્ધ, જે સગપણમાં મધુસૂદનની નાની થાય છે, તે પાંતીમાં સિંદૂર બરી, લાલ કોરતી સાડી પહેરીને અને સોનાનાં કડાં અને શેખની બંગડીઓથી ઢાય શણગારી, એ ઢાયમાં પાણીબરો એક ચાંદીનો મોટો લોટો લઈને બગીચાની સામે આવીને

હમી રહી. વહુના ધન પર પાણી રેડ્યું, અને પોતાનાં પાલવથી લૂછ્યું, હાથમાં સૌભાગ્યચક્ર લેખણી લાંબી પહેરાવી, અને વહુનાં મુખમાં થોડું મધ નાખીને બોલી: “ઓઽમાઠલા દિવસો પછી અમારા નીલા આકાશમાં પૂનમનો ચંદ્ર નીકળ્યો, અને અમારા નીલ સરોવરમાં સોનાનું કમળ ખીલ્યું.” ખીલ્યો ક્યું: “પ્રાચીન સમયમાં તો આવી કન્યાઓ માટે રાત્રીઓ વચ્ચે મહામુદ્રો થતાં, હવે તો એક વેપારના નફાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે. કળિયુગમાં દેવતા લોકો પણ અરસિક હોય છે, અને ભાગ્યચંદ્રના ઓ નક્ષત્ર તો બધા મૈશ્યો જ છે.”

ત્યાર બાદ વરણ, સ્ત્રી-આચાર વગેરે લગ્નની પ્રથાઓ પૂરી કરતાં. કરતાં ન્યારે સંધ્યા પડી ગઈ, ત્યારે ઘણી મુસ્લેલીએ કાળરાત્રિને વખતે બધી ક્રિયાઓ સમાપ્ત થઈ.

માત્ર એક મોટી બહેનના લગ્નની વાત કુમુદને બરાબર યાદ છે, પણ એણે પોતાને ઘેર કાંઈ નથી વહુને આવતાં દીડી નથી. યૌવનના આરંભની પહેલાથી જ એ કલકતામાં બાઈના નિર્ભંગ સ્નેહની છાયામાં ઊછરી છે. બાલિકાના મનનું કલ્પનાલગ્ન સાધારણ સંસારના કટંગા હાળમાં ઢળાયું નથી, બાલ્યાવસ્થામાં પતિની કામનાથી એ ન્યારે શિવની પૂજા કરતી હતી, ત્યારે એણે પતિના ધ્યાનમાં એ જ મહા-તપસ્વી શિવને જોયા છે. સાધ્વી નારીલું આદર્શ રૂપ એ પોતાની માળામાં જ જોતી. કેવી સ્વિચ્છ રાત કમનીયતા હતી ! કેટલું ધૈર્ય, કેટલું દુઃખ, કેવી દેવ-પૂજા, મંગલચરણ અને અથાકસેવા હતી ! ખીજા પાણુ એમના (માતાના) પતિ તરફના વ્યવહારમાં વ્રુટિઓ હતી, ચારિત્ર્યમાં રમ્પલન હતું; એટલું હોવા છતાં પણ ચારિત્ર્ય ઉદારતામાં પૂરતી અને પાર્શ્વમાં દૃઢ હતો. એમાં હીનતા, કપટનો લેલ ગાત્ર અંદા નહોતો. એ મનમાં જ એક માન-મર્યાદા હતી, એ જાણે મુદ્ર

પ્રકરણ એકવીસમું

સ્વપ્નભંગ

ત્યારથી રાજાનો છલકાળ મળ્યો છે, ત્યારથી કલકતાના ઘોવાલ જીવનના દારૂ પર નવું નામ કોતરાઈ ગયું છે: ‘મધુપ્રાસાદ.’ એ પ્રાસાદના લોખંડી દરવાજાને એક કિનારે આજે ચોંટિયાં બેસાડ્યાં છે, અને બગીચામાં એક તંબુમાં બેઠાના સૂરો નીકળે છે. દરવાજા પર અર્ધચંદ્રાકારમાં ચમકતી ચળકતી રોશનીના અક્ષરો રચાયા છે— “પ્રજાપતયે નમઃ” બાગના મુખ્ય દરવાજાથી મકાન સુધી લાલ કાંકરીની જે સડક ગાઢ છે, તેની બંને બાજુઓ દેવદારના પત્તા અને ફૂલમાળાઓથી ખૂબ શણગારવામાં આવી છે. મકાનના પહેલા મળલાની ઉંચી બૂમિ પર ચઢવાના પગથિયા પર લાલ બનાત બિછાવવામાં આવી છે. સ્વપ્નનોતી બીડમાં થઈને વર-કન્યાની બગીચી મકાનના ઓઠલા આગળ આવી ઉભી, શંખ, મંગલ ધ્વનિ, ઢોલ, ત્રાંસા, ઘંટા, ઘડિયાળ, નોખત અને બેન્ડ સર્વ એકીસાથે જણાવતી ઉડ્યાં, બાણે દસ-પંદર ભાતની માલગાડીઓ એક જ સ્થાને જોરથી અથડાઈ પડી હોય ! એક પરિષદવ પદ્ધતિ, જે સગપણમાં મધુસૂદનની નાની થાય છે, તે પાંતીમાં સિંદૂર બરી, લાલ કોરની સાડી પહેરીને અને સોનાનાં કડાં અને શંખની બંગડીઓથી હાથ શણગારી, એ હાથમાં ખાણીબરો એક ચાંદોનો મોટો લોટો લઈને બગીચીની સામે આવીને

હમી રહી. વહુના પગ પર પાણી રેડ્યું, અને પોતાનાં પાલવથી લૂછ્યું, ઠાથમાં સૌભાગ્યસૂચક લોખંડી વાંગડી પહેરાવી, અને વહુનાં મુખમાં થોડું મધ નાખીને બોલી: “ઝોટઆટલા દિવસો પછી અમારા નીલા વ્યાકાશમાં પૂનમનો ચંદ્ર નીકળ્યો, અને અમારા નીલ રાશેવરમાં સોનાતું કમળ ખીલ્યું.” બીજાએ કહ્યું: “પ્રાચીન સમયમાં તો આવી કત્યાઓ માટે રાત્રીઓ વચ્ચે મટામુદ્દો ચતાં, હવે તો એક ચેપારના નક્ષત્રી જ કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે. કળિયુગમાં દેવના લોકો પણ અરસિક હોય છે, અને ભાગ્યચંદ્રના ચંદ્ર નક્ષત્ર તો બધા ચૈત્યો જ છે.”

ત્યાર પાઠ વરણ, સ્ત્રી-આચાર વગેરે લગ્નની પ્રથાઓ પૂરી કરતાં કરતાં જ્યારે સંધ્યા પડી ગઈ, ત્યારે ઘણી મુસ્ફેલીએ કાળરાત્રિને વખતે બંધી ક્રિયાઓ સમાપ્ત થઈ.

માત્ર એક મોટી વહેનના લગ્નની વાત કુમુદને ઝરાખર યાદ છે, પણ એણે પોતાને ઘેર કોઈ નવી વહુને આવનાં દીકરી નથી. યૌવનના પ્રારંભની પ્રહેજાથી જ એ કલકતામાં બાઈના નિર્ભળ સ્નેહની છાયામાં હેઠરી છે. બાલિકાના મનનું કલ્પનાબજાર સાધારણ સંસારના દૃઢંગા દાળમાં ઢળાયું નથી. બાલ્યાવસ્થામાં પતિની કામનાથી એ જ્યારે રિયની પૂજા કરતી હતી, ત્યારે એણે પતિના ધ્યાનમાં એ જ મટા-તપસ્વી શિવને જોયા છે. સાધ્વી નારીનું આદર્શ ૩૫ એ પોતાની માળામાં જ જોતી, કેવી સ્નિગ્ધ શાંત કમનીયતા હતી ! કેટલું ધૈર્ય, કેટલું દુઃખ, કેવી દેવ-પૂજા, મંગલચરણ અને અથાકસેવા હતી ! બીજી પાણુ એમના (માતાના) પતિ તરફના વ્યવહારમાં ત્રુટિઓ હતી, ચારિત્ર્યમાં સ્પષ્ટતન હતું; એટલું હોવા છતાં પણ ચારિત્ર્ય ઉદારતામાં પૂરતી અને પૌરુષમાં દૃઢ હતો. એમાં હીનતા, કપટનો લેણ માત્ર અંશ નહોતો. એ મનમાં જ એક માન-મર્યાદા હતી, એ જાણે સુદર

કાળના પૌરાણિક આદર્શની હતી. એમના જીવનમાં પ્રતિદિન એ જ પ્રમાણિત ચલુ હતું કે પ્રાણથી પણ માન અધિક છે અને ધનથી ઐશ્વર્ય. એ અને એમના ઝરોઝરીના લોકો મર્યાદાશીલ અને સન્માનનીય માણસો હતા. એમના મનમાં એક જ વાત હતી કે પોતાની હાનિ કરીને પણ અક્ષત સન્માનના ગૌરવની રક્ષા કરવી-અક્ષત સંચયના અહંકારનો પ્રચાર નહિ.

કુમુદિની જે દિવસે ડાળી આંખ ફરકી, તે દિવસે એ પોતાની સંપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આત્મોસર્ગનો પૂર્ણ સંકલ્પ કરીને તૈયાર હતી. એ વાત તો એની કલ્પનામાં પણ નહોતી કે ક્યાંય બાધા અને ઓછપ આવી શકે છે. દમયંતીએ શી રીતે બણી લીધું હતું કે વિદર્ભરાજ નળ સાથે જ જીવનયાત્રા કરવાની છે ! એના મનમાં નિશ્ચિત વાત ઉગી ચૂકી હતી. એવી જ નિશ્ચિત વાત શું કુમુદને પણ નથી મળી ? વરણીતું આયોજન બધું ઠીક હતું. રાજા પણ આવ્યા, પરંતુ મનમાં જેને સ્પષ્ટ જોયા હતા, બહાર એ ક્યાં દેખાયા ? રૂપને માટે પણ બહુ નહોતું લાગતું. ઉમરની પણ બહુ પરવા નહોતી. પણ રાજા ? એ સાચા રાજા ક્યાં છે ?

ત્યાર બાદ જે અનુષ્ઠાનના દારથી કુમુદ પોતાના નવા સંસારમાં આવી છે, એમાં કોઈ વજ-ગંભીર મંગલધ્વનિ કેમ ન થયો, જેની દારા આ નવવધૂ આક્રાશના સપ્તર્ષિઓનો આશીર્વાદ મંત્ર સાંભળી શકતો ! સર્વ અનુષ્ઠાનને પરિપૂર્ણ કરીને આવું વંદન-ગાન ઉદાર સ્વરથી કેમ ન જાગી ઉઠ્યું-

“જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ”

એ જ “જગત્ પિતરૌ” જેમાં ચિર-પુરુષ અને ચિરનારી વાક્ય અને અર્થની જેમ એકત્ર મળેલાં છે ?

પ્રકરણ પાવીસમું

અણીને વખતે

મધુસૂદન જ્યારે કલકત્તામાં રહેવા આવ્યા હતા ત્યારે પહેલવહેલું એમણે એક જૂનું મકાન ખરીદ્યું હતું. એ જ ચોકવાણું મકાન આજે એમનું અંતઃપુર છે. ત્યાર પછી એની ધરાધર સામે કલકત્તા ફેશનનું એક મોડું નવું ભવન બંધાવીને બેઠી દીધું છે; એ દીવાનખાતું છે. જો કે આ બંને મકાન એક રીતે જોડાયેલાં છે છતાં બંને જુદી જુદી જાતનાં છે. બહારના ભવનમાં સર્વત્ર સગેમરમરની ઘિછાત છે, એના પર વિલાયતી ગાલીચો છે, દીવાલો પર વિલાયતી ચિત્રીત કાગળો ચોંટાડેલા છે અને એના ઉપર તરેહ તરેહની તરવીરો લટકી રહી છે, એમાં કેટલાંક તૈલચિત્રો છે, કેટલાંક ઢેરી કાઢેલાં દૃશ્યો છે અને કેટલાંક દબાણુથી ઉઠાવેલાં ચિત્રો છે. એ ચિત્રો હરણુનો પીછો પકડતાં શિકારી ફૂતરાઓના, ઝળીની ઘરતમાં છતેલા પ્રખ્યાત ધોડા-ઓનાં, વિદેશી કુદરતી દૃશ્યો અથવા રનાન કરતી નગ્ન સ્ત્રીઓનાં છે. એ ઉપરાંત દીવાલો પર કેટલાંક ચિનાઇ વાસણો છે, કેટલેક ઠેકાણે મોટા મુરાદાબાદી ચાળો, ક્યાંક જાપાની પંખા, ક્યાંક દીબેટી ચામર વગેરે ભરપૂર વસ્તુઓનો અવ્યવસ્થિત સમાવેશ છે. આ બધી વસ્તુઓ પસંદ કરવી, ખરીદવી અને શણગારવી વગેરે વ્યવસ્થાનો ભાર મધુ-સૂદનના એક અંગ્રેજ મદદનીશ ઉપર છે. આ વસ્તુઓ ઉપરાંત મખ-

મલ અને રેશમથી મઢેલાં પુરશીઓ અને સોફાઓનો પાર નથી. ફાયના કપાટોમાં ચળકતી લાંધણીના અગ્રેણ પુસ્તકો છે, સાફ કરનાર નોકર સિવાય કોઈ એમને હાથ અડકાડતું નથી. એક નાનાશા ટેબલ પર આલ્બમો પડ્યાં છે; કેટલાકમાં ઘરના માણસોની છબીઓ છે અને કેટલાકમાં વિદેશી અભિનેત્રીઓની.

અંતઃપુરમાં પહેલા માળના ઓરડાઓમાં અંધારું રહે છે, ઠંડક પણ ખૂબ છે, જળાં અને ધૂમાડથી એ કાળા પડી ગયા છે, આંગણામાં ઘણી જાતનો કચરો એકત્ર પડ્યો છે, અને ત્યાં જ પાણીનો નળ છે. વાસણો પણ અહીં જ ધસાય છે અને કપડાં પણ અહીં જ ધોવાય છે. નળનું કામ પૂરું થઈ રહ્યું હોય છે તો ય એ ખુલ્લો જ પડ્યો હોય છે. ઉપરના છત્તમાંથી સ્ત્રીઓની સુકવેલી સાડીઓ છેક નીચે સુધી લટકતી હોય છે; અને પાંજરામાંથી પલાડી પોપટોનું એક પડી પડીને આંગણું ગંદુ બની ગયું છે. ચોકતી અને ઓટલાની દીવાલો પર પાનની પીચકારીના ડાઘા અને અનેક જાતની મલિનતાના અક્ષય સ્મૃતિ-ચિહ્નો પડી ગયાં છે. આંગણાની પાછળના અખૂતરાની પાછળ રસોડું છે, ત્યાંથી રસોઈની ગંધ અને કોલસાનો ધૂમાડો ઉપરના ઓરડાઓમાં જઈને વ્યાપ્ત ગઈ જાય છે. રસોડાની બહાર ચાર દીવાલોથી ઘેરાયેલી થોડી જમીન છે. એના ખૂણામાં બેઠેલા કોલસા, ચૂલાની રાખોડી, ફૂટેલા માટીના વાસણો, વૂટેલી ટોપલીઓ અને જૂના વૂટ્ટી ગયેલા ચૂલાઓનો ઢગલો પડ્યો છે. બીજા ખૂણામાં બે ત્રણ ગાયો અને એમના વાછરડાં લાંધેલા છે. એમની આસપાસ છાણ અને ઘાસનું વાસીડું એકઠું થયેલું છે, અને આખી ભીંત છાણથી ઢંકાઈ ગઈ છે. એક છેડે લીમડાનું ઝાડ છે, ગાય બાંધી બાંધીને એની છાલ ઉખાડી નાખવામાં આવી છે, અને લાગણાગટ વાંચીને ઉપયોગ કરી એનાં પાંદડાં લઈ લઈને એ બિચારા લીમડાને

કદરૂપો પાનાવી દેવામાં આવ્યો છે. અંતઃપુરમાં પણ અહીં બે થોડી ખાલી જમીન છે, બાકી તો બધી જમીન જલારની પાળુ છે અને એ લતાઓના મંડપથી, વિચિત્ર ફૂલોની ક્યારીઓથી, નાના ઘાસવાળા મેદાનોથી, લાલ રેતીના સફાઈનાં વસ્ત્રોથી અને લોખંડી બેઠકોથી સુશોભિત છે.

અંતઃપુરમાં ત્રીજે માળે કુમુદિનીનું રાયનશુદ્ધ છે. મેયોગની પોલિશવાળો મોટો સુંદર પલંગ છે. ઉપરની છત્રી ઉપર મચ્છરદાની છે, એની રેશમી તો ઝાલર છે, ણિજાનાના પગથાર તરફ પૂરા માપની એક નગ્ન સ્ત્રીની તસ્વીર લટકાવેલી છે, છાતીપર પાંચે હાથ મૂકીને એ લગ્નનું પલ્લાનું પાતાવી રહી છે. માથાની પાળુએ મધુસૂદનનું પોતાનું તૈલચિત્ર છે, એમાં એના કાશ્મીરી દુપટ્ટાની કોર સર્વથી વધારે અગ્રકે છે. એક પાળુ બીંતને અટલીને કપડાં મૂકવાનું એક નકસીદાર કપ્પાટ છે, એના પર અરિસો છે, અરિસાની પાંચે પાળુએ ચિનાઈ માટીના બે રામાદાન પડ્યાં છે. સામે ચિનાઈ માટીની રકાબીમાં પાવડરનો ડબ્બો, ચાંદીથી મહેલું થરા, ત્રણ ચાર જાતના વિલાયતી અતરો, તેલો અને એ અતરો છાંટવાની પીચકારીઓ તથા અનેક જાતની શૃંગારની સામગ્રી પડી છે- વિલાયતી મદદનીશ ખરીદેલી, એક ગુલાબી કાચની કુલદાનીમાં ફૂલોનો શુચ્છો પડ્યો છે. એક પાળુ લખવાનું ટેબલ છે, એના ઉપર કિંમતી પત્થરનો ખડીઓ, કલમદાન અને કાપેલા કોરા કાગળો પડ્યા છે. આમતેમ મોટી ગાદીવાળાં સોફા અને ખુરશીઓ પડ્યાં છે. વચ્ચે વચ્ચે ટ્રીપાઈ પડી છે, જેનો આ પીતી વખતે ઉપયોગ થાય છે. પત્તા રાખવામાં પણ એ વપરાય છે. નવી મહારાણીને માટે રાયનશુદ્ધ ફેવું હોવું જોઈએ એનો મધુસૂદનને ખાસ વિચાર કરવો પડ્યો છે. અંતઃપુરના છેલ્લા મજલાનું આ રાયનશુદ્ધ એવું લાગતું હતું, જ્યે

મેલી ગાદી ઓઢીને ઉભેલા બિખારીને માથે જવાહીરોથી જડેલી જરીદાર પાધડી ન મૂકી હોય !

અતે બ્યારે શોરબકાર અને ધામધૂમવાળો એ દિવસ પૂરો થયો ત્યારે રાત્રે કુમુદ પોતાના એ ઓરડામાં ગઈ. મોતીની મા એને લઈ આવી હતી. આજે રાત્રે એ જ એની સાથે સૂશે એ પણ નહીં થઈ ગયું હતું. ખીજી પણ છોકરીઓનું કુંડ સાથે આવતું હતું. એમના કુવડલ અને મતોરજનનો નશો એમને છોડતાં નહોતાં. મોતીની માએ આખરે એમને વિદાય કરી. ઓરડામાં આવતાં જ કુમુદને ગળે હાથ વિંટાળીને એણે કહ્યું : “હું થોડી વાર બાળુના ઓરડામાં જાઉં છું. તમે જરા રડી લેશો, બહેન, આંખોના આંસુ તમારી છાતીમાં જમા ગયા છે.” અને એ આલી ગઈ.

કુમુદ એક ખુરશી પર બેસી ગઈ. રડશે પાછળથી, પણ હમણાં તો એને પોતાને સંભાળવાની જરૂર હતી. અંદર ને અંદર જે મોટી વેદના એના હૃદયમાં પીડા કરતી હતી તે તો પોતાની જ સામે પોતાનું અપમાન હતું. આટલા દિવસોથી એ જે સંકલ્પ કરતી આવી છે, એનું વિદ્રોહી બલ એનાથી ઉલટી દિશાએ જાય છે. એ મનને મનાવવાનો કે સંયમી બનાવવાનો એને જરા ય સમય મળ્યો નહોતો. ‘ભગવાન બાળ આપ્યો. બાળ, મારા જીવનને કાળું ન કરીશ. હું તારી દાસી છું. મને વિજયી બનાવ, એ વિજય તારો જ છે.’

એક હંમરે પહોંચેલી સુડોળ દેહવાળી સ્યામવર્ણ સુંદરી વિધવાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ કહ્યું : “મોતીની માએ તમને જરા સમય આપ્યો એટલે આવી છું, બહેન, કોઇને પાસે જ આવવા નથી દેતી, આખો વખત તમને ઘેરી રાખે છે, જાણે અમે ધાડ પાડવાના હયિયારો લઈને ફરીએ છીએ, અને એની વાડ કાપીને

તમને ઉચકી જઈશું. હું તમારી જોણી છું, સ્વાગામુંદરી. તમારા પતિ મારા દિયર થાય છે. અમને તો લાગતું હતું કે જમા ખર્ચની ખાતાવહી જ એમની પત્ની થઈ રહેશે, અંત સુધી; પણ એ વહીમાં કંઈક ભડ છે, બહેન. આટલી ઉંમરે આવી મુંદરી એ વહીના જોરે જ મળી છે. હવે એ પચે ત્યારે ખરી, ત્યાં કંઈ વહીનો મંત્ર ચાલવાનો નથી તો, સાચું કહેજો બહેન, અમારા ખુદા દિયર તમને પસંદ તો છે ને ?”

કુમુદ દંગે બની ગઈ. શું જવાબ આપે ? કંઈ સમજણ ન પડી. સ્વામાએ કહ્યું : “ સમજી તો ગયાં હશે, પણ હવે શું થાય. પસંદ હોય કે નહિ, સાત ફેરા બ્યારે ફર્યાં છો ત્યારે તો હવે એકવીસ ફેરા ઉલટા લગાવવાથી પણ કંઈ ગાંઠ ખુલવાની નથી.”

કુમુદે કહ્યું : “ આ શું કહો છો, છત્ત ! ”

સ્વામાએ જવાબ આપ્યો : “ કેમ ખુદાસો કહેવાથી કંઈ ઓછો ગુનહો થાય છે, બહેન ? ચહેરો જોતાં જ ખજાર પડી જાય છે. પણ તમને દોષ નહિ હઈ. એ અમારા ધરના છે, એથી કંઈ આંખો ઓછી ફૂટી ગઈ છે ? મહા કઠોરને પાલે પડ્યા છો વહુ, વિચાર કરીને, સમજીને ચાલજો. ”

એટલામાં મોતીની માને અંદર આવતી જોઈને બોલી : “ ડરશો ના બહેન, ડરશો ના. મારા ફૂલ, હું ભઈ છું. મેં વિચાર્યું કે તમે નથી એટલે હું જઈને જરા નવી વહુ ને જોઈ આવું. વાત છે તો ઠીક, કંજુસનું ધન છે, હોશયારીથી રાખવું પડશે. હું આ વહુને કહેતી હતી કે અમારા દિયરને તો જાણે આદાસીસીતું દઈ છે; વહુને લાગ્યું છે એ તો ડાખી બાળનું કપાળ, જમણી બાળનું કપાળ એને રાખી શકે તો વાત પૂરી થાય..

એટલું ખોલીને ઝડપથી એ વાહાર નીકળી ગઇ, અને તરતજ પાછી આવીને કુમુદની પાસે પાનની ડબ્બીઓ ઉઘાડીને ખોલી. “હ્યો, તમાકુ ખાવાની ટેવ છે ?”

કુમુદે કહ્યું: “ના.”

સ્થામાસુંદરીએ એક ચપટી તમાકુ પોતાના મુખમાં મૂકી અને ધીમી ચાલે વાહાર ચાલી ગઇ.

“હું હમણાં આવી, મારસીને જરા ખવડાવીને વિદાય કરી આવું. વાર નહિ કરે” કહીને મોતીની મા ચાલી ગઇ.

સ્થામા સુંદરીએ કુમુદના મનમાં એક મોટી સ્વાદહીન વાત જગવી દીધી. આજે કુમુદને સર્વથી વધારે જરૂર હતી માયાના આવરણની. એને જ એ પોતાના મનમાં જમાવતી હતી, અને જે સૃષ્ટિકર્તા દુલોક-ભૂલોકમાં અનેક સ્વાંગ લઇને રૂપની લીલા કરે છે, એમને પણ સહાયક બનાવવાની કોશિશ કરતી હતી. એટલામાં સ્થામાએ આવીને એની વણેલી સ્વપ્નજાળ પર આધાત કર્યો. કુમુદ આંખો મીચીને ખૂબ જોરથી પોતાને કહેવા લાગી. “પતિની ઉંમર વધારે છે, એટલે એમને પ્રેમ નથી કરતી. એ વાત કદી પણ સાચી હોઇ શકે નહિ. શરમ, શરમ આવે છે ! આ તો ઝાઝી સ્ત્રીઓનું કામ છે !” શિવની સાથે સતીના સંબંધની વાત કંઇ એને યાદ નથી ? શિવનિંદકાએ એમની ઉંમરને માટે ટોણા માર્યો હતો, પણ એ વાતને સતીએ સાંભળી-ચાલુસાંભળી કરી નાંખી હતી.

પતિની ઉંમર અથવા રૂપના વિષયમાં કુમુદે ટૂંક સુધી કંઇ વિચાર જ કર્યો નહોતો. સાધારણ રીતે જે પ્રેમથી સ્ત્રી પુરુષનું લગ્ન સત્ય બને છે, જેમાં રૂપ, શુણ, દેહ, મન બધું જ મળેલું છે. એની આવ-

શ્યક્તા છે એ વાત કુમુદે ક્યારેય વિચારી નથી. પસંદ કરીને પરણવાની વાતને જ એ રંગ લગાવીને દગાવી દેવા છ્વે છે.

આ વખતે કુલદાર કોટ અને જરીકારતું ધોતિયું પહેરેલો એક છ સાત વર્ષનો છોકરો ઓરડામાં આવતાંની સાથે જ કુમુદને વળગીને ઉભો રહ્યો. મોટી મોટી મુઝ કરે એવી આંખો વડે એ કુમુદના મુખ તરફ ડરતાં ડરતાં જોઈને ધીરા મીઠા સ્વરે બોલ્યો: “બા”

કુમુદે એને પોતાની ગોદમાં ખેંચીને કહ્યું: “કેમ બેટા, તારું નામ શું છે?”

બાળકે રોક્ષથી પોતાના નામની આગળ પાછળ પૂછડાં લગાવીને કહ્યું: “શ્રી મોતીલાલ ધોપાલ,”

સૌ કોઈ એને “હાળલુ” કહીને બોલાવતા હતા, એટલે પોતાના સન્માનની રક્ષાને ખાતર પિતૃ-દત્ત નામને આટલું સંપૂર્ણ કરીને એને કહેવું પડ્યું. એ વખતે કુમુદનું અંતસ્તલ પાકેલા ફાલ્લાની જેમ ટસટસી રહ્યું હતું. આ બાળકને છાતી સરસો આંખોને જાણે એ જીવી ગઈ. એકાએક માલમ પડ્યું કે આટલા દિવસોથી એ મંદિરમાં જે ગોપાળને ફૂલ ચઢાવતી આવી છે, તે જ આ બાળકના રૂપમાં આવીને એની ગોદમાં બેઠા છે. બરાબર જે સમયે એ બોલાવતી હતી તે દુઃખના સમયમાં જ આવીને એમણે કહ્યું: “આ જો, હું તો અહીં જ છું તારી સાંતવના.” મોતીના ગોળ ગોળ ગાલ મસળીને કુમુદે કહ્યું: “ગોપાળ, ફૂલ લાઇશ?”

કુમુદના મુખમાંથી ગોપાળ વિના બીજું નામ ન નીકળ્યું. અકસ્માત પોતાના નામાન્તરથી હાળલુને કંઈક આશ્ચર્ય થયું, પરંતુ એવો સ્વર એના ધાનમાં પહોંચ્યો છે કે એનાં મનમાં કંઈ શંકા કે આપત્તિ જ હોઈ શકી જ નહિ.

એટલામાં જોડેના ઓરડામાંથી મોતીની મા પાળકને અવાજ સાંભળીને દોડી આવી અને જોલી: “કેમ રે અલ્યા લગુર, તું અહીં આવી પહોંચ્યો.” હવે “શ્રી મોતીલાલ ઘોષાલ” તું માન જતું રહ્યું. જમણે હાથે ‘બા’નો પાલવ પકડી, શિકાયતભરી આંખો ઉઘી કરીને એ પોતાની માના મુખ ભણી તાકી રહ્યો. કુમુદે હાથકુને પોતાના ડાબા હાથે ઘેરીને કહ્યું: “ના ના, રહેવા દો.”

“ના બહેન, બહુ રાત વીતી છે. હવે જાહેને સૂવા ધો. આ ઘરમાં એ તો તમને સરળતાથી મળશે. એના જેવો સસ્તો છોકરો ખીજે કોઈ નથી.” કહીને મોતીની મા અનિચ્છનીય પાળકને સુવડાવવા લાઈ ગઈ. બસ, આટલાથી જ કુમુદનાં મનનો ભાર હલકો થઈ ગયો. એને માલમ પડ્યું, જાણે એની પ્રાર્થનાનો જવાબ એને મળી ચૂક્યો. જીવનની સમસ્યા હવે સરળ દેખાવા માંડી-એ નાના પાળક જેવી જ.

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

સમભાવ

મોડી રાતે મોતીની માની ઉઘ હડી ગઈ. જોયું તો કુમ્મલ પોતાના ઘિછાના પર ખેડી છે. બન્ને હાથ જોડીને ગોદમાં મૂક્યા છે. બંને ધ્યાનાવિષ્ટ નેત્ર બાણે સામે કોઈને જોઈ રહ્યાં છે. જેમ જેમ એને મધુસૂદનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપિત કરવામાં બાધાઓ આવતી જાય છે, તેમ તેમ એ પોતાના દેવ દ્વારા પતિને ઘેરી રાખના માગે છે. સ્વામીને ઉપલક્ષ્ય કરીને, એ દેવને પોતાનું સમર્પણ કરવા ઇચ્છે છે. દેવે એની પૂજન કઠિન બનાવી દીધી છે. એ પ્રતિમા સ્પન્ધ નથી, પરંતુ એ જ ભક્તિની પરીક્ષા છે, શાલીગ્રામનો પત્થર તો કંઈ જ બતાવતો નથી. ભક્તિ એ રૂપહીનનમાં જ વિકુંઠનાથનું રૂપ પ્રગટ કરે છે એ પોતાના બળથી. ત્યાં દેખાતું નથી, ત્યાં જ જોઈએ-એ જ મારી સાધના હો. ભગવાન ત્યાં સંતાઈને રહે છે, ત્યાં જઈને એમના ચરણોમાં મારું સમર્પણ ધરીશ. એ મને ધોખો દઈ શકે એમ નથી.

“મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ.”

ભાઈ પાસે શીખેલા મીરાજાઈના આ ગીતને એ મનમાં ને મનમાં ગાવા લાગી.

મધુસૂદનનો અત્યંત ક્રોર પરિચય જે એને મળ્યો છે, એને એ ‘કંઈ નથી’ કહીને પાણીનો પરપોટો જાણીને ઉડાવી દેવા માગે છે. ચિરકાળનાં જે સત્ય છે, એ સર્વ કંઈ આમાં જ દંકાયલા છે. “હસરા ન કોઈ, હસરા ન કોઈ.” આ સિવાય બીજી પણ એક વ્યથા છે, એને પણ એ માયા સમજ્યા માગે છે. એ છે એના જીવનની શૂન્યતા. આજ સુધી જેને લાગતે એનું સર્વસ્વ ઘડાઈને તૈયાર થયું છે, જેને છોડવાથી એના જીવનનો કંઈ અર્થ નથી રહેતો, એ શૂન્ય પણ પૂર્ણ છે.

“તાત છાંડી માત છાંડી, છાંડી સગા સોઈ,
મીરા પ્રભુ લગન લાગી, હોની હોઈ સો હોઈ.”

છોડી તો જાપે, માતાએ છોડી; પણ એમની અદર જે ચિરકાલથી વસે છે તેમણે તો નથી છોડી. પ્રભુ, ખીજું કંઈ છોડાવવું હોય તો છોડાવી લે; તમે શૂન્યને ભરી દેવા માટે જ ‘કંઈ’ છોડાવ્યું છે. મારી લગની તો તમારામાં જ છે, જે થવાનું હશે તે થશે. મનનું ગાન ક્યારે એના કંઠમાં ખીલી ઉઠ્યું, એની એને ખજાર ન પડી- જન્મે આંખોમાંથી આંસ ટપકવા માંડ્યાં.

મોતીની માએ ‘મું કે ચાં ન કરી; ગુપચૂપ જોઈ રહી, ત્યાર પાદ કુમુદ જ્યારે ખૂણ સમય સુધી નમસ્કાર કરીને એક ઉડો નિશ્વાસ લાંબે સૂઈ ગઈ, ત્યારે મોતીની માના મનમાં એક ચિંતા ઉડી, જે પહેલાં ક્યારેય દેખાઈ નહોતી.

એ વિચારવા લાગી—અમારું જ્યારે લગન થયું હતું ત્યારે તો હું નાનું બાળ્યું હતી. ‘મન’ નામની કોઈ બાબત જ નહોતી. નાનું બાળક જેમ ફળને વગર વિચારે મોઢામાં ઠોંસી દે છે, પતિના સંસારે એજ રીતે વગર વિચારે અમને ઠોંસી દીધાં છે. જરાય નહ-

તર વિના સાધના કરીને કંઈ મને મેળવી નથી, અમારે માટે તો
 યસ મુક્તિ શોધવું આવશ્યક હતું. જે દિવસે એમ કહેવામાં આવ્યું
 કે આજે ‘સુહાગરાત’ છે, તે જ દિવસે સુહાગરાત જાની ગઈ, કારણ
 કે સુહાગરાતનો કંઈ અર્થ નહોતો, એ તો હતો માત્ર એક ખેલ. કાલે
 જ સુહાગરાત છે, પરંતુ આ છોકરીને માટે એ ફેટલી મોટી વિડંબના
 છે ! જેણે તણ સુધી પરાયા છે; પોતાના થવામાં બહુ વાર લાગે છે.
 અહીં સુધી કેમ પહોંચાશે ? આ છોકરી એ અપમાનને શી રીતે
 સહન કરી શકશે ? ધન મેળવવામાં તો જેણેને ફેટલો બધો સમય
 લાગ્યો, અને આ મન મેળવવામાં એ બે દિવસની સખૂર નહિ કરે ?
 એ લક્ષ્મીને દ્વારે દોડ્યામ કરતાં કરતાં અડધા થઈ ગયા છે. આ
 લક્ષ્મીને દ્વારે એક વાર ટાચ પણ નહિ પસારે ?

આમ આટલી વાતો મોતીની માના મનમાં ન આવત. આવી
 એવું કારણ એ છે કે કુમુદિની જ્ઞેતાં જ એ એની થઈ ગઈ છે.
 એને એ અંતરથી મહાય છે. આ પ્રેમની પૂર્વ-ભૂમિકા ત્યારથી જ
 બધાઈ મૂકી હતી, જ્યારથી એણે સ્ટેશન ઉપર વિપ્રદાસને જોયા
 હતા. જાણે મહાભારતમાંથી બીજમ ઉતરી આ-આ ન હોય ! શૂરવીર
 જેવી તેજસ્વી મૂર્તિ હતી, તપસ્વી સમાન શાંત મુખથી હતી, અને
 સાથે એક વિષાદભરી નમ્રતા હતી. મોતીની માનાં મનમાં તો એટલે
 સુધી આવતું હતું કે કોઈ જુએ નહિ તો એ જઈને એક વાર
 એમને પગે પડી આવે. એ કપને આજે ભૂલી શકી નથી. ત્યારપછી
 જ્યારે એણે કુમુદને જોઈ, મનમાં ને મનમાં બોલી: “ છે તો
 ભાઈની જ બહેન. ”

એક પ્રકારનો જાતિભેદ છે, જે સમાજનો નથી, લોહીનો છે. એ
 જાતિ કોઈ રીતે તોડી શકાતી નથી. આ જે લોહીગત જાતિનું અસા-

મંજસ્ય છે, એ જે રીતે સ્ત્રીને ડંખે છે તે રીતે પુરુષને ખટકતું નથી. નાની ઉમરમાં લગ્ન વધારે કરાણે પોતાની માને આ રહસ્ય સમજવાતું પોતાનામાં કારણ જ ન મળ્યું. પરંતુ કુમુદમાં પ્રવેશીને એણે આ વાતનો નિશ્ચિત રૂપે અનુભવ કર્યો. એના દેહમાં રોમાંચ થયાં. જાણે એણે એક વિભીષિકાતું ચિત્ર જોયું. જ્યાં એક અપરિચિત જનાવર પોતાની વલવલતી જીભ લટકાવીને ચૂપચાપ સંકોચાઈને બેઠું છે, એ જ અધકારમય શુદ્ધાની સામે કુમુદિની ઉભી ઉભી પોતાના દેવને પોકારી રહી છે. મોતીની માને ક્રોધ ચડ્યો. એ મનમાં તે મનમાં ખેલી ઉઠી: “દેવતાના મુખ પર ખાખ ! જે દેવતાએ એના પર આક્રમ આણી છે, એ એનો ઉદ્ધાર કરશે ? હાય રે !”

પ્રકરણ ચોવીસમું

અભિસારિકા

ખીજે દિવસે સવારે જ કુમુદને ભાઈનો તાર મળ્યો: “ ભગવાન તને આશીર્વાદ આપો. ” આ તારના કાગળને એણે પોતાના કપ્પ-ળની અંદર છાતી સરસો રાખ્યો. આ તારમાં જાણે ભાઈના જમણા હાથનો સ્પર્શ હતો, પણ ભાઈએ પોતાની તળિયતના હાલ કેમ નથી લખ્યા ? તો શું ખિમારી વધી તો નથી ગઈ ? ભાઈના સર્વ સમાચાર કાણે કાણે જેને માટે પ્રત્યક્ષગોચર હતા, આજે એને માટે એ બધું બંધ છે.

આજે સુહાગરાત છે. માણસોને લઈને જાણે ઘરમાં મેળો ભરાયો છે. ઘરની સ્ત્રીઓએ આખો દિવસ કુમુદને હુલાવ્યા-હાગવ્યા કરી. કોઈ રીતે એને એકલી ન રહેવા દીધી. આજે એકલા રહેવાની ધણી જરૂર હતી.

રાયનગૃહની પાસે જ સ્નાનાગાર છે; ત્યાં નહાવાનો નળ છે અને ધારાસ્નાનને માટે એમાં ઝારી લગાવેલી છે. જરા તક મળતાં જ પેટીમાંથી ભગવાનની યુગલ બેડીનું ચિત્ર કાઢીને કુમુદ સ્નાનાગારમાં ધૂસી ગઈ, અને અંદરથી બારણાં બંધ કરી દીધાં. સફેદ પત્થરની જળચોકી પર ચિત્ર મૂકીને એની સામે જમીન પર બેસીને પોતાના

મનમાં વારંવાર કહેવા લાગી: “ હું તમારી જ છું. આજે તમે જ મને ગ્રહણ કરો. એ બીજું કંઈ નથી, એ તમે જ છો, તમે જ છો, તમે તો છો. મારા જીવનમાં તમારું જ યુગવરૂપ પ્રગટ થાવ. ”

ડોક્ટરોતું કહેવું છે કે વિપ્રદારનો ઇન્દ્રિયએન્જા ન્યુમોનિયામાં પલટાઈ ગયો છે. નવગોપાલ એકઝા કલકત્તે આવ્યા. સુહાગરાતની જેટ મોકલવાનો પ્રતિધ કરવા વિપ્રદાર પોતે હોત તો આટલો આડંબાર ન કરત.

કુમુદના લગ્નમાં એની ચારે મોટી બહેનોને બોલાવી હતી; પરંતુ બધાની ફેલાઈ ગઈ હતી કે ઘોપાલ લોકો કુળવાન બ્રાહ્મણ નથી, એટલે એમના ઘરવાળા આ લગ્નમાં એમને મોકલવા કંઈ રીતે શક્ય ન થયા. કુમુદની ત્રીજી બહેન પતિ સાથે લડી ઝઘડીને બીજે દિવસે કલકત્તે આવી, ત્યારે નવગોપાલે એને કહ્યું: “ એમને ત્યાં હું બેઠો તો આપણી ઇજ્જતને બચાવે લાગશે. ” લગ્નની રાતવાળી વાતને એ હજી સુધી જાણ્યા નહોતા, એટલે માત્ર નિમંત્રણને ખાતર આમતેમની નાની છોકરીએ એક વૃદ્ધ આકરડીની સાથે મોકલી દીધી. કુમુદ સમજી કે સંધ્યે હજી સુધી થઈ નથી; અને કદાચ થશે પણ નહિ.

કુમુદિનીને નવીન વસ્ત્રાભૂષણોથી લાદવામાં આવી હતી. જેમની સાથે ઠૂઠા મરકરીનો સંગ્રહ એમનું એ કામ પણ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું હતું. હવે મહેમાનોને ખવડાવવા પીવડાવવાની વારી હતી. મધુસૂદને પહેલાંથી જ કહેવડાવી દીધું હતું કે મોડું ન થાય, કાલે મારે ઘણું કામ છે. નવ વાગતાં જ નીચેના આંગણમાં જોરથી ઘંટ વાગ્યો. ઘસ, હવે એક મિનિટ પણ નહિ, સમય અતિક્રમ કરવાનું કોઈનામાં સામર્થ્ય નહોતું. સમા હડી ગઈ. આકાશમાંથી બાજની છાયા જોઈને કળતરતી જે

દશા થાય છે, કુમુદનું હૃદય એવી રીતે જ કંપવા માંડ્યું. એના ઠંડા હાથો પરએવાથી ભીંજાઈ ગયા, મોઢું ફિક્કું પડી ગયું. ઓરડામાંથી બહાર નીકળતાં જ મોતીની માનો હાથ પકડીને બોલી, “મને થોડા સમય માટે કોઈ એવું લઈ જાવ. દસ મિનિટ માટે પણ મને એકલી રહેવા દો.” મોતીની મા એને ઝડપથી પોતાના સવાના ઓરડામાં લઈ આવી અને અંદરથી બારણું બંધ કરી દીધું. બહાર ઉભા હોય પોતાના પાસવથી આંસુ લૂછતી બોલી: “તાઈ જેવું નસીબ !”

દસ મિનિટ વીતી ગઈ, પંદર પૂરી થઈ: માણસ તેડવા આવ્યો: “વરરાજા શયનગૃહમાં પહોંચી ગયા, વહુરાણી ક્યાં છે ?” મોતીની માએ કહ્યું: “આટલી ઉતાવળ શાની છે, વહુને કપડાં ધરેલાં તો ઉતારવા દો.” મોતીની મા એને થોડા સમય આપવા ઇચ્છે છે. અંતે જ્યારે એણે જોયું કે હવે અસક્ય છે એટલે એણે બારણું ઉઘાડ્યું; જોયું તો વહુરાણી પૃથ્વી પર બેહોશ પડી છે.

શોરણકાર થઈ રહ્યો, ઉઠાવીને ધીરે ધીરે ઘિછાના પર સુવાડવામાં આવી, કોઈએ પાણી છાંટ્યું અને કોઈએ પંખો નાંખવા માંડ્યો. થોડી વાર પછી કુમુદને જ્યારે હોશ આવ્યા ત્યારે એને સમજ ન પડી કે પોતે ક્યાં છે. બોલી: “ભાઈ !” મોતીની માએ ઝડપથી પોતાનું મોઢું એની મુખ પાસે લઈ જઈને કહ્યું: “ડરશો નહિ, છજી, હું પાસે જ છું.” કહીને એનું મોઢું ગોદમાં લઈને જાતી સરસું આંપી દીધું. સાને કહ્યું: “તમે લોકો બીડ આછી કરો, હું હમણાં લઈને આવું છું.” કુમુદના કાનમાં કહેવા લાગી: “ડરશો નહિ બહેન, ડરશો નહિ.” કુમુદ ધીરથી ઉઠી. મનમાં ને મનમાં ભગવાનનું નામ લઈને નમસ્કાર કર્યા. પાસે જ ખીજા ઘિછાનામાં હાજરુ ઘેરી નિદ્રામાં સૂતો હતો, એની પાસે જઈને કુમુદે

એના માથાને ચુંબન કર્યું. મોતીની માએ એને મધુસૂદનના આરણ સુધી પહોંચાડીને કહ્યું: “હજી બીક લાગે છે, જીજી?”

કુમુદે હાથની મુઠ્ઠીએને જરા કાઢ્યું કરીને હસતાં હસતાં કહ્યું: “ના રે, મને નથી લાગતી.” મનમાં ને મનમાં એ બોલી: “આજ મારો અભિસાર છે, બહાર અધિકાર અને અંદર પ્રકાશ.”

“મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ દુસરા ન કોઇ.”

પ્રકરણ પચ્ચીસમું

સુહાગરાત

ઐટલામાં સ્યામાસુંદરીએ હાંફતી હાંફતી આવીને મધુને કહ્યું:
“વહુને મૂર્છા આવી ગઈ છે.” મધુસૂદનનું મન જળી ગયું; ખોલ્યો:
“કેમ, એને શું થઈ ગયું?”

“એ તો હું શી રીતે કહી શકું, પણ એ તો ‘ભાઈ ભાઈ’ કહીને
બાવરી બની ગઈ છે. તમે જરા જોવા આવશે?”

“હું શું કરીશ ! હું કંઈ એનો ભાઈ નથી !”

“દિયરજી, તમે નાહકનો ગુસ્સો કરો છો. એ તો મોટા ધરની
છોકરીઓ, જરા રહીને વશમાં આવશે.”

“રોજ રોજ એ મૂર્છિત થઈ જાય અને હું એને માથે હકીમી
તેલની માલિશ કર્યા કરું-ઐટલ’ માટે કંઈ હું એને પરણીને
નથી લાગ્યો !”

“દિયરજી, તમારી વાતો સાંભળીને તો હસતું આવે છે. એમાં
ખોટું શું થઈ ગયું,” અમારા વખતમાં તો માનીતીઓને ઘડી ઘડી
મનાવવી પડતી હતી, આજે તો માત્ર મૂર્છા જ વાળવાની વાત છે.”

મધુસૂદન ચંબીને બેસી રહ્યો. સ્યામાસુંદરીએ કંઈના માથા

પાસે આવીને હાથ પકડીને કહ્યું: “આમ જીવ ખરાબ ન કરશો, મારાથી નથી સહન થતું.”

શ્યામામાં પહેલાં આટલી હિંમત નહોતી કે એ મધુસૂદનની આટલી પાસે જઈને આવી રીતે ધીરજ આપે. પ્રગલ્ભા શ્યામા એની સમક્ષ બિલકુલ ચૂપ રહેતી હતી, જાણતી હતી કે મધુસૂદન વધારે સઉન કરે એવો નથી. સ્ત્રીસુલભ સહજ બુદ્ધિથી શ્યામા સમજી ગઈ કે મધુસૂદન આજે એ મધુસૂદન નથી. આજે એ દુર્લભ છે. પોતાના સન્માન માટેની સાવધાની આજે એનામાં નથી. દ્વિચરના હાથમાં હાથ મેળવીને એ સમજી ગઈ કે એ એને ખરાબ નથી લાગ્યું. નવવધૂએ એના અભિમાનને જે ચોટ લગાવી છે, ગમે તે એક સ્થળેથી એની ચિકિત્સા પામીને અંદર ને અંદર એને જરા આરામ લાગ્યો છે. શ્યામા એનો અનાદર નથી કરતી એ પણ કંઈ ઉચ્ચ વાત નથી. શ્યામા કંઈ કુમુદથી ઓછી સુંદર છે,— એટલું ભલે કહો કે એનો રંગ જરા શ્યામલ છે,—પણ એની આંખો, એના વાળ, રસીકા હોઠ !

શ્યામા બોલી ઉઠી: “જુઓ પેલી વહુ આવે, હું ઉવે જાઉં છું; પણ જોજો, એની સાથે ગુસ્સો ગુસ્સો ન કરશો, બિચારી હજી બાળક છે !”

કુમુદે ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં જ મધુસૂદનથી ન રહેવાયું, તે બોલી ઉઠ્યો: “પીયરથી મૂર્છાના ટેવ લઈને આવી છો કે શું? પણ અમારે ત્યાં એનો રિવાજ નથી. તમારે એ તમારી નરનગરી ચાલ છોડી દેવી પડશે.”

કુમુદિની એકીટસે પતિના મુખ તરફ જોતી ચૂપચાપ ઉભી રહી, એક શબ્દ પણ બોલી નહિ.

મધુસૂદન એના મૌનથી વધારે ગુસ્સે થયો. એના મનની ઉંડા-
ધમાં આ છોકરીનું મન પામવા એક આકાંક્ષા જાગી ઉઠી; એટલે
જ એણે આ નિષ્ક્રિય ક્રોધ કર્યો. બોલી ઉઠ્યો: “હું કામકાજનાળો
માણસ છું, દુરસદ આછી છે. ટિસ્ટીરીઆવાળી સ્ત્રીની સેવા આકરી
કરવાનો મારી પાસે સમય નથી એટલું હું સ્પષ્ટ કરી દઉં છું.”

કુમુદે ધીરથી કહ્યું: “તમે મને અપમાનિત કરવા માગો છો ?
હું હાર કખૂલી લઇશ. તમારા અપમાનને હું મનમાં નહિ લાવું.”

કુમુદ કોની સાથે આ વાત કરી રહી છે ? એના વિસ્ફારિત
નેત્રોની સામે કાણ ઉભું છે ? મધુસૂદન દંગ થઇ ગયો, વિચારવા
લાગ્યો: “આ સ્ત્રી લગ્ન કરી નથી ? એનો ધરાદો શું છે ?”

મધુસૂદને વક્રોક્તિથી કહ્યું: “તમે તમારા ભાઇની શિષ્યા છો;
પણ યાદ રાખજો, હું તમારા ભાઇનો મહાજન છું. એને આ ઠાટમાં
ખરીદીને ખીજા ઠાટમાં વેચી શકું છું.”

પોતે એના ભાઇથી શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કુમુદના મનમાં ઠસાવવા
માટે એ મૂર્ખને આના સિવાય ખીજા રાખદો ન મળ્યા.

કુમુદે કહ્યું: “જુઓ, નોકર જનવું હોય તો જાનો, પણ જોછા
ન જાનશો.” કહીને સોફા પર બેસી ગઇ.

કર્કશ સ્વરે મધુસૂદન બોલી ઉઠ્યો: “શું કહ્યું ? હું નાનો છું
અને તારો ભાઇ મારાથી મોટો છે ?”

કુમુદે કહ્યું: “હું તમને મોટા જાણીને જ તમારે ઘેર આવી છું.”

મધુસૂદને વ્યંગથી કહ્યું: “મોટા જાણીને આવી છો કે
શપિયાના લોભે ?”

એકદમ કુમુદિની સોદા પરથી ઉડીને બહાર નીકળી આવી, અને બહાર ખુલ્લી અગાસીમાં નીચે જ બેસી ગઇ.

કલકતામાં શિયાળાની કંબુસ રાત છે-ધુમાડાથી અને જાતજાતની વરાળથી ધૂંધળી બની ગઇ છે. આકાશ અપ્રસન્ન છે, તારાનો પ્રકાશ એવો લાગે છે, જેવો બેઠેલા ગળાનો સૂર, કુમુદનું મન ત્યારે અનુભૂતિ-શૂન્ય બની ગયું હતું. કંઈ ચિંતા નહિ, કંઈ વેદના નહિ, એક ધન ચિત્કારમાં એ જાણે હુમ થઇ ગઇ છે.

મધુસદને આ વાતની દૃષ્ટના પણ નહોતી કરી કે કુમુદિની આવી રીતે ચૂપચાપ ઝોરડાની બહાર નીકળી જશે. પોતાની આ હારને માટે એને સૌથી વધારે ગુરસો આવ્યો કુમુદના ભાઇ પર. સોદા પર બેસીને શૂન્ય આકાશ તરફ એણે એક ધુસ્સો લગાવ્યો. થોડીવાર બેસી રહ્યો, પછી એનું ધૈર્ય ખૂટી ગયું. ઝડપથી ઉભો થયો અને અગાસીમાં નીકળીને એની પાછળ જઈને બોલ્યો: “મોટી વહુ!”

કુમુદ ચોંકી પડી અને પાછી ફરીને ઉભી થઇ ગઇ.

“ઠંડીમાં બહાર, અહીં ધુમ્મસમાં શું કરો છો? ચાલો અંદર.”

કુમુદ જરા ય સંકોચ વિના મધુસદનના અહેરા ભણી તાકી રહી. મધુસદનમાં જે કંઈ પ્રભુત્વનું બળ હતું, તે ઉડી ગયું.

કુમુદનો ડાબો હાથ પકડીને ધીરેથી બોલ્યો, “આવો અંદર આવો.”

ડાબા હાથમાં એના ભાઇના આશીર્વાદનો તાર હતો, એને એણે છાતી સરસો આંખી દીધો. પતિના હાથમાંથી પોતાનો હાથ ખેંચ્યો નહિ, ગુપચૂપ ધીરે ધીરે રાયનગૃહમાં ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ છવીસમું

શૃલિણી ?

ખીજે દિવસે સવારે જ્યારે કુમુદ ઉઠી ત્યારે એના પતિ સમ રહ્યા હતા. કુમુદે એના મુખ ભણી ન જોયું. કદાચિત્ કંઈ મન ખરાબ ન થઈ જાય, ખૂબ સાવધાનીથી ઉઠીને પગ પાસે પ્રણામ કર્યા, અને સ્નાનાગારમાં ચાલી ગઈ. સ્નાન કરીને પાછલે બારણેથી જઈને અગાસીમાં બેઠી, ત્યારે ધુમ્મસભર્યા પૂર્વ આકાશમાં એક મલિન સોનેરી રેખા ચમકી રહી હતી.

દિવસ ચઢ્યો. જ્યારે તડકો નીકળ્યો ત્યારે કુમુદે શયનગૃહમાં આવીને જોયું તો એના સ્વામી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા છે. અરિસાને ટેકે એનો મોતીભર્યો વાટવો મુક્યો હતો. ભાઈનો તાર અંદર મૂકવા એને ખોલ્યો અને જોયું તો અંદર નીલમતી વીંટી નથી !

સવારની માનસ-પૂજા પછી એના ચહેરા પર જે એક શાંતિનો ભાવ આગ્યો હતો, એ વિલય પામ્યો. નેત્રોમાં જ્વાળા ભજૂકી ઉઠી. મીઠાઈ અને દૂધનો નારતો કરાવવા માટે મોતીની મા એને ખોલાવવા આવી. કુમુદના મુખમાંથી શબ્દ ન નીકળ્યો - જાણે પથરની મૂર્તિ !

મોતીની મા ડરીને પાસે આવીને બેસી ગઈ, પૂછ્યું: “શું થયું બહેન ?” કુમુદના મુખમાંથી વાત ન નીકળી, હોઠ કંપવા લાગ્યા.

“કહો ને જીજી, મને કહો, તમને શું થયું?”

કુમુદે રૂંધાયલા કંઠે કહ્યું: “ચોરીને લઇ ગયા.”

“શું લઇ ગયા, જીજી?”

“મારી વીંટી. બાઇએ આપેલી આશીર્વાદની વીંટી.”

“કોણ લઇ ગયું?”

કુમુદ હસીને હસી ચલ ગઇ, અને કાઇતું નામ લીધા વિના ત બહારની બાજુ ધસારો કર્યો.

“રાત થાવ જાહેન, એ તો તમારી સાથે મસ્કરી કરી હશે, પાછી આપી દેશે.”

“હવે નહિ લઉં, જોઉં છું એ કોણે અત્યાચાર કરે છે તે.”

“આલો, એ તો ચાલ રહેશે. તમે કંઈ થોડો નાસ્તો કરી લ્યો, જાહેન.”

“ના, મારાથી નહિ ખવાય, અહીંનું ખાવાતું મારે ગળે નહિ ઉતરે.”

“લક્ષ્મી, જાહેન તમે કેવાં છો! મારે ખાતર થોડું ખાઇ લ્યો.”

“એક વાત પૂછું, આજથી મારી કહેવાય એવી એક પણ વસ્તુ તો મળ રહી ને?”

“ના, ના, ના. જે જાણું છે એ સર્વ સ્વામીની મરજી પર છે. જાણતા નથી, પત્રમાં ‘દાસી’ લખીને સહી કરવી પડશે.”

દાસી! રઘુવંશની ઇન્દુમતિની વાત યાદ આવી:-

ગૃહિણી સત્તિચ : સહોદિત :

ત્રિવ શિષ્યા લલિતે કલાવિદ્યો-

આ શ્લોકમાં દાસી તો ક્યાંય લખ્યું નથી. સત્યવાનની સાવિત્રી શું દાસી હતી ? અને ઉત્તર રામચરિતની સીના ?”

કુમુદે કહ્યું : “સીઓ જેની દાસી છે એ કદ જાતના માણસો છે ?”

“એમને ૮૭ તમે ઓળખ્યા નથી. માત્ર બીજા પાસે ગુલામી કરાવે છે, એમ નહિ, એ તો પોતે પોતાની ગુલામી ચ કરે છે. જે દિવસે એ ઓદિસમાં નથી લઈ શકતા, એમના પોતાના દાઢ ખર્ચ-માંથી એ દિવસના રૂપિયા કપાઈ જાય છે. એક વાર ગિમાર પડી ગયા હતા, તો આખા મદિનાનો ખર્ચ મળ્યો નહોતો. ત્યાર પાઠ એ ત્રણ મહિના સુધી ખાવાપીવાનો ખર્ચ ઘટાડીને ખોટ જરાજર પૂરી કરી દીધી. આટલા દિવસથી હું મર ચડાવી રહી છું, એને માટે મારો પણ માસિક પગાર હરાવેલો છે. આત્મીય સ્વજન તો એ દોષને નથી માનના. આ ઘરમાં માલિકથી માંડીને નોકર ચાકર સુધી સૌ ગુલામ છે.”

કુમુદે જરા ચૂપ રહીને કહ્યું : “હું એવી જ ગુલામી કરીશ. મારા ખાવાપીવાના ખર્ચના બદલામાં હું રાજ એટલું કામ કરી આપીશ. આ ઘરમાં હું પગાર વિનાની દાસી ચક્રને નહિ રહું. ચાલો, મને પણ આજથી કામે ચડાવી દો. ઘરની વ્યવસ્થાનો ભાર તો તમારા પર જ છે ને ? મને તમારી સહાયક બનાવી લ્યો. કોઈ હવે ‘રાણી’ કહીને મારી મસ્તરી ન કરે, બસ.”

મોતીની માએ હસીને કુમુદનો હાથ પકડી ને કહ્યું : “તો પછી

તમારે મારું કહ્યું માનવું પડશે. હું આજા કરું છું કે હમણાં નાસ્તો કરવા આસો.”

ઔરડામાંથી નીકળતાં નીકળતાં કુમુદે કહ્યું: “જુઓ જાહેન, હું તો મારી જાતને અર્પણ કરવા જ આવી હતી, પરંતુ એમણે કોઈ રીતે મને એ અર્પણ કરવા જ ન દીધી. હવે મારું ઘસી એમને મળી. મને નહિ મેળવી શકે.”

મોતીની માએ કહ્યું: “કઠિયારો ઝાડને કાપવાનું જ સમજે છે, એને ઝાડ નથી મળતું, એને મળે છે લાકડાં જ. માણી જુદી રક્ષા કરવાનું જાણે છે. અને એને ફૂલ મળે છે, ફળ મળે છે. તમે તો કઠિયારાને પાલે પડ્યા છો, જાહેન. એ તો મજૂર માણસ છે. એમના અંતરમાં ક્યાંય દર્દ નથી.”

યાડીવાર પછી કુમુદે પોતાના સવાના ઔરડામાં પાછા આવીને જોયું તો એની દ્રીપોષ પર એક તેલની શીશી પડી છે. હાળડુ પોતાના ત્યાગના અર્ધને ચુપકાથી ચઢાવીને ક્યાંય નાસી ગયો હતો. અહીં તો પત્થરની શિલામાંથી પણ ફૂલ હોય છે. જાળકની આ તેલની શીશીની બાપાએ એને એક સાથે રડવી અને હસાવી. જાળકને શોધવા એ જહાર આવી તો જોયું કે એ જાળકની આથે ગુપચુપ હોય છે. માએ એને ઔરડામાં જવાની મનાઈ કરી છે. એને ડર હતો કે માલિક સાહેબ કોઈ રીતે નારાજ ન થઈ જાય. વાત એમ હતી કે મધુસૂદનના ખાસ કામ વિના એની સાથે પ્રસંગ ન પાડવો એમાં જ શ્રેય છે એવું ધરના સૌ માણસો માનતા.

કુમુદ હાળડુને પકડીને ઔરડામાં લઈ આવી, અને પોતાની ગોદમાં ખેસાડ્યાં, ઔરડામાં દેટલીક રમકડા જેવી વસ્તુઓ પણ હતી, એની સાથે જાહેન જણાએ રમવા માંડ્યું. એમાંથી કુમુદ સમજી ગઈ

કે આ કાગળ દળાવવાનો કાચનો ગોળો હાળણુને ખૂબ ગમે છે. કાચની અંદરથી જે રંગીન કુલ દેખાય છે એ વાત એને સમજાતી નથી એટલે એ જોઇને એ દંગ જતી ગયો છે.

કુમુદે કહ્યું: “ તારે જોઇએ છે, ગોપાલ ?

આવી કલ્પનાની વાત એણે ક્યારેય સાંભળી નહોતી. શું આવી વસ્તુની પણ એ આજી રાખી શકે ખરો ? આશ્ચર્યભર્યા સંદેશથી એ કુમુદના મુખ બણી તાકીને જોઇ રહ્યો.

કુમુદે કહ્યું: “ તું એને લઇ જા, હાં.”

હાળણુ આનંદથી ફૂલાઇ ગયો, અને તરત જ હાથમાં લઇને ખૂબ ખુશી થઇ આવ્યો ગયો.

તે દિવસે સાંજે હાળણુની માએ આવીને કહ્યું: “તમે આ શું ક્યું”, બહેન ? હાળણુના હાથમાં પેસે કાગળ દળાવવાનો ગોળો જોઇને જોશ્યે તો ધરતીકંપ કરી મૂક્યો. ખૂંચવી તો લીધો પણ ઉપરથી ચોર કહીને છોકરાને ધાળડી નાખ્યો. જાણક પણ એવો કે તમારું નામ મુઢાં એણે ન લીધું. તમે જોજો હવે, પાછળથી એવી વાત પણ ઉગશે કે હાળણુને આવી વસ્તુઓની ચોરી કરતાં હું જ શીખવું છું.”

કુમુદ લાકડાની મૂર્તિની જેમ જડ થઇ ને બેસી રહી.

એટલામાં જહાર જોડનો ચમચમાટ સંભળાયો. મધુસૂદન આવે છે. મોતીની મા ઝડપથી ત્યાંથી નાસી ગઇ. મધુસૂદન કાચનો રંગીન ગોળો હાથમાં લઇને ચોરડામાં આવ્યો અને ધીરેથી એ જ્યાં હતો ત્યાં એની મૂળ જગ્યાએ મૂકી દીધો. ત્યારબાદ નિશ્ચિત વિશ્વાસ-

પ્રકરણ સત્તાવીસમું

વિચિત્ર ગૂંચ

સમીક્ષાન થઈ. દિવસે શોધવા છતાં કોઈ કંઈક કુમુદ ન મળી. અતે પત્તો લાગ્યો કે કોઠારની પાસેની નાની ઓરડીમાં - જ્યાં બત્તીઓ અને તેલના ઝળ્યા રાખવામાં આવે છે - ચટાઈ ગિછાવીને બેઠી છે.

મોતીની માએ આવીને પૂછ્યું: “આ તમે શું કર્યું, છલ્લ?”

કુમુદે કહ્યું: “આ ઘરમાં હું કાનસો સાફ કર્યા કરીશ, બસ, અહીં જ મારું સ્થાન છે.”

મોતીની માએ કહ્યું: “કામ તો તમે બહુ સાફ પસંદ કર્યું બહેન, આ ઘરમાં તમે અજવાળું કરવા તો આવ્યાં છો, પરંતુ એને માટે તમારે કાનસોનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. ચાલો, ઉવે ઉઠો.”

કુમુદ કોઈ રીતે એકબી બે ન થઈ.

મોતીની માએ કહ્યું: “તો હું પણ અહીં જ તમારી પાસે બેસું છું.”

“કેમ ?”

“સવારથી એને માટે નાસ્તો લખને ખેડી છું, આ ઘરમાં આવીને શું એ ખાવાપીવાનું પણ બંધ કરી દેશે ?”

“એમાં શું થયું ? નરનગરની રાજકન્યાએ ન ખાધું તો નહિ. તમે લોકો એની ઘસીઓ તો નથીને ?”

“હવે રહેવા હો. જરા જોટલી છોટરી પર આટલો બધો ગુસ્સો ન કરાય. એ આ રીતે ખાધાપીધા વિના દિવસો વિનાવે એ અમારાથી નથી જાણતા. તે દિવસે અમસ્તી મૂર્છા આવી ગઇ હતી ?”

મધુસૂદન ગરજી ઉઠ્યોઃ “કંઈ કરવું નથી. તમે સૌ ચાલ્યા જાવ. બૂખ લાગશે તો એની મેજે ખાશો.”

સ્થામા ખુબ હિંદાસ થઇને ચાલી ગઇ.

મધુસૂદનના માથામાં લોહીનું દગ્ગાણ વધવા માંડ્યું. ઝડપથી એણે નહાવાની ઓરડીમાં જઈને પાણીની ઝારી ખોલીને એની નાસે પોતાનું માથું ધરી દીધું.

પ્રકરણ સત્તાવીસમું

વિચિત્ર ગૂંચ

સમીસાંજ થયું. દિવસે શોધવા છતાં કોઈ કંઠાણે કુમુદ ન મળી. એને પત્નો લાગ્યો કે કોઠારની પાસેની નાની ઓરડીમાં — જ્યાં બત્તીઓ અને તેલના ડબ્બા રાખવામાં આવે છે — ચપ્પાઈ ઘિંછાવીને ખેડી છે.

મોતીની માએ આવીને પૂછ્યું: “આ તમે શું કર્યું, જીજી?”

કુમુદે કહ્યું: “આ ઘરમાં હું જ્ઞાનસો સાફ કર્યા કરીશ, બસ, અહીંજ માઈ સ્થાન છે.”

મોતીની માએ કહ્યું: “કામ તો તમે બહુ સાફ પસંદ કર્યું બહેન, આ ઘરમાં તમે અજવાળું કરવા તો આવ્યાં છો, પરંતુ એને માટે તમારે જ્ઞાનસોનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. ચાલો, ઠવે ઉઠો.”

કુમુદે કોઈ રીતે એકતી બે ન થઈ.

મોતીની માએ કહ્યું: “તો હું પણ અહીંજ તમારી પાસે બેસું છું.”

કુમુદે દબતાબર્યા સ્વરે કહ્યું: “નહિ.”

મોતીની માએ બેસું કે આ ભણી અને ગરીબ દેખાતી છોકરીમાં સૂક્ષ્મ ચત્રાવવાનું પણ સામર્થ્ય છે. એને ચાલ્યું જતું પડ્યું.

મધુસૂદને રાત્રે આવીને સ્ત્રી વખતે કુમુદની બાળ દાઢી. બ્યારે એણે સાંભળ્યું કે એ તો પેલી કાનસોવાળી ઓરડીમાં છે, ત્યારે પહેલાં તો વિચાર્યું—સારી વાત છે, રહેવા દો ત્યાંજ. જોષએ ફેટલા દિવસ રહે છે. મનાવવાથી ઉલટી છદ્દ વધી જશે.

આમ વિચાર કરીને જતી હોલવી નાંખી અને સૂતા ચાલ્યો ગયો; પરંતુ કોઈ રીતે ઉંધ ન આવી. પ્રત્યેક શબ્દે માલમ પડતું હતું કે જાણે આવી રહી છે. એક વાર તો લાગ્યું કે જાણે ગારણાની બહાર ઉભી છે. પથારીમાંથી ઉઠીને બહાર જઈને જોયું તો કોઈ નથી. જેમ જેમ રાત વલવા માંડી તેમ તેમ મનમાં બેચેની વધવા માંડી. કુમુદની અવગણના કરવાની ઇચ્છા છે પણ એટલી શક્તિ એની પાસે નથી. તો પણ પોતે થઈને પહેલાં પરાજય સ્વીકારી લેવો એ એની “પોલિસી”ની વિશ્વ છે. ઠંડા પાણીથી મોઢું ધોઈને પાછો સૂઈ ગયો, પણ ઉંધ ન આવી. આમથી તેમ પાસાં ગદલીને આખરે પથારીમાં જ ખેડો થઈ ગયો. કોઈ રીતે કુમુદને સંયમીત ન કરી શક્યો. હાથમાં એક કાનસ લઈને સ્ત્રીલા ઓરડાએને ચુપકીથી પસાર કરતો એ પેલા કાનસોની ઓરડી પાસે પહોંચ્યો, અને ગારણા પાસે કાન લગાવીને ઉભો. પણ અંદરથી કંઈ અવાજ ન સંભળાયો, તદ્દન સ્તનકાર હતો. સાવધાનીથી ગારણું ઉઘાડીને જોયું તો કુમુદ ચટાઈ પિછાવીને જમીન પર જ સૂઈ રહી છે. એ ચટાઈના એક છેડાને જરા વીંટીને એનું ઓશીકું જનાવી લીધું છે. જેમ મધુસૂદનની આંખોમાં નિદ્રા નહોતી તેમ કુમુદની આંખોમાં પણ ઉંધ ન હોવી જોષએ. પણ જોયું કે એ તો આરામથી ઉંધે છે; એટલે મુઠ્ઠી કે એના મોઢા પર કાનસનો પ્રકાશ પડ્યો તો ય એની ઉંધ ન વૂટી. એટલામાં કુમુદે જરા પાસું જલ્લ્યું. માલીકના જાગી જવાથી જેમ ઓર નાસી જાય

તેમ મધુસૂદન નાસી ગયો. ડરી ગયો કે કદાચિત્ કુમુદ એનો પરાજય જોઈને મનમાં તે મનમાં હસે નહિ.

જ્ઞાનસવાળી ઝોરડીમાંથી નીકળીને મધુસૂદન ઝોસરીમાં થઈને જતો હતો એટલામાં સામે સ્થામા મળી. એના હાથમાં એક દીવો હતો.

“અરે, તમે અહીં ક્યાંથી, દીયરજી?” મધુસૂદને એનો જવાબ ન દઈને કહ્યું: “તમે ક્યાં જાવ છો, બાબી?”

“કાલે માફે જે વ્રત છે, બ્રાહ્મણજોજન કરાવવું છે, તેની ફિકરમાં છું, તમને પણ નિમંત્રણ છે, પરંતુ તમને દક્ષિણા આપવા જેટલી શક્તિ મારામાં નથી.”

મધુસૂદનની જગ્યાન પર એક જવાબ આગ્યો હતો, પણ એણે એ દખાવી દીધો.

પાછલી રાતના આ અંધકારમાં એ દીવાને અજવાળે સ્થામા સુંદર લાગતી હતી. સ્થામાએ જરા હસતાં હસતાં કહ્યું: “આજ તો પયારી-માંથી ઉડતાં જ તમારા જેવા સુભાગી માણસનું મોઢું જોયું છે. મારો આજનો દિવસ સારો જશે, વ્રત સફળ થશે.”

સુભાગી શબ્દ પર જરા જોર દીધું—મધુસૂદનના કનમાં આ શબ્દ વિડંબના સમાન લાગ્યો. સ્થામાને કુમુદિની વિષયમાં સ્પષ્ટ રીતે પૂછવાની હિંમત ન આવી. “હા, ત્યારે કાલે મારે ત્યાં જમવા આવજો, તમને સોગંદ છે.” કહીને એ ચાલી ગઈ.

પોતાના ઝોરડામાં જઈને મધુસૂદન પયારીમાં સપ્ત ગયો. જ્ઞાનસ જહાર મૂકી દીધું, કદાચ કુમુદ આવે. કુમુદિનીનું એ સંતોષું મુખડું કોઈ રીતે એની દષ્ટિ સામેથી દૂર નહોતું થવું, અને વારંવાર યાદ

આવે છે. પેલો રાણમાંથી બહાર નીકળેલો હાથ લગ્ન વખતે જ્યારે એ હાથને એણે પોતાના હાથમાં લીધો હતો, ત્યારે એને એ સારી રીતે જોઈ રાખ્યો નહોતો. આજે જોનાં જોનાં એની દૃષ્ટિ ધરાતી નથી. આ હાથનો અધિકાર એને હવે ક્યારે મળશે? પાછું એન પડ્યું નહિ એટલે બેઠો થયો. જાતી કરીને કુમુદનું ટેન્ડર ઉઘાડ્યું. એનો મોતીગૂંચો વાટવો નહીને જોયો. એમાંથી પહેલાં જ નીકળ્યો વિપ્રદાસનો તાર “ધર તને આધીર્વાદ દે-” પછી એક ફોટોગ્રાફ નીકળ્યો, એમાં કુમુદના જન્મે બાહ્યોની છબી હતી, અને એક કાગળનો ટુકડો નીકળ્યો એમાં વિપ્રદાસના દસ્તાવેજમાં લખેલો ગીતાનો શ્લોક હતો:

યત્ કારોપિ ચક્ષુઃશ્ચ વચ્ચક્ષ્ણોપિ વદાસિયત્
યત્ તપસ્યસિ, કાંતેભ, તત્ કુલ્લ નર્પણમ્

છબીથી મધુસૂદનનું મન ધવાવા માંડ્યું. દાંત કચકચાવીને એણે મનમાં તે મનમાં વિપ્રદાસનું અસ્તિત્વ મીટાવી દીધું. અને જરાબર ખજાર છે કે એ એક દિવસ જરૂર માટીમાં મળી જવાનું છે, -ધીરે ધીરે થોડો થોડો સ્ક્રૂ કસવો પડશે; પરંતુ કુમુદિનીના ઓગણીસ વર્ષ જે મધુસૂદનના લક્ષ્મી બહાર છે, તે વિપ્રદાસના હાથમાંથી છીનવી શકે તો એનું કંઈક કામ ચાય. અને જગજગત્સી સિવાય એને બીજા રસ્તાની ખજાર નથી. મોતીવાળો વાટવો આજે હિંમત કરીને ફેંકી રાખ્યો નહિ. જે દિવસે વાંટી કાઢી લીધી હતી તે દિવસે એનામાં વધારે સાદસ હતું. ત્યાં સુધી એને એવી જ ખજાર હતી કે કુમુદિની બીજી સ્ત્રીઓની જેમ સ્વભાવથી જ શાસનને આધીન રહેશે, એટલે સુધી કે શાસન જ એને ગમશે.

આને એ વાત એને સમજાઈ ગઈ કે કુમુદ શું કરી શકે છે અને શું નથી કરી શકતી.

કુમુદિનીને પોતાના જીવન સાથે કદિન બંધનમાં લપેટવાનો એક જ ઉપાય છે: એને બાળકની માતા બનાવી દેવી. જસ, એ જ કલ્પનામાં એની સાતવના છે.

આ રીતે ઘડિયાળમાં પાંચ વાગી ગયા; પણ શિયાળાની રાત છે, અંધકાર હજી સુધી દૂર નથી થયો. થોડી વારમાં જ અજવાળું થઈ જશે, આજની રાત વ્યર્થ જશે. મધુસૂદન ઝડપભેર ઓરડામાંથી નીકળ્યો અને કાનસની ઓરડી આગળ જરા જોરથી પગલાં ખાડવા માંડ્યા. બારણું પણ જરા અવાજ ચાલ એ રીતે ઉઘાડ્યું, પણ જોયું તો કુમુદ નથી! ક્યાં ગઈ એ?

આંગણમાં નળમાંથી પાણી પડવાનો અવાજ આવતો હતો. ઓસરીમાં ઉઠા રહીને જોયું, જૂના પુરાણાં બધાં દીવી દીવા આમલીની ખટાઈથી કુમુદ અજવાળી રહી છે. આ માત્ર જણી જોઈને કાર્યનો બાર વધારવાની દ્રશિશ છે - શિયાળાના દિવસોમાં સવારને સમયે નિદ્રાહીન દુઃખને માત્ર વધારવાની રીત છે.

મધુસૂદન મોટા અવગામમાં પડીને ઉપરથી જોઈ રહ્યો. અજવાળા બળતે શી રીતે પરાજિત કરી શકાય એ જ એની ચિંતા છે. સવારે ઉઠીને ધરના લોકો જોશે કે કુમુદ તો આ કામ કરી રહી છે ત્યારે એ બધા શું ધારશે? ને નોકર આ બધું કામ કરે છે એ પોતાના મનમાં શું ધારશે? તમામ ધરના માણસો સમક્ષ એને હાસ્યાસ્પદ બનાવવાનો આનાથી વધારે સરળ ઉપાય બીજો નહોતો. પહેલાં તો મધુસૂદનના મનમાં આવ્યું કે હમણાં જ નિદ્રાલ કરી દ્યે.

પરંતુ વળી સવારને વખતે બન્ને વચ્ચે બોલાબોલી ચાલ, ધરના બધા માણસો બગી ઉઠે અને તમાસો જોવા આવે. એ પ્રદક્ષિણની ક્ષપના કરીને જ એ ચૂપ ચાલ ગયો. વચ્ચે ભાઈ નવીનને બોલાવીને કહ્યું: “ધરમાં શું શું ચાલ છે એની કંઈ ખબર પડે છે?”

નવીન હતો ધરનો વ્યવસ્થાપક. બિચારો કરી ગયો, બોલ્યો: “કેમ, શું થયું ભાઈ?”

નવીન જાણે છે, ભાઈને બ્યારે ગુસ્સે થવાનું કંઈ કારણ મળે છે, તો એ ઉતારવાને માટે એક માણસની જરૂર પડે છે. દોષિત જો હાથમાંથી છટકી જાય તો, નિર્દોષ થવાથી પણ કામ ચાલે છે—નહિ તો નિયમન નથી રહેતું, કુટુંબ-વ્યવસ્થામાં એવા રાષ્ટ્રતંત્રનું ગારવ ચાલ્યું જાય છે.

મધુસૂદને કહ્યું: “મોટી વહુ પાગલની જેમ ગમે તે કામ કરી રહી છે, તું સમજે છે કે એના કારણની મને ખબર નથી?”

મોટી વહુ શું પાગલપણું કરી રહી છે એ પૂછવાની એની દિંમત ન ચાલી, ખાસ કરીને એટલા માટે કે આ વાતનું એનું અજ્ઞાન કદાચ ગુન્હો સમજાય.

મધુસૂદને કહ્યું, “વચલી વહુ એનું મગજ જગાડે છે એમાં શક નથી.”

ખૂબ સંકોચપૂર્વક નવીને કહેવાની કોશિશ કરી, “નાના વચલી વહુ તો—”

મધુસૂદન બોલી ઉઠ્યો: “એ મારી નજરે જોયું છે.”

હવે આની આગળ કોઈ વાત ચાલી જ ન શકે. “મારી નજરે જોવામાં” પેલા કાગળ દગાપવાના ગોળાનો ઇતિહાસ મોજડા હતો.

પ્રકરણ અઠાવીસમું

વિયોગ

મોતીની માએ જ્યારથી કુમુદિનીને પોતાના નિર્મળ અને સહજ પ્રેમથી અપનાવવા માંડી હતી, ત્યારથી જ નવીન સમજી ગયો હતો કે આતું નભવું મુશ્કેલ છે; ધરતી સ્ત્રીઓ આની વિરુદ્ધ કાન લંભેયાં વિના નહિ રહે. નવીને વિચાર્યું—એવું જ કંઈ બન્યું હશે, પરંતુ મધુસૂદનના તદ્દન કોરા અંદાજ પર કાયમ અભિયોગના પ્રતિવાદથી કંઈ લાભ નથી, એથી તો ઉલટી જી વધશે.

અસલ વાત શું હતી એ મધુસૂદને સાફ સાફ ન કહ્યું—કદાચ કહેતાં શરમ આવતી હશે; શું કરવાતું છે તે પણ અસ્પષ્ટ રહ્યું. એમાં સ્પષ્ટ એટલું જ હતું કે ઘણી જોખમદારી વચલી વહુ પર જ છે, એટલે દામ્પત્યના અપેક્ષિત સન્માન અનુસાર જવાબદારીનો સૌથી મોટો દિસ્સો નવીનને માથે આવે છે.

નવીને જાહેર મોતીની માને કહ્યું: “એક નવો ટોટો વળી ઉભો થયો.”

“કેમ, શું થયું?”

“એ તો આંતર્યામી પરમાત્મા જાણે, અથવા ભાઈસાહેબ અને કદાચ થોડું તું જાણે: પણ જીવન-ધમકી મારા ઉપર શરૂ થયાં છે.”

“કેમ, એ શી રીતે?”

“એ એવી રીતે કે મારી દ્વારા તારી ભૂત મુધરી જાય અને તારી દ્વારા એમના નવા વ્યવસાયની નવી આવકની ભૂલ મુધરે.”

“એમ, તો તમે મારી મુધારણા શરૂ કરો, જોઈ તો ખરી કે મોટાભાઈ કરતાં તમારી કરામત કેટલી વધે છે.”

નવીને દીનભાવે કહ્યું: “ભાઈસાહેબના એક ઓડિયા નોકરે એમના ‘ડીનરસેટ’ની એક નાની રકાખી તોડી નાંખી હતી, એના દંડનો મોટો હિસ્સો મારે જ આપવો પડ્યો હતો. ખજાર છે ને?—કારણ કે વહુઓ ઘડી મારા અધિકારમાં રહે છે, પરંતુ હમણાં જે નવી વસ્તુ ધરમાં આવી છે, શું એ પણ મારા જ અધિકારમાં છે? તો તો દંડ તારે અને મારે મળીને આપવો પડશે, જે કરવું હોય તે કર; મને હવે અહીં ન સતાવીશ.”

“તાનો દંડ, જરા કહો તો ખરા?”

“રજખપુર મોકલી દેવાની ધમકી વચ્ચે વચ્ચે આપ્યા કરે છે.”

“તમે ડરો છો, એટલે એ ડરાવે છે. એક વખત તો મોકલી આપી હતી, તે પાછા ગાંઠવું ભાડું ખરચીને બાલાવવી પડી હતી. તમારા ભાઈસાહેબ ગુસ્સામાં પણ હિસાબ નથી ભૂલતા. એ જાણે છે કે મને ધરના કામકાજમાંથી ખરખાસ્ત કરી દેવાનું એમને પાલવે એમ નથી. અને, જો ક્યાંય એક પૈસાનું પણ તુકાસાન થઈ ગયું, તો એમને અસહ્ય થઈ પડે.”

“સમજી ગયો, પણ હમણાં શું કરવું જોઈએ એ જતાવ ને?”

“તમારા ભાઈસાહેબને કહી દેજો કે એ ગમે તેટલા મોટા

રાજા હોય, પણ પગારદાર માણસ રાખીને રાણીનું માનભંગ ન કરી શકે. માનનો ખોજો પોતાને જ માથે મૂકીને ઉતારવો પડશે, સુહાગ-કુટીરના મામલામાં બાહુતી મજૂર-ખોલાવવાની મનાઈ કરી દેજો, ”

“ એમને ઉપદેશ દેવાને માટે મારી જરૂર નહિ પડે. થોડા દિવસ પછી આપમેળે જ ભાન આવી જશે. ત્યાં સુધી ફૂલીનું કામ કરતી રહે, ફળ આવે કે ન આવે. દેખાડી તો શકીશું કે અમે ય જરા નીમકડલાલી સમજાએ છીએ. ”

મોતીની મા કુમુદને શોધવા ગઈ. એ જાણતી હતી કે સવારના પહોરમાં એ અગાસી પર મળશે. અગાસીને ચારે બાજુ ઉંચી દીવાલો છે, એમાં નાના ગોળ જરખા બનાવ્યા છે. થોડાંક ફૂંડાં આંમ તેમ પડ્યાં છે પણ એમાં છોડ નથી. એક ખૂણામાં મોઢું લોખંડું તુટેલું પાંજરું પડ્યું છે, એની લાકડાની બેઠક તદ્દન સડી ગઈ છે. કોઈ જમાનામાં એમાં સસલાં કે કપૂતરો રાખવામાં આવતાં હતાં. હવે એ તુટેલું પાંજરું અથાણું, રસપુડા વગેરે વસ્તુઓ પક્ષીઓના હુમલાથી બચાવીને સુકવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ અગાસીમાંથી માત્ર ઉપરનું આકાશ જ દેખાય છે, ચારે બાજુની દિશાઓ નથી. દેખાતી. પશ્ચિમ તરફના આકાશમાં કોઈ કારખાનાની લોખંડી ચીમની છે. બે દિવસ કુમુદ એ અગાસી પર જઈને બેઠી છે. પેલી ચીમની-માંથી નીકળતો કાજો ધુમાડો જ માત્ર એની જોવાની વસ્તુ હતી, - સમસ્ત આકાશમાં જાણે એ એક જ સજીવ પદાર્થ છે, અને કોઈ આવેગને લઈને એ જ વારંવાર ચક્ર માર્યા કરે છે.

દીવાદીવીઓ વગેરે અજવાળીને અધારે અધારે જ કુમુદે નાહી ધોઈ લીધું, અને અગાસી પર જઈને પૂર્વ ભણી મોઢું કરીને બેસી ગઈ. જીના વાળ પીડ પર વિસ્તારી દીધા. અંધારનો તો આભાસ

સુદાં નહોતો, એક જાડી ધોળી સાડી પહેરેલી હતી, કાળી એની કોર હતી, અને ટાઢથી વચ્ચા સાટે એક મોટી રેરામી ચાદર ઓઢી હતી.

કેટલાક દિવસથી આ યુવતી આશાતીત પ્રિયતમના કાલ્પનિક આદર્શને આંતઃકરણમાં પધરાવીને પોતાના હૃદયની જૂખ રાખાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. એની જેટલી પૂજા હતી, જેટલાં વ્રત હતાં, જેટલી પુરાતન કથાઓ હતી—સર્વેએ આ કાલ્પનિક મૂર્તિને સજ્જન ધનાવી મૂકી હતી. પોતાના માનસ વૃન્દાવનમાં એ અભિસારિણી હતી. સવારે જીંડને જ એણે પેલી રામકલી રાત્રિણીમાં ગીત ગાયું છે :—

“ હમારે તુમ્હારે સંગ પ્રીતિ લગી હૈ

સુન મનમોહન પ્યારે—”

એ અનાગત પુરુષને કાળે એ પોતાના આત્મનિવેદનનો અર્ધ અર્પવા ઇચ્છે છે. એની સામે જનાં પહેલાં જ એ જાણે એની પાસે પોતાનો પ્યાસો મોકલ્યા કરે છે. વર્ષાની રાતે પાછલા પાગના વૃક્ષોએ પવનના સુસવાટાને લીધે જ્યારે શોરબકોર કરવો શરૂ કર્યો ત્યારે એને પોતાનું પેલું કાનડા રાગમાં યુગ્મતું ગીત યાદ આવ્યું :—

“ જાગે ઝનનન મેરી પાયરિયા

કૈસે કર જાઉં ધરવારે, ”

એનું હૃદય મન પગલે પગલે વપુરઝંકાર કરતું ચાલે છે. હિંદુશાહીન માર્ગે એ નીકળી પડ્યું છે. કદાચિત્ ઘેર પાછું વળશે; પણ શી રીતે ? જેને રૂપમાં જોવા ઇચ્છતી હતી, તેને કેટલાય દિવસથી એ આ ગીતના સ્વરમાં નિહાળી રહી હતી. નિઃશ્વ આનંદ-વેદનાની પરિપૂર્ણતાને દિને જો એ પોતાના મનમાન્યાને પોતાની

પાસે પામત, તો તો હૃદયના સમસ્ત ગુન્જતા સૂરોને એ જ સમયે રૂપમાં પ્રાણ મળી જાત. કોઈ પચિંક એને દારે આવીને ઉભો નહિ. કલ્પનાના નિષ્કૃત નિકુન્જમાં એ એકલી હતી, એટલે સુધી કે એની સમોવડી સખીઓમાંથી પણ ત્યાં કોઈ નહોતું. એટલે જ આટલા દિવસો સુધી એના રોકાયલા પ્રેમે સ્થાગિત્વના ચરણો પાસે પૂજાતા ફૂલના આકાશમાં પોતાના જાપાતા પ્રેમીને પત્તો મેળવ્યો છે. એટલા માટે જ ઘટક જ્યારે લગ્નની વાત કરવા આવ્યો હતો ત્યારે કુમુદે પોતાના દેવની પાસે જ આજ્ઞા માગી હતી, પૂછ્યું હતું : “તમે તો તમને મેળવી શકીશ ને ?” અપરાધિતાના ફૂલે કહ્યું : “આ લે, મેળવી તો લીધો.”

હૃદયની આટલા દિવસોની તૈયારી બ્યર્થ ગઈ, એકાએક વચ્ચે પથર નીકળી આવ્યો, લરેલી નાવ એક ક્ષણમાં જ ડૂબી ગઈ. બ્યર્થિત બૌવન આજે પાછું શોધમાં નીકળ્યું છે. પોતાનું ફૂલ ક્યાં ચઢાવે ? યાજ્ઞમાં એનો જે અર્ધ હતો એ આજે ખીન્ન જેવો લાગે છે ! એટલે તો આજે એ મુક્ત પ્રાણે ગાય છે :—

“મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ દુસરા ન કોઈ.”

પણ આજે આ ગીત શૂન્યમાં ઘૂમી રહ્યું છે. ક્યાંય પહોંચવું નથી. આ શૂન્યતામાં કુમુદનું મન ભયથી ભરાઈ ગયું. આજથી માંડીને જીવનના આખરી દિવસ સુધી મનની ગદન આકાંક્ષા શું આ ધુમાડાની ધુમરીઓની માફક એકલી નિશ્વાસના રૂપમાં નિકળતી રહેશે ?

મોતીની મા એની પાછળ ચોડે દૂર ખેંચી રહી. સવારના નિર્ભળ પ્રકાશમાં સૂતી અગાસી પર આ અસન્નિહતા સુંદરીના મહિમાએ એને વિસ્મીત કરી દીધી છે. એ વિચારવા લાગી : આ ધરમાં આ શી રીતે શોભશે ? અહીં ને સ્ત્રીઓ છે, એની વૃત્તનામાં એ કંઈ

‘જાતે પા! જાત ના પત નથી જાવ્યા; જિમને શુ થઈ નયુ ફિ, ડ ગમ ૧૧

પાન ૧૩૫

જાતિની છે ? એ પોતે પણ એનાથી દૂર પડી ગઈ છે. એના પર ગુસ્સો તો કરે છે, પણ એની સાથે મેળ કરવાની હિંમત નથી થતી.

બેઠબેઠાં મોતીની માએ જોયું કે કુમુદ જાન્યે હાથ વડે પોતાની આંધરનો પાલવ મોઢે લગાવીને રહે છે. એનાથી હવે ન રહેવાયું. પાસે જઈને ગળે હાથ લપેટીને બોલી : “મારી જાહેન કેવાં છે, મારી લક્ષ્મીજાહેન, શું થયું, મને જાતાવો ને ?”

કુમુદિનીથી થોડી વાર તો બોલાયું જ નહિ. પોતાને જરા સંભાળીને બોલી : “આજે પણ ભાઈનો પત્ર નથી આવ્યો; એમને શું થઈ ગયું છે, કંઈ સમજાતું નથી.”

“પત્ર આવવાનો સમય થઈ ગયો છે જાહેન ?”

“હા, જરૂર થઈ ગયો છે. હું એમની વિમારી જોઈને આવી છું. એ જાણે છે કે ખજાર મેળવવા માટે મન કેવું વલખાં મારતું હશે.”

મોતીની માએ કહ્યું : “તમે ચિંતા ન કરશો. સમાચાર મેળવવા માટે હું કંઈક ઉપાય કરું છું.”

કુમુદે તાર કરવાની વાતનો ઘણી વાર વિચાર કર્યો છે, પણ કોની દ્વારા કરાવે ? જે દિવસે મધુસૂદને પોતાને એના ભાઈનો મહાજન કહીને પોતાની જગાઈ કરી હતી, તે દિવસથી મધુસૂદન પાસે પોતાના ભાઈની વાત કરતાં એની લજાબાંધી ઉપડતી નથી. આજે મોતીની માને એણે કહ્યું : “તમે જો મારા નામનો ભાઈને તાર કરી શકો તો મારા જીવમાં જીવ આવે.”

‘મોતીની માએ કહ્યું : “ભલે, મોકલી દઈશ. એમાં ભય શાનો ?”

કુમુદે કહ્યું : “તમને ખજાર છે, મારી પાસે એક પૈસો પણ નથી.”

“બહેન, તમે તો એવી વાતો કરો છો કે શું કહું. ધરખર્ચને માટે જે રૂપિયા મારી પાસે રહે છે તે તમારા જ છે ને. આજથી હું તમારું જ ધાન ખાઉં છું.”

કુમુદ જોરથી બોલી ઉઠી : “ના, ના, ના. આ ધરમાં કંઈ જ મારું નથી, એક ફૂટી જઘમ પણ નહિ.”

“ભલે બહેન, રહેવા દો. હું મારા રૂપિયામાંથી ખર્ચ કરીશ. કેમ ચૂપ રહ્યાં ? એમાં કંઈ ખોટું છે ? રૂપિયા હું જો ધમક કરીને આપું તો તમે અભિમાનપૂર્વક ના પાડો એ ઠીક કહેવાય; પણ પ્રેમથી આપું તો પ્યારથી તમે લેશો કે નહિ ?”

કુમુદે કહ્યું : “લાખશ.”

મોતીની માએ પૂછ્યું : “બહેન તમારું શયનગૃહ આજે થ સતું રહેશે ?”

કુમુદે કહ્યું : “ત્યાં મારે કાળે સ્થાન નથી.”

મોતીની માએ દગ્ગાણ ન ક્યું. એના મનમાં હતું કે દગ્ગાણ દરવું કંઈ એનું કામ નથી, જેનું હશે તે કરશે. માત્ર ધીરેથી ક્યું : “યોહું દૂધ લાવું, બહેન ?”

કુમુદે કહ્યું : “હમણું નહિ, થોડીવાર પછી.” પોતાના અંતરદેવતી સાથે હજી ફેંસલો દરવો બાકી છે. હજી સુધી એને પોતાના મનમાં કંઈ જવાળા મળ્યો નથી.

મોતીની માએ પોતાના આરગમાં જઈને નવીનને બોલાવીને કહ્યું : “જુઓ, એક વાત સાંભળો. જેહજની જગતરતી એકમાં નરા

જોઈ આવો તો, જાહેનનો કાગળ આવ્યો છે કે નહિ ? ટેન્કલ ઉઘાડીને પણ જોજો.”

નવીને કહ્યું : “માર્થા !”

“તમે નહિ જાઓ તો હું જઈશ.”

“વહુરાણી, આ તો જાડીમાંથી વાધતું જમ્મું પકડવા જેવું અધર્મ કામ છે.”

“ભાઈસાહેબ આફ્રિકામાં ગયા છે, એમને પાછા આવતાં એક વાગશે. એ દરમિયાન—”

“જો, દિવસે એ કામ મારાથી કાઢી રીતે નહિ થાય. અત્યારે આરે તરફ માણસોની અવરજવર છે. આજે રાત્રે હું તને એ ખબર લાવી આપું.”

મોતીની માએ કહ્યું : “ભલે ચાલશે; પણ હમણાં નૂરનગર તાર કરીને પુછાવવું પડશે કે વિપ્રદાસ બાબુની તબિયત કેવી છે.”

“ભલે, પણ ભાઈને કહીને તાર કરવાનો છે ને ?”

“ના.”

“મને લાગે છે, રાણી, તું ગાંડી તો નથી થઈ ને ? આ ઘરમાં તો માલિકના હુકમ વિના છળકલી એક માખીને પણ પકડી શકતી નથી, અને હું—”

“જાહેનને નામે તાર જશે, એમાં તમારું શું ?”

“પણ જશે તો મારી મારફત ને ?”

“ જોઈતી આક્રિસમાંથી રોજ હોલો તાર તો જાય છે, તેમાં એક આ તાર પણ દરવાનના હાથમાં આપી દેજો. આ હોય રૂપિયો, બહેને આપ્યો છે. ”

કુમુદિનીને માટે નવીનતુ મન પણ જો કરણાથી વ્યયિત ન થયું હોત, તો આટલા મોટા ખતરનાક કામનો જાર એ પોતાને માથે કદાપિ ન લઈ શકત !

પ્રકરણ ઓગણત્રીસમું

પરાજયી માનસ

પોતાના નિયમ પ્રમાણે મધુસૂદન જાપોરના એક વાગ્યે અંતઃપુરમાં જન્મવા આવ્યો. નિયમાનુસાર ઘરની સ્ત્રીઓ એને ઘેરી બેઠી. કોઇએ પંખો લાઇને માખી ઉડાડવા માંડી, કોઇએ પીરસવા માંડ્યું. એ તો કહેવાઇ ગયું છે કે મધુસૂદનના અંતઃપુરની વ્યવસ્થામાં ઐશ્વર્યનો આડંબાર નહોતો. એના ખાવાપીવાનું આયોજન જૂના અભ્યાસ પ્રમાણે જ છે; મગસ ચોખાનો ભાત ન હોય તો એને ભાવે નાંદિ, પેટ ભરાતું નથી. પરંતુ વાસણો જ્યાં કિંમતી છે-ચાંદીની થાળી, ચાંદીનો વાટકો અને ચાંદીનો પ્યાલો. સાધારણ રીતે ચણાની દાળ, માછલી, આમલીની ચટણી એવો જ એનો ખોરાક છે. ખાધા પછી એક મોટો વાડકો -ભરીને મીઠું દૂધ-છેલ્લા દીપાં સુદાં ગટગટાવી જવું અને પછી પાન પર જરા ચૂનો લાઇને એક પાન મોઢામાં અને બે પાન ડબ્બીમાં ભરીને પંદર મિનિટ સુધી હુક્કો પીનાં પીતાં આરામ કરવો; જાસ, પછી તરત જ ઉડીને આદિસે ચાલ્યા જવું. ગરીબી ઠાલતથી માંડીને આજ સુધી-આટલા લાંબા સમય દરમિયાન-જરાય પરિવર્તન થયું નથી. બૂખ લાગે.છે માટે મધુસૂદન ભોજન કરે છે.

સ્વામાસુંદરી દૂધના વાટકામાં સાકર નાંખીને ઠલાવતી હતી. એનો શ્યામ રંગ, જાડું નાંદિ પણ પરિપુષ્ટ શરીર પોતાને ઠીક

ઠીક રીતે પ્રગટ કરતું હતું. તેણે માત્ર એક સફેદ સાડી વિના ખીજું કશું જ પહેર્યું નહોતું. પણ જોવાથી ખચર પડે એમ હતું કે એ હંમેશાં સ્વચ્છ રહે છે. ઉમર લગભગ ચૌવનને કિનારે પહોંચી ચૂકી છે, પરંતુ જાણે જોડના મધ્યાહ્નની જેમ દિવસો છુપાવવા મચ્છે છે, પણ સંધ્યાની છાયા દણ પડી નથી. ધન ભવાંની હેઠળ તીક્ષ્ણ આંખો છે. જાણે સામેથી એ કામને જોતી જ નથી, થોડું જોઈને મધું જ જોઈ લે છે. એના રસીકા હોઠોમાં એક પ્રકારનો ભાવ છે, જાણે ઘણી વાતો એમણે કહાવી રાખી છે. કુટુંબજીવને એમને વધારે રસ આપ્યો નથી, છતાં ય એ ભરેલા છે. પોતાને એ કિંમતી જ સમજે છે. કંજુસ નથી, પરંતુ એમનું કિંમતીપણું કામમાં આવ્યું નથી. એ કારણે પોતાની આસપાસ એક અટકૃત અગ્રહ જગમગ છે. મધુસૂદનના ઔશ્વ્યની ભરતીને સમયે જ સ્થામાએ આ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ચૌવનના જાદુષ મંત્રથી આ શુભજીવનના શિખર પર એ પોતાને માટે જગ્યા કરી લેશે એવો એનો સંકલ્પ પણ હતો. મધુસૂદનનું મન ક્યારેય રજ્યું ન હોય એ પણ કહી શકાય એવું નથી. પરંતુ મધુસૂદને કામ રીતે હાર ન સ્વીકારી એવું કારણ એ છે કે મધુસૂદનની જમીનદારીની ડુંગિયામાં માત્ર ખુદ્દિ છે એટલું જ નહિ, પ્રતિભા ય છે. આ પ્રતિભાને જોરે જ એણે પોતાની સંપત્તિ મેળવી છે, અને એના જ પરમ આનંદમાં એ ઉડે સુધી ફૂળી ગયો છે. આ પ્રતિભાને જોરે જ એ નિશ્ચિત રીતે જાણતો હતો કે ધન-સૃષ્ટિની જે તપશ્રયામાં એ નિયુક્ત છે; ઇન્દ્ર દેવે એ ભંગ કરવા માટે અનેક વિદ્યા મોકલ્યા છે. કાણેકાણે તપભંગના ધક્કા વાગ્યા છે, વારંવાર એણે પોતાની જાને સંભાળી છે. સરળતા માત્ર એટલી જ હતી, કે વ્યાપારનો એ મધ્યાહ્નકાળ હતો, મરવાની પણ પુરસદ નહોતી. એવા કઠિન પરિશ્રમના સમયમાં-આંખો વડે જોવાનો અને કાને સાંભળવાનો-સ્થામાનો જ થોડો ઘણો સંગ એકાંતમાં

મળતા, એનાથી જાણે મધુસૂદનની કલાંતિ દૂર થઈ જતી. ઉત્સવોમાં આપ લે વખતે શ્યામા સુંદરી તરફ એનો પક્ષપાત જરા વધારે દેખાય છે; પરંતુ કોઈ દિવસે એણે શ્યામાને એવું સમજવાને કારણ નથી આપ્યું, જેથી અંતઃપુરમાં એની સ્પર્ધા વધી જાય. શ્યામાએ મધુસૂદનના મનના ઝૂકવને ણરાણર પકડી લીધો છે, પરંતુ તો ય એના તરફનો એનો ભય હજી મટ્યો નથી.

મધુસૂદનના ભોજન વખતે રોજ શ્યામા, ઉપસ્થિત રહેતી, આજે પણ છે. તે હમણાં જ સ્નાન કરીને આવી છે, એના ઘેરા કાળા વાળ પીઠ પર વિસ્તરેલા પગા છે, ઉપરથી સફેદ સાડી છેક કપાળ સુધી ઓઢેલી છે, બીના વાળમાંથી મસાલેદાર તેલની મૃદુ મૃદુ સુગંધ આવી રહી છે.

શ્યામાએ કૂંધના વાટકા પરથી દષ્ટિ ઠકાવ્યા વિના ધીરા સ્વરે કહ્યું: “દિયરજી, વહુને બોલાવું?”

મધુસૂદને કંઈ જ ન કહ્યું, અને પોતાની ભાભીના મુખ બણી ગંભીરતાથી જોવા લાગ્યો. એની ભાભી શ્યામાસુંદરી ગિચારી ભયની મારી સંકેતોથી ગમ, પ્રશ્નની વ્યાખ્યા કરીને બોલી, “જમતી વેખતે તમારી પાસે આવીને બેસે તો સાઈ, થોડીધણી સેવા—”

મધુસૂદનના ચહેરાના ભાવનો કંઈ અર્થ ન સમજવાને કારણે શ્યામા વાત પુરી કરતાં પહેલાં જ અટકી ગઈ. મધુસૂદને ફરીથી માથું નીચે ઢાળીને જમવા માંડ્યું.

થોડી વાર પછી ચાળીમાંથી મોઢું ઉઘું કર્યા વિના જ પૂછ્યું: “વહુરાણી હમણાં ક્યાં છે?”

શ્યામા વ્યસ્ત થઈને બોલી ઉઠી: “હું હમણાં જોઈ આવું છું.”

મધુસૂદને બધાં ચઢાવીને આંગણીને ધસારે મનાઇ કરી. પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા મન ઉત્સુક છે, પરંતુ એને મોઢે સાંભળવું અસહ્ય છે; સાથે સાથે મનમાં કુવૃણ પણ પૂરતું છે. જમીને જ્યારે એ પોતાના શયનગૃહમાં ગયો, ત્યારે એના મનના એક ખૂણામાં ક્ષીણ આશા હતી. એક વાર અગાસી પર ફરી આવ્યો. પાસેના રનાનાગારમાં જાહેને થોડીવાર હોનો રહ્યો. પછી પથારીમાં પડીને હુકો ગડગડાવા માંડ્યો. નિર્દિષ્ટ પંદર મિનિટ વિતી ગઇ. વીસ મિનિટ પૂરી થઇને જ્યારે અર્ધો કલાક થવા આવ્યો, તો ઉપરના ગજવામાંથી ધડીઆળ કાઢીને એકવાર સમય બેચો. વર્ષો વીતી ગયા, પણ ઓફિસમાં જતાં પાંચ મિનિટ પણ મોડું નથી થયું. ઓફિસમાં એક રજીસ્ટર છે, એમાં કોણ કયે સમયે આવે છે અને જાય છે એવી નોંધ રહે છે. એ નોંધને હિસાબે પગારની માત્રા ચઢતી ઉતરતી રહે છે. ઓફિસના બધા કાર્યકરોમાં મધુસૂદનના ઠંડની રકમ ઓછામાં ઓછી હોય છે. સાથે સાથે એને પોતાના તરફ કંઈ પક્ષપાત પણ નથી. વાસ્તવિક રીતે તો ખીજા કાર્યકરો કરતાં એ પોતાની પાસે જેવડો ઠંડ વસૂલ કરે છે. મનમાં ને મનમાં એણે પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી કે સાંજે ઓફિસનો સમય પૂરો થયા પછી પોતાના કામની પ્રતિષ્ઠા કરી લેશે. પરંતુ જેમ જેમ સમય વિતવા માંડ્યો, તેમ તેમ કામને લઈ એને હ્યાટ થવા માંડ્યો. હસ્ટુ આજે કામ છોડીને અર્ધો કલાક પહેલાં જ ઘેર આવતો રહ્યો. ચારવાર એવું મન ધજીતું હતું કે એક વાર કસમયે શયનગૃહમાં જઈ આવું, કદાચ મુલાકાત થઈ જાય. દિવસે એ ક્યારેય એ ઓરડામાં જતો નહિ. આજે ઓફિસના પોવાકે જ એણે મુવાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

મોતીની મા એ વખતે અગાસી પર હતી. તે ફરીના રસપ્રકા વીણીવીણીને ટોપડીમાં ભરતી હતી. મધુસૂદનને કસમયે શયનગૃહમાં

આવતો જોઈને એણે ઘૂમટો તાણી લીધો અને હસવા લાગી. વચલી વહુની સામે પોતાની આ અનિયમિત કામવાહી પકડાઈ જવાથી એને શરમ આવી અને સાથે સાથે ગુસ્સો પણ આવ્યો. મનમાં મુક્તિ ગોઠવી રાખી હતી કે ખૂલ સાવધાનીપૂર્વક એ ઓરડામાં આવશે. હા, કદાચિત સીર હરિણીની જેમ એ ચોંકાને નાસી ન જાય; પણ એ ન થયું. કૌતુકદષ્ટિની ચોટથી જયવા માટે એ પોતે ઝડપથી ઓરડામાં ઘૂસી ગયો. જોયું તો એવું ઑક્સિસમાંથી નાસી આવવું વિલકૂલ વ્યર્થ ગયું છે. ઓરડામાં કોઈ નહોતું, કોઈના પાછળ પાછળ આવવાના લક્ષણ પણ દેખાયાં નહિ. ફાળુભરમાં તો એવું અર્થે અસહ્ય થઈ ગયું. જે કે એ જોઈ થાય છે, અને કોઈ દિવસ વચલી વહુની સાથે એક વાત પણ નથી કરી, તો પણ એને બોલાવીને કુમુદને વિષે પૂછવા એવું મન તલસી રહ્યું. એકવાર એવું થઈ પણ ગયું, પરંતુ ત્યારે તો મોતીની મા નીચે ચાલી ગઈ હતી.

કુમુદે ત્યાગેલા શયનગૃહમાં અકારણ અને ક્ષમયે એકલા આવવાથી જે માનહાનિ થઈ હતી તેના જવાબને ખાતર મધુસૂદન તરત જ દબાઈને જણારના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. એક અતિશય જરૂરી કામનું જણાવું કરીને પોતાના ટેબલ પર નીચી દૃષ્ટિએ એણે કામ કરવા માંડ્યું. સામે એક નાનું રજીસ્ટર પડ્યું હતું. સાધારણ રીતે એ એને કોઈ દિવસ અડકતો નથી. એ તો ઑક્સિસનો હેડ ક્વાર્ક જુએ છે. આજે લોકોની આંખોને ધોખો દેવા માટે એણે એ રજીસ્ટર ઉઘાડ્યું. આ રજીસ્ટરમાં ઘરમાંથી રવાના થએલાં કાગળ પત્રો, તારોની નોંધ રહે છે. રજીસ્ટર ઉઘાડતાં જ આજની તારીખના તારોમાં વિપ્રદાસના નામ પર એની નજર પડી. મોક્ષનાર છે ઘરની માલિક પોતે-કુમુદિની.

“ દરવાનને બોલાવો. ”

દેવાન હાજર થયો.

“ આ તાર તને કોણે આપ્યો હતો ? ”

“ નવીન જાણ્યો.”

“ બોલાવો નવીન જાણુને ? ”

નવીન જાણુ પોતાનું પીળું પડી ગયેલું મુખ લઇને હાજર થયા.

“ મારી રજા વિના તાર મોકલવાનું તમને કોણે કહ્યું ? ”

જેણે કહ્યું હતું, તેનું નામ શાસનકર્તાની સમક્ષ ઉચ્ચારવું એ મામૂલી વાત નહોતી. શું કહેવું એની સમજણ ન પડવાથી નવીન વ્યાકૂળ થઇ ગયો. શિયાળાના દિવસોમાં પણ એને કપાળે પરસેવો વળ્યો.

નવીનને ચૂપ જોઇને મધુસૂદને પોતે જ પૂછ્યું : “ કદાચ વચલી વહુએ, કેમ ? ”

તીવ્રે મોઢે ગુપચૂપ ઉભા રહેવાથી જ ઉત્તર સ્પષ્ટ થઇ ગયો. માથે જાણે ગરમી ચઢી ગઇ, મોઢું લાલ લાલ થઇ ગયું, એટલો ક્રોધ ચક્રો કે મોઢામાંથી શબ્દ સુધાં ન નીકળ્યો. જોરથી હાથ હલાવીને નવીનને ધરમાંથી બહાર નીકળી જવાનો ઇશારો કરીને આરડામાં આમથી તેમ એણે ઝડપથી ટહેલવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ત્રીસમું

સ્વભાવ વિરુદ્ધ

નવીને અંદર મોતીની મા પાસે જઈને સુક્ષ્મ ચહેરે કહ્યું:
“ સાંભળે છે, હવે બાંધો ગાંસડાં પોટલાં. ”

“ કેમ, શું થયું ? ”

“ જાસ, ઠવે નીકળવાની તૈયારી કરો. ”

“ તમારી બુદ્ધિ પર ભરોસો કરીને જાણુ તો કાલે પાછા છોડવાં પડશે. કેમ, તમારા બાઈસાહેબનો મિળન ઠીક નથી કે શું ? ”

“ હું તો એમને એળખું છું, પણ હવે એમ લાગે છે કે આ વખતે આપણા ઉપર તવાઈ છે. ”

“ તો ચાલ્યા જવાનું. એમાં વળી આટલી બધી ચિંતા શાની ? જવાથી કંઈ પાણીમાં ડૂબી જવાના તો નથી ને ? ”

“ તું શા માટે મને જવાનું કહે છે ? હવે તો હુકમ થશે- વચલી વહુને દેશ મોકલી દો. ”

“ એ હુકમને તમે નહિ માનો, હું જાણું છું. ”

“ તેં કેવી રીતે જાણ્યું ? ”

“હું એકલી જ નહિ પણ આખું ઘર તમને સૈણુ તમને છે. મઈ શી રીતે સૈણુ થઈ શકે છે, એ વાત હજી હુંથી તમારા ભાઈ-સાહેબના મગજમાં નહોતી કિતરી. હવે એ પોતે સમજે એવો સમય આવ્યો છે.”

“સાચે જ ?”

“હું તો જોઉં છું કે તમારા વંશમાં જ આ રોગ ભર્યો છે. મોટાભાઈ હજી હુંથી પકડાયા નહોતા. ધણી દિવસનું એકદું થયું હતું, એટલે એમાં જરા તીખારા વધારે હશે. જોજો હું શું કહું છું તો. જોટલા જોરથી દુનિયાને ભૂલી એમણે રૂપિયાની થેલી બહારી રાખી હતી, હવે એમનું એ વાધું જોર વાડુ ઉપર ઉતરશે.”

“ઠીક છે, ઉતરવા દો. મોટા સૈણુ ભણે પોતાનો રંગ જમાવે, પણ નાના સૈણુનો જીવ હવે શી રીતે ધણી શકે ?”

“એનો ભાર મારા ઉપર. હવે હું તમને જ કહું તે કરો. તમારે એમનું ટેવણ ઉઘાડીને જોવું પડશે.”

નવીને હાથ જોડીને કહ્યું : “તારા સોલન, હું કહે તો સાપના દરમાં હાથ નાખું, પણ ભાઈના ટેવણના ખાતામાં નહિ.”

“સાપના દરમાં હાથ નાખવો હોત તો હું પોતે નાખત, પરંતુ એ ટેવણ તો તમારે જ ઉઘાડવું પડશે. તમને ખબર છે કે આ ઘરના તમામ પત્રો પહેલાં એ જીએ છે. એમના હુકમ વિના એક પત્ર પણ કોઈને મળતો નથી. મારું મન કહે છે કે પત્ર આવી ગયો છે પણ એમણે જાણી રાખ્યો છે.”

“મારું મન પણ એમ જ કહે છે, પણ સાચે સાચે

એમ પણ કહે છે કે જો તમે એ પત્રને ઠાથ લગાવ્યો, તો પછી ભાઈસાહેબને કોઈ દંડ શોધવાની જરૂર નહિ રહે. કદાચ સાત વર્ષના કાળાપાણીની સજા મળી જાય.”

“તમારે એ પત્રને ઠાથ લગાવવાની ગિલકુલ જરૂર નથી. માત્ર તમે એક વખત જોઈ આવો કે એ ખાનામાં કુમુદબહેનના નામનો પત્ર છે કે નહિ.”

મોતીની મા પર નવીનનો અગાધ ભક્તિભાવ છે; એટલે સુધી કે એ પોતાને પોતાની સ્ત્રીને માટે અયોગ્ય સમજે છે. એટલે જ્યારે એના ઉપર કોઈ અસાધ્ય કામ આવી પડતું, ત્યારે એને ગમે તેટલો ભય લાગે, પણ સાથે સાથે આનંદ પણ થતો.

એ જ રાત્રે નવીન દ્વારા મોતીની માને સમાચાર મળ્યા કે મધુ-સૂદનના ટેન્ડમાં કુમુદ બહેનના નામના તાર અને કાગળ જાન્યે છે.

જે ઉત્તેજનાનો પહેલો ધક્કો ખાઈને કુમુદ પોતાનું દામનગૃહ છોડીને ઘસી-વૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થઈ હતી, એનો વેગ હવે રોકાઈ ગયો છે. અપમાનની વિરક્તિ દૂર થઈ છે અને હવે વિધાવતી શ્વાનતાથી એનું મન દોરાઈ ગયું છે. સમજાઈ ગયું છે કે આ અવસ્થા હંમેશની નથી. તો પણ એ જાતની કોઈ પણ વ્યવસ્થા થયા વિના કુમુદ શી રીતે જીવશે ? સંસારમાં મોતના દિવસ સુધી રાત દિન જોર કરીને આ રીતે અસંલગ્ન ભાવે રહેવું તો સંભવિત નથી.

કુમુદિની જ્ઞાતિસોની ઓરડીનું પારણું લઈ કરીને જ્ઞાતિ વાતનો વિચાર કરી રહી હતી. આ ઓરડી ઓસરીના એક ખૂણામાં છે, એટલે પ્રવેશદ્વાર વિના ચારે તરફથી એ લાગે છે. દીવાલ પર પણ સાકગાના પાટીયા ચોઢેલાં છે અને એના ઉપર દીવાગાત્રીનો ચિત્ર

વિચિત્ર સામાન પડ્યો છે. તેલ અને મેલથી આખી ઓરડી ચીકણી અને ગંદી થઈ ગઈ છે. જે તરફ પારણું છે, એ તરફની ભીતે કાષ નોકરે મીણખત્તીના પડીકા પરથી ચિત્રો ઉખાડીને ચોંટાડ્યા હતાં; એણે તો એ કાર્ય પોતાના સૌન્દર્યબોધની તૃપ્તિને ખાતર જ કર્યું હતું. એક ખૂણામાં દીનની પેટીમાં માટોડું પડ્યું છે, પાસે એક ટોપલીમાં સૂકી આમલી અને કેટલીક મેલી સાવરણીઓ પડી છે. ભીતને અડકીને દીવેલના કાડીઆ પડ્યાં છે, તેમાં બે ત્રણ ભરેલાં છે અને પાકીના ખાલી છે.

આજ સવારથી જ કુમુદે પોતાના પિનકેળવામલા હાથે પોતાનું કામ તાર કરી દીધું હતું. કાઠારડું કામ પૂરું કરીને મોતીની માએ જરા એકવાર કુમુદની કર્મતપશ્ચર્યામાં આવેલા દુઃસાધ્ય સંકટને ઉભા ઉભા જોયું. સમજી ગઈ કે બેએક ક્ષણભંગુર વસ્તુઓનો આપધાત તરતમાં જ થવાનો છે. આ ઘરમાં ચીજવસ્તુની મામૂલી ખોટ પણ દૃષ્ટિ અને હિસાબથી અસ્પૃશ્ય નથી રહી શકતી.

મોતીની માથી ઉવે ન રહેવાયું, બોલી: “કામકાજ કંઈ નહોતું એટલે ચાલી આવી. વિચાર્યું કે ચાલો જીજ્ઞાસા કામમાં જરા મદદ કરીએ, પુણ્ય લાગશે.” કહીને એણે કાચના ગોળા અને ચિમનીઓની ટોપલી પોતાના તરફ ખેંચી લીધી, અને એને લૂછવા લાગી.

કુમુદમાં ઉવે ધતરાજી કરવાનું તેજ નહોતું, કારણ કે આ સમય દરમિયાન પોતાની દુર્ગંજતાના વિષયમાં એનો આત્મ-આવિષ્કાર લગભગ સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યો છે. મોતીની માની સહાય મેળવીને એ જાણે જીવી ગઈ, પરંતુ મોતીની માના અશિક્ષિત-પદ્ધતિની પણ સીમા છે. ગ્યાસલેટના દીવામાં બેઠાએ તેટલી જતી મૂઝવી એ એને મારે અસાધ્ય છે. બે કે આ કામ એની દેખરેખ હેઠળ આવે છે, નિયમા-

નુસાર તેલ વગેરે આપવાનું માપ પણ એના હાથમાં છે, પણ પોતાને હાથે જત્તી કાપવાનું કામ એણે ક્યારેય નથી કર્યું. એટલે એણે વૃદ્ધ તો કરને પોતાની મઠે બોલાવવાની વાત છેડી.

હાર માનવી પડી. વૃદ્ધ તો કર જાંકુ આવ્યો, અને ઝટઝટ હાથ ચલાવીને થોડી જ વારમાં જાંકું કામ પૂરું કરી દીધું. સંધ્યા થતાં પહેલાં જ ફાનસો દરેક ઓરડામાં પહોંચાડી દેવામાં આવે છે. એ કામને માટે પોતાને સમયસર આવતું પડશે કે નહિ એવું એ તો કરે પૂછ્યું. જાંકું માણસ તો સરળ સ્વભાવનો છે, તો પણ એના પ્રશ્નમાં કદાચિત શ્લેષ હતો. કુમુદિનીના કાનની બુટ્ટીઓ લાલ થઇ ગઇ.

એ જવાબ આપે તે પહેલાં જ મોતીની માએ કહ્યું: “આવતું પડશે નહિ તો.” કુમુદિનીને સમજાતાં જરા ૫ વાર ન લાગી કે પોતે કામ કરવાને જાહે ઉઘડી કામમાં વિઘ્ન નાખે છે.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

પરાજય ?

જાપોરે જમ્યા પછી બારણું લંબ કરીને કુમુદિનીએ બેઠાં બેઠાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે એ મનમાં ક્રોધની આગને નહિ સંયમવા દે. તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગી: “લસ, આજનો દિવસ લાગશે મનને સ્થિર કરવામાં; ભગવાનની આશીર્વાદ લઈને કાલે સવારથી પોતાના ગૃહિણીધર્મના સત્ય માર્ગમાં એ નીકળી પડશે.” જાપોરે ખાધા પછી એ લાકડાની ઓરડીમાં એણે પોતાની સાથે જ સમાધાન કરવા માંડ્યું. આ કાળમાં એને સર્વથી વધારે મઠ્ઠ હતી ભાઈની સ્મૃતિની. એણે પોતાના ભાઈના ધર્મની આશ્રયજનક ગંભીરતા જોઈ છે; એમના મુખનો વિષાદ, જે એમના અંતરની મહત્ત્વની છાયા હતી, - ભાઈ પણ કેવા, એ જમાનાના શિક્ષિત સમાજમાં પ્રચલિત ‘પોઝિ-વિટિઝમ’ ન જોનો ધર્મ હતો, દેવને બહારની નમસ્કાર કરવાની જોને દેવ જ નહોતી, તો ધ અંતરદેવ પોતે જ એમના છવનને પૂર્ણ કરીને આવીર્જીત થતા હતા.

ત્રીજે પહોરે લંકુએ આવીને બ્યારે બારણું ખખડાવ્યું, ત્યારે ઓરડી ઉઘાડીને કુમુદ બહાર નીકળી ગઈ. મોતીની મા પાસે જઈને બોલી: “આજ રાત્રે હું નહિ જશું. “મનને શુદ્ધ કરવા માટે જ એણે

આ ઉપવાસ કર્યો છે. મોતીની માને કુમુદનો ચહેરો જોઈને મોટું આશ્ચર્ય થયું. એ ચહેરા પર આજે હૃદય-જ્વાળાની રકતછાત્રા નહોતી, લગાટ અને નેત્રોમાં પ્રશાંત સ્મિત્ત દીપ્તિ હતી. હજી હમણાં જ જાણે એ પૂજા સંમાપ્ત કરીને, તીર્થસ્નાન કરીને આવી છે. અંતર્યામી દેવે જાણે એનું બધું જ અભિમાન હરી લીધું છે; હૃદયમાં જાણે એ નિર્મળ કુમ મૂકીને આવી છે, અને એની મુગધ એને ઘેરી લીધી છે. એટલે કુમુદે જ્યારે ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે જ મોતીની મા સમજી ગઈ કે આ અભિમાનનું આત્મપીડન 'નથી', એટલે એણે વાંધો ન ઉઠાવ્યો.

પોતાના દેવની મૂર્તિને હૃદયમાં પધરાવીને એ અગાસી પર એક ખૂણામાં જઈને બેઠી. આજે એને સ્પષ્ટ સમજાયું હતું કે દુઃખે જો આટલા ધક્કા માર્યા ન હોત તો એ કાંઈ રીતે પોતાના દેવની આટલી નિકટ આવી શકી ન હોત. અસ્ત યના સૂર્યની બાબા તરફ ઠાથ જોડીને કુમુદે કહ્યું: “પ્રભો, હવે ક્યારેય તમારો વિયોગ ન હો. તમે મને રડાવી રડાવીને તમારી જાનાવી લ્યો.”

શિયાળાનો દિવસ જોનજોતામાં આથમી ગયો. ધૂળ, ધૂમ્મસ અને મીઠોના ધુમાડાએ સંધ્યાના સ્વચ્છ તિમિરગંભીર મહિમાને હાંકી દીધો છે. જાણે એ આકાશ એક પરિવ્યાપી મલિનતાનો ખેત્રો લઈને જમીન તરફ ધસી આવે છે, અને એવી જ રીતે ભાઈની ચિંતાનો ભાર કુમુદિનીના મનને નીચે ધસડી રહ્યો છે.

આવી રીતે, એક જાણુ અભિમાનના વધનમાંથી છુટકારો પામવાથી મુક્તિના આનંદનો, અને બીજી જાણુ ભાઈની ચિંતાથી પીડિત હૃદયનો ભાર લઈને કુમુદિનીએ ફરીથી એ અધારી કોટડીમાં પ્રવેશ કર્યો. એની ખાસ ઇચ્છા છે કે આ નિરૂપાય

ચિંતાના બોજને પણ એ પોતાના અટલ વિશ્વાસને આધારે લગવાન ઉપર જ છોડી દે, પરંતુ વારંવાર પોતાને ધિક્કારવા છતાં, કોઈ રીતે પણ એને આ અવલંબન મળતું નથી. તાર તો પહોંચી ગયો ઠરે, એતો જવાબ કેમ નથી આપ્યો ? આ પ્રશ્ન એના અંતરમાંથી ખસતો જ નથી.

નારી-હૃદયના આત્મસમર્પણના સૂક્ષ્મ મંથનને મધુસૂદનથી ઠાથ સુધ્ધાં અડકાડી શકાતો નથી. જે વિવાહિત સ્ત્રીના શરીર અને મન પર એનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, એ પણ એને માટે અત્યંત દુર્ગમ થઈ ગયો છે. ભાગ્યના આવા અકર્ષિત કાવતરા પર એ કંઈ બાળુપી આક્રમણ કરે એ જ એને સમજાતું નથી. ક્યારેય, કોઈ પણ કારણથી મધુસૂદનનું 'ધ્યાન' પોતાના વ્યવસાયમાંથી ઠહ્યું નહોતું, હવે એ દુર્લભ પણ દેખાવા માંડ્યું. પોતાની માતાની ગિમારી અને એના મૃત્યુથી પણ મધુસૂદનના કામમાં જરાય ખલલ પડ્યું નહોતું, એ વાતને સૌ કોઈ જાણે છે. એ વખતે એના અવિચલીત દૃઢ ચિત્તની સૌએ પ્રશંસા કરી છે. મધુસૂદન આજે એકાએક પોતાનો એક નવો પરિચય પામીને પોતે જ દંગ થઈ ગયો. નિયુક્ત કરેલા માર્ગમાંથી જે શક્તિ એને જાહેર ખેંચી રહી છે, એ એને કંઈ તરફ લઈ જશે એની એને પોતાને સમજણ પડતી નથી.

રાત્રે જની પરવારીને મધુસૂદન ઉપર સૂતા ગયો. જે કે વિશ્વાસ નહોતો, તોય આશા હતી કે કદાચ આજે ત્યાં કુમુદ મળશે, એટલા માટે નિયમીત સમય પછી જ એ રાયનગૃહમાં ગયો. એનો સૂતાનો સમય જરાજર નિયત કરેલો છે, એક મિનિટ પણ આગળ પાછળ ચતી નથી. એટલે એ સમયે જરાજર કંઈ ઉધ ન આવી જાય, નહિ તો કુમુદ આવીને પાછી જતી રહેશે, એ આશંકાથી એ પલંગ પર સૂતો નહિ. થોડી વાર સુધી સૌંદર્ય પર બેસી રહ્યો અને પછી એણે અગામીમાં

ટહેરવા માંડ્યું. નવ વાગ્યે મધુસૂદનના સૂતાનો સમય છે, અને આજે બ્યારે સાંભળ્યું કે દેવડીની ઘડિયાળમાં અગિયારના ટકેરા પડી રહ્યા છે, ત્યારે એ ચોંકી ઉઠ્યો. એને શરમ આવી, પરંતુ વારંવાર એ પલંગની પાસે જતો અને થંભી જતો, સૂતાની ઇચ્છા જ થતી નહોતી. એટલે એણે નિશ્ચય કર્યો કે બહારના ઓરડામાં જઈને પોતે જ રાત્રે નવીન સાથે નિકાલ કરી નાખે.

બહારના ઓરડાની સામે ચોકમાં જઈને જોયું તો અંદર દીવો બળે છે. એ અંદર ઘૂસવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં તો એણે જોયું કે અંદરથી નવીન જ ટાચમાં કાનસ લઈને નીકળી રહ્યો છે. કિવસ હોત તો દેખાત કે નવીનનું મુખ એ વખતે કેવું દિશ્કું પડી ગયું છે.

મધુસૂદને પૂછ્યું : “આટલી મોડી રાત્રે તું અહીં ક્યાંથી ?”

નવીનના મગજમાં એક બહાનું જડી આવ્યું. બોલ્યો : “સૂતાં પહેલાં હું ઘડિયાળને ચાવી આપું છું અને તારીખના કાર્ડ ઠીક કરી દઉં છું.”

“સાફ, અંદર આવ. જરા સાંભળ.”

નવીન ગભરાઈ ગયો, દેરાદારની જેમ ગુપ્તરૂપ ઉભો રહ્યો.

મધુસૂદને કહ્યું : “વહુરાણીના કાન બંધેરનાઈ કોઈ હોય એ મને પસંદ નથી. મારા ઘરની વહુ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલશે, કોઈ ખીજની સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલે. આ નિયમ છે.”

નવીને ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું : “નિયમ તો એવો જ છે.”

“એટલે જ હું કહું છું કે મોતીની માને દેશમાં મોકલી દો.”

નવીને, બાણે એ નિશ્ચિંત થઈ ગયો છે એવો ભાવ દેખાડીને

કલ્પુ: “એ ઠીક છે, હું પણ પૂછવાનો જ હતો, પણ એમ વિચારીને જ ન પૂછ્યું કે કદાચ તમારી ઇચ્છા ન હોય.”

મધુસૂદનને વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું: “એનો અર્થ ?”

નવીને કલ્પુ: “ધણા દિવસથી મોતીની મા દેલ જવા માટે છદ્ધ કરી રહી છે. એણે સામાન પણ તૈયાર કરી રાખ્યો છે; માત્ર ગોઠવવાનો બાકો રહે.”

કહેવાની જરૂર નથી કે આ વાત તદ્દન બનાવટી છે. પોતાના ધરમાં મધુસૂદન જોને ઇચ્છે તેને વિદાય કરી રાકે છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે ગમે તે માણસ પોતાની ઇચ્છાથી પણ જમી રાકે છે. એ પિલકુલ ગેરકાયદે વાત છે. એણે નારાજીબર્યા સ્વરે કલ્પુ: “કેમ, જવા માટે એને આટલી ઉતાવળ તો માટે છે ?”

નવીને કલ્પુ: “ગૃહિણી, ધરના માલિક ધરમાં આવી ગયાં, ટવે તો આખા ધરનો ભાર એમણે લઈ લેવો જોઈએ. મોતીની મા કહે છે કે એના રહેવાથી કોણ જાણે પાછી શું થ વાત ઉડે.”

મધુસૂદને કલ્પુ: “આ બધી વાતોના વિચારનો ભાર શું એના ઉપર છે ?”

નવીને ભલામાણસની જમ કલ્પુ: “શું કહેવાય, સ્ત્રીઓની છદ્ધ છે. શક્ય છે કે કોઈ વાતને ખાતર તમે જ એને કંઈ કહી બેસો, એ અપમાન એ નહિ સહન કરી રાકે; એટલે એણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે એ તો જશે જ. તેરમે મુદર્ત સારું છે. આ દુઃખિયાન એ બધું કામ-કાજ અને દિસાળ ક્રિતાળ પૂરા કરી નીખવા માગે છે.”

મધુસૂદને કલ્પુ: “જો નવીન, કચલી વહુને તેં માય અગ્રાવી અગ્રવીને બગાડી મૂકી છે. એને જરા કડકાઈથી કહી દેજે કે આ વખતે

એ કોઈ રીતે નહિ જઈ શકે. તું મદદ છે, ધરમાં તારું શાસન ન ચાલે એ મારાથી દેખી શકાતું નથી.”

નવીને માથું ખંજવાળીને કહ્યું : “ કોશિસ કરીને જોઈશ, પરંતુ-”
“ ભલે, મારું નામ લઈને કહી દેજે કે, આ વખતે એનાથી દેરામાં નહિ જઈ શકાય. બ્યારે સમય આવશે ત્યારે હું પોતે નક્કી કરી દઈશ.”

મધીને કહ્યું : “ તમે જ કહ્યું હતું ને કે મોતીની માને દેશમાં મોકલી દો, એટલે જ હું વિચારી રહ્યો હતો. ”

“ મધુસૂદન ઉત્તેજા થઈ ઉડ્યો. બોલ્યો : “ મેં શું કહ્યું હતું, એમ કહ્યું હતું કે અત્યારે આ ઘડીએ મોકલી દો ? ”

નવીન ધીરે ધીરે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મધુસૂદન ગેસતો દીવો કરીને એક લાંબી આરામખુરસી પર બેસી ગયો. મદાનનના ચોકીદાર ક્યારેક રાત્રે ચોકી માટે બધા ધર આગળ ફરે છે. મધુસૂદનને જરા ઉંધ જેવું લાગતું હતું, એટલામાં એણે જોયું કે ચોકીદાર ધરમાં ઘૂસીને ફાનસની વાટ ઉંચી કરીને એનાં મોઢા સામું જોઈ રહ્યો છે. એ કદાચિત્ વિચારતો હતો કે મહારાજને મૂર્છા આવી છે, અથવા ખતમ થઈ ગયા છે. મધુસૂદન ઝડપથી ખુરસીમાં જાગીને બેઠો થઈ ગયો. તરતના જ વિવાદિત રાજ્ય બહાદુરે બહારના ઓરડામાં બેસીને આમ રાતનો સમય વિતાવવો, અને એ શોકગ્રસ્ત દેશ ચોકીદારની નજરે પડવું, મધુસૂદનને માટે મોટી દુર્ઘટના હતી. આ અપમાનનો ખ્યાલ આવતાં જ એને લગ્નીનમાં પેસી જવાનું મન થયું. ઉડતાં વાર જ એણે શરસાબર્યા સ્વરે કહ્યું : “ બ્યારણું બંધ કરો. ” જાણે બ્યારણું બંધ ન કરવામાં વિચારા ચોકીદારનો અપરાધ હતો. દેવ-ડીના ઘડીઆળમાં બે વાગ્યા.

મધુસૂદને ઓરડામાંથી નીકળતાં પહેલાં એકવાર પોતાના ટેગસતું ખાતું ખોલ્યું. આમતેમ પત્રો ફેંકીને એ કુમુદના નામનો તાર પોતાના ગળવામાં મૂકીને અંતઃપુરમાં ગયો. ત્રીજા માળના દાદરા પાસે બેઠને થોડીવાર ઉભો રહ્યો.

થેરી રાતે પહેલી ઉંઘમાંથી જાગીને માણસ સંપૂર્ણ સ્વસ્થ નથી હાજતો. એટલે જ એના દિવસના ચરિત્રમાં અને રાતના ચરિત્રમાં આટલો ફેર છે. રાત્રે બે વાગે, જ્યારે ચારેતરફ સ્તનકાર છવાયો છે, અને પોતાના સિવાય એ સંસારના ખીજા કોઈ માટે જવાબદાર નથી, ત્યારે કુમુદની સામે મનમાં ને મનમાં હાર સ્વીકારી લેવી એ એને માટે કંઈ મોટી વાત નથી.

પ્રકરણ બીસમું

મધરાતે

દાદર આગળથી મધુસૂદન પાછો ફર્યો. એક બધ ઝોરડાની સામે આસલેટનો દીવો બળતો હતો, એને હાથમાં લઇને ચુપકાથી એ ક્ષાનસોની ઝોરડી આગળ લઇને ઉભો રહ્યો. ધીરેથી બારણું ધકેલ્યું. બારણું અડકાડી રાખેલાં હતાં, એકદમ ખુલી ગયાં. કુમુદ એ જ ચટાક પર ઘેરી નિદ્રામાં સૂતી છે, ડાબો હાથ છાતી પર મૂક્યો છે. મધુસૂદને દીવો ભીંતની સાથે ટેકવીને મૂકી દીધો અને એ કુમુદના મુખની બાજુએ ડાબી તરફ ખેંચી ગયો. આ મુખ જે આટલી પ્રબળ શક્તિ વડે પોતાના તરફ ખેંચે છે, એવું કારણ એની અનિર્વચનીય સંપૂર્ણતા છે. કુમુદે પોતાનામાં પોતાનો વિરોધ કોઇ દિવસ જોયો જ નથી. ભાષના કુટુંબમાં અભાવના દુઃખે એ દુઃખી થઇ છે, પરંતુ એ તો બાહ્ય અવસ્થાને કારણે. એનાથી એની પ્રકૃતિ ઉપર કંઇ અસર પહોંચી નથી. જે કુટુંબમાં એ રહેતી હતી એ એના સ્વભાવને બધી રીતે અતુલ હતું, એટલે એના મુખ પર આવી અવિચ્છિન્ન સરળતા છે, એના ફરવાહરવામાં, એના વ્યવહારમાં આવી અક્ષુણ્ણ મર્યાદા છે. જે મધુસૂદનને જીવનની સાધનામાં જીવ તોડીને માત્ર લગાઇ જ લાગી પડી છે, પ્રતિદિન પ્રસ્તુત સંશયને

કારણે દમેશા જેને વિચારમ્ભન રહેવું પડે છે, એને માટે તો કુમુદિની આ સર્વાંગસંપૂર્ણ સરળતાની અપૂર્વ ગંભીરતા પરમ આશ્ચર્યનો વિષય છે. એ પોતે જરાય સ્વાભાવિક નથી, અને કુમુદિની તો જાણે દેવ જેવી સહજ છે. પોતાની સાથેની કુમુદિનીની આ પ્રતિકૂળતા જ એને આટલા પ્રગળ વેગથી ખેંચી રહી છે. લગ્ન પછી વહુ પહેલવહેલી સાસરે આવી, અને જે એની ગરદાસ્ત થઈ છે એનું ચિત્ર જ્યારે એ પોતાના મનમાં જુએ છે, તો એને પોતાની તરફ વ્યર્થ પ્રભુત્વની કૃદ્ધ અક્ષમતા દેખાય છે, અને બીજી બાજુ વહુના મનમાં નિખાલસ આત્મસન્માનનો સહજ પ્રકાર દેખાય છે. સાધારણ સ્ત્રીઓની જેમ એના વ્યવહારમાં ક્યાંય જરા પણ અશોભન પ્રગ્લભતા દેખાઈ નથી, જો એવું નહોત, તો એને અપમાનિત કરવાનું જે સ્વામીત્વ એનામાં મોજૂદ છે, એ અધિકારને કામમાં લાવવામાં મધુસૂદન રતિભાર અડચણ ન કરત. પણ કોણ જાણે શું થઈ ગયું છે, એની સમજણમાં જ નથી ઉતરતું. કોઈ અદ્ભુત કારણસર કુમુદિની એની પકડમાં જ નથી આવતી.

મધુસૂદને નિશ્ચય કર્યો કે કુમુદિનીને જગાડ્યા વિના આખી રાત પોતે એની પાસે જાગતો જ ખેંચી રહેશે. થોડી વાર બેઠા પછી એનાથી રહેવાયું નહિ. ધીરેથી કુમુદનો હાથ એની છાતી પરથી લઈને પોતાના હાથમાં લીધો. કુમુદ ઉઘડી જુમારીમાં હાથ ખેંચી લઈને મધુસૂદનની ઉલટી જાણ પામું વાલ્લીને સમ ગઈ.

મધુસૂદનથી હવે ન રહેવાયું. કુમુદના કાન પાસે મોઢું લઈ લઈને ધીરેથી બોલ્યો : “ વહુરાણી, તમારા ભાઈનો તાર આવ્યો છે.”

કાતમાં આવજ પડતાં જ કુમુદ અડધી ઉઠીને બેઠી થઈ ગઈ, આશ્ચર્યથી આંખો ઉઘાડીને મધુસૂદનના મોઢા સામે એટલાં જોઈ જ

રહી. મધુસૂત્રે તાર સામે મૂકીને કહ્યું : તમારા ભાઈએ મોકલ્યો છે.” કહીને ખૂણામાંથી ફાનસ લઈ આવ્યો.

કુમુદે તાર વાંચ્યો. એમાં અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું : “મારી ચિંતા ન કરશો. ધીરે ધીરે આરામ થતો જાય છે. તમને મારા આશીર્વાદ.” કહિને ઉદ્વેગના આ મંત્રાન દુઃખમાં આવી સોંતવનાની વાત વાંચીને એની આંખોમાં માણી ભરાઈ આવ્યું. આંખો લુછીને એણે ભારતે પાલવને છેડે વાંધી દીધો. આનાથી મધુસૂત્રનું હૃદય જાણે મયંગેશાઈ ગયું. ત્યાર પછી એ શું બોલે એની એને ગમ ન પડી. કુમુદ જ બોલી ઉઠી : “ભાઈનો પત્ર નથી આવ્યો ?”

હવે તો મધુસૂત્રની કોઈ રીતે ન કહી શકાયું કે પત્ર આવ્યો છે. તરત કહી દીધું : “ના, નથી આવ્યો.”

આ ઓરડીમાં અડધી રાતે મધુસૂત્રની સાથે બેસી રહેવામાં કુમુદને સંકોચ થયો. એ ઉઠવાનું કરતી હતી ત્યાં જ મધુસૂત્ર અકસ્માત બોલી ઉઠ્યો : “મોટી વહુ, મારા પર ગુસ્સો ન કરશો.”

આ પ્રભુનો આદેશ નથી, આ તો પ્રણયીની પ્રાર્થના છે, અને એમાં જાણે અપરાધીની ગ્લાનિ ભરેલી છે. કુમુદ વિમાસણમાં પડી ગઈ; એને એમ થયું કે આ જાણે દેવની જ લીલા છે. દારણ એણે પણ નારનાર કહ્યું છે ને : “તું ગુસ્સો ન થઈશ.” એ જ વાત આજે મધરાતને સમયે કોઈએ અકલ્પિત ભાવે મધુસૂત્રના દ્વારા કહેવાયી દીધી.

મધુસૂત્રે ફરીથી એને કહ્યું : “તમે શું હજીય મારા પર નારાજ છો ?”

કુમુદે કહ્યું : “ના ના, હું નારાજ નથી, ગિલકુલ નહિ.”

મધુસૂત્ર એના મુખ તરફ જોઈને આશ્ચર્યમાં પડી ગયો, જાણે

એ મનમાં કોઇની જોડે વાતો કરી રહી છે; અતુલિષ્ટ કોઇની સાથે એની વાતો થાય છે.

મધુસૂદને કહ્યું : “તો ચાલો અહીંથી, આપણા ચોરગમાં ચાલો.”

કુમુદિની આજ રાતને માટે તૈયાર નહોતી. ઉઘમાંથી જાગીને એકદમ મનને પાંધી લેવું કઠણ છે. એણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે કાલે સવારે નહાઇ ધોઇને દેવની સમક્ષ પોતાનો ઠંમેશનો પ્રાર્થનામંત્ર જાપીને, પછી કાલથી એ ગૃહજીવનમાં પોતાની સાધના શરૂ કરશે. પણ એણે વિચાર્યું : દેવે મને સમય નથી આપ્યો. આજે અહીં રાત્રે જ બોલાવી છે. એમને શી રીતે કહું કે નહિ આવું. મનમાં જ એક ભારે અનિચ્છા થઇ રહી હતી તેને અપરાધ સમજીને એ એકદમ ઉભી થઇ ગઇ, બોલી : ચાલો.”

ઉપર જઈને પોતાના રાયનગૃહ પાસે પહોંચતાં જ એ યંબીને રિથર થઇ ગઇ, બોલી : “હું હમણાં આવું. હું, વાર નહિ કરું.” કહીને એ અગાસીના એકઞ્ચુણામાં જઈને બેસી ગઇ. કૃષ્ણપક્ષનો ખંડિત ચંદ્રમા એ વખતે મધ્યાહ્નમાં હતો.

કુમુદિની પોતાના મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી : “પ્રભુ, તમે જ મને બોલાવી છે, તમે જ બોલાવી છે. મને જુલ્યા નથી, એટલે જ તો બોલાવી. મને કંટક માર્ગમાંથી લઇ જનાર તમે જ છો, પ્રભુ, તમ જ છો, ખીનું કોઇ નથી.”

ખીન જધાને કુમુદ હુપ્ત કરી દેવા છડ્યો છે. ખીનું જધું માયા છે, અને સર્વ કલ્પાશિત કાંટા ય હોય; તો એ માર્ગના કાંટા છે, અને એ એમના જ માર્ગના કાંટા છે, સાથે એના ભાષના આર્થોર્વાદ રૂપી સંરક્ષક છે. એ આદીર્વાદને એણે પાલવમાં પાંધી લીધા છે, એ

“ઓ મારા પુત્રનીય, તમારી સમક્ષ મારા સમસ્ત શરીરને પ્રણત કરીને આ પ્રસાદ માથું છું કે પિતા, જે રીતે પુત્રને, સખી જે રીતે સખાને, પ્રિય જે રીતે પ્રિયાને સહી શકે છે. હે દેવ, તમે પણ મને એ જ રીતે સહો. તમે જો તમારા પ્રેમથી મને સહી શકો છો, એનું પ્રમાણ એના વિના ખીન્નું કંઈ જ નથી કે તમારા પ્રેમથી હું પણ બધું જ ક્ષમા કરી શકું છું.” કુમુદિનીએ આંખો મીચીને, મનમાં મનમાં પાકારીને કહ્યું: “તમે તો કહ્યું છે, જે મનુષ્ય મને સર્વ સ્થળે જુએ છે, અને મારામાં સર્વ કંઈ જુએ છે, એ મને ત્યાગતો નથી અને હું એને છોડતો નથી.” “આ સાધનામાં હું જરા ય શિથિલ ન થાઉં.”

આજ સવારે નહાઈ ધોઈને કુમુદિનીએ ચંદનના પાણીથી પોતાના શરીરને ઘણીવાર સુધી અભિષિક્ત કર્યું. શરીરને નિર્મળ કરીને, સુગંધિત કરીને એને એણે એમને જ સમર્પણ કરી દીધું. મનમાં એકામતાપૂર્વક એણે ધ્યાન આદર્યું કે, ક્ષણે ક્ષણે એના હાથમાં એમનો હાથ છે, એના શરીરમાં એમનો સર્વવ્યાપી સ્પર્શ અવિરામ ધિરાન્નમાન છે. આ શરીર સત્યરૂપે, સંપૂર્ણ રૂપે એમને જ મળેલું છે, અને મળેલાની બહાર જે શરીર છે તે તો મિથ્યા છે, માયા છે, માટી છે, જોતજોતામાં માટીમા મળી જશે. જ્યાં સુધી એમના સ્પર્શનો અનુભવ કરું છું, ત્યાં સુધી આ શરીર કોઈ પણ રીતે અપવિત્ર થઈ શકતું નથી. આ વાતો વિચારતાં વિચારતાં આનંદથી એની આંખોની પલક લીંબાઈ ગઈ. એના શરીરને જાણે માંસના સ્થૂલ બાંધનમાંથી મુક્તિ મળી ગઈ. પૂણ્ય સંમેલનનું નિત્યક્ષેત્ર સમજીને એને પોતાના શરીર પ્રત્યે એક પ્રકારની ભક્તિ ઉપજી. જો કુંદ-પુષ્પોની માળા અત્યારે એના હાથમાં હોત તો હમણાં જ એને એ પોતાના ગળામાં પહેરી લેત. સ્નાન કરીને એણે એક પહોળી લાલ કોરની સફેદ સાડી પહેરી. અગાસીમાં વાંધેને જ્યારે એ

પ્રકરણ છત્રીસમું

વિષાકનું જ્ઞાન

કુમુદ જ્યાં વ્યક્તિગત માનવી છે, ત્યાં જેમ જેમ એનું મન ધિક્કારથી, ઘૃણાથી, વિવૃણ્ણાથી ભરાતું જાય છે, જેમ જેમ ગૃહછવન પોતાના સ્થૂલ બળના રૂઢ અધિકારથી એને અપમાનિત કરે છે, તેમ તેમ એ પોતાની ચારે બાજુએ આવરણ રચતી જાય છે. એ એવું આવરણ છે કે જે એની પોતાની સાઈપોટું લાગવાની સત્યતાને છુપ કરી દે છે, અર્થાત પોતાના વિષયમાં એની ચેતના આવરી નાંખે છે. આ છે ક્ષીરોદ્ધારનો વિધિ. પશુઆ કંઈ બેચાર કલાકની વ્યવસ્થા નથી, રાત અને દહાડો વેદનાના જ્ઞાનને, અશ્વિની અનુભૂતિને દૂર રાખવાં પડે. આ અવસ્થામાં સ્ત્રીઓને જે કાષ્ટ રીતે એક ગુરુ મળી જાય, તો એમની આત્મવિસ્મૃતિની ચિકિત્સા સંઠળ થઈ જાય છે, એ તો અહીં થયું નથી. એટલે એણે મનમાં ને મનમાં પૂછના મંત્રને ઘરાળર ધ્વનિત રાખવાની કોશિશ કરી. એનો રાતદિવસનો આ મંત્ર હતો:-

તરુમાત્ પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં
પ્રસાદયે ત્વામ્ અહમી શમીડ્યં
પિતૈવ પુત્રસ્ય સર્વેવ સર્વ્યુઃ
પ્રિયા પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ :

“ઓ મારા પુત્રનીય, તમારી સમક્ષ મારા સમસ્ત શરીરને પ્રણત કરીને આ પ્રસાદ આશું છું કે પિતા, જે રીતે પુત્રને, સખી જે રીતે સખાને, પ્રિય જે રીતે પ્રિયાને સહી શકે છે. હે દેવ, તમે પણ મને એ જ રીતે સહો. તમે જો તમારા પ્રેમથી મને સહી શકો છો, એવું પ્રમાણ એના વિના ખીજું કંઈ જ નથી કે તમારા પ્રેમથી હું પણ બધું જ ક્ષમા કરી શકું છું.” કુમુદિનીએ આંખો મીચીને, મનમાં મનમાં પોકારીને કહ્યું: “તમે તો કહ્યું છે, જે મનુષ્ય મને સર્વ સ્થળે જુએ છે, અને મારામાં સર્વ કંઈ જુએ છે, એ મને ત્યાગતો નથી અને હું એને છોડતો નથી.” “આ સાધનામાં હું જરા ય શિયિત્ત ન થાઉં.”

આજ સવારે નદાઇ ધાઇને કુમુદિનીએ ચંદનના પાણીથી પોતાના શરીરને ઘણીવાર સુધી અભિષિક્ત કર્યું. શરીરને નિર્મળ કરીને, સુગંધિત કરીને એને એણે એમને જ સમર્પણ કરી દીધું. મનમાં એકાગ્રતાપૂર્વક એણે ધ્યાન આદર્યું કે, કણે કણે એના હાથમાં એમનો ઠાથ છે, એના શરીરમાં એમનો સર્વંયાપી સ્પર્શ અવિરામ ગિરાજમાન છે. આ શરીર સત્યરૂપે, સપૂર્ણ રૂપે એમને જ મળેલું છે, અને મળેલાની બહાર જે શરીર છે તે તો મિથ્યા છે, માયા છે, માટી છે, જોતજોતામાં માટીમા મળી જશે. ત્યાં સુધી એમના સ્પર્શનો અવુલ્લવ કંઈ છું, ત્યાં સુધી આ શરીર કોઇ પણ રીતે અપવિત્ર થઇ શકતું નથી. આ વાતો વિચારતાં વિચારતાં આનંદથી એની આંખોની પલક ભીન્ન થઇ ગઇ. એના શરીરને જાણે માંસના સ્થૂલ બંધનમાંથી મુક્તિ મળી ગઇ. પૂણ્ય સંગેલનનું નિત્યક્ષેત્ર સમજીને એને પોતાના શરીર પ્રત્યે એક પ્રકારની ભક્તિ ઉપજી. જો કુંદ-પુષ્પોની માળા અત્યારે એના હાથમાં હોત તો હમણાં જ એને એ પોતાના ગળામાં પહેરી લેત. સ્નાન કરીને એણે એક પહોળી લાલ કોરની સફેદ સાડી પહેરી. અગાડીમાં જમીને બ્યારે એ

મેહી ત્યારે એને એમ લાગ્યું કે જાણે સૂર્યના પ્રકાશના રૂપમાં આકાશ-પૂર્ણ એક પરમ સ્પર્શ એના શરીરને અભિમંદિત કર્યું છે.

મોતીની માની પાસે આવીને કુમુદે કહ્યું : “મને હવે ધરતું કામ સોપો.”

મોતીની માએ હસીને કહ્યું : “હ્યો, આ શાક સમારો.”

મોટા મોટા તપેલા, મોટી મોટી પિસળની થાળીઓમાં દસપદ્દત નકશીદાર હાથાવાળા છરી લાઇને કુકુંબની આશ્રિત સ્ત્રીઓ ગમ્પા મારતી મારતી શાક સમારી રહી છે; ત્યારે તરફ સમારેલા શાકના, છોડા વગેરે કચરાના ઢગલા પડ્યા છે. એ સર્વની વચ્ચે કુમુદિની પણ એક જગ્યાએ ખેસી ગઇ. સામેના જરખામાંથી કુમુદની દૃષ્ટિ પાડોશમાં હોંલેલા એક જુના આમલીના ઝાડ પર પડી. એની ચંચળ પાંદડી-ઓમાં ચઢને સૂર્યના કિરણો ચૂરેચૂરા થઇને વિખરાઇ રહ્યાં છે.

મોતીની મા વચ્ચે કુમુદના મુખ ભણી જોતી જતી અને વિચાર કરતી : “જાહેન તે કંઈ કામ કરે છે કે એમની આંગળાઓની ગતિને આધારે એમનું મન કોંઇક તીર્થને રસ્તે ચાલ્યું જાય છે? એમે જોતાં લાગે છે કે જાણે એ એક રમણીય નાવડી છે. એના શરીરમાં પવન ભરાવા માંડ્યો છે, નાવ જાણે એ સ્પર્શમાં જ મગ્ન છે, અને એની બન્ને બાલુ જે પાણી અચકાઇ રહ્યું છે એનો એને ખ્યાલ જ નથી. ધરમાં બીજા જે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે એમને કુમુદ સાથે વાતચિત કરવાની ઇચ્છા છે, પણ એમને વાંત કરવાનો કોઇ માર્ગ જ જડતો નથી.

સ્વામાશુંદરીએ એક વાર કહ્યું : “...હું, સવારે વહેલા સ્નાન કરે છે તે કહેતાં કેમ નથી? ગરમ પાણી તૈયાર કરાવી શકાય. આમ તો શરદી થશે ને?”

કુમુદે કહ્યું : “મને ટેવ પડી ગઈ છે.”

વાતચિત આગળ ન વધી. કુમુદના મનમાં એ વખતે એક નીરવ જ/પની ધારા ચાલી રહી હતી.

પિતૈવ પુત્રસ્ય સર્વેવ સર્વયુ :

મિય : પ્રિયાવાર્હસિ દંવ સોદુમ્ ।

સાક સમારવાતું કામ પ્રેરે થયું. સ્ત્રીઓએ નડાવા માટે નીચેના આંગણમાં જોડને ધૂમ મચાવી દીધી.

મોતીની માને એકલી જોડને કુમુદે કહ્યું : “ભાઈનો તાર મળી ગયો.”

મોતીની માએ જરા આશ્ચર્યમાં પડીને કહ્યું : “ક્યારે મળ્યો ?”

કુમુદે કહ્યું : “કાલે રાત્રે.”

“રાત્રે ?”

“હા, મોડી રાત્રે. જિભણે પોતે આવીને મારા દાથમાં મૂક્યો.”

મોતીની માએ કહ્યું : “તો તો પત્ર પણ મળ્યો હશે ?”

“કયો પત્ર ?”

“તમારા ભાઈનો પત્ર.”

ગભરાઈને કુમુદ બોલી ઉઠી : “ના રે, મને નથી મળ્યો, ભાઈનો પત્ર આજ્યો છે ?”

મોતીની મા ચૂપ રહી.

કુમુદે એનો હાથ પકડીને ઉત્કંઠિત ભાવે કહ્યું: “ક્યાં છે ભાઈનો પત્ર ? મને લાવી આપો ને.”

મોતીની માએ સુપકાથી કહ્યું: “એ પત્ર મારાથી ન આપી શકાય, શેઠજીના જણારના ઓરડાના ટેબલનાં ખાનામાં મૂક્યો છે.”

“મારો પત્ર મને શા માટે નથી લાવી આપતા ?”

“એમને જો ખજાર પડી જાય કે એમનું ટેબલ કોઈએ ખોલ્યું છે તો પ્રત્યક્ષ થઈ જાય.”

કુમુદે જાણરાખે કહ્યું: “તો શું ભાઈનો પત્ર પણ હું ન વાંચી શકું ?”

“જેઠજી જ્યારે ઓફિસમાં જાય, ત્યારે એ પત્ર વાંચીને પાછો એમાં જ મૂકી દેશે.”

ક્રોધને એ રોકી ન શકી. મન ગરમ થઈ ગયું, બોલી: “પોતાનો પત્ર પણ શું ચોરીથી વાંચવો પડશે ?”

“કંઈ વસ્તુ પોતાની અને કંઈ પારકી, એનો નિર્ણય તો ધરમાલિક જ કરે છે.”

કુમુદ પોતાની પ્રતિજ્ઞા બૂલતી હતી, એટલામાં અંદરથી એનું મન આંગળી ઉઠાવીને બોલી ઉઠ્યું: “ચુસ્તો ન કરીશ.” ક્ષણભર માટે કુમુદે ચાંપેા મીચી લીધી. એના હોઠ કંપવા લાગ્યા: “પ્રિય: પિયાચાર્હસિ દેવ સોદુષ્.”

કુમુદે કહ્યું: “મારો પત્ર કોઈને ચોરવો હોય તો ભલે ચોરે. એને ચોરીને હું એનો જાણ્યો લેવા નથી માગતી.”

કહ્યા પછી કુમુદને ખજાર પડી કે એના મુખમાંથી જરા ટાંચુ વાત નીકળી ગઈ છે. સમજી ગઈ કે અંદર જે ક્રોધ છે, એ અજોયર

રીતે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. એને ઉખેડીને ફેંકી દેવો પડશે. એની સાથે એને લગ્ન છે પણ બધે વખતે એ ત્યાં મુઠી પહોંચી પણ શકતી નથી. ગુફાની અંદર એ એક કિલ્લો જનાવ્યા કરે છે, જાદારથી ત્યાં ઘૂસવાનો રસ્તો ક્યાં છે ? એટલા માટે પ્રેમની એવી ભરતી લાવવી જોઈએ, જે રૂઢને મુક્ત કરીને જાદુને વટાવી લઈ જાય. મનને ભૂલાવી દેવાનો એક ઉપાય એના હાથમાં હતો. એ છે સંગીત. પરંતુ આ ઘરમાં ઇસરાજ જાળવવામાં એને શરમ આવે માટે છે, અને ઇસરાજ સાથે લાવી પણ નથી. કુમુદ ગાઈ શકે છે, પણ એના કંઠમાં એટલું જોર નથી. ગાનની ધારાથી આકાશ ભરી દેવાની ઇચ્છા થઈ, અભિમાનનું ગાન જે ગાનમાં એ કંઠી શકે છે: “હું તો તમારા પોદારથી જ આવી છું, પાછા તમે ક્યાં સંતાઈ ગયા ? મેં તો એક પળની વાર પણ નથી કરી. ફરીથી આજે શા માટે મને સંશયમાં નાખી દીધી ?” આ બધી વાતો એ ખૂબ જોરથી મુક્ત કંઠે ગાન દ્વારા કહેવા માગે છે, અને ત્યારે જ એને એવા સ્વરે પ્રત્યુત્તર મળશે.

પ્રકરણ ચોત્રીસમું

ચિંતાના વટાવિયા

કુમુદિનીને નાસવાની માત્ર એક જ જગ્યા છે, ઘરની અગાસી. ત્યાં એ ચાલી ગઇ. દિવસ ચઢ્યો, તડકાથી આખી અગાસી ભરાઇ ગઇ. માત્ર દાદરની ભીંત પાસે જરા છાંય છે, ત્યાં જઇને એ બેસી ગઇ. એને એક ગીત યાદ આવ્યું, એની રાગિણી આશાવરી છે, એ ગીતની શરૂઆત છે “જાંસુરી હમારી રે—” પરંતુ બાકીનો ભાગ હિસ્તાદોનાં મુખમાં ખડીને વિકૃત બની ગયો છે, એનો અર્થ સમજીતો નથી. કુમુદે એ અપૂર્ણ અંશને પોતાના મનમાં ને મનમાં, નવા નવા તાનમાં ગાવા માંડ્યો. એ જરા જોટલી વાત અર્થોથી ભરાઇ ગઇ. એ વાક્ય જાણે કહી રહ્યું છે: “અરે મારી જાંસરી, તું આલાપોથી લખોલખ ભરાઇ કેમ નથી જતી? અંધકારને પાર કરીને, જ્યાં દાર બંધ છે, જ્યાં હજી ઉધ ઉડી નથી, ત્યાં પહોંચતી મ નથી.” “જાંસુરી હમારી રે, જાંસુરી હમારી રે.”

મોતીની માએ આવીને જ્યારે કહ્યું: “ચાલો બહેન, જગત ચાલો,” ત્યારે તો એ જરા જોટલી છાંય પણ લુપ્ત થઇ ગઇ હતી; પરંતુ કુમુદે મન આલાપથી ભરપૂર હતું. સંસારમાં એના ઉપર કાણે શો અન્યાય કર્યો છે, એ સર્વ એને માટે તુચ્છ બની ગયું હતું. એના પત્રના સંબંધમાં મધુસૂદનની જે છુટ્તા હતી, તેનાથી

એના મનમાં તીવ્ર અવરો ઉદ્ભવ થઈ ગઈ હતી, તે જાણે આ ઉકળાટભર્યા આકાશમાં એક પતંગની જેમ ફેલાઈ જાય વિલીન થઈ ગઈ. એવું કોઈભૂં ગૂંઝાળ અસીમ આકાશમાં વિલય પામી ગયું, પરંતુ પત્રમાં સાધવું જે સ્વેચ્છાએ છે, એને મેળવવા માટેનો એનો આગ્રહ દૂર નથી થતો.

આ ત્યક્તા એના મનમાંથી ક્રમે કરીને હડી નહિ. ખાધા પછી એનાથી ન રહેવાયું. મોતીની માને કહ્યું: “હું જાઉં છું, જલારના ઓરડામાં, જઈને પત્ર વાંચી આવું.”

મોતીની માએ કહ્યું: “હજી જરા થોભો, નોકરચાકર બપોરે જ્યારે જમવા જાય, ત્યારે જાવે.”

કુમુદે કહ્યું: “ના ના, એ તો જિલકુલ ઓરડા જેમ જવાનું, હું તો સૌની સામે જવા માગું છું, પછી જેના મનમાં જે આવે તે કરે.

મોતીની માએ કહ્યું: “તો ચાલો, હું પણ સાથે આવું છું.”

કુમુદે કહ્યું: “એ તો ઠંડીજ નહિ જાતે. તમે માત્ર જતાવી દો કે ક્યાંથી જવાનું છે.”

મોતીની માએ અંતઃપુરના ગૃહમાંથી જલારનો ઓરડો જતાવ્યો. કુમુદે જલાર ચાલી ગઈ. નોકરચાકર ચક્રિત સમ્રતે ઉભા થઈ ગયા અને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. કુમુદે ઓરડામાં જઈને ટંગલવું ખાતું ઉઘાડીને જોયું તો એમાંથી પત્ર નીકળ્યો. હાથમાં સમ્રતે જોયો. પાકિટ ઉઘાડેલું છે. છાતીમાં જાણે વંટોળિયો ચડ્યો, વેદના અસહ્ય થઈ પડી. જે ઘરમાં કુમુદે ઉછરી છે, ત્યાં તો આ પ્રકારના અપમાનની કલ્પના પણ થઈ શકે એમ નથી. એના આવેગની આ તીવ્ર પ્રતિજ્ઞાએ જ એને મૂકો મારી મારીને સચેત કરી દીધી છે. એ

બોલી ઉઠી: “પ્રિય: પ્રિયાચાર્હસિ દેવ સોહુમ્”-તો પણ તોફાન રોકાતું નથી. એટલે એણે વારંવાર બોલવા માંડ્યું. બહાર જે ચોક્કસ દાર પડાવાળો હતો, તે વહુરાણીને ઓદિસના ઓરડામાં આવી રીતે મંત્ર બોલતા જોઈને દમ થઈ ગયો. થોડીવાર સુધી મંત્ર બોલતાં બોલતાં કુમુદતું મન શાંત થઈ ગયું, એટલે પત્રને સામે મૂકીને ઠાથ બેઠીને શુપન્યૂથ બેસી રહી. પત્ર એ ચોરીથી નહિ વાંચે એ એની પ્રતિજ્ઞા છે.

એટલામાં મધુસૂદન આવી પહોંચ્યો, ચોંકાને થંભી જ ગયો: કુમુદે એના તરફ આંખ ઉઘી કરીને જોયું સુદા નહિ. એણે પાસે આવીને જોયું તો ટેબલ પર વિપ્રદાસનો પત્ર પડ્યો છે, પૂછ્યું: “તમે અહીં ક્યાંથી?”

કુમુદિનીએ શાંત દૃષ્ટિથી મધુસૂદનના મુખ બહુ જોયું. એની આંખોમાં શિકાયનનો ભાવ નહોતો. મધુસૂદને ફરીથી પૂછ્યું: “આ ઓરડામાં તમે કેમ આવ્યા?”

આ વ્યર્થ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કુમુદે વૂટતા સ્વરે કહ્યું: “મારા નામનો ભાઈનો પત્ર આવ્યો છે કે નહિ તે જોવા આવી હતી.”

મને પૂછ્યું કેમ નહિ? એ પ્રશ્નનો માર્ગ તો કાલે રાત્રે મધુસૂદનને પોતે જ બંધ કરી દીધો હતો, એટલે બોલ્યો: “આ પત્ર હું પોતે જ તમારી પાસે લાવવાનો હતો, એટલા માટે તમારે અહીં આવવાની કંઈ જરૂર નહોતી.”

કુમુદ થોડીવાર સુધી શાંત બેસી રહી, પછી મનને શાંત કરીને બોલી: “તમારી ઇચ્છા એવી છે કે આ પત્ર હું ન વાંચું, એટલે હું નહિ વાંચું. આ લ્યો, ફાડી નાંખું છું.” પણ હવેથી મને આવું કંઈ ન દેશો. આનાથી વધારે મોડું કંઈ મારે માટે બીજું નથી.”

આટલું બોલીને, મોઢા પર પાલવ ઢાંકીને દોડી અંદર ચાલી ગઈ.

આનાથી પહેલાં આને જાણે જાણે ખાધા પછી મધુસૂદનના મનમાં ઉત્થલપાથલ થઈ રહી હતી. એ આંદોલનને એ કોઈ રીતે રોકી શક્યો નહિ. કુમુદના જમી રહ્યા પછી એને બોલાવવાની એની ઇચ્છા હતી. આને એણે વાળ કપાવવા માટે ખૂબ ધ્યાન આપ્યું છે. આને સવારે જ એણે એક અંગ્રેજ દબ્બામની દુકાનમાં આ બધી તૈયારી કરી છે. માથામાં વિલાયતી સુગંધબર્ધુ તેલ મહેકતું હતું. આવી તૈયારી એણે જીવનમાં પહેલીવાર જ કરી હતી. સુગંધિત અને સુસન્નિત થઈને એ તૈયાર બેઠો હતો. આદિસનો વખત આને પીસતાણીસ મિનિટ ચૂકી ગયો હતો.

દાદરમાં કોઈનો પગરવ સાંભળીને મધુસૂદન ચોંકી ગયો. ટાંચની આસે બીજું કશું નહોતું એટલે એક જૂતું વર્તમાનપત્ર લઈને એણે એવી રીતે જોવા માંડ્યું, જાણે એ એક મહત્વનું જ આદિસનું કાર્ય હોય; એટલે સુધી કે ખિસ્સામાંથી એક લીલી પેન્સિલ કાઢીને એના પર બેએક નિશાન પાડ્યું કર્યાં.

એટલામાં શ્યામાસુંદરીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. બર્વા ચઢાવીને મધુસૂદને એના તરફ જોયું. શ્યામા બોલી : “તમે તો અહીં બેઠા છો, અને વહુરાણી તો તમને શોધ્યા કરે છે.”

“શોધ્યા કરે છે, ક્યાં ?”

“હમણાં તો હું જોઈને આવી. બહાર તમારા આદિસવાળા ઓરડામાં ગઈ છે. તે એમાં આટલા બધા નવાઈ શાના પામે છે ! એણે માન્યું હશે કે તમે ત્યાં હશો.”

ઝડપથી મધુસૂદન ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પાદ આ પત્રવાળી ઘટના બની.

શઢવાળી નાવડીની શઢ કાટી જતાં અકસ્માત જે દશા થાય છે એવી દશા આજે મધુસૂદનની થઈ. એ વખતે વાર કરવાનો મોકો નહોતો. તરત જ ઓફિસમાં ચાલ્યો ગયો. પરંતુ જાંઘાં કામોમાં અંદર ને અંદર એની અપૂર્ણ, તૂટીફૂટી ચિંતાની તીણી વેદના એને ઉચ્છ્રી ઉચ્છ્રીને પહોડવા લાગી. આ માનસિક ધરતીકંપમાં મન મૂકીને કામ કરવું એને માટે અસંભવિત બની ગયું. ઓફિસમાં ઠંઠી દીધું કે સખત માથું દુઃખે છે, અને કામ પૂરું થયા પહેલાં જ ઘેર પાછો આવ્યો.

પ્રકરણ પાંત્રીસમું

વરોળિયાનું તોફાન

આ બાળુ નવીન અને મોતીની મા સમજી ગયાં કે હવે તો ભોંત તૂટી ગઇ, નાસીને જીવ જગ્યાવવાનું હવે કોઇ ઠેકાણું નથી. મોતીની માએ કહ્યું: “અહીં જેવી મહેનતમજૂરી કરીને પેટ ભરું છું, તેવી રીતે મહેનતમજૂરીની કરીને સંસારમાં ગમે ત્યાં માંડું ગુજરાન કરી લઇશ. મને દુઃખ માત્ર એટલું જ છે કે મારા ચાલ્યા ગયા પછી જીજ્ઞાસી સંભાળ રાખનારું આ ઘરમાં કોઇ નહિ રહે.”

નવીને કહ્યું: “તો સાંભળ, મારી ય વાત સાંભળા હવે. મેં પણ અહીં બહુ સહન કર્યું છે; આ ઘરના અંગણથી હવે મને બિલકુલ અરુચિ થઇ ગઇ છે. હવે આ કોઇ રીતે સહન થાય એમ નથી. ભાઇને આવી વહુ મળી તો પણ એની કદર ન જાણી. એને સંભાળી ન શકેયા-આખો ખેલ જગાડી નાંખ્યો. સારી વસ્તુના ટૂંકાં-ઓથી જ દરિદ્રતા પોતાનું ઘર જનાવે છે.”

મોતીની મા બોલી: “એ વાતને સમજતાં હવે તમારા ભાઇને વહુ વાર નહિ લાગે, પણ હવે ટૂંકાં ફરી નહિ સધાય.”

નવીને કહ્યું: “લક્ષ્મણ જેવા દિવર થવાનું સુખાચ્ય મને પણ ન મળ્યું, એટલું મને દુઃખ રહી ગયું. ખેર, તું હવે સામાનસુખન બાંધીને

તૈયારી કરી રાખ, અહીં તો જેવો સમય આવે છે તેને પછી વાર નથી લાગતી.”

મોતીની મા ચાલી ગઈ. નવીનથી હવે રહેવાયું નહિ. ધીરે ધીરે એ પોતાની સાથીના આરગ્ન સુધી ગયો. જોયું તો કુસુદ પોતાના આરગ્નમાં જમીન પર એક સાદી પાથરીને પડી છે. જે પત્ર એણે ફાડીને ફેંકી દીધો છે, તેની વેદના એના મનમાંથી ડાઘ રીતે ફર નથી થતી.

નવીનને જોઈને ઝડપથી બેઠી થઈ ગઈ. નવીને કહ્યું : “ભાભી, ખગે લાગવા આવ્યો છું, તમારી ચરણારવ સેવા દો.”

ભાભીની સાથે નવીનની આ પહેલી જ વાતચિત છે.

કુસુદે કહ્યું : “આવો, આવો, બેસો.”

નવીને જમીનપર બેસીને કહ્યું : “તમારી સેવા કરીશ એ આનંદમાં મારું હૈયું નાચી ઉઠ્યું હતું; પણ નવીનના નસીબમાં એવું સૌભાગ્ય ક્યાંથી ? થોડા દિવસ માટે તમે મળ્યાં, તો ચ હું કેંઈ જ ન કરી શક્યો, એ અફસોસ મનમાં રહી ગયો.”

કુસુદે પૂછ્યું : “તમે ક્યાં જાવ છો તે ?”

નવીને કહ્યું : “બાઈ અમને દેશમાં જ મોકલી દેશે. કદાચ, હવે ફેરીથી તમને મળવાનો મોકો નહિ મળે, એટલે પ્રણામ કરીને વિદાય લેવા આવ્યો છું.” કહીને એણે પ્રણામ કર્યાં. એટલામાં મોતીની મા દોડીને આવી પહોંચી અને બોલી : “જલ્દી જાવ, મોટામાઈ તમને શાધે છે.”

નવીન તરત જ છડીને ચાલ્યો ગયો. મોતીની મા પણ એની સાથે જ ચાલી નીકળી.

ભાઈ સાહેબ ટેન્કની પાસે જણાવનાં જોરમાં બેઠા હતા. નવીન આવીને સામે ઉભો રહ્યો. બીજો વખતે આમ હવા રહેવામાં એના મુખ પર જે આશંકાનો ભાવ રહેતો હતો, તેનો અંત માત્ર આજ નહોતો.

મધુસૂત્રે પૂછ્યું: “ટેન્કમાં પત્ર છે એ વાત વહુરાણીને કોણે કહી?”

“મેં કહી હતી.”

“એકાએક તારી હિંમત કેમ વધી ગઈ?”

“મોટી વહુરાણીએ મને પૂછ્યું હતું કે, ભાઈનો પત્ર આવ્યો છે કે નહિ. અહીંના બધા પત્રો પહેલાં તમારી પાસે આવીને પછી અહીં ટેન્કમાં મૂકવામાં આવે છે, એટલે હું જોવા આવ્યો હતો.”

“મને પૂછવા સુધીની પણ સજ્જતી ન રહી?”

“એ ગભરાઈ રહ્યાં હતા, એટલે—”

“એટલે મારો હુકમ ઉઘાડી દીધો, એમ?”

“એ તો આ ધરનાં માલિક છે. હું શું જાણું કે એમનો હુકમ આ ધરમાં નહિ ચાલે? એ જે કહે, તે હું ન માનું એવી મારામાં શક્તિ નથી. એક બીજી વાત પણ કહી દઉં. એ કંઈ ધરના માલિક છે એટલું જ નહિ મારા પૂજ્ય પણ છે. એમની આજ્ઞા હું કંઈ એટલા ખાતર નથી માનતો કે હું એમનું જૂણ ખાઉં છું, પણ મારી એમના પર ભક્તિ છે, એટલે એમની આજ્ઞા શીરોધાર્ય ગણું છું.”

“નવીન, તને તો હું જયપણથી જોઉં છું. આ જુદી તારી

નથી. મને ખબર છે, બુદ્ધિ તને ક્યાંથી મળે છે. ખેર, ગમે તે હો, આજે વંખત થઈ ગયા છે, કાલે સવારની ગાડીએ તમારે લોકોને દેશ જવું પડશે.

“હા હા—” કહીને નવીન કંઈ જ કહ્યા વિના ચાલ્યો ગયો.

આટલા સંક્ષેપમાં “હા હા.” કહેવું મધુસૂદનને બિલકુલ ગમ્યું નહિ. નવીને રોવું કંઈવું જોઈતું હતું, જો કે તો પણ એનાથી કંઈ મધુસૂદનના સંકલ્પમાં કંઈ ફેર પડવાનો નહોતો. નવીનને ફરીથી ખોલાવીને કહ્યું : “ પગાર ચુકતે લંછ જાવ, હવેથી તમને અહીંથી ખર્ચ નહિ મળે.”

નવીને કહ્યું : “મને ખબર છે, દેશમાં મારા ભાગની જે જમીન છે, એમાં ખેતીવાડી કરીને હું મારું ગુજરાન કરી લઉંશ.”

આટલું કહીને, કાંઈ વાતની પ્રતિક્ષા કર્યા વિના એ ચાલ્યો ગયો.

મનુષ્યની પ્રકૃતિ અનેક વિરુદ્ધ ધાતુઓની જનેલી છે, એ વાતનું એક પ્રમાણ એ છે કે મધુસૂદનનો નવીન ઉપર ખૂબ ગાંઠ રહેલ છે. એના ખીજા બે ભાઈઓ રજાણપુરમાં જમીન જાગીરના કામમાં પડ્યા છે, મધુસૂદન ક્યારેય એમની ખબર નથી લેતો. પિતાના મૃત્યુ પછી મધુસૂદને નવીનને કલકત્તા લાવીને બણાબો ગણાબો અને પોતાની ખાસે રાખ્યો. ધરના કામમાં નવીન ખૂબ દક્ષ છે, એવું કારણ એ છે કે એ સાચો માણસ છે. ખીજું, વાતચિતમાં, વ્યવહારમાં, એ સૌનો પ્રિય છે. ધરમાં જ્યારે કંઈ લડાઈ ટટો થઈ જતો, તો નવીન એને ભારે સરળતાથી નીપટાવી લેતો. નવીનને જમી વાતોમાં હમના આવડે છે, અને પોતાના માણસો પ્રત્યે માત્ર ન્યાય જ નથી કરતો,

પણ એવો વ્યવહાર કરે છે કે જેનાથી દરેક આદમી એમ જ સમજે છે કે નવીનનો એના તરફ પક્ષપાત છે.

નવીનને મધુસૂદન હૃદયથી ચડાય છે, એ વાનતું એક પ્રમાણ એ પણ છે કે મોતીની માને મધુસૂદન સહન નથી કરી શકતો, જેના ઉપર એની મમતા છે, તેના ઉપર એનું એકલાનું આધિપત્ય હોવું જોઈએ. એટલા માટે મધુસૂદન કેવળ કલ્પના કર્યા કરે છે કે મોતીની મા નવીનને ફટકે છે, નાના માદા ઉપર એનો જ પત્રિક આધિકાર છે, તેમાં બહારની એક છોકરી આવીને વારંવાર બાધા નાંખ્યા કરે છે. નવીન પર મધુસૂદનનો જે વધારે પ્રેમ ન હોત તો ઘણા દિવસ પહેલાં મોતીની માને નિર્વાસન-દંડ મળી ગયો હોત.

મધુસૂદને વિચારું હતું કે, આટલું ધ્રમ પતાવીને એ એકવાર આદિ-સર્મા જન્મ આવશે, પણ કોઈ રીતે એના મનમાં એટલી તૈયારી ન આવી. કુમુદ જે પેલા પત્રને ફાડીને ચાલી ગયો, એ તરફીર એના મનમાં એટલી ઉડી જારી ગયો છે. એ એક આશ્ચર્યનું દ્રશ્ય હતું. આની તો એણે કલ્પના ય નહોતી કરી. એક વાર એણે પોતાના ઇમેશના સંદિગ્ધ સ્વભાવને કારણે સમજી લીધું હતું કે કુમુદે પત્ર તો જરૂર વાંચી લીધો હશે, પણ કુમુદના મુખ પર નિર્મળ સત્યની એવી દીપ્તિ છે કે વધારે અવિશ્વાસ કરવો મધુસૂદન માટે અસંભવિત છે.

કુમુદિની પર કડકાઈથી શાસન કરવાની શક્તિ મધુસૂદને જોત-જોતામાં ખોઈ દીધી છે. હવે તો એની પોતાની તરફ જે એની અપૂર્ણતાઓ છે તે એને દુઃખ દઈ રહી છે. એની ઉમર વધારે છે એ વાતને આજે એ જાણવા ચાહે છે પણ જાણતી નથી, એટલે સુધી કે એના વાળ ઘોળા થવા આવ્યા છે, તેને પણ એ છુપાવવા માગે છે. એનો વર્ણ કાળો છે, એ વિધાતાનો અન્યાય આજે વર્ષો

પછી એના મનમાં ખટકવા માંડ્યો છે. કુમુદનું મન વારંવાર પકડમાંથી નીકળી જાય છે, એવું કારણ છે મધુસૂદનમાં રૂપ યૌવનનો અભાવ; એમાં સંદેહ નથી. અહીં જ એ નિસ્તેજ 'દુર્ગળ' છે. એને એટલજીઓના ધરની છોકરી હતી, પણ એ વાતનો એને સ્વપ્નમાં ચ ખ્યાલ નહોતો એને આવી છોકરી ત્યાંથી મળશે; જેની સામે પહેલે વિધાતાએ એનો પરાજય નક્કી કરી રાખ્યો છે. સાથે સાથે મનમાં એટલું જોર પણ નથી કે એ એવું ક્ષી દે કે સામાન્ય એને મળી હોત તો ચ ઠીક ચાત કે એના ઉપર એ પોતાનું ચલાવી શકત.

મધુસૂદન માત્ર એક વિષયમાં ટકર લઇ શકે છે—ધનમાં. સવારે ઘેર ઝવેરી આગ્યો હતો. એની પાસે એણે ત્રણ વીંટી રાખી છે. એને જોવું છે કે એમાંથી કઇ કુમુદને પસંદ છે. એવો એની ડખીઓ ગળવામાં નાંખીને એ સવાના ઝોરડામાં ગયો. સૂદન કલ્પનામાં જ એક દ્રશ્ય જોવા લાગ્યો. માતો કે પહેલાં માણેકની ધોંટીની ડખી ઉઘાડી, કુમુદની લુખ્ણ દષ્ટિ ઉઘાડવા ગઇ. ત્યાર બાદ નીલમની: અને એની આંખો ફાટી ગઇ. પછી હીરા અને એની ઝાડુમૂલ્ય ઉઘાડવાથી એના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી મધુસૂદને રાજકીય ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: “તમને જે પસંદ હોય તે લે લ્યો. હીરાની વીંટી કુમુદે પસંદ કરી, ત્યારે એની લુખ્ણતાના ક્ષી સાહસને જોઇને મધુસૂદન ઠર્યો. એણે ત્રણે વીંટીઓ કુમુદની જ આંગળીઓમાં પહેરાવી દીધી, ત્યાર પછી જ રાત્રે શયનમંથક થવનિકા ઉડી.

મધુસૂદનનો આભિપ્રાય હતો કે, આજે રાત્રે ખાધાપીધા પછી એ આ વાત કરશે, પણ જપોરની દુર્ઘટનાને કારણે મધુસૂદનથી પછ

ન રહેવાયું. રાતની ભૂમિકા આજે બપોરે જ ભજવવા એ રાતન-
ગૃહમાં ગયો.

જઈને જોયું તો કુમુદ એક ટ્રંકમાં પોતાના કપડાંલતાં, ચીજવસ્તુ
સંભાળી સંભાળીને મૂકી રહી છે. આંજુઆંજુ વસ્તુઓ વિખરાયલી
પડી હતી.

“હે, આ શું? જવાની તૈયારી કરો છો?”

“હા.”

“ક્યા?”

“રજાપુર.”

“એટલે?”

“તમે તમારું ટેબલ જોલવાના દસર માટે દિયરજીને સગ્ન કરી
છો. એ સગ્ન ખરી રીતે મને થવી જોઈએ.”

“ના જશો” કહીને મનાવવા બેસી જવું મધુસૂદના સ્વભાવની
બિલકુલ વિરુદ્ધ વાત છે. એનું મન પહેલાંથી જ બોલી ઉઠ્યું: “જવા
દો, જોઈ તો ખરો કેટલા દિવસ રહે છે.” એકપણની પથ્થુ વાર
ક્યા વિના એ કુધવાઈને આલ્યો ગયો.

પ્રકરણ છત્રીસમું

ભયનું શાસન

મધુસૂદને બહારના ઝોરડામાં જઈને નવીનને બોલાવ્યો, અને કહ્યું: “વહુરાણીને તમે લોકોએ ભડકાવી દીધી છે.”

“ભાઈ સાહેબ, કાલે તો અમે લોકો જઈએ છીએ; હવે તો હું એમની સાથે વાતચિત પણ નહિ કરું, જસ. પણ હું એટલું સ્પષ્ટ કહી દઉં છું કે વહુરાણીને ભડકાવવા માટે ઘરમાં ખીજ કાઢતી જરૂર નથી, તમે એકલા જ જસ છો. અમે જો અહીં હોત તો થોડી શાંતિ રાખી શકત, પણ તમારાથી એ સહન ન થયું.”

મધુસૂદને ગરજીને કહ્યું: “જસ, હવે વધારે ઘડપણ ન બતાવ. રજબપુર જવાની વાત તમે લોકોએ જ એના મનમાં ભરી છે.”

“આનો તો હું વિચાર પણ કરી શકતો નથી, શીખવવાની વાત તો દૂર રહી.”

“જો, આ વાત ઉપર તમે એને નયવી તો તમારી વાત તમે જાણ્યા, સાફ કહી દઉં છું.”

“ભાઈસાહેબ, તમે આ બધી વાતો કોને સંભળાવો છો ? જ્યાં કહેવાથી કંઈ પરીણામ આવે ત્યાં જઈને કહો.”

“તમે લોકોએ કંઈ જ કહ્યું નથી ?”

“સોગંદ ખાઈને કહું છું - કહ્યના પણ નથી કરી.”

“મોટી વહુ જો છજ કરીને હક પકડશે તો તમે શું કરશો ?”

“તમને ખોલાવીશ. તમારી પાસે ચોપદારો, ચોટીદારો અને જરકંદાલો છે. તમે એમને રોકી શકો છો ! પછી તમારા શત્રુપક્ષના લોકો આ યુદ્ધના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં છપાવે તો મોતીની ગ્ર ખર સંદેહ ન કરશો.”

મધુસૂદને ફરીથી એને ધમકાવીને કહ્યું : “નૃપ રહે ! વહુરાણીને રજાપુર જવું હોય તો જાય, હું રોકી શકું એમ નથી.”

“અમે લોકો એમને ખવડાવીશું ક્યાંથી ?”

“તારી વહુના ઘરેણાં વેચીને. જા જા, અહીંથી નીકળ મારા ઘરમાંથી !”

નવીન નીકળી ગયો. મધુસૂદન ઓ-ડિ-કમોનની પટ્ટી માથે બાંધી ને એકવાર ફરીથી ઓફિસમાં જવાના સંકલ્પને શ્રદ્ધ કરવા લાગ્યો.

નવીનને મોઢેથી મોતીની માએ જ્યારે બધી વાતો સાંભળી, એટલે એ તો તરત કુમુદના ઓરડામાં દોડી. જોયું તો એ હજી સુધી પોતાના કપડાંલત્તાની બવસ્થા કરે છે. ખોલી : “આ શું કરો છો, વહુરાણી ?”

“તમારી સાથે આવવાની છું.”

“તમને લઈ જવાનું સામર્થ્ય અમારામાં ક્યાંથી આવ્યું ?”

“કેમ ?”

“જેણી પછી તો અમારું મોઢું ય નહિ જુએ.”

“તો મારું ય નહિ જુએ.”

“ખેર, એ તો ઠીક પણ અમે તો ગરીબ છીએ.”

“હું પણ કંઈ જોઈ ગરીબ નથી. મારો સમાસ થઈ જશે.”

“લોકો પછી તો જોઈની ઠાંસી કરશે.”

“એમાં શું? મારે માટે તમે સળ સહન કરો એ હું કાંઈ રીતે સહન કરી શકું એમ નથી.”

“પણ જી, તમારે માટે કેમ? આ તો અમારા જ પાપની સજા છે.”

“તમે લોકોએ શું પાપ કર્યું?”

“અમે તો તમને ખબર આપ્યા.”

“હું જો ખબર જાણવા ઇચ્છું અને તમે કહો, એમાં તમારો શો અપરાધ?”

“માલિકની આજ્ઞા વિના કહેવું એ અપરાધ છે.”

“ઠીક છે, તો અપરાધ તમે ય કર્યો છે અને મેં પણ કર્યો છે. બન્ને સાથે ક્ષણ ભોગવીશું.”

“ઠીક છે, હું કહેવડાવી દઉં છું, તમારે માટે પાલખી આવશે; જેણી તો કહે છે કે તમને રોકી શકાય એમ નથી. લાવો, હું તમારી વસ્તુઓ ગોઠવી દઉં. તમે તો પરસેવામાં રેળાએ થઈ ગયાં છો.”

બન્ને વ્યવસ્થામાં પરોવાઈ ગઈ.

એટલામાં બહાર કોઈના જોડનો ચમચમ અવાજ સંભળાયો. મોતીની મા દોડીને ચાલી ગઈ.

મધુસૂત્રે ઝોરડામાં ઘૂસતાં જ કહ્યું: “વહુરાણી, તમે નહિ જઈ રહો.”

“કેમ નહિ જઈ શકું?”

“એટલા માટે કે મારો હુકમ છે.”

“જે તો નહિ જાઉં. ખીન્ને શું હુકમ છે, બતાવો.”

“સમાન ગોઠવવો બધ કરી દો.”

“ચાલો, બધ કરી દીધો.” કહીને કુમુદ ઝોરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ. મધુસૂત્રે કહ્યું: “સાંભળો, સાંભળો.”

તરતજ કુમુદે પાછા આવીને કહ્યું: “શું કહો છો, બોલો.”

વિશેષ કંઈ કહેવાનું નહોતું. તો પણ વિચાર કરીને બોલ્યો: “તમારે મટે હું વીંટી લાવ્યો છું.”

“મારે જો વીંટી જોઈતી હતી તે પહેરવાની તો તમે મનાઈ કરી છે. હવે મરે ખીજની વર નથી.”

“એક વખતે નજરે તો જોઈ લ્યો.”

મધુસૂત્રે એક એક ઝખી ખોલીને બતાવી. કુમુદ પોતાને ધ્રુષ્ણે કંઈ ન બોલી.

“ઐરંથી તમને પસંદ હોય તે તમે પહેરી શકો છો.”

“તમેજેને માટે આજા કરશો તે પહેરી લઉં.”

“માં ખ્યાલ છે કે ત્રણ ત્રણ આંગળીએ દીપશે.”

“હુકમ કરો, ત્રણે પહેરી લાઇશ.”

“હું પહેરાવી આપું ?”

“હો, પહેરાવો.”

મધુસૂદને પહેરાવી દીધી. કુમુદે કહ્યું: “બીજો કંઈ હુકમ છે ?”

“વહુરાણી, નમે શા માટે ગુસ્સો કરો છો ?”

“હું જરાય ગુસ્સો નથી કરતી.” કહીને કુમુદ ફરી બહાર ચાલી ગઇ.

મધુસૂદન ચંચળ બનીને કહેવા લાગ્યો: “અરે અરે, તવ છો ક્યાં ? સાંભળો તો ખરાં ?”

કુમુદ તરત પાછી આવી, બોલી: “બોલો શું કહો ?”

સમજાયું નહિ કે શું કહેવું. મધુસૂદનનું મોઢું લાલ હ ગયું. પોતાની બાતને ધિક્કારીને બોલ્યો: “ભલે ભલ.”

ગુસ્સામાં બોલ્યો: “લાવો, વીંટીઓ કાઢી આપો.”

કુમુદે ત્રણે વીંટીઓ કાઢીને દ્રીપોષ પર મૂકી દીધી.

મધુસૂદને કહ્યું: “ભાઓ, ચાલ્યાં ભલ.”

કુમુદ તરત જ ચાલી ગઇ.

આ વખતે મધુસૂદને ઘડ પ્રતિજ્ઞા કરી કે એ પ્રોહિસમાં જશે ન. એ વખતે કામનો વખત લગભગ વીતી ગયો હો. અંગ્રેજ કર્મચારીઓ બધા ટેનીસ રમવા ચાલ્યા ગયા હતા. મોટા રોકુનોતું લશ્કર ઉડવાની તૈયારી કરતું હતું. એ જ વખતે મધુસૂદન પ્રોહિસમાં પહોંચ્યો અને કામમાં લાગી ગયો. છ વાગી ગયા, સ વાગી ગયા આઠ વાગવાની તૈયારી છે. ઉવે એ રજીસ્ટર બંધ કરીને યથો.

“હુકમ કરો, ત્રણે પહેરી લાઠશ.”

“હું પહેરાવી આપું ? ”

“હો, પહેરાવો.”

મધુસૂદને પહેરાવી દીધી. કુમુદે કહ્યું: “ખીજો કંઈ હુકમ ? ”

“વહુરાણી, તમે શા માટે ગુસ્સો કરો છો ? ”

“હું જરા મ ગુસ્સો નથી કરતી.” કહીને કુમુદ ફરી બહાર ચાલી ગઈ.

મધુસૂદન અંચળ બનીને કહેવા લાગ્યો: “અરે અરે, તવ છે ક્યાં ? સાંભળો તો ખરાં ? ”

કુમુદ તરત પાછી આવી, બોલી: “બોલો શું કહે ? ”

સમગ્રધું નહિ કે શું કહેવું. મધુસૂદનનું મોઢું લાલ પ ગયું. પોતાની બનને ધિક્કારીને બોલ્યા: “ભલે ભવ.”

ગુસ્સામાં બોલ્યો: “લાવો, વીંટીઓ કાઢી આપો.”

કુમુદે ત્રણે વીંટીઓ કાઢીને દ્રીપોષ પર મૂકી દીધી.

મધુસૂદને કડકાઈથી કહ્યું: “ભઓ, ચાલ્યાં ભવ.”

કુમુદ તરત જ ચાલી ગઈ.

આ વખતે મધુસૂદને દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા ફરી કે એ દિસમાં જશે ન. એ વખતે કામનો વખત લગભગ વીતી ગયો હતો. અંગેન કર્મચારીઓ બધા ટેનીસ રમવા ચાલ્યા ગયા હતા. મોટા રકુતોડું લશ્કર ઉઠવાની તૈયારી કરતું હતું. એ જ વખતે મધુસૂદન દિસમાં પહોંચ્યો અને કામમાં લાગી ગયો. છ વાગી ગયા, સ વાગી ગયા. આઠ વાગવાની તૈયારી છે. હવે એ રજીસ્ટર બંધ કરીને યાયો.

પ્રકરણ સાડત્રીસમું

આજ્ઞા અને ઇચ્છા

આજ સુધી મધુસૂદનની જીવનયાત્રાનું સાતત્ય તૂટ્યું નહોતું. દર-રોજની પ્રત્યેક ક્ષણ નિશ્ચિત નિયમથી વાંધાયેલી હતી. આજે અકસ્માત, એક અનિશ્ચિત વસ્તુએ આવીને વાંધી ગરગડ મચાવી દીધી. આજે ઓદિસથી ઘર ભણી જાય છે. આજની રાત કેવી રીતે વીતશે એ જિલકુલ અનિશ્ચિત છે. મધુસૂદન ડરતાં ડરતાં ઘેર આવ્યો. ધીમે ધીમે બોજન કર્યું. જમીને તરત જ રાત્રીનૃસિંહમાં જવાની ટિંમત ન થઈ. પહેલાં થોડીવાર એણે દક્ષિણ તરફના છતમાં આંટા માર્યા કર્યાં. જ્યારે સૂતાનો સમય થયો—નવ વાગ્યા—ત્યારે અંદર ગયો. આજે એની હૃદ પ્રતિજ્ઞા હતી—જરાજર સમયે પદ્મંગ પર જઈને સૂઈ, કોઈ રીતે એમાં અનિયમિતતા નહિ થાય. સૂતા ઓરડામાં જઈને એકદમ રમખાંડ ઓઢીને પદ્મંગ પર પડ્યો, પણ ઉંઘ ન આવી. જેમ જેમ રાત વીતવા માંડી, તેમ તેમ અંદરનો ઉપવાસી જીવ અધકારમાં ધીરેધીરે જહાર નીકળવા લાગ્યો. ત્યારે એનો પીછો પકડનાર કોઈ નહોતું. પહેરેગીરો જાધા ચાક્ર્યા હાર્યા પડ્યા હતા.

ઘડીઆળમાં એક વાગ્યો, પણ આંખોમાં જરા ય ઉંઘ નહોતી. હવે એનાથી ન રહેવાયું, પથારીમાં બેસીને એણે વિચારવા માંડ્યું—કુમુદ અત્યારે ક્યાં હશે ? જાંકુ ફરસને તો કંઈક દુકમ

ચાલાકી નહિ કરે, પણ હું જે કંઈ જોઉં છું તેનાથી મને નિદ્રા નથી આવતી. અમે કંઈ આજના અહીં નથી, ફેરલા દિવસોનો સંબંધ છે. અમારાથી શી રીતે સહુ જાય ?” કહીને સ્થામા અંદર ચાલી ગઇ.

મધુસૂદન થોડીવાર ઉભો રહ્યો, અને પછી બહારની બાજુ ચાલ્યો ગયો. આગળ ચાલતાં ચોક્કસ સામે મળ્યો, એ વખતે એ પહેરો ભરતો હતો. કાયદો અને શિસ્તની એવી કડક જાળ એણે પાયરી રાખી છે કે પોતાના ઘરમાં પણ એ ચૂપચાપ ફરી શકતો નથી. ચારે બાજુ સતર્ક-દૃષ્ટિનો વ્યૂહ છે. રાજ બહાર અડધી રાત્રે શયનગૃહમાંથી અધારામાં જ ઉઠાડે પગે બહાર ચાલ્યા આવે એ તદ્દન અપૂર્વ વાત છે. પહેલાં તો બ્યારે દૂરથી એ જાળખી શક્યો નહિ ત્યારે બોલી ઉઠ્યો: “ઠાણ છે ?” પણ પાસે આવીને જોયું તો રાજ સાહેબ ! દાંત નીચે જીભ દળાવીને લાંબી સલામ કરીને બોલ્યો: “હુકમ, હજુર ?”

મધુસૂદને કહ્યું: “જોયા આવ્યો છું કે બહોળસ્ત કેવો છે.” અને મધુસૂદનને માટે આ વાત કંઈ અસંગત પણ નહોતી.

ત્યાર બાદ દીવાનખાનામાં જઈને જોયું તો એ જ વાત, જે એણે ધારી હતી-નવીન બેઠકની ગાદી ઉપર જ સુઈ રહ્યો છે.

મધુસૂદને ઓરડામાંનો વ્યાસનો દીવો કર્ષો, પણ નવીનની ઉંઘ ન હતી. પછી એને હાથ પકડીને હલાવ્યો, ત્યારે એ જાગૃતિને જાગી ઉઠ્યો. મધુસૂદને કોઈ પણ પ્રકારની ફેશિયન લીધા વિના જ કહ્યું: “જા, હમણાં જ જઈને વહુરાણાને કહે કે હું ઉપર બોલાવું છું.” એટલું કહીને એ જ વખતે એ ઉપર ચાલ્યો ગયો.

થોડીવારમાં જ કુમુદિનીએ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. મધુસૂદને એના મુખે બહુ જોયું. મામૂલી એક લાલ કોરની સાડી પહેરી હતી.

હતો એટલે ફરાસખાનામાં તાણુ દેવામાં આવ્યું છે. અગાસી પર ફરી આવ્યો, ત્યાં કોઇ નહોતું. પગના બેડા કાઢી નાંખીને નીચેના છત્તમાંથી ધીરેધીરે જવા લાગ્યો. જ્યારે એ મોતીની માના એરડા આગળ પહોંચ્યો ત્યારે એના કાનમાં કંઈક અવાજ સંભળાયો. શક્ય છે, કાલે જવાનાં છે, એઓ પતિ પત્ની કંઈક ગુફતેગો કરતા હોય. બહાર ચૂપચાપ કાન ધરીને ઉભો રહ્યો. બે જણ ગણગણીને વાતચિત કરી રહ્યા છે. વાત સંભળાતી નથી, પણ એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે બન્ને સ્ત્રીઓનો અવાજ છે. ત્યારે તો વિચ્છેદની પૂર્વરાત્રે મોતીની મા સાથે કુમુદીની જ વાતચિત થઈ રહી છે. ક્રોધ, ક્ષોભથી ઇચ્છા થઈ કે લાત મારી, બારણું ઉઘાડી એક દુર્ઘટના કરી દે, પણ ત્યારે નવીન ક્યાં ગયો ? જરૂર બહાર ઈશે.

અંતઃપુરમાંથી બહાર જવા માટેનો રસ્તો જરા સાંકડો છે. ત્યાં એક દીવો બળે છે. ત્યાં આવતાં જ મધુસૂદને બેચું કે લાલ દુશાલો ઓઢીને સ્થામા ઉભો છે. એની સામે લગ્નિજાત થઈ મધુસૂદન ગુસ્સાથી ભરાઈ ગયો. બોલ્યો: “શું કરો છો, આટલી રાત્રે ? ”

સ્થામાએ કહ્યું: “સૂઈ રહી હતી, બહાર પગરવ સાંભળીને ખીધી. કદાચ કોઈ—”

મધુસૂદને ગરજીને કહ્યું: “તમે ઠમણાં ઠમણાં બહુ માથે ચઢ્યા છો. મારી સાથે ચાલાકી ન કરશો. જાવ જઈને સૂઈ જાવ.

સ્થામાસુંદરી થોડા દિવસથી પોતાના સાદસના ક્ષેત્રને વધારતી જતી હતી. આજે એ સમગ્ર ગામ કે કસમથે અને અસ્થાને પગ પડ્યો છે. અત્યંત કઠણ મોઢું કરીને એણે એકવાર મધુસૂદન ભણી બેચું, અને તરત જ મોઢું ફેરવીને પાલવથી આંખો લૂછી. ચાલ્યા જવા માટે પગલું ભરતાં જ એણે પાછળ મોઢું ફેરવીને કહ્યું: દિયરજી,

ચાલાકી નહિ કરે, પણ હું જે કંઈ જોઉં છું તેનાથી મને નિદ્રા નથી આવતી. અમે કંઈ આજ્ઞા આપી નથી, ફેટલા દિવસોનો સંબંધ છે. અમારાથી શી રીતે સહું જાય ?” કહીને સ્થામા અંદર ચાલી ગઈ.

મધુસૂદન થોડીવાર ઉભો રહ્યો, અને પછી જાહારની બાજુ ચાલ્યો ગયો. આજળ ચાલતાં ચોક્કસ સારો મળ્યો, એ વખતે એ પહેરો ભરતો હતો. કાયદો અને શિસ્તની એવી કડક જાળ એણે પાયરી રાખી છે કે પોતાના ઘરમાં પણ એ ચૂપચાપ ફરી શકતો નથી. ચારે બાજુ સનક-દષ્ટિનો વ્યૂહ છે. રાજ જાહાર અડધી રાત્રે શયનગૃહમાંથી અધારામાં જ ઉઠાડે પગે જાહાર ચાલ્યા આવે એ તદ્દન અપૂર્વ વાત છે. પહેલાં તો જ્યારે દૂરથી એ જાળખી શક્યો નહિ ત્યારે બોલી ઉઠ્યો: “ઠાણુ છે?” પણ પાસે આવીને જોયું તો રાજ સાહેબ! દાંત નીચે જીભ દળાવીને લાંબી સલામ કરીને બોલ્યો: “હુકમ, હજુર?”

મધુસૂદને કહ્યું: “જોવા આવ્યો છું કે જલ્દિયસ્ત કેવો છે.” અને મધુસૂદનને માટે આ વાત કંઈ અસંગત પણ નહોતી.

ત્યાર બાદ દીવાનખાનામાં જઈને જોયું તો એ જ વાત, જે એણે ધારી હતી-નવીન બેઠકની ગાદી ઉપર જ સુષ રહ્યો છે.

મધુસૂદને ઓરડામાંતો બાસનો દીવો કર્યો, પણ નવીનની ઉઘ ન હતી. પછી એને હાથ પકડીને હલાવ્યો, ત્યારે એ ઝૂંકીને જાગી ઉઠ્યો. મધુસૂદને કોઈ પણ પ્રકારની ફેરીયત લીધા વિના જ કહ્યું: “જા, ઠમણાં જ જઈને વહુરાણાને કહે કે હું ઉપર બોલાવું છું.” એટલું કહીને એ જ વખતે એ ઉપર ચાલ્યો ગયો.

થોડીવારમાં જ કુમુદિનીએ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. મધુસૂદને એના મુખ ભણી જોયું. મામૂલી એક લાલ કોરની સાડી પહેરી હતી.

માથે સાડીનો પાલવ જરા આગળ ખેંચ્યો હતો. આ નિર્જન ઘરના મંદ પ્રકાશમાં આ કેવો સુંદર આવિર્ભાવ ! કુમુદિની ચોરડાની એક બાજુએ મૂકેલા સોફા પર બેસી ગઈ.

મધુસૂદન ઝડપથી એના પગની પાસે બેસી ગયો. કુમુદિની સંકોચની મારી ત્યાંથી ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી ત્યાં મધુસૂદને એનો હાથ પકડીને પાછી બેસાડી દીધી, કહ્યું : “ ઉડશો નહિ, સાંભળો, મારી વાત સાંભળો. મને માફ કરો, મેં કશું કર્યો છે.”

જેની આશા નહોતી એવા મધુસૂદનના આ વિનયભાવને જોઈને કુમુદ દંગ થઈ ગઈ. મધુસૂદને ફરીથી કહ્યું : “ નવીન અને મોતીની માને હું રત્નપુર જવાની મનાઈ કરું છું. એ લોકો અહીં જ તમારી સેવામાં રહેશે.”

કુમુદ શું કહે, કંઈ વિચારી જ શકી નહિ. મધુસૂદને વિચાર્યું. મારું માન જોઈને હું વહુરાણીનું માનભંગ કરીશ. હાથ પકડીને વિનંતિપૂર્વક બોલ્યો, “હું હમણાં જ આવું છું, તમે ચાલ્યા તો નહિ જવ ને?”

કુમુદે કહ્યું : “ નહિ જાઉં.”

મધુસૂદન નીચે ચાલ્યો ગયો. મધુસૂદન જ્યારે ક્ષુદ્ર થતે છે, કઠોર થતે છે, તો એ અવસ્થા કુમુદને માટે એટલી કઠિન નથી હોતી. પરંતુ આજે - આ એની નમ્રતા, એનું આ પ્રકારે નાના થતી જતું, એને માટે કુમુદ શું કરે એ એની સમજણમાં ન આવ્યું. હૃદયના જે દાનને લઈને એ આવી હતી, એ તો સ્ખલિત થઈને પડી ગયું. હવે એને ધૂળમાંથી પાછું લઈને કામમાં શી રીતે લઈ શકાય ? ફરીથી એણે પોતાના દેવતાને યાદ કર્યા. “પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોહુમ.”

એટલામાં નવીન અને મોતીની માને સાથે લઈને મધુસૂદન આવી પહોંચ્યો. બન્નેને એણે બંણે કુમુદને ચરણે ધરી દીધાં. સંબોધીને કહ્યું: “કાલે તમને રજાપુર જવાનું કહ્યું હતું, પણ હવે જવાની જરૂર નથી. કાલથી તમે વહુરાણીની સેવાયાકરીમાં જ રહો.”

સાંભળીને બન્ને દગ થઈ ગયા. પહેલાં તો એમને આવા કોઈ હુકમની ઉમેદ નહોતી. તેમાં બસ રાતોરાત જગ્યાડીને આ આજ્ઞા ! આમાં શું કહેવાય !

મધુસૂદનનું ધૈર્ય રોક્યું રોકાતું નહોતું. એ આજે જ, રાત્રે કુમુદનું મન પલટાવવાના પ્રયોગ-ઉપાય કરવામાં કૃપણતા કે સંકોચ ન કરી શક્યો. આ રીતે પોતાના સ્વમાનનો ભંગ એણે જીવનમાં ક્યારેય કર્યો નહોતો. એને જે કંઈ જોઈતું હતું, તે મેળવવા માટે એણે પોતાની સમજણ પ્રમાણે સર્વથી મોટું દુઃસાધ્ય મૂલ્ય આપી દીધું. પોતાની ભાષામાં એણે કુમુદને સમજાવી દીધું કે તમારી સમક્ષ હું કોઈ પણ સંકોચ વિના પરાજય સ્વીકારી લઉં છું.

હવે કુમુદના મનમાં ભારે સંકોચ થયો. એ વિચારવા લાગી. આ વસ્તુને એ શી રીતે અપનાવે ? આના બદલામાં એ શું આપી શકે છે ? જ્યારે જીવનમાં બહારથી બાધા આવે છે ત્યારે લડવા માટે જોર મળે છે, ત્યારે સ્વયં અંતરદેવ સહાય કરે છે. અકસ્માત એ બહારનો વિરોધ રોકાઈ જતાં મુદ્દ થઈ જાય છે, પરંતુ રાધિ નથી થતી. ત્યારે પોતાના અંતરમાંથી પ્રતિકૂલતા નીકળી પડે છે. કુમુદિનીને એકાએક એવું લાગ્યું કે મધુસૂદન જ્યારે ઉદ્ધત હતો, ત્યારે એની સાથે વ્યવહાર કરવો-અપ્રિય પણ-એને માટે જરૂર સહન હતું, પરંતુ મધુસૂદન જ્યારે નમ્ર બને છે, ત્યારે એની સાથે વ્યવહાર કરવો કુમુદ માટે વિકટ બની જાય છે. પછી તો એના કુશ્મ્બ અભિમાનની

ઝોટનો પાર નથી રહેતો. એનો વેલો ફરાસખાનાની ઝોરડીનો આશ્રય હડી જાય છે, પછી દેવતાની સામે હાથ જોડવાનો કંઈ અર્થ જ રહેતો નથી.

મોતીની માને કોઈ પણ જાણને કુમુદ રોકી શકત તો એ જમી જાત. પરંતુ નવીન ચાલ્યો ગયો, હતપ્રુદ્ધિ મોતીની મા પણ એની પાછળ ગુપચૂપ ચાલી ગઈ. બારણા પાસે પહોંચીને એણે એક વાર તીરછી દૃષ્ટિએ કુમુદ ભણી જોયું, અને પછી ચાલી ગઈ. પતિની પ્રસન્નતાના પંજમાંથી આ યુવતીને હવે કાણ જમાવે?

મધુસૂદને કહ્યું, "રાણી, કપડાં બદલીને નહિ સુઓ હવે!"

કુમુદે ધીરથી હડીને પાસેના સ્નાનાગારમાં જઈને તરત જ અંદરથી બારણું બંધ કરી લીધું—મુક્તિની મુદત, જેટલી થઈ શકે એટલી એ વધારી લેવા પ્રયત્ન છે. એ ઝોરડીમાં ભીંતની પાસે એક બાજુ પડ્યો હતો, તેના પર બેસી ગઈ. એનો વ્યાકૂળ દેહ જાણે પોતાની અંદર પોતાને માટે ઝોટ શોધવા લાગ્યો. મધુસૂદન વચ્ચે વચ્ચે ધડીઆળ તરફ જુએ છે અને ટિસાગ લગાવે છે કે કપડાં બદલવા માટે વધારેમાં વધારે ફેટલો સમય જોઈએ. દરમિયાન અરિ-સામાં એણે પોતાનું મુખ જોયું, માથાની બરાબર વચ્ચે ફેટલાક કડક વાળ નાહકના ટટાર ઉભા છે તેની ઉપર વ્યર્થ બરા ફેરવ્યું અને કપડાં પર લવડરનો છંટકાવ કર્યો.

પંદર મિનિટ થઈ ગઈ; કપડાં બદલવા માટે આટલો વખત જાસ છે. મધુસૂદને ધીરથી બારણું પાસે જઈને કાન માંડ્યા, અંદર હાલવા ચાલવાનો જરાય અવાજ નહોતો. મનમાં વિચાર્યું કે કદાચિત્ વાળ સમારતી હશે, એમાં જ મગગૂલ થઈ ગઈ હશે. સ્ત્રીઓને શૂંગાર જણ પ્રિય હોય છે એ વાત મધુસૂદન જાણતો હતો એટલે એને આટલી ધીરજ

રાખવી પડી. અડધો કલાક થઈ ગયો-મધુસૂદને ફરીથી એકવાર પ્યારણાં પાસે ઠાન માંડ્યા, કંઈ અવાજ જ નથી. આવીને નેતરની ખુરશી પર બેસી ગયો. પલંગની સામે એક વિલાયતી તસવીર લટકતી હતી, એની સામે તાકી રહ્યો. થોડીવાર પછી જડપથી ઉઠીને બંધ પ્યારણાં પાસે આવીને બોલ્યો: “રાણી, હજી શુંગાર પૂરો નથી થયો?”

થોડીવારમાં જ પ્યારણાં ધીરથી ઉઠી ગયાં. કુમુદિની બહાર આવી. જાણે એના ઉપર સ્વપ્ને સ્વારી કરી છે. જે કપડાં પહેરેલાં હતાં તે જ છે; આ કંઈ સવાનો પહેરવેશ નથી. શરીર પર આખી બાંધેલો ખાખી રંગનો સર્જનો કળજે છે, એના પર લાલ કિનારીનો એક દુશાસો છે, અને એનો પાલવ ઠેક કપાળ સુધી પહોંચે છે. પ્યારણાંની એક બાજુએ હાથ મૂકીને કાણુ જાણે કંઈ મુશ્કેલીમાં ઉભી રહી ગઈ-એક વિચિત્ર તસવીરની જેમ! ગોળમટાળ ગોરા હાથોમાં મગરમુખવાળાં જૂની ઢગનાં સોનેરી કડાં છે, કદાચિત્ પ્રાચીન સમયમાં એની માતા એ પહેરતી હશે. આ મોટા ભારે કડાંઓએ એના સુકુમાર હાથને ઔર્ધ્વતું જે સન્માન આપ્યું છે, એ એને માટે એટલું સ્વાભાવિક છે કે એ અલંકાર એના શરીર પર જરાય આડંબાર નથી બતાવતા. મધુસૂદને જાણે એને ફરીથી નવે સ્વરૂપે જોઈ. એના મહિમાથી એ ફરીને વિસ્મિત થયો. મધુસૂદનથી શુભાન કર્યા વિના ન રહેવાયું કે આ ચિરાર્જિત સંપૂર્ણ સંપદાએ કેટલા દિવસો પછી આટલી શોભા ધારણ કરી છે. મધુસૂદનની એવી ટેવ છે કે જે લોકો સાથે એને હંમેશાનો સંપર્ક-બંધન હોય છે, લગભગ એ સર્વના કરતાં પોતે પોતાને ધન-ગૌરવમાં ચઢીઆતો માને છે. આજે ગ્યાસના દીવાની રોશનીમાં પ્યારણાં પાસે જે ધ્રુવતી ઉભી છે, એને જોઈને મધુસૂદનને એમ લાગ્યું કે જાણે એની પાસે પૂરતું ધન નથી, લાગ્યું કે જો પોતે રાજા-ચક્રવર્તિ સમ્રાટ હોત

તો જ આ ઘરમાં કુમુદ શોભત. જાણે એ પ્રત્યક્ષ જોવા લાગ્યો કે એનો સ્વભાવ જન્મથી જ કોઈ વિશુદ્ધ વંશ-મર્યાદાથી પોષાયો છે, એટલે જાણે એ પોતાના જન્મ પહેલાં કેટલાય સમયથી પોતાના અધિકારવડે અહીં ઉભી છે. ત્યાં જાહેરથી કોઈ જોવો તેવો માથુસ પ્રવેશ જ કરી શકે એમ નથી, ત્યાં તો પોતાનું સ્વાભાવિક સત્ત્વ લઈને વિપ્રદાસ જ ધિરાણ શકશે. -એ પણ કુમુદની જેમ એક આત્મ-વિસ્મૃત સહજ ગૌરવથી સર્વદા ઘેરાયલા છે.

મધુસૂદનથી આ જ વાત કોઈ રીતે સહન નથી થતી. વિપ્રદાસનાં લેશમાત્ર ઉદ્વેગ નથી, છે જરાક અતડાપણું. અત્યંત પાસેના સ્વજન અથવા વિકટના સંબંધી પણ એકાએક એમની પીઠ ચામડીને કહે કે: “ઓહો, શું આસે છે?” એ વાત અસંભવિત છે. મધુસૂદનને થિંકે તો એ જ વાતની છે કે વિપ્રદાસની સામે એને નાના બનવું પડે છે. આ એક જ સૂક્ષ્મ કારણે એનું કુમુદ પર સંપૂર્ણ જોર-સત્તા નથી ચાલતાં. પોતાના કુટુંબમાં, જ્યાં એને સર્વથી વધારે કર્તા તરીકેના અધિકાર છે; ત્યાંથી જાણે એ દૂર હટી ગયો છે; પરંતુ અહીં એને ગુસ્સો નથી આવતો, કુમુદ પ્રતિનું એનું આકર્ષણ બેવડા વેગથી પ્રબળ થઈ ઉઠે છે. આજે કુમુદને જોઈ ને એણે સ્પષ્ટ સમજી લીધું કે એ શયનની તૈયારી કરીને નથી આવી. એ કોઈ અદૃશ્ય ઓઠની પાછળ ઉભી છે, પણ કેટલી સુંદર છે? કેવી દેહીપ્રમાન શુચિતા છે, શુભતા છે! જાણે નિર્જન તુષાર શિખરપર નિર્માળ હવા દેખા દઈ રહી ન હોય!

મધુસૂદને જરા પાસે આવીને ધીરા સ્વરે કહ્યું: “સસો નહિ, રાણી?”

કુમુદ આશ્ચર્યમાં પડી. એણે નહીં માન્યું હતું કે મધુસૂદન ગુસ્સે

યશો-એને અપમાનની વાતો કહેશે. અકસ્માત એક ચિર-પરિચિત સ્વરની એને યાદ આવી-એના બાપુજી એની માતાને બાણે રાણી કહીને બોલાવતા હતા. સાથે સાથે માતાજી યાદ આવી. માતા એના બાપુજીની પાસે આવવામાં વિરોધ કરીને ચાલી ગઈ હતી, પણવારમાં એની આંખો ભરાઈ આવી-જમીન પર જ મધુસૂદનના પગ આગળ ખેસી ગઈ, બોલી : “ક્ષમા કરો મને.”

મધુસૂદને ઝડપથી હાથ પકડીને એક જાળઈ પર બેસાડીને કહ્યું : “શું અપરાધ કર્યો છે તમે, તે ક્ષમા કરું?”

કુમુદે કહ્યું : “હજી સુધી મારું મન તૈયાર નથી થયું. મને થોડો સમય આપો.”

મધુસૂદનનું મન કઠોર જતી ગયું, બોલ્યો : “શા માટે સમય લેશો? મને સમજાવો તો ખરા?”

“કહી શકાયું નથી, કોઈને સમજાવવું કઠણ છે—”

મધુસૂદનના કંઠમાં હવે રસ ન રહ્યો. એણે કહ્યું : “કઠણ તો કશું જ નથી. તમે કહેવા માગો છો કે હું તમને નથી ગમતો.”

કુમુદ મુસ્કેલીમાં પડી ગઈ. વાન સાચી ય છે અને નથી, પણ હંદમ જરીને નૈવેદ્ય અઢાવવા માટે એ પ્રયત્ન કરીને બેઠી છે, પરંતુ નૈવેદ્ય હજી સુધી આ-યું જ નથી. મન કહે છે, જરા ધીરજ રાખવાથી, માર્ગમાં મુસ્કેલી ન નાંખવાથી આવી જશે; વાર નહિ થાય. પણ આ તો હકીકત છે કે થાળ હજી ખાલી છે.

કુમુદે કહ્યું : “હું તમને ઘોખો દેવા નથી માગતી, એટલા માટે તો કહું છું કે મને સમય આપો.”

મધુસૂદન હવે અસહિષ્ણુ થવા લાગ્યો, કડકાઈથી બોલ્યો: “સમય આપનાથી લાભ ! ભાઈની સાથે સલાહ કરીને પછી પતિ સાથે રહેવાના મનોરથ છે ?”

મધુસૂદનની આજ ધારણા છે. એણે વિચારી રાખ્યું છે. વિપ્રદાસની પ્રતીક્ષામાં જ કુમુદનું સર્વસ્વ રોકાઈ રહ્યું છે. ભાઈ જેમ ચલાવશે, બહેન તેમ ચાલશે. એણે કટાક્ષમાં કહ્યું: “તમારા ભાઈ તમારા ગુરુ છે ?”

કુમુદિની ઝડપથી ઉભી થઈ ગઈ અને બોલી: “હા, ભાઈ મારા ગુરુ છે.”

“એમના હુકમ વિના આજે કપડાં નહિ બદલો, બિછાના પર નહિ સૂવો, એમ ને ? આ વાત છે ! મને શું ખબર ?”

કુમુદિની ઠાથની મુઠ્ઠી સખત કરીને પથરની જેમ ઉભી રહી.

“તો તાર કરીને આજા મળાવું,—રાત ઘણી વીતી છે.” કુમુદે કંઈ જવાબ ન આપ્યો, અગાસીમાં જવા એ બારણાં તરફ આગળ વધી.

મધુસૂદને કડકાઈથી ધમકીભર્યા અવાજે કહ્યું: “જરો નહિ, કહી દઉં છું !”

કુમુદ એ જ વખતે પાછી ફરી ગઈ, બોલી: “શું ઇચ્છો છો, કહો ?”

“ઠમણાં જ કપડાં બદલીને આવો.” ઘડિઆળમાં જોઈને, “પાંચ મિનિટનો સમય આપું છું.”

કુમુદ તરત જ પાસેના રત્નાનાગારમાં ચાલી ગઈ અને કપડાં ઉતારીને સાડી ઉપર એક જાડી ચાદર ઓઢીને પાછી આવી. હવે બીજા હુકમની પ્રતીક્ષા કરતી ઉભી રહી. મધુસૂદન જોઈને તરત જ

સમજી ગયો કે આ પણ સુદ્ધ-વેશ છે. ગુસ્સો વધી ગયો, પણ કરે શું ? કંઈ સમજણમાં જ નથી આવતું. પ્રજાળ ક્રોધમાં પણ મધુસૂદનની વ્યવસ્થા-બુદ્ધિ કામ આપે છે; એટલે એ વધતાં વધતાં જટ રોકાઈ ગયો. બોલ્યો: “ઠવે તમે શું કરવા માગો છો, મને કહો.”

“જ તમે કહેશો, તે કરીશ.”

મધુસૂદન હતારા જનીને બાજઠ પર બેસી ગયો. ચાહર એઢેલી આ યુવતીને જોઈને એને થયું, જાણે એ વિધવાની મૂર્તિ હો, - એની અને એના પતિની વચ્ચે જાણે એક નિસ્તબ્ધ મૃત્યુનો સમુદ્ર પડ્યો છે. ભય-ધમકાથી એ સમુદ્ર પાર કરી શકાય એમ નથી. શઢમાં કયો પવન ભરાય છે ત્યારે નાવ ચાલે છે ? શું કોઈ દિવસ એ ચાલશે ખરી ?

મૂપચાપ બેસી રહ્યો. ઘડીઆળના અવાજ વિના ઘરમાં ખીજો શબ્દ સંભળાતો નથી. કુમુદિની ચોરડામાંથી જાડાર ન ગઈ અને જાડાર અગાસી ભણી રિથર દ્રષ્ટિએ તાકતી એક તસવીરની જેમ ઉભી રહી. જાડાર નશામાં ચક્રચૂર ક્રોધ શરાબીના ગદગદ કંઠના ગાવાનો અવાજ સંભળાય છે, અને પાડોશીના તબેલામાં એક પાડો જાંઘા-ચલો છે, તેનો અત્રાન્ત આર્તનાદ રાત્રિની શાંતિમાં ખલલ પહોંચાડે છે.

સમય જાણે એક જડ પોટલાંની જેમ શૂન્ય થઈને મોહું જાંધીને પડ્યો છે. મધુસૂદનના કુટુંબના મશીનના જઘા પેડાં જાણે બંધ છે. કાલે ઓફિસમાં એને બહુ કામ છે, ડાયરેક્ટરોની સભા છે, કેટલાક મુશ્કેલ કારવો, પ્રજાળ વિરોધ છતાં પાસ કરાવવા છે. એ જઘા જરૂરી કામો એની નજરમાં આજે છાયાની જેમ પ્રતીત થાય છે. પહેલાં તો એ આગલી રાત્રે બેસીને ખીજા દિવસની કાર્ય પ્રણાલિ પોતાની નોંધ ખૂકમાં લખી લેતો હતો.

આજે એની બધી ચિંતાઓ દૂર ઠી ગઈ. સંસારમાં એને માટે જે કઠિન સત્ય સુનિશ્ચિત છે, તે છે ચાદરથી ઢંકાયેલી. આ યુવતી, જે ઝોરડાંમાંથી નીકળવાના માર્ગમાં સ્તબ્ધ હતી છે. થોડીવાર પછી મધુસૂદને એક ઘેરો નિસાસો મૂક્યો. ઝોરડો જાણે ધ્યાનભંગ થઈને ચોંકી ઉઠ્યો. ઝડપથી ઉઠીને કુમુદિની પાસે જઈને બોલ્યો: “રાણી, તમારું હૃદય પથરતું બનેલું છે?”

આ “રાણી” શબ્દ કુમુદિના મનમાં મંત્રની જેમ કામ કરે છે. પોતાનામાં પોતાની માતાના જીવનની અનુવૃત્તિ અકસ્માત. ઉજ્જવળ બની જાય છે. આ સંબોધન પર એની માએ ફેટલી ય વાર ઉતર આપ્યો હતો. એનો અભ્યાસ જાણે કુમુદિના લોહીમાં પહોં છે. એટલે એ તરત જ મોઢું ફેરવીને ઉભી રહી. મધુસૂદને ખૂબ દુઃખપૂર્વક કહ્યું: “હું તમારે માટે અયોગ્ય છું, પણ મારા પર દયા નહિ કરો?”

કુમુદિની લેવાઈ ગઈ, બોલી: “છી છી, એવું ન બોલશો.” જમીન પર પડીને મધુસૂદનની ચરણરજ માથે લઈને બોલી: “હું તો તમારી દાસી છું, મને તમે આદેશ કરો.”

મધુસૂદને એનો હાથ પકડીને એને છાતી સરસી ચાંપી લીધી, બોલ્યો: “ના, હું આદેશ નહિ આપું, તમે તમારી ધજ્જાથી આવો.”

કુમુદિની મધુસૂદનના લાકુળધનમાં ઠાંકવા લાગી, પરંતુ એણે પોતે થઈને છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. મધુસૂદને રૂંધાયેલા સ્વરે કહ્યું: “ના, હું તમને આદેશ નહિ કરું, તમે પોતે થઈને મારી પાસે આવો.” કહીને કુમુદને છોડી દીધી.

કુમુદિનીના ગોરા મુખ પર સુરખી છવાઈ ગઈ. એણે નીચે દષ્ટિ કરીને કહ્યું: “તમે આદેશ કરો તો મારું કર્તવ્ય સરળ બની જાય. મારાથી મારી જાતે કશું જ થઈ શકતું નથી.”

“ભણે, તો તમે તમારી આ ચાદર ઉતારી દો. એ તમને શોભતી નથી.”

ખૂબ સકાયથી કુમુદે ચાદર ઉતારી દીધી. શરીર પર માત્ર એક દોરીઆની સાડી રહી ગઇ-પાનળા કારની. એની કાળા રંગીઓ કુમુદિનીના શરીરને ઘેરી વળી હતી, જાણે રેખાઓના ઝરણાં ન હોય-રોકાયલા નથી લાગનાં, જાણે સતત વહી રહ્યાં છે. જાણે કોઇક કાળા દષ્ટિ પોતાની અશ્રાન્ત ગતિના ચિહ્ન છોડી છોડીને એના અંગને ઘેરી-ઘેરીને એની પ્રદક્ષિણા કરી રહી હોય એ રીતે પૂરી જ થતી નથી. મધુસૂદન મુગ્ધ બની ગયો, પણ તો ય એનું ધ્યાન પલ્લવારને માટે એ સાડી પર ગયું. એ આ ધરની સાડી નહોતો. કુમુદિનીના બદન પર એ ગમે તેટલી શોભતી અને હીપતી હોય પણ એની કિંમત કંઈ જ નથી. આખરે છે તો એના પીયરની ને ? સ્નાનાગારની જોડેના કપડાં બદલવાના ઓરડામાં જે મેયોગની રંગતું કપડાં છે, જેના અરિસા-દાર બારણાં છે તે લગ્ન પહેલાં જ તરેહ તરેહના કપડાંઓથી ઠસાઠસ ભર્યું છે. એનો એને જરા ય લોભ નથી. આ સ્ત્રીનો આટલો ગર્વ ! પેલી ત્રણ વીંટીઓની વાત યાદ આવી, અસલા ઉપેક્ષાથી કુમુદે એ સ્વીકારી નહોતી, અને એક કમળાપ્ત નીલમની વીંટી માટે કેટલો ગંધા આગ્રહ !

વિપ્રદાસ અને મધુસૂદનની વચ્ચે કુમુદની મમતાનો કેટલો મૂલ્ય-બેદ છે. ચાદર ઉતારતાં જ અ! બધી વાતોએ આંખોના ઝપાટાની જેમ મધુસૂદનને મોટો ધક્કો માર્યો. પરંતુ હાય ! શું ગત્યની સુંદર સ્ત્રી છે ! અને આ દર્પભરી અવશ્યા, એ પણ જાણે એનો અલંકાર છે ! આજ યુવતી આટલા અધર્યની અવશ્યા કરી શકે છે. મહીયરમાં સ્વાભાવિક લક્ષ્મીના વાતાવરણમાં જ એ ઉછરી છે, એને ધનની

કિંમત શું. એને એનો શું ઠિસાળ ! મધુસૂદન એને કંઈ વસ્તુની ઉવે લાલચ આપે ?

મધુસૂદને કહ્યું, “આલો સત્તા આલો.”

કુમુદિની પતિના મુખ ભણી તાકી રહી. નિરવ પ્રશ્ન એ હતો કે “પહેલાં તમે પક્ષંગ પર નહિ જવ ?”

મધુસૂદને દૃઢ સ્વરે કહ્યું, “આલો, હવે સમય ન ગૂમાવો.”

કુમુદ જ્યારે પક્ષંગ પર બેઠી ત્યારે મધુસૂદન જાહેર સોદા પર બેસી ગયો, બોલ્યો: “હવે તો અહીં જ બેઠો છું, તમે બોલાવશે ત્યારે જ આવીશ. વર્ષો સુધી આવી રીતે રાઉ જોવા તૈયાર છું.”

કુમુદિનીને આખા શરીરમાં ધ્રુમરી ઉડી. આજે એની આ કેવી કસોટી થાય છે ? કેને દ્વારે જાહેર આજે એ માયું પછાડે ? અંતરદેવે તો આજ ઉત્તર નથી આપ્યો. જે માર્ગે થઈને એ અહીં આવે છે, એ તો બહુ ખોટો રસ્તો છે. બિજાના પર બેઠી બેઠી મનમાં ને મનમાં એ કહેવા લાગી: “ભગવાન, તમે મને કદી ભૂલાવી શકતા નથી. હજી ૫ મારો તમારા પર અખંડ વિશ્વાસ છે. કવને તમે જ વનમાં લઈ ગયા હતા, વનમાં એને દર્શન દેવા.

ઝોરડામાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ છે, નીચે સડકપર હવે પેલા શરાબીનો અવાજ સંભળાતો નથી; જે કે કેદી પાડો ચાકી ગયો છે છતાં ક્યારેક આર્તનાદ કરી ઉઠે છે.

થોડો સમય પણ ઘણો સમય લાગે છે, સ્તબ્ધતાના ભારગ્રસ્ત પ્રહરથી જાણે હાલીચાલી શકાતું પણ નથી. આજ શું એના દામ્પત્યની અનંત કાળની તસવીર છે ? જે છેડે જાતે ચૂપચાપ બેઠાં છે—

રાત્રિનો અતંત નહિ-વચ્ચે એક અલંબનીય નિઃસ્તબ્ધતા છે. અતે, કોણ જાણે ક્યારે કુમુદે પોતાની બધી શક્તિ એકઠી કરીને પલંગ પરથી નીચે ઉતરીને કહ્યું: “મને અપરાધિની ન જનાવો.”

મધુસૂદને ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “શું ઇચ્છો છો, કહો, શું કરવું પડશે?” આખરી શબ્દ સુધી એ એને જ મોઢે બંધુ કઢાવવા માગે છે.

કુમુદે કહ્યું: “આલો, સૂતો.”

પણ શું આતું નામ વિજય છે ?

પ્રકરણ આડત્રીસમું

પ્રત્યાઘાત

ખીજે દિવસે સવારે જ્યારે મોતીની મા દુધનો ક્યોરો લઇને કુમુદ પાસે આવી ત્યારે જોયું તો કુમુદની આંખો લાલ થઇ ગઇ છે-સૂત્રી ગઇ છે, ચહેરાનો રંગ શીકા પડી ગયો છે. એણે ધાર્યું હતું કે સવારે અગાસીમાં જે ખૂણામાં આસન ગિછાવીને, કુમુદ પૂર્વ તરફ મુખ કરીને માનસિક પૂજા કરવા બેસે છે ત્યાં જ એ મળશે. પરંતુ આજે એ ત્યાં નહોતી, દાદરની બાજુમાં જ જે એક નાનકડી અગાસી છે ત્યાં જ કંઈ ચે પાથર્પા વિના ભીંતને ઘટલીને ચાકેલાની જમ બેઠી હતી. કદાચ આજે એના અંતરદેવ પર ચુરસે થઇ હતો. નિર્દોષ બાળકને જ્યારે નિષ્કુર બાપ વિના કારણે મારે છે, ત્યારે જેમ એની સમજણમાં નથી હોતું-ફીને માર સહન કરે છે, પ્રતિવાદ કરતાં પણ ખંચાય છે-અંતરદેવતા પર કુમુદનો આજ એવો જ ભાવ છે. જે આહવાનને એણે દેવ માન્યું હતું, તે આ અશુચિતામાં છે?—આ આંતરિક અસતીત્વમાં? ભગવાનને શું નારી-બાલિ જોઇએ છે, માટે આ શિકારને બહેકાવીને લાવ્યા છે?—જે સરીરમાં મન નથી, તે માંસપિંડને પોતાનું નૈવેદ્ય બનાવશે? આજ તો કોઇ રીતેય ભક્તિ ન જાગી. આટલા દિવસથી કુમુદ વારંવાર કહે છે કે તમે મને સહન કરી લો—આજે એ વિદ્રોહિનીનું મન કહી રહ્યું છે

કે હું તમને કેવી રીતે સહન કરી શકું? ક્યે, ક્યે મુખે તમારી પૂજા કરું? તમે તમારા ભક્તને સ્વયં ન ગ્રહણ કરીને દંધ દાસીને ઠાટે વેચી દીધો—જે ઠાટમાં માંસ—મચ્છીને ભાવે દીકરીઓ વેચાય છે, જ્યાં નિર્માલ્ય લેવા માટે કેો શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજાની પ્રતીક્ષા નથી કરતું—કુલોતું ઉપવન ઉગાડીને બકરાને ખવડાવવામાં આવે છે.

મોતીની માએ જ્યારે દુધ પીવાનું કહ્યું, ત્યારે કુમુદે કહ્યું: “રહેવા દો.”

મોતીની માએ કહ્યું: “કેમ, કેમ રહેવા દઉં? મારા દૂધના વાડાએ શું બગાડ્યું છે?”

કુમુદે કહ્યું: “હજી હું નટાઈ નથી, પૂજા પણ નથી કરી.”

મોતીની માએ કહ્યું. “જાવ, તમે સ્નાન કરવા જાવ. હું તમારી વાટ જોઈને અટી બેઠી છું. જાવ.”

કુમુદ સ્નાન કરી આવી. મોતીની માએ નિચાર્યું કે હવે એ ખુશ્હી અગાસીના એક ખૂણામાં જઈને બેસશે. કુમુદે પળવારને માટે તો ટેન પ્રમાણે અગાસી તરફ જવા પગ ઉપાડ્યા, પણ ગઈ નહિ, પાછી ફરીને નીચે જમીન પર જ બેસી ગઈ. એવું મન તૈયાર નહોતું.

મોતીની માને કુમુદે પૂછ્યું: “ભાઈનો પત્ર હજી નથી આવ્યો, નહિ?”

પત્ર જરૂર આવ્યો હશે એમ જાણીને આજે મોતીની મા પોતે વહેલી સવારે છૂપાઈને ઓફિસ રૂમમાં ગઈ હતી, પરંતુ પત્રોતું ખાતું ખોલતાં માલમ થયું કે એને તાણુ દીધું છે. એટલે હવે તો એ માર્ગે પણ બંધ થઈ ગયો.

મોતીની માએ કહ્યું: “ ખજાર નથી, તપાસ કરીશ. ”

એટલામાં એકાએક સ્યામા આવી પહોંચી, બોલી: “ વહુ, આજે તમે કેમ આમ ઉદાસ લાગો છો ? તમિયત ખરાબ તો નથી ને ? ”

કુમુદે કહ્યું: “ ના ના. ”

“ પિયરમાં મન ગયું હશે. અહા, એ તો જાણ જ ને. હા, તમારા ભાઈ તો આવે છે, હવે નિરાંતે મળજો. ”

કુમુદિની ચોંકી ઉઠી, એણે સ્યામાના મુખ ભણી ઉત્સુક દષ્ટિએ જોયું.

મોતીની માએ પૂછ્યું: “ તમને ક્યાંથી ખજાર મળી બહુલ* ? ”

“ હો, સાંભળો ! આ તો સાને ખજાર છે. આપણા રસોડાની પાર્વતીએ તો કહ્યું હતું, કે વહુરાણી ને પિયેરથી મુનીમ આવ્યો હતો રાજગૃહાદુરની પાસે, વહુની ખજાર લેવા, એની પાસે જ એણે સાંભળ્યું છે કે દવા માટે વહુરાણીના ભાઈ આજ કાલમાં જ કલકત્તા આવવાના છે. ”

કુમુદિનીએ ઉદ્વિગ્ન ચહેતે પૂછ્યું: “ એમની માંદગી વધી ગઈ છે ? ”

“ એ તો ખજાર નથી, પણ હા, ચિંતાની વાત હોત તો જરૂર ખજાર પડત. ”

સ્યામાએ માન્યું હતું કે એના ભાઈના ખજાર મધુસૂદને એને નહિ આપ્યા હોય; કારણ કે જે વહુનો હજી સુધી સ્વભાવ જ મળ્યો નથી; એટલે કંઈ એવું ન થઈ જાય કે આ વાત સાંભળીને પિયેરની

* “બહુલ” ‘અંગાજી’ વગેરે લાક્ષના નામે ભાંગામાં સ્ત્રીઓ, ખાસ કરીને દ્વિતીય અને ત્રીતીયો પોતાની પરસ્પરની સખીઓના રાખે છે.

ધૂનમાં એ વધારે ઉદાસ બની જાય. કુમુદિનીના મનને ખુશ કરવા એ બોલી : “તમારા ભાઈ જેવા માણસ તો દુર્લભ છે, બધા જ આ વાત કહે છે. આલો, વાર થાય છે. કોઠારમાંથી હજી તો સામાન કાઢવો છે. ઑફિસ માટે રસોઈ બનાવવી છે. મોડું થયું તો નાઉકની આફત આવશે.”

મોતીની માએ દૂધનો વાટકો એકવાર ફરીથી કુમુદ પાસે ધરીને કહ્યું : “જીજી, દૂધ ટાઢું થઈ જાય છે. પી લ્યો, મારી વહુરાણી, પી લ્યો !”

આ વખતે કુમુદે દૂધ પીવામાં આનાકાની ન કરી.

મોતીની માએ કાનમાં પૂછ્યું : “આજે કોઠારમાં આવ્યું છે ?”

કુમુદે કહ્યું : “આજે રહેવા દો, ગોપાલને એકવાર મારી પાસે મોકલી દો.”

એક કાળું કોઠાર ધડપણ બહારથી કુમુદને ગળી રહ્યું છે. રાહુની જેમ જે પૌઢ અવસ્થા શાંત, સ્નિગ્ધ, શુભ્ર, ગંભીર હોય છે, એ તો આ નથી; જે લાલસા છે, જેના સંયમથી રાક્ષિ સિધિલ છે, જેનો પ્રેમ જ વિષયાસક્તિની ભતનો છે, એના સ્વેદાક્ત સ્પર્શથી કુમુદને આટલી અશ્ચિ છે. પતિની ઉમર વધારે છે, એનું કુમુદને કંઈ દુઃખ નથી; પણ એને તો એ વાતનો ખેદ છે કે એ ઉંમરે પોતાની મર્યાદા કેમ ભૂલવી દીધી ! સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન એક દળ જેવું છે, પ્રકાશ અને હવામાં—મુક્ત અવસ્થામાં— એ પાકે છે, કાચા દળને ચક્રીમાં પીસવાથી તો એ નથી પાકતું. સમય ન મળવાને કારણે જ આજ એનો સંબંધ કુમુદને આ રીતે સત્તાવી રહ્યો છે—આટલું અપમાન કરી રહ્યો છે. ક્યાં નાસે ? મોતીની માને જે હમણાં કહ્યું કે

ગોપાળને બોલાવી આવે, એ નાસવાનો રસ્તો શોધવા માટે જ ને—
 વૃદ્ધ અશુચિતાની પાસેથી નાસીને નવીન નિર્મળતાની પાસે જવાનો,
 દુષિત નિશ્વાસની વરાળમાંથી બહાર નીકળીને કુમુદની સુગંધિત
 હવામાં જવાનો. પાતળી છીંટનો એક રૂબરૂ કોટ પહેરીને હાળલુ
 દાદરાના દરવાજા પાસે આવીને ડરતો ડરતો ઉભો રહ્યો. મા જેવી જ
 એની મોટી કાળા કાળા આંખો છે, એવો જ પાણીભર્યા વાદળ જેવો
 સરસ ક્યામ રંગ છે, ગાલ બંને ફૂલ જેવા અને માથાના વાળ
 ઝીણા પણ કોમળ.

કુમુદ જાહેરે સંકુચિત હાળલુને પકડી લાવી અને છાતી સરસો
 આંખીને બોલી: “પાછો જોડરા, બે દિવસથી કેમ દેખાવો નાહ?”

હાળલુએ કુમુદના ગળામાં હાથ નાખીને કહ્યું: “તાપ, તમારે
 માટે હું શું લાગ્યો છું, કહો તો?”

કુમુદે એના ગાલપર એક ચૂંટી ખસીને કહ્યું: “માણેક છે, ગોપાળ.”

“મારા ખિસ્સામાં છે.”

“સાફ, બહાર કાઢ તો.”

“પણ તમે કહી ન શક્યાં.”

“મારી જુદી જ નથી ચાલતી. જે આંખો વડે જોઉં છું તે
 પણ સમજતું નથી અને જે દેખાતું નથી તેને તો હું જ
 સમજતું છું.”

ત્યારે હાળલુએ ખૂબ સાવધાનીથી ધીરે ધીરે ખિસ્સામાંથી
 આહિન કાગળની એક ચેલી કાઢી, અને એને કુમુદની ગાદમાં મૂકીને
 નાસી જવાની ટ્રેસિશ કરવા લાગ્યો.

“ના, તું એમ જમ શકે એમ નથી.”

ચેલીને જન્મે હાથે દયાવીને હાળલુએ ચંચળતાપૂર્વક ક્યું: “તો હમણું ન જોશો.”

“સારું, તું ડરીશ નહિ, તારા ગયા પછી ઉઘાડીશ.”

“તાઇ, તમે પેલી જટાઇ છુટ્ટીને જોઇ છે ?”

“કાણુ જાણે જોઇ હશે, ખમર નથી, પણ આળખું નહિ.”

“નીચેના આંગણમાં પેલી કોલસાની ઝોરડી છે ને, તેમાં એ આવે; છે—આમાચિડિયા પર સવાર થઇને.”

“આમાચિડિયા પર ?”

“હા, એ તો પોતાની ઇચ્છાથી નાની મોટી થઇ શકે છે, એટલે કોઇને દેખાય જ નહિ.”

“ત્યારે તો એની પાસે એ મંત્ર શીખી લેવો પડ્યો.”

“કેમ તાઇ ?”

“એટલે હું પણ જો નાસી જવા માટે કોલસાની ઝોરડીમાં સંતાઇ જાઉં તો હું પણ ન દેખાઉં.”

હાળલુ આ વાતનો અર્થ જરાજર સમજી ન શક્યો. બોલ્યો: “કોલસામાં એણે એક સિંદૂરની ઝખ્ખી સંતાડી મૂકી છે. એ સિંદૂર ક્યાંથી લાવી હશે, જાણો છો ?”

“જાણુ છું.”

“તો બતાવો.”

“સવારના વાદળો પાસેથી.”

ઠાગલુ જરા થંબી ગયો. આ જવાબે એને જરા વિચારમાં નાંખી દીધો. વાર્તા કહેનારે એને સમુદ્રપારની કૈત્યુરીની વાત કહી હતી. પણ તાઈની વાત એને વધારે વિશ્વાસયોગ્ય માલમ પડી. એટલે વિરોધનો વિચાર કર્યા વિના જ બોલ્યો: “જે છોકરી એ ડબ્બી શાધીને એતું, સિંદૂર માથે લગાવે, તે રાજરાણી થશે.”

“હાય હાય, કોઈ અભાગણીને ખજર તો નથી પડી ને ?”

“નાની ફાઈની લલી જાણે છે. ટોપલી લઈને છત્તુ ન્યારે કાલસા સેવા જાય છે, ત્યારે રોજ એ એની સાથે જાય છે- એને ડર પણ નથી લાગતો.”

“હમણાં એ નાની છે ને, એટલે એ રાજરાણી બનતાં પણ ડરતી નથી.”

બહાર ઉત્તરનો ઠંડો પવન વાતો હતો, એટલે મોતીને લઈને કુમુદ અંદર ગઈ. ત્યાં સોફા પર બેસીને એણે એને ગોઠમાં લીધો. પાસેની ટ્રીપોઈ પરની ચાંદીની ચાળીમાં શરદઋતુનાં ફૂલો પડ્યાં હતાં-ગલગોટા, ગુલાબ વગેરે. રોજની જેમ આ ફૂલો પણ માળીએ જ ચૂટેલાં છે. ચાલીમાં પડ્યાં પડ્યાં એ એટલી જ રાઉ જોઈ રહ્યાં છે કે ક્યારે કુમુદ અગાસીના ખૂણામાં બેસીને દેવને ચઢાવે. આજે એણે અર્પણ કર્યા વિનાના એ ફૂલો ચાળી સમેત ઠાગલુ સમક્ષ મૂકી દીધાં. બોલી : “ફૂલ લઈશ ?”

“હા, લઈશ.”

“શું કરીશ એમનું, કહે તો ?”

“પૂજા-પૂજા રમીશ.”

કુમુદના ઓરડામાં એક રેશમી રૂમાલ પડ્યો હતો, એમાં લપેટીને, બચ્ચાને ચૂમી લઇને કુમુદે કહ્યું : “આ લે.” મનમાં ને મનમાં બોલી : “આલો મારી પણ પૂઝા-પૂઝાની રમત પૂરી થઇ.” બાળકને કહ્યું : “ગોપાળ, આમાંથી ક્યું ફૂલ તને વધારે ગમે છે ?”

હાળલુએ કહ્યું : “ગલગોટો.”

“કહું કેમ ગમે છે ?”

“કહો નેહ.”

“છે ને તે, એ સવાર પહેલાં જ જાહે પેલી જટાઇ છુટીની ઝખ્ખીમાંથી રંગ ચોરી લાવે છે.”

હાળલુ થોડી વાર ગંભીર બનીને કંઈક વિચાર કરતો હતો, એકાએક બોલી ઉઠ્યો : “તાઇ, અને આ ફૂલનો રંગ તો તમારી સાડીની કાર જેવો જ છે નહિ ?” જાસ, ઓટલામાં જ જાણે એણે બધી પોતાના મનની વાત કહી દીધી.

ઓટલામાં અકસ્માત પાછળ જોયું તો મધુસૂદન પગરવ સુદાં સંભળાયો ન હતો, અને એને અંતઃપુરમાં આવવાનો આ સમય પણ નથી. આ વખતે તો બહારની ઑફિસમાં આખી દુનિયાના ઉન્નિષ્ટ-પરિશિષ્ટ આવીને એકત્ર થાય છે-આ વખતે જ દલાલ આવે છે, ઉમેદવાર આવે છે, અનેક પરચુરણ ખગરો અને કાગળો લઇને રોકે-ટરી આવે છે. મૂળ કામની અપેક્ષા આ બધા કામોની કંઈ શોડ ઓછી નથી હોતી.

પ્રકરણ આગણ્યાલીસમું

આણસમજણ

જે બિખારીની ઝાળીમાં માત્ર જૂસું જ એકદું થયું હોય-અનાજ મળ્યું જ ન હોય, એના જેવું મન લાઇને આને સવારે બહુ જ લુખ્ખા બાવે મધુસૂદન ચાલ્યો ગયો હતો. પરંતુ આત્મસિતું આકર્ષણ પ્રચંડ હોય છે. બાધા પર બાધા ચાલી જ આવે છે.

મધુસૂદનને જોતાં જ ઠાળલુનો ચહેરો પડી ગયો, હૃદય કંપી ઉઠ્યું, નાસવા તૈયાર થઈ ગયો. કુમુદે એને જોરથી દબાવી લીધી, જવા ન દીધી.

મધુસૂદન આ જાણી ગયો. ઠાળલુને જોરથી ધમકાવીને કહ્યું :
“અહીં શું કરે છે ? ભણવા નથી જવું ?”

“માસ્તરના આવવાનો હજી વખત નથી થયો, એ દહેવાની ઠાળલુમાં ઠિંમત નહોતી. ધમકી એણે ગુપચૂપ સહી લીધી અને ધીરેથી ઉડીને ચાલ્યો ગયો.

કુમુદે એને રોકવા તૈયાર થઈ. પણ પાછી રોકાઈ ગઈ. બોલી :
“લે, તારા ફૂલ તો તું અહીં જૂલી જાય છે.” કહીને રમાલમાં બાંધેલી પોટલી એની આગળ ધરી. ઠાળલુએ એ ન લીધી-ડરતો ડરતો એ પોતાના કાકાના મુખ જાણી તાકી રહ્યો.

મધુસૂદને ઝડપથી કુમુદના હાથમાંથી પોટલી લીધી અને બોલ્યો :
“આ રમાલ કોનો છે?”

પળવારમાં કુમુદનું મુખ લાલ થઈ ગયું, બોલી : “મારો.”

એમાં સંદેહ નથી કે રમાલ પર એની માલિકી છે-અર્થાત્
લગ્ન પહેલાંની એની સંપત્તિ છે. એના પર જે રેશમી કોર ભરી છે
એ પણ કુમુદની પોતાની રચના છે.

મધુસૂદને ફૂલ જમીન પર વેરી નાખ્યા અને રમાલ પોતાના
ગળવામાં નાખીને બોલ્યો : “આ તો હું જ રાખી લઉં છું-આ
તો ખાળક છે, એને લઈને એ ચુ કરશે.” હાથલુને કહ્યું : “જા,
તું તારે.”

મધુસૂદનના આ લુપ્ખાપણાથી કુમુદ તો દગ થઈ ગઈ. હાથલુ
પોતાનું વ્યયિત મુખ લઈને ચાલ્યો ગયો. કુમુદ કંઈ જ ન બોલી.

એના ચહેરાનો ભાવ જોઈને મધુસૂદને કહ્યું : “ખીજીને માટે
તો તમે દાનશાળા ઉઘાડી મૂકી છે અને મારે માટે શું? આ
રમાલ હવે મારો થઈ ગયો. યાદ રહેશે કે તમારી પાસેથી કંઈક
મળ્યું હતું.”

મધુસૂદન જે વાત કહે છે, તેને ઠીક રીતે પ્રાપ્ત કરવી એનો
સ્વભાવ જ નથી. એ ઉલટી જ રીત અચારે છે.

કુમુદિની આંખો નીચી કરીને સોફા પર એક ખૂણે ચૂપચાપ
બેસી રહી. સાડીની કોર એના માથાને ઘેરીને ચહેરાને
સંતાડતી નીચે ઉતરી આવી છે. સાથે સાથે એના લીના વિખરાયણ
વાળા પણ હેઠળ ઉતરી આવ્યા છે. ગળાની ગોળમટોળ કોમળતાને
ઘેરીને એક સોનાનો ઠાર પડ્યો છે. આ ઠાર એની માતાનો છે.

એવો જ એ ઠમેણાં પહેરી રાખે છે. હજી સુધી એણે ક્યાંએ પહેર્યો નહોતો. માત્ર અંદરનું અંગવસ્ત્ર પહેર્યું હતું. એટલે જાને હાથ તદ્દન ઉધાડા હતા. હાથ પર હાથ મૂકાને એ બેઠી હતી. અત્યંત સુકુમાર શુભ્ર હાથ છે. સંપૂર્ણ દેહની વાણી જાણે ત્યાં જ આવીને બેઠી છે. મધુસૂદન આંખો ઢાળીને અભિમાનિની બણી દષ્ટિ ઠેરવી ઠેરવીને જોવા લાગ્યો. સોનાના મોટા ઢાં પહેરેલા એ ગોરા હાથ પરથી એની દષ્ટિ ટકતી જ નથી. સોદા પર એની પાસે બેસીને એનો એક હાથ ખેંચી લેવાની કોશિશ કરી, પણ માલમ પડ્યું કે કંઈક મુશ્કેલી છે, કુમુદિની હાથ ટાકાવવા નથી માગતી—એના હાથની નીચે એક કાગળ દબાયેલો છે.

મધુસૂદને પૂછ્યું : “આ કાગળમાં શું છે ?”

“ખબર નથી.”

“ખબર નથી, એનો અર્થ ?”

“એનો અર્થ, ખબર નથી.”

મધુસૂદનને આ વાત પર વિશ્વાસ ન આગ્યો, બોલ્યો : “લાવો, મને આપો. હું જોઉં.”

કુમુદે કહ્યું : “આ મારી શુભ વસ્તુ છે. દેખાડી શકું એમ નથી.”

તીરની જેમ તીક્ષ્ણ ક્રોધ મધુસૂદનના મગજમાં પ્રવેશ્યો. એ બોલ્યો : “શું ક્યું ? આટલી હિંમત ?” કહીને જળરજ્જીથી કુમુદના હાથ-ગાંથી કાગળ છીનવી લઈને એને ઉધાડી નાંખ્યો,—જેયું તો એમાં કંઈ નથી, થોડા પલાયથી દાણા છે. માતાની ગરીબ વ્યવસ્થામાં ટાળાડુને મારે જે નાસ્તો નક્કી થયો છે તેમાં આજ વસ્તુ એને

વધારે ગમે છે. એટલે ખૂબ સંભાળથી એક કાગળમાં લખીને એ કાકી માટે લાગ્યો હતો.

મધુસૂદન દંગે થઈ ગયો. આ છે ગું ? વિચારવા લાગ્યો. એના પિયરમાં આ જાતનો નાસ્તો કરવાની દેવ હતી, એટલે જ ચુપચાપી મંગાવી લીધાં છે. શરમની મારી પ્રગટ કરવા નથી માગતી. એ મનમાં ને મનમાં ઠસવા લાગ્યો; વિચારું, લક્ષ્મીનું દાન અદલ્ય ક્યું એ કંઈ સહેજ વાત નથી. એને માટે સમય જોઈએ. તરત એક ગોળના મગજમાં રફરી. જાલીથી હીને એ જલાર ચાલ્યો ગયો.

કુમુદિનીએ ટેબલનું ખાનું ખોલીને પાતાની એક નાની સી ચંદનની પેટી કાઢી. એમાં ઇલાયચી દાણા મૂકી દીધાં, અને તરત પાતાના ભાઈને પત્ર લખવા બેઠી. બેચાર લીટી લખી ન લખી ત્યાં તો મધુસૂદન આવી પહોંચ્યો. ઝટપટ પત્રને દબાવીને કુમુદિની જરા કંકોર થઈને બેઠી. મધુસૂદનના હાથમાં એક કિંમતી ફલદાની હતી. મૂક પર મીનાકાશીનું કામ હતું, અને એના પર એક કુચકાર સુમધિન રેશમી રમાલ લાકેસો હતો. હસતાં હસતાં એણે એ કુમુદિની સામે દ્રીષિષ્ઠ પર મૂકી દીધી. બોલ્યો: “ ઉઘાડીને જુવો તો ખરાં. ”

કુમુદિનીએ રમાલ ઉઘાડીને જોયું તો એ કિંમતી ફલદાનીમાં ટોચ સુધી ઇલાયચી દાણા ભર્યાં છે. જે એટલી દોત તો હસી પડત. કંઈ બોલી નહિ, ગંભીર થઈને ચૂપચાપ બેસી રહી. આનાથી તો હસી દેવું જાહેતર હતું.

મધુસૂદને કહ્યું: “ ઇલાયચી દાણા સંતાડીને ખાવાની શી જરૂર ? એમાં તારમ શાની ? રોજ મંગાવી આપીશ. દેટલા જોઈએ ? મને પહેલાં કહ્યું કેમ નહિ ? ”

કુમુદે કહ્યું: “ તમે નથી મંગાવી શક્યા. ”

“નથી મળાવી શકતો ? તમારી વાત સાંભળીને હું તો આશ્ચર્ય પામું છું.”

“ના, તમે નથી મળાવી શકતા.”

“એની શું એટલી વધી કિંમત છે ?”

“હા, રૂપિયા સાટે એ નથી મળતા !”

સાંભળીને મધુસૂદનના મનમાં તરત જ એક શકા જાગી ઉઠી. બોલ્યો : “તમારા બાપએ પાસેલથી મોકલ્યા હશે, નહિ ?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાની પ્રત્યક્ષ ન થયો. કલહાનીને સામેથી હલાવીને ચાલ્યા જવા માટે ઉઠીને ઉભી થયો. મધુસૂદને હાથ પકડીને ફરીથી એને ખેંસાડી દીધી.

મધુસૂદન વાત કરે તે પહેલાં જ કુમુદિનીએ પૂછી લીધું : “બાપને ત્યાંથી તમારી પાસે કોઈ માણસ આવ્યો હતો ? એમની ખજાર લખે ?”

આ વાતની કુમુદને પહેલાંથી જ ખજાર પડી ગઈ, એ જાણીને એ ધ્રુવવાદ ઉઠ્યો. બોલ્યો : “એ સમાચાર આપવા તો હું અત્યારે સવારે તમારી પાસે આવ્યો છું.” આ વાત તદ્દન અસત્ય છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

“બાપ ક્યારે આવશે ?”

“એક અઠવાડિયામાં.”

મધુસૂદન ચોક્કસ જાણતો હતો કે કાલે જ વિપ્રદાસ આવી જશે : “એક અઠવાડિયામાં” કહીને એણે સમાચારને અનિર્દિષ્ટ કરીને છોડી દીધા.

“ભાઈની તબિયત શું વધારે ખરાબ થઈ ગઈ છે?”

“ના ના, એવી કંઈ વાત સાંભળી નથી.”

આમાં જરા કસી જોવાનો ભાવ હતો. વિપ્રદાસ દવાને માટે સ્થક્કતા આવે છે. એનો અર્થ જ એ હતો કે એમની તબિયત ઠીક નથી.

“ભાઈનો પત્ર આવ્યો છે?”

“પત્રોની પેટી મેં હજી ઉઘાડી નથી, આવ્યો હશે તો તમને જોડલી આપીશ.”

કુમુદિનીએ હજી સુધી મધુસૂદનની વાતો પર અવિશ્વાસ લાવવાનું શરૂ કર્યું નહોતું, એટલે આ વાત પણ એણે માની લીધી.

“ભાઈનો પત્ર આવ્યો છે કે નહિ, એ જરા જોઈ લેશો?”

“જો હશે તો ભોજન પછી હું પોતે જ લખતે આપીશ.”

કુમુદિની આતુરતાને દબાવીને આટલી વાતથી જ રાજી થઈ ગઈ. મધુસૂદને એક વાર ફરીથી એનો હાથ પોતા ભણી ખેંચવાની કોશિશ કરી, એટલામાં અકસ્માત સ્થામા ઓરડામાં આવી આવી, અને પ્રવેશતાં જ બોલી ઉઠી : “અરે ! અહીં તો દિવસ છે !” કહીને તરત જ પાછી ફરવા લાગી.

મધુસૂદને કહ્યું : “કેમ કંઈ કામ છે ?”

“વહુરાણીને કોઠારમાં લઈ જવા માટે જોલાવવા આવી હતી. રાતરાણી જોવા છતાં એ ઘરની તો લક્ષ્મી જ કહેવાય ને. બલે આજે રહેવા દો.”

મધુસૂદન સોફા પરથી ઉઠીને જોડ્યા ચાલ્યા વિના બહાર ચાલ્યો ગયો.

જમ્યા પછી નિયમાનુસાર ઉપરના ઓરડામાં જઈને પલંગ પર તકીઆને આધારે પડીને પાન ચાવતાં ચાવતાં મધુસૂદને કુમુદિનીને બોલાવી મગાવી. કુમુદિની ઝડપથી આવી. આજ ભાઈનો પત્ર મળશે, અંદર જઈને પલંગ પાસે ઉભી રહી.

મધુસૂદને હુકાની નળી મૂકીને પાસે બેસવાનો ઇશારો કરીને કહ્યું : “આવો, બેસો.”

કુમુદ બેસી ગઈ. મધુસૂદને જે પત્ર આપ્યો તેમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે :

“પ્રાણપ્રતિમાલુ

શુભાશાસ્ત્રાદિરાશયઃ સન્તુ

ચિકિત્સાને માટે હું જલદી કક્ષત્તે આવું છું. તથિયત જરા ઠીક થતાં તને મળવા આવીશ. ધરના કામકાજથી અવકાશ મેળવીને કુશળ સમાચાર આપતી રહેજે, કે જેથી મને ફિક્કર ન રહે.”

આ નાતો શો પત્ર મળતાં જ કુમુદને પહેલાં જાણે એક ધક્કો વાગ્યો. મનમાં ને મનમાં બોલી : “હવે તો હું ચારકી થઈ ગઈ છું.” અભિમાન પ્રજ્વળ થાય ન થાય ત્યાં મનમાં આત્મું, “ભાઈની તથિયત કક્ષાયિત્ત્વં ધરાણર નથી. માઈ મન કેલું ઓછું છે ! પોતાની જ વાત પહેલાં વિચારે છે !”

મધુસૂદન સમજી ગયો કે કુમુદ હાલ ઇચ્છે છે એટલે બોલ્યો = “ક્યાં જાવ છે ? જરા બેસો.”

કુમુદને બેસવાનું તો કહ્યું, પણ શું વાત કરે ? કંઈ ગમ નથી પડતી, અને તરત જ કંઈ બોલવું જોઈએ, એટલે સવારથી જે વાત મનમાં ખટકી રહી હતી તે જ મુખમાંથી નીકળી ગઈ. બોલ્યો :

“આ પેલી ધ્રુવચમી ઘણાનાળી વાત પર આટલો બધો ક્ષત કેમ કર્યો હતો ? એમાં સરમતી કી વાત હતી ?”

“ એ મારી ગુપ્ત વાત છે. ”

“ ગુપ્ત વાત ! મને પણ કહી શકો એમ નથી ?”

“ ના. ”

મધુસૂદનનો અવાજ કડક થઇ ગયો, બોલ્યો : “ આ , તો તમારી નૂરનગરી ચાલણાણ છે, ભાઈની નિશાબે ભણ્યા લાગે છે. ”

કુમુદે ઉત્તર ન આપ્યો, મધુસૂદન તકિયો પછાડીને ટદાર થઇ ગયો, “ તમારી આ ચાલણાણ બે છોડાવું નહિ તો માફ નામ મધુસૂદન નહિ. ”

“ તમારો હુકમ શું છે તે કહો. ”

“ એ કાગળનું પડીકું તમને કાણે આપ્યું હતું તે જતાવો. ”

“ હાથલુએ. ”

“ હાથલુએ ? તો પછી એને ખાતર આટલાં સંકેત અને છાં શાનાં ? ”

“ એ તો હું નથી કહી શકતી. ”

“ કાંઈ બીજાએ એની દ્વારા મોકલ્યું હતું ? ”

“ ના. ”

“ તો ? ”

“ જસ, આજ વાત હતી. બીજું કંઈ નહિ. ”

“તો, એમાં આટલી ચોરીદુષ્ટી શાની?”

“તમે નહિ સમજો.”

કુમુદનો હાથ દબાવીને, જરા છલુકો કરીને મધુસૂદને કહ્યું :
“ઉવે તો તમારી આ રીતો મારાથી નથી સહન થતી.”

કુમુદના ચહેરા પર સુરખી આવી ગઇ. પાંત સ્વરે બોલી : “તમારે શું જોઇએ છે, સમજાવીને કહો તો ખરા? તમારી ચાલણાજીથી હું પણ પરિચિત નથી, એ વાત હું માનું છું.”

મધુસૂદનના દુષ્ટાણની બાંને નસો ફૂલી બિઠી. કંઈ જવાણ દઇ રાકાયો નહિ, એટલે એમ થયું કે જાણે કુમુદને પીટી નાંખે. એટલામાં બહાર ખંખારવાનો અવાજ આ-યો, સાથે જ સંભળાયું : “આફિસના સાહેબ આવેને બેઠા છે.” યાદ આવ્યું કે આજે ડાયરેક્ટરોની સભા છે. એને લાજ આવી કે પોતે એને માટે ઉજી સુધી તૈયાર નથી થયો. સવારનો સમય તો લગભગ વ્યર્થ વહી ગયો. આટલી મોટી શિથિલતા એના સ્વભાવ અને અભ્યાસની એટલી વિરુદ્ધ છે કે એ જોઇને એ પોતે દંગ થઇ ગયો. એને લાગ્યું કે આ સંભવિત વાત બની શી રીતે ?

પ્રકરણ ચાલીસમું

માયાની મીઠાશ

મધુસૂદનના જતાં જ કુમુદિની પલંગ પરથી ઉતરીને નીચે જમીન પર બેસી ગઈ. જીવન ભર શું એને આવા જ સમુદ્રમાં તરવું પડ્યું, જેનો કંઈ પારવાર જ નથી? મધુસૂદને જરાજાર કહ્યું છે કે એમની સાથે એનો મેળ નહિ મળે. અને બીજા બધા અંતરોની અપેક્ષા આજ સર્વથી દુઃસહ છે. આનો શું ઉપાય ?

કાણુ જાણે શું મનમાં આ-ધું તે કુમુદ ઉઠીને નીચે ચાલી ગઈ. મોતીની માના ઓરડા બહુ દાદર પરથી ઉતરતાં જોયું તો સ્વામા સુંદરી ઉપર આવે છે.

“કેમ, વહુરાણી, ક્યાં ચાલ્યાં ? હું તો તમારી પાસે જ આવતી હતી.”

“કંઈ કામ છે ?”

“ના, એવું કંઈ ખાસ કામ નથી. દિયરજીનો મિત્તજ જરા ગરમ લેયો, એટલે થયું કે લાવ વહુને પૂછી આવું. નવા પ્રણયમાં ક્યાં ખટકો આવ્યો ? યાદ રાખજો વહુરાણી, એમની સાથે ગમે તે રીતે નિભાવીને જ ચાલવું પડશે, અને આ તમને મારી સલાહ છે. જાકુલ પાસે જાઓ છો ? હા, જાવ આવો અને મનનો ખુલાસો કરતા આવો.”

આજે કુમુદને માલમ પડ્યું કે મધુસૂદન અને શ્યામાસુંદરી એક જ માટીમાંથી બનેલાં છે, અને એક જ કુંભારના ચાક પર એમની આકૃતિ ઉતરી છે. આ વાત ધી રીતે મનમાં આવી એ બતાવવું કઠણ છે. ચરિત્ર-વિશ્લેષણ કરીને જોયું, ના તેમ નથી; આકાર-પ્રકારમાં કંઈ ખાસ મળતાપણું છે, તે પણ નથી; તો ય બાળનેના રંગદંડમાં એક અનુપ્રાસ છે. જાણે શ્યામાસુંદરીની દુનિયામાં અને મધુસૂદનની દુનિયામાં એક જ પ્રકારનો પવન વાય છે. શ્યામાસુંદરી જ્યારે મિત્રતા કરવા આવે છે ત્યારે એનો વ્યવહાર એને ઉલટી દિશામાં ધકેલી દે છે, જીવ કોણ જાણે કેવો ય થઈ જાય છે.

મોતીની માના શયનગૃહમાં પ્રવેશતાં જ કુમુદે જોયું કે એ બાળને કોઈ સ્ત્રીજ માટે ઝપટાઝપટી કરી રહ્યાં છે. કુમુદ પાછી જ વળતી હતી ત્યાં નવીન બોલી ઉઠ્યો: “ભાબી જશો નહિ, જશો નહિ. હું તમારી પાસે જ આવતો હતો—એક ફરિયાદ છે.”

“શાની ફરિયાદ, કેવી ફરિયાદ?”

“જરા બેસો, હું તમને જરા દુઃખની વાત કહું.”

કુમુદ બેસી ગઈ.

નવીને કહ્યું: “એક અત્યાચાર થયો છે! આ સુન્દરીએ મારી એક ચોપડી દજાવી રાખી છે.”

“આવી સખ્તાઈ શા માટે?”

“ખારથી. કારણ કે પોતાને તો અગ્રેજ આવડતું નથી. હું સ્ત્રી શિક્ષણનો હિમાયતી છું, પરંતુ એઓ પોતે પુરુષોની દ્રુણવણીની વિરુદ્ધ છે. મારો બુદ્ધિની જેમ જેમ ઉન્નતિ થઈ રહી છે, તેમ તેમ એમની બુદ્ધિ સાથે મેં જ ન ખાવાથી એમને મારા ઉપર અદેખાઈ

આવતી જાય છે. ઘણું સમજાયું કે આટલી મોટી સીતા પણ રામ-ચંદ્રની પાછળ જ ચાલતી હતી; વિદ્યા અને બુદ્ધિમાં હું તમારાથી આગળ ચાલુ છું, એમાં હરકત ન કરો.”

“તમારી વિદ્યાની વાત તો સરસ્વતી માતા જાણે, પણ હા, તમારી બુદ્ધિની બરાબર મારી આગળ ન હાંકશો.”

નવીને એવું મોઢું કરી દીધું કે જાણે એના માથા પર ઢાઢ આપત્તિ આવી પડી હોય. આ જોઈને કુમુદ ખિલખિલાટ હસી પડી. આ ઘરમાં આવ્યા પછી એ મન મૂકીને આજે જ હસી. આ હાસ્ય નવીનને ખૂબ મીઠું લાગ્યું. એણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું : “આજ મારું કામ છે, હું વહુરાણીને હસાવ્યા જ કરીશ.”

કુમુદે હસતાં હસતાં પૂછ્યું : “કેમ જાહેન, તમે દિયરજીની ચોપડી દળાવી રાખી છે ?”

“પણ જુઓ જીજી, આ સવાના ઓરડામાં એમની પાઠશાળાના ગુરુજી બેઠા છે ? આખો દિવસ કામધંધો કરીને ઘરમાં આવીને જોઈ તો-એક દીવો તો જાણે છે-ઉપરાંત સાહેબે એક ખીજું શમા-દાન સળગાવ્યું છે, મહાપણિત બેઠા બેઠા વાંચી રહ્યા છે. ભોજન ટાઢ થઈ જાય છે, તાકીદ ઉપર તાકીદ થાય છે પણ ત્યાં તો કંઈ જાન જ નથી.”

“સારી વાત છે, દિયરજી ?”

“માબી, ભોજન માટે પ્રેમ ન હોય, એટલો મોટો તપસ્વી હું નથી. પણ એનાથી વધારે મને એના મોઢામાંથી નીકળતી તાકીદની આસા જાહુ ગમે છે, એટલા માટે જાણી જોઈને ખાવામાં વાર થાય છે. ચોપડી વાંચનારું તો એક જહાનું માત્ર છે.”

“ભાઈ, એમની વાતોથી હું હારી જાઉં છું.”

“અને એ ત્યારે બોલવાનું બધ કરે છે ત્યારે હું હારી જાઉં છું.”

“એવું થાય છે ખરું, ક્યારેક ?” કુમુદે કહ્યું.

“લ્યોને બે ચાર દાખલા કહી દઉં, કેમ ? મારા હૃદય પર આંસુ-
ઓની ઉઝળી શાહીથી એ લખેલાં છે.”

“હીક, હીક હવે, દાખલા દેવાની જરૂર નથી. માઈ કૂચીઓનું
જૂમખું ક્યાં છે, ખતાવો.—જુઓ ને જીજી, મારી કૂચીઓ સંતાડી
દીધી છે.”

“ધરના માણસો પર તો પોલિસ કેસ ચાલ રાકતો નથી, એટલા
માટે ચોરને ચોરી દારા જ સજા કરવી પડે છે. પહેલાં માઈ પુસ્તક
આપી દો.”

“તમને નહિ આપું, જીજીને આપીશ.”

ખૂણામાં એક ટોપલી પડી હતી, જેમાં રેશમી અને ગરમ કપડાંની
ચીદરડીઓ અને ફાટેલાં મોજાં વગેરે એકઠું થતું હતું—એની નીચેથી
એકું અંગ્રેજીના સંક્ષિપ્ત એન્સાઇક્લોપીડીઆનો ખીજો ખંડ કાઢીને
મોતીની માએ કુમુદના હાથમાં મૂકી દીધો, અને બોલી : “આને તમે
તમારે ત્યાં લઈ જવ, જીજી. એ મને ન આપશો. જોઈ, તમારી સાથે
એ શી રીતે ગઈ હશે.”

નવીને પાટીઆ પરથી અકસ્માત એક કૂચીઓનો જૂડો ઉતારીને
કુમુદના હાથમાં મૂકી દીધો અને કહ્યું : “ભાણી, કોઈને ન આપશો.
હું પણ જોઈ છું કે પછી એ તમારી સાથે દેવી સલુકાઈ કરે છે.”

કુમુદે પુસ્તકના પાના ફરવતાં કહ્યું : “દિયરજીને આ પુસ્તકનો
રોખ છે?”

“એવું એકે ય પુસ્તક નથી, જેનો એમને શોખ ન હોય. તે દિવસે મેં જોયું તો ક્યાંકથી “ગોપાલન” હાવી લાવ્યા હતા, એ જ વાંચવા માંડ્યું.”

“હું કંઈ મારા શરીરની રક્ષા માટે એ વાંચતો નહોતો, પણ એમાં શરમ શાની?”

“જીજી, તમે મને કંઈ કહેવા જતા હતા ને. કહો તો, આવા વાતોડિયા માણસ વિદાય થઈ જાય.”

“ના ના, એની જરૂર નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે ભાઈ એક ખે. દિવસમાં જ આવવાના છે.” કુમુદે કહ્યું:

“હા, કાલે જ આવે છે.” નવીને કહ્યું :

“કાલે જ! વિશિષ્ટ થઈને થોડી વાર કુમુદ સૂપચાપ ખેતી રહી, હોડા શ્વાસ લઈને ખેતી : “એમને શી રીતે મળાશે?”

મોતીની માએ પૂછ્યું : “તમે જોઈએ કંઈ કહ્યું નહિ?”

કુમુદે માથું ટલાવીને બતાવ્યું કે ના.

નવીને કહ્યું : “એક વખત કહેશો તો ખરા ને?”

કુમુદ શાંત રહી. મધુસૂદન આગળ ભાઈની બિંદુ કરવી એ કઠિન કામ છે. આ ઘરમાં એના ભાઈ માટે અપમાન તો ઉભું જ છે, એને જરા ય ઉશ્કેરતાં કુમુદને અસહ્ય સહાય થાય છે.

કુમુદના ચહેરાનો ભાવ જોઈને નવીન વ્યથિત થઈ ગયો. ખોલ્યો : “ચિંતા ન કરો ભાણી, અમે બધું ઠીકઠીક કરી લઈશું. તમારે કંઈ કહેવું નહિ પડે.”

ભાઈની પાસે નવીન જ્યોત્સુથી જ ગઈ હતી. આજે છે. બાળીએ આવીને જાણે એના મનમાંથી એ ડર કાઢી નાખ્યો હોય એમ લાગે છે.

કુમુદિનીના ગયા પછી મોતીની માએ પોતાના પતિને કહ્યું : “હવે શું ઉપાય કરશો, જતાવો ? આપણને જાને જાણને તે રાત્રે લઈ જઈને વહુરાણીની સામે પોતાને નાના જનાવ્યા હતા તે જ વખતે હું તો સમજી ગઈ હતી કે આ સાહે નથી થયું. ત્યાર પછી તો એ તમને જોતાં જ મોહું ફેરવી લે છે.”

“ભાઈ સાહેબ સમજ્યા કે પોતે ઠગાઈ ગયા. જોશમાં આવીને પહેલાંથી થેલી ઢીલી કરીને આગળથી દામ તો આપી દીધા; પણ પાછળથી સોદો જરાબર ન થયો. આપણે એમની એ ખેવદૂરીને પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી, એટલે હવે એમનાથી આપણે અહીં રહીએ તે સહેવાતું નથી.”

મોતીની માએ કહ્યું : “ન સહેવાય, પણ એમના મનમાં તો વિપ્રદાસ બાણુ માટે એક ક્રોધ ગાંડપણની જગ અસવાર થઈને બેઠો છે, અને દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. આ કંઈ રીત છે, પછી શુંગો.”

નવીને કહ્યું : “આવા માણસોની ભક્તિનો પ્રકાર આ જ જાનનો હોય છે. આ કોટિના લોકો અંદરથી જોને એક સમજે છે તેમને જ જાણથી મારે છે. કોઈ કોઈ તો કહે છે કે રામચંદ્ર પર રાવણની આસાધારણ ભક્તિ હતી, એટલા માટે એ વીર હાથે નેવેલ ચલાવતો હતો. હું સાચું કહું છું, બાળીને એમના ભાઈનો મેળાપ સદ્ગતમાં નથી થવાનો.”

“પણ એવું કહેવાથી શી રીતે કામ ચાલશે, કંઈને કંઈ ઉપાય તો કરવો જ પડશે ને.”

“ઉપાય સૂઝ્યો ખરો.”

“શું ? ગતાવે.”

“કહી શકું એમ નથી.”

“કેમ ?”

“શરમ આવે છે.”

“મારાથી શરમ ?”

“હા, તારાથી જ શરમ,”

“કાંઈ કારણ તો કહો.”

“ભાઈસાહેબને ઠગવા પડશે. તું સાંભળીને શું કરીશ ?”

“જેની સાથે પ્રેમ છે, તેને માટે ઠગાઈ કરવામાં મને જરા ય સંકોચ નથી.”

“આ ઠગવિધા તો મારા ઉપર જ અજમાવી અજમાવીને તે સિદ્ધ કરી છે.”

“એને માટે વધારે યોગ્ય માણસ બીજો મળે પણ ક્યાં.”

“દેવી, રાજનામું લખી આપું છું, તારી ધન્ય થાય ત્યારે તું મને ઠગી શકે છે.”

“આટલો બધો આનંદ જાનો, જરા કહો તો ખરા ?”

“કહું ? વિધાતાએ તમારા લોકોના હાથમાં ઠગવાના જે ઉપાયે સોંપ્યાં છે, એમાં એણે સાકર ઘોળી આપી છે. એ મીઠાશભરી ઠગાઈનું નામ જ ‘માયા’ છે.”

“માયાતું તો છટી જવું જ સારું છે.”

“વાહવાહ, માયા છટી જાય તો પછી આ સંસારમાં બીજું શું રહ્યું. મૂર્તિનો રંગ કાઢી નાખવાથી માત્ર માટી અને બૂંધું જ રહે છે. દેવી, હવે તો તમારી ખુશી, આ અબોધને હવે બૂલબૂલામણીમાં નાખો, કે આંખોમાં મસ્તી આણો અથવા મનમાં નશો જગાવી દો—જે તમારી તગિયત ચઢાય તે કરો.”

ત્યાર પછી જે કંઈ થયું તે નકામું હતું. આ નવલકથા સાથે એને કશો જ સંબંધ નહોતો.

પ્રકરણ એકતાલીસમું

સ્નેહને ખાતર

સભામાં મધુસૂદનની આ પહેલી હાર છે. આજ સુધી એના કોઈ પણ દરાવને, કોઈ પણ યોજનાને કોઈ ટાળી શક્યું નથી. એને પોતાના ઉપર જોડેલો વિશ્વાસ હતો એટલો જ એના સહયોગીઓનો પણ એના ઉપર વિશ્વાસ હતો. આ અંગેમાટે કદાચ જરૂરી દરાવ સભામાં પાસ કરાવી લેતાં પહેલાં એ અનુસાર આગળ તે માટેનું પોતાનું ધણું ખર્ચ કામ એ તૈયાર કરી લેતો. આ વખતે ગળીના કોઈ જૂના વેપારીઓ પોતાની ગળીના ઉપનન માટે કોઈક જમીન ખરીદવાનો જદોબસ્ત કરતા હતા. આ મામલામાં ઘણું ખર્ચ પણ થઈ ગયો હતો. ઘણું હીક હીક થઈ ગયું હતું, દરનાવેજ પર રોગ્ય લગાવીને રજીસ્ટર કરાવી માત્ર રૂપિયા આપવાની વાર હતી. જે માણસોને નિયુક્ત કરવાના હતા તેમને આગા આપીને રાખી લેવામાં આવ્યા છે; એટલામાં આ વાધા ઉભી થઈ. તરતમાં જ ત્યાં કોઈ ખગ્લનચીની જમ્યા ખાલી થઈ છે, એને માટે ફરતા સગપણના એક જમાદારજની હમેદવારી ચાલતી હતી, અયોગ્યના ઉદ્ધારમાં ઉત્પાદ ન દોવાને કારણે મધુસૂદને એના પર ધ્યાન આપ્યું નહોતું. આ વાત ખીજની જેમ માટીમાં દગ્ગાઈને એકાએક વિરોધના રૂપમાં અંકુરિત થઈ ઉઠી. અતે નાનકડું જિજ્ઞાસુ હતું. એ જમીનનો માલિક સગાઈનાં મધુસૂદનની

“માયાનું તો છટી જવું જ સારું છે.”

“વાહવાહ, માયા છટી જાય તો પછી આ સંસારમાં ખીણું થું રહું. મૂર્તિનો રંગ કાઢી નાખવાથી માત્ર માટી અને ભૂસું જ રહે છે. દેવી, હવે તો તમારી ખુશી, આ અબોધને હવે ભૂલભુલામણીમાં નાખો, કે આંખોમાં મસ્તી આણો અથવા મનમાં નશો જગાવી દો—જે તમારી તગિયત ચઢાય તે કરો.”

ત્યાર પછી જે કંઈ થયું તે નકામું હતું. આ નવલકથા સાથે એને કશો જ સંબંધ નહોતો.

એની છવનયાત્રાની ગાડીને એક લાઇન ખરી ગીછ લાઇન પર ખસેડી રહ્યું છે. પહેલા ધક્કાથી જ એની છાતી ધડકી ઉઠી, સભામાંથી પાછા ફરીને ઓફિસરૂમમાં આવીને એ આરામ ખુરશી પર પડી રહ્યો અને હુકાની નળી હાથમાં લઈ એના ધુમાડાની ધુમરીઓ સાથે પોતાની કાળા રંગની ચિંતાઓને પણ ધૂમરી ખવડાવવા લાગ્યો.

નવીને આવીને સમાચાર આપ્યા : “ વિપ્રદાસને ત્યાંથી માણસ મળવા આવ્યો છે. ” મધુસૂદન ધૂધવાઇને બોલી ઉઠ્યો : “ ક્ષ્મી દે, ઠમણાં ચાલ્યો જાય, મને કુરસદ નથી. ”

નવીન મધુસૂદનના રંગકંઠ જોઇને સમજી ગયો કે આને સભામાં કંઈ ન બનવા જેવી વાત બની ગઈ છે. એને લાગ્યું કે ભાઈ સાહેબનું મન ઠમણાં ફુર્ણ છે. ફુર્ણતા સ્વાભાવિક રીતે જ અનુદાર હોય છે અને ફુર્ણજનો ગર્વ ક્ષમાહીન નિષ્કૃસ્તાનું રૂપ ધારણ કરે છે. ભાઈ સાહેબનું પરાજિત મન વહુરાણીને પણ ક્રોધરતાનો આઘાત પહોંચાડ્યા વિના નહિ રહે એમાં ઉવે નવીનને બિલકુલ સંદેહ ન રહ્યો. આ આઘાતને ગમે તે રીતે અટકાવવો જ જોઈએ. આ પહેલાં એના મનમાં જે મુશ્કેલી હતી તે ઉવે દૂર થઈ ગઈ. નવીને થોડી વાર પછી પાછા આવીને જોયું તો મધુસૂદન એક એપડીના પાના ફેરવી રહ્યો છે. નવીનને જોતાં જ એણે લુખ્યા સ્વરે કહ્યું : “ પાછી થું જશ્ન પડી ? વિપ્રદાસ તરફથી વફાત કરવા તો નથી આવ્યો ને ? ”

નવીને કહ્યું : “ ના છ, એની તો ઉવે ચિંતા જ ન કરશે. એમનો માણસ અહાંથી એવો ફિટકાર ખાઈને ગયો છે કે હવે તમે બોલાવશો તો ય નહિ આવે. ”

આ વાત પણ મધુસૂદનથી સહન ન થઈ. બોલી ઉઠ્યો : “ જમ હલાવતાં જ ખગ પાસે આવીને પડવું પડ્યો, કેમ આવ્યો હતો એ ? ”

કાંઈ દૂરની દેશનો જેઠ થતો હતો. દેશએ જ્યારે આવીને હાથ જોડ્યા ત્યારે એણે હિસાબ કરીને જોયું કે એ જણ સસ્તામાં મળી જશે, ફાયદોનો ફાયદો છે અને સગાંવહાલાંઓમાં રોક જમાવવાનું જોરવ છે. જેમનો અયોગ્ય જમાવ ખજાનમીના પદને માટે નાલાયક છે, તેમણે ખૂબ શોધ કરીને મધુસૂદનના સ્વજન-વાત્સલ્યના પ્રમાણોનો આધાર કર્યો છે અને એનો યથાસ્થાને પ્રચાર પણ કર્યો છે. આ સિવાય ગુપચૂપ આ મિથ્યા સંદેહને સંચારિત કરવાનો ભાર પણ એમણે જ ઉઠાવ્યો હતો કે મધુસૂદન ખરીદી અને વેચાણમાં અંદર ને અંદર ધણું મોડું કમીશન ખાઈ જાય છે. આ જાંવી નિંદાઓનાં પ્રમાણ કાંઈને જોઈતા નહોતા; કારણ એમના પોતાનામાં જે લોભ છે, એ જ એમને માટે અંતરતમ અને પ્રજલતમ સાક્ષી છે. લોકોના મનને જગાડી મૂકવા માટે બીજી પણ એક સહજ કારણ હતું; એ કારણ તે મધુસૂદનની અસાધારણ ધનવૃદ્ધિ અને એના અસહ ચારિત્ર્યની અસહ્ય સુખ્યાતિ “મધુસૂદન પણ અંદર ને અંદર ધણું ઝોઢિંયા કરે છે” એ અપવાદથી એ લોકોને મોટી શાંતિ મળી; જેમનું મન મોટી વસ્તુ ઝોઢિંયા કરી જવા માટે જગજ્ઞાની જેમ ટાંપી રહ્યું હતું, પણ જેમની આસપાસ કયાંય જળાશય જ નહોતું.

માલિકને મધુસૂદન વચન આપી ચૂક્યો હતો. તુકસાનના ડરથી વાયદો હતો રહેવા દે એવો મધુસૂદન નથી. એટલે એ જમીનને પોતાને ખાનગી નામે ખરીદી લેવાનો વિચાર કર્યો, અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે કંપનીને દેખાડી આપું કે આ જમીન નહિ ખરીદીને એમણે કેટલું મોડું તુકસાન વેચ્યું છે.

મધુસૂદન જરા મોડો ઘેર આવ્યો. પોતાના ભાગ્ય પર મધુસૂદનને અધવિશ્વાસ પેદા થયો હતો. આજે એને જય લાગ્યો કે એનું નસીબ

એની જીવનયાત્રાની ગાડીને એક લાઇન પરથી ખીજી લાઇન પર ખસેડી રહ્યું છે. પહેલા ધક્કાથી જ એની છાતી ધડકી ઉઠી. સભામાંથી પાછા ફરીને ઓફિસરૂમમાં આવીને એ આરામ ખુરશી પર પડી રહ્યો અને હુકાની નળી હાથમાં લઇ એના ધુમાડાની ધુમરીઓ સાથે પોતાની કાળા રંગની ચિંતાઓને પણ ધૂમરી ખવડાવવા લાગ્યો.

નવીને આવીને સમાચાર આપ્યા : “ વિપ્રદાસને ત્યાંથી માણસ મળવા આવ્યો છે. ” મધુસૂદન ધૂંધવાઇને બોલી ઉઠ્યો : “ કહી દે, ઉમણું ચાલ્યો જાય, મને કુરસદ નથી. ”

નવીન મધુસૂદનના રંગદગ્ગ જોઇને સમજી ગયો કે આજે સભામાં કંઈ ન જનવા જેવી વાત જાની ગઇ છે. એને લાગ્યું કે ભાઇ સાહેબનું મન ઉમણું દુર્ગંધ છે. દુર્ગંધતા સ્વાભાવિક રીતે જ અનુદાર હોય છે અને દુર્ગંધનો ગર્વ ક્ષમાહીન નિષ્કુરતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. ભાઇ સાહેબનું પરાજિત મન વહુરાણીને પણ કઠોરતાનો આઘાત પહોંચાડ્યા વિના નહિ રહે એમાં ઉવે નવીનને બિલકુલ સંદેહ ન રહ્યો. આ આઘાતને ગમે તે રીતે અટકાવવો જ જોઇએ. આ પહેલાં એના મનમાં જે મુસ્કેલી હતી તે ઉવે દૂર ચઇ ગઇ. નવીને થોડી વાર પછી પાછા આવીને જોયું તો મધુસૂદન એક ચોપડીના પાના ફરવી રહ્યો છે. નવીનને જોતાં જ એણે લુપ્ત આ સ્વરે કહ્યું : “ પાછી થું જરૂર પડી ? વિપ્રદાસ તરફથી વકીલાત કરવા તો નથી આવ્યો ને ? ”

નવીને કહ્યું : “ ના જી, એની તો ઉવે ચિંતા જ ન કરશે. એમનો માણસ અહીંથી એવો ફિટકાર ખાઇને ગયો છે કે ઉવે તમે બોલાવશો તો ય નહિ આવે. ”

આ વાત પણ મધુસૂદનથી સહન ન થઇ. બોલી ઉઠ્યો : “ જીભ હલાવતાં જ પણ પાસે આવીને પચ્ચું પડશે. કેમ આવ્યો હતો એ ? ”

“તમને ખજાર આવવા કે વિપ્રદાસ ગાળુનું કલકતા આવવાનું બે દિવસ લાંબાનું છે. તળિયત જરા વધારે ઠીક થશે એટલે નીકળશે.”

“ઠીક ઠીક, એને મારે મને કંઈ ઉતાવળ નથી.”

નવીને કહ્યું : “ભાઈ, કાલે સવારે મારે બે કલાકની રજા જોઈએ છે.”

“કુમ ?”

“તમે સાંભળીને ગુસ્સે થશો.”

“નહિ સાંભળીને તો વધારે ગુસ્સે ચઢશ.”

“કુંભકોનમથી એક જોષી આવ્યા છે. એમની પાસે એક વખત ભાગ્યપરિક્ષા કરાવવાની ઇચ્છા છે.”

મધુસૂદનની છાતી ધડકી ઉઠી. એની ઇચ્છા થઈ કે એ પણ એની પાસે દોડી જાય. પણ ઉપરથી નારાજ દેખાડી બોલ્યો : “તું આ જ્યોતિષમાં માને છે ?”

“સ્વાભાવિક અવસ્થામાં તો નથી માનતો. પણ ભય લાગે છે ત્યારે માનું છું.”

“ભય શાનો, જરા કહે તો ખરો.”

નવીન જવાબ ન આપતાં માથું ખંજવાળવા લાગ્યો.

“શાનો ભય, કહીશ તો ખરો ?”

“આ દુનિયામાં તમારા સિવાય હું ડોઝનાથી નથી ડરતો. ટેલ-લાક દિવસથી તમારું વર્તન જોઈને મારું મન ચંચળ થતી ગયું છે.”

મધુસૂદનને આ વાત સાંભળીને તૃપ્તિ થઈ. લોકો વાંચતી ડરે એમ એનાથી પણ ડરે છે. નવીનના મુખ ભણી જોઈને એ ચૂપચાપ ગંભીર ભાવથી હુકાની નળી ગડગડાવતો પોતાના મહાત્મ્યનો અનુભવ કરવા લાગ્યો.

નવીને કહ્યું: “એટલે એક વાર સ્પષ્ટ જણવા માગું છું કે, મારા અહો મારે માટે શું કરવા ધારે છે, અને ક્યારે એ મને છોડશે.”

“તારા જેવો નાસ્તિક, તું તો કંઈ માનતો નથી, પછી શાનો તું—”

“દેવો પર વિશ્વાસ હોય તો અહો પર વિશ્વાસ ન કરત. ડોક્ટરને નથી માનતો, એને ક્યારેક નીમ-હડીમમાં માનવું પડે છે.”

મધુસૂદનને પોતાના અડની તપાસ કરાવવાનો જોટલો આમ્રક થયો એટલો જ ધુંધવાઈને એ ખોલ્યો, “ભણીશ્ણીને. પણ તું તો ગધેડો જ રહ્યો. કોઈ ગમે તે કહે તેના પર વિશ્વાસ કરી લઈશ?”

“એની પાસે જે ભૃગુસંહિતા છે-એમાં, જ્યાં કોઈ ગમે તે સમયે જન્મ્યો હોય અથવા જન્મશે, એ સૌની જન્મપત્રી લિલકુલ તૈયાર પડી છે-સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલી; એને માટે ખીલું શું કહું? તમારી મેજે પરીક્ષા કરીને જોઈ લ્યો.

“જે લોકો ખેવકૂકાને જાહેકાવીને પેટ ભરે છે, તેમને માટે વિધાતા તમારા જેવા ખેવકૂકા પણ પેદા કરી આપે છે.”

“અને એ ખેવકૂકાને જણાવવા તમારા જેવા બુદ્ધિવાનોની સૃષ્ટિ મનાવે છે. મારનાર પર એની જોટલી ધ્યા છે, માર ખાનાર ઉપર પણ એટલી જ છે. એ ભૃગુસંહિતાને તમે તમારી વીક્ષુ બુદ્ધિથી તપાસી લ્યો ને.”

“સાફ. કાલે સવારે તું મને લઈ જશે, જોઈ તો ખરો તારા એ કુંભકોનમની ચાલાકી.”

“ભાઈસાહેબ, તમારો અવિશ્વાસ એટલો જણાવતો છે કે એનાથી ગણનામાં ગરબડ થઈ શકે છે. સંસારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ પર વિશ્વાસ કરવાથી માણસ વિશ્વાસત બની જાય છે. ગ્રહોની પણ એવી જ દશા છે. સાહેબ લોકોને જુઓ. એ લોકો ગ્રહોને નથી માનતા, એટલે એમના ઉપર ગ્રહોના જળની કંઈ અસર નથી થતી. તે દિવસે ત્રણ ગ્રહો એકઠા હતા ત્યારે તમારો નાનો સાહેબ ધોડ-દોડ પર જઈને શરત જીતી લાગ્યો. હું હોત તો શરત જીતવી તો જાણુએ રહી પણ ઉલટો એ શરતનો ધોડો છટકીને મારા પેટમાં કઢાય લાત જ લગાવી જત. ભાઈ, આ બધા ગ્રહનક્ષત્રોના હિસાબમાં તમે માત્ર તમારી ખુદ્દિ ન ચલાવશો, જરા વિશ્વાસ પણ રાખજો.”

મધુસૂદન ખુશ થઈને હસતો હસતો હુકો ગડગડવા લાગ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે સાત વાગ્યા પહેલાં, મધુસૂદન નવીનની સાથે એક સાંકડી ગલીમાંથી કાલક્રિયામાં થઈને વેંકટ શાસ્ત્રીને ઘેર પહોંચ્યો. ભોંયતળાએ એક બધ અધારી ઝોરડી છે. જર્જરિત દીવાલ એવી દેખાય છે કે જાણે એ કોઈ ઘાતક ચામડીના રોગથી પીડાય છે. જમીન પર એક મેલી ચટાઈ ગિજવેલી છે. પાસે પોથી-પત્રો વિખરા-યલાં પડ્યાં છે, ભીંતે શિવપાર્વતીનું એક ચિત્ર લટકાવેલું છે. નવીને ખૂમ પાડી: “શાસ્ત્રીજી!” છોટની એક મેલી રંગાઈ ઝોલીને એક કાળો, ઠીંગણો અને દુબળો માણસ ઝોરડીમાં પ્રવેશ્યો. એનું માથું સાફ ટું અને વચ્ચે પંડિતાઈના ચિહ્ન સમી મોટી ચોટલી હતી. નવીને એને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કર્યા. શાસ્ત્રીજીની મુરત-શિક્ષા જોઈને મધુસૂદનમાં

જરાય ભક્તિ ન જન્મી. પરંતુ દૈવની સાથે દૈવની થોડી ઘણી મિત્રતા હશે જ, એ ખ્યાલથી એણે પણ અર્ધું માથું નમાવીને જોવા તેવા નમસ્કાર કર્યા. નવીને મધુસૂદનની જન્મોત્તી જોવીના હાથમાં મૂકી, પરંતુ શાસ્ત્રીજીએ તેની કંઈ કદર ન કરીને મધુસૂદનનો હાથ જોવા માગ્યો. લાકડાની પેટીમાંથી ખડીઓ ક્લમ અને કાગળ કાઢીને એમણે જાતે એક ચક્ર બનાવ્યું. મધુસૂદનના મુખ તરફ જોઈને બોલ્યો : “પંચમ-વર્ગ.” મધુસૂદન જરાય ન સમજ્યો. જ્યોતિષી ટેરવા પર આંગળી મૂકીને ગણવા લાગ્યો : “કર્ગ, ચર્ગ, ટર્ગ, તર્ગ.” એનાથી પણ મધુસૂદનની બુદ્ધિને ખુલાસો ન મળ્યો. જોષીએ ફરીથી કહ્યું : “પંચ-મર્ણુ : મધુસૂદન ધીરજપૂર્વક રાંત રહ્યો. જોષીએ ફરીથી કહેવા માંડ્યું : “પ, ફ, બ, ભ, મ.” મધુસૂદન માત્ર એટલું સમજ્યો કે બ્રહ્મુનિએ વ્યાકરણના પ્રથમ અધ્યાયથી જ એમની સંહિતા શરૂ કરી છે. એટલામાં વેંકટ શાસ્ત્રી બોલી ઉઠ્યા : “પંચાક્ષરકં.”

નવીને ચોંકીને મધુસૂદનના કાન પાસે મોઢું લઈ જઈને કહ્યું : “હું રમજી ગયો, બાપ.”

“શું સમજ્યો ?”

“પંચમવર્ગનો પંચમ વર્ણમ, ત્યારપછી પાંચ અક્ષર મધુસૂદન જન્મ-ગૃહની અદ્ભૂત કૃપાથી ત્રણે “પાંચ” આવીને એક જ સ્થળે મળ્યા છે.”

મધુસૂદન દંગ થઈ ગયો. મા-બાપના નામ પાડતાં પહેલાં હજારો વર્ષ ઉપર બ્રહ્મુનિની નોંધમાં નામ નોંધાઈ ગયું છે. નક્ષત્ર પણ શું અજ્ઞાત વસ્તુ છે ! ત્યારબાદ એ હતબુદ્ધિની જેમ બેસીને સાંભળી રહ્યો-સંક્ષિપ્ત બાપામાં રચાયેલો પોતાના જીવનનો ઇતિહાસ. બાપા જેટલી ઓછી સમજાઈ એટલી એની ભક્તિ વધી. પ્રારંભથી અંત સુધી આખું જીવન મૂર્તિ-

મત ઋષિવાક્ય જેવું દેખાયું. પોતાની છાતી પર હાથ ફેરવીને જોયું; તો પોતાનો દેહ એને અતુસ્વર, વિસર્ગ, તદ્વિત અને પ્રત્યયના મસાલાથી ઝનેલો કોઈ તપોવનમાં લખેલી એક પોથી જેવો લાગ્યો. ત્યારબાદ જોધીના છેલ્લા શબ્દો એના કાનને સંભળાયા: “એને ધેર લક્ષ્મીને આપિર્માવ યશો, જેની અગ્નિત્વ, મુભગ સૂચના પહેલાંથી જ આવી ચૂકી છે. થોડા દિવસ થયાં, લક્ષ્મીએ નવવધૂના સ્વરૂપે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હમણાંથી જ સાવધાન થઈ જવું જોઈએ, કારણ કે હવે જો એને કોઈ પણ માનસિક કષ્ટ પહોંચ્યું તો ભાગ્ય કાપે ભરાશે.”

વેંકટ રાસ્ટ્રીએ કહ્યું: “કોપના લક્ષણો દેખાઈ રહ્યાં છે. જાતક જો લગ્ન ય સાવધાન નહિ થાય, તો સંકટ વધતું જ જશે.” મધુસૂદન સ્થંભિત થઈને ગ્રુપચૂપ બેની રહ્યો, એને લગ્નના દિવસની પેલી મોટા કાયદાની વાત યાદ આવી અને ત્યાર પછી થોડા દિવસોમાં જ થએલો પરાજય પણ સાંભર્યો. લક્ષ્મી પોતે આવે એ તો સૌભાગ્યની વાત છે; પણ સાથે સાથે એની પોતાની જવાબદારી પણ કંઈ એાછી બપંકર નથી.

પાછા વળતાં મધુસૂદન ગાડીમાં પણ સ્તબ્ધ બેસી જ રહ્યો. થોડીવાર પછી નવીન બોલ્યો : “હું તો આ વેંકટ રાસ્ટ્રીની વાતમાં જરા ય માનતો નથી. જરૂર એણે આરે આટે કોઈને પૂછી લીધું

મળ્યા, અને વેંકટ સ્વામીની આ નાની સ્ત્રી ઓરડીમાં એટલી જગ્યા ક્યાંથી આવી ?”

“અરે પહેલાંના ઋષિ મૂનિઓ એક પંક્તિમાં હજારો વાતો સખી શકતા હતા.”

“શિલ્પકૃત્ર અસંભવિત વાત છે.”

“જે તારી અક્ષત્રમાં ન ઉતરે તે અસંભવિત ! શું તારૂં સામન્સ છે ! હવે નકામો તકવિતક રહેવા દે. તે દિવસે જે મુનીમ આવ્યો હતો એને ત્યાં જઈને પાછો ખોજાવી લાવજો-આજે જ, વાર ન કરીશ.”

ભાઈ સાહેબને છઠાવીને નવીનનું મન અંદરથી બેચેન બની ગયું. ફટો એટલો સરળ હતો, અને એની સફળતા ભાઈ સાહેબને માટે એટલી હાસ્યજનક હતી કે જેના અપમાનથી નવીન ખૂબ શરમાયો અને દુઃખી થયો. ભાઈ સાહેબને ઘણી વાર ધોખો દેવો પડ્યો છે, પણ ક્યારેય આવો સંકોચ નથી થયો; પરંતુ આજે ફરીફરીને આટલી મોટી જાળ રચવાની ગજાનિએ એના ચિત્તને અસ્વસ્થ બનાવી દીધું.

ગંત ઋષિવાક્ય જેવું દેખાયું. પોતાની છાતી પર હાથ ફેરવીને બોલું તો પોતાનો દેહ એને અનુસ્વર, વિસર્ગ, તક્તિ અને પ્રત્યયના મસાલાથી ઝળેલો કોઈ તપોવનમાં લખેલી એક પોથી જેવો લાગ્યો. ત્યારબાદ ભેળીના છેલ્લા શબ્દો એના કાનને સંભળાયા: “એને ધેર લક્ષ્મીનો આધિભાવ થશે, જેની અચિન્ત્ય, મુભગ સ્વયના પહેલાંથી જ આવી ચૂકી છે. યોગ દિવસ થયાં, લક્ષ્મીએ નવવધૂના સ્વરૂપે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હમણાંથી જ સાવધાન થઈ જવું જોઈએ, કારણ કે હવે જો એને કોઈ પણ માનસિક કષ્ટ પહોંચ્યું તો ભાગ્ય કાપે ભરાશે.”

વેંકટ રાસ્ટ્રીએ કહ્યું: “કોપના લક્ષણો દેખાઈ રહ્યાં છે. જાતક જો હજીય સાવધાન નહિ થાય, તો સંકટ વધતું જ જશે.” મધુસૂદન સ્થંભિત થઈને ગુપચૂપ બેની રહ્યો, એને લગ્નના દિવસની પેલી મોટા કાયદાની વાત યાદ આવી અને ત્યાર પછી યોગ દિવસોમાં જ થએલો પરાજય પણ સાંભર્યો. લક્ષ્મી પોતે આવે એ તો સૌભાગ્યની વાત છે; પણ સાથે સાથે એની પોતાની જવાબદારી પણ કંઈ ઓછી બચાવે નથી.

પાછા વળતાં મધુસૂદન ગાડીમાં પણ સ્તબ્ધ બેસી જ રહ્યો. થોડીવાર પછી નવીન બોલ્યો: “હું તો આ વેંકટ રાસ્ટ્રીની વાતમાં જરાય માનતો નથી. જરૂર એણે તમારે માટે કોઈને પૂછી લીધું હોયું જોઈએ.”

“તું હવે ભારે અકસ્માતો! પાંધા માણસો માટે એ પહેલેથી ખબર મેળવતો ફરતો હશે, અને એ જાણે સહેલું કામ હોય!”

મનુષ્યના જન્મના પહેલાં એની કરોડો જન્મોત્તરીઓ જન્માવવા કરતાં એ સહેલું કામ તો છે જ. ભૂગર્ભની આટલા કામગીરી કર્યાં

મળ્યા, અને વેંકટ સ્વામીની આ નાની શી ઝોરડીમાં એટલી જગ્યા ક્યાંથી આવી ?”

“અરે પહેલાંના ક્રપિ મૂનિઓ એક પંક્તિમાં હમરો વાતો સખી શકતા હતા.”

“ખિલકુલ અસંભવિત વાત છે.”

“જે તારી અક્ષત્રમાં ન ઉતરે તે અસંભવિત ! શું તારૂં સાયન્સ છે ! હવે નક્કમો તર્કવિતરું રહેવા દે. તે દિવસે જે મુનીમ આવ્યો હતો એને ત્યાં જઇને પાછો બોલાવી લાવજો-આજે જ, વાર ન કરીશ.”

ભાષ સાહેબને છઠ્ઠાવીને નવીનતું મન અંદરથી બંધેન જતી ગયું. કદો એટલો સરળ હતો, અને એની સફળતા ભાષ સાહેબને માટે એટલી હાસ્યજનક હતી કે જેના અપમાનથી નવીન ખુબ શરમાયો અને દુઃખી થયો. ભાષ સાહેબને ઘણી વાર વિખ્યા દેવા પડ્યો છે, પણ ક્યારેય આવો સંક્રાંત્ય નથી થયો; પરંતુ આજે ફરીફરીને આટલી મોટી જાળ રમવાની ગણાનિએ એના ચિત્તને અસ્વસ્થ બનાવી દીધું.

પ્રકરણ પેતાલીસમું

આશુધાર્યા પલટો

મહુસદનના મનમાંથી જાણે એક ભાર ઝોલો ચયો. આત્મગૌરવનો ભાર—જે કંઠાર આત્માભિમાનને રૂપે એની વિકસોન્મુખ અતુરકિતને વારંવાર પત્થરથી ઘાળતો હતો. કુમુદ પ્રતિ જ્યારે એતું મન મુગ્ધ હતું, ત્યારે પણ એ વિહળતા વિરૂદ્ધ અંદર ને અંદર એક લડાઈ ચાલતી હતી. જેમજેમ એ વિવશ થઈને કુમુદ તરફ ખેંચાતો ગયો તેમતેમ તેનો કુમુદ પરનો ક્રોધ વધતો જ ગયો. એટલામાં ખાસ નક્ષત્રોતે ત્યાંથી જ જ્યારે હુકમ આવ્યો કે લક્ષ્મી આવી છે ઘરમાં, એને ખુલ્લો રાખવી પડશે, ત્યારે તો એના બધા કન્દો દૂર થઈ ગયા, અને એના શરીર—મન જાણે સૌમાંચિત થઈ ઉઠ્યાં. વારંવાર એ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો: “લક્ષ્મી, મારે જ ઘેર લક્ષ્મી, મારાં બાબતું પરમ દાન.” એને થયું કે બધો સંકોચ દૂર કરીને ઉમણાં જ કુમુદ પાસે જઈને એની સ્તુતિ કરી આવે અને કહી આવે કે કોઈ ભૂલ થઈ હોય તો એના પર ધ્યાન ન દેશો. પરંતુ આજે હવે વખત ક્યાં છે? હમણાં તો ઓફિસમાં જવાનું છે, એટલી પણ દુરસદ નથી કે અંદર જઈને જમી આવત.

આ તરફ આ બધા દિવસો કુમુદિનીના મનમાં ઉઘલપાથલ ચલી રહી. એને તો એવી ખગર છે કે કાલે બાપ આવશે અને એમની

તણિયત ઠીક નથી. એમને મળી શકશે કે નહિ એ વાત નિશ્ચિત રૂપે જાણવા એનું મન ઉદ્વિગ્ન થઈ રહ્યું છે. નવીન કંઈ કામે બહાર ગયો છે તે હજી આવ્યો નથી. એને ધરાધર ખખર હતી કે આજે તો મધુસૂદન જાતે જઈને વહુરાણીને સર્વ રીતે પ્રસન્ન કરશે; પહેલાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો આભાસ ધરને એ રસભગ કરવા નહોતો ધમ્જતો.

આજે અગાસી પર બેસવાનો મોકો નહોતો. કાલ સાંજથી વાદળાં ઘેરાયલાં છે, અને અનિચ્છિત અતિથિની જોમ ભૂંડા લાગે છે. આ વાદળાંમાં કોઈ પ્રકારનો રંગ નથી, વર્ષામાં જાણે ધ્વનિ નથી, ઠંડી ભારે હવા જાણે ઉલ્લાસ બની ગઈ છે, અને સૂર્યના તેજ વિનાના આકાશની દીનતાથી પૃથ્વી જાણે સંકુચિત થઈ રહી છે. દાદરના પગથિયાં પૂરા થતાં જ સૂરના ઓરડામાં જવાના રસ્તા પર જે નક્તી અગાસી છે, ત્યાં કુમુદ બેઠી છે. રહી રહીને એની દેહકલા પર પાણીની છાંટ પડે છે. આજે છાયાથી મલીન આ બીના દિવસે કુમુદને એવું લાગ્યું કે એનું જીવન અજગરની જોમ એને ગળી ગયું છે. એ અજગરનું પેટ ઠસાઠસ ભર્યું છે અને એમાં ક્યાંય જગ્યા નથી. જે દેવે એને પટાવી-ફાસલાવીને આજે આ નિઃશ્વાસ નિરાશ-સાગરમાં લાવીને નાંખી દીધી છે, એ દેવ માટેનું અભિમાન આજે ક્રોધ રૂપી અગ્નિથી સળગી ઉઠ્યું. અકસ્માત ઝડપથી ઉભી થઈ ગઈ, અને ટેન્ડલમાંથી એણે પેલું યુગલનું ચિત્ર કાઢ્યું. એ એક રંગીન રેશમી કપડાંમાં લપેટેલું હતું. એ ચિત્રનો આજે એને વિનાશ કરવો હતો, અને જોરથી ખૂમ પાડીને કહેવા માગતી હતી કે તમારા ઉપર હું જરાય વિશ્વાસ નથી કરતી. હાથ કપી, રહ્યા છે, એટલે ગાંઠ પણ ખૂલતી નથી. ખેંચતાણુ કરતાં કરતાં એ ઉઘટી વધારે કાણુ થઈ ગઈ; આખરે અધીરી થઈને એણે દાંત વડે એ ફાડી નાંખ્યું. ત્યાં એ ચિત્ર પરિચિત મૂર્તિના એને દર્શન થયાં, ત્યાં એનાથી ન રહે-

વાયું. તરત જ એણે એ ચિત્ર છાતી સરસું ચાંપી દીધું અને રડવા માંડ્યું. લાકડાની ક્રેમ જેમ જેમ એની છાતીમાં બોંકાવા માંડી, તેમ તેમ ણમણા આવેગથી એણે દાળવા માંડી.

એટલામાં પથારી ગિછાવવા મુરલી બહેરો આવી પહોંચ્યો. ટાઢને લીધે એના હાથ ધ્રુજતા હતા. એક ફાટલી મેલી ચાદર ઓઢેલી હતી. માથું ઘોડું હતું, કાન બેઢેલા અને ગાલમાં ખાડા પડેલા હતા; ઢાઢી વધેલી અને ગંદી લાગતી હતી. હજી હમણાં જ એ મેલેરીઆના તાવમાંથી ઉઠ્યો છે, શરીરમાં લોહી સોગન ખાવા માટે જ થોડું રહ્યું છે; પરંતુ પેટ એ ખૂબી ભલા છે.

કુમુદે કહ્યું : “ ટાઢ વાય છે, મુરલી ? ”

“ હા, બા. વાદળો ધેરાય છે એટલે ઠંડી બહુ પડે છે. ”

“ તારી પાસે કંઈ ગરમ કપડાં નથી ? ”

“ ધક્કાળ મળ્યો તે દિવસે મહારાજ સાહેબે આપ્યા તો હતા, પણ વચમાં તાવની બિમારીમાં ડોક્ટરના કહેવાથી મેં એને જ એ આપી દીધા. ”

કુમુદે પાસેના ઓરડામાં જઈને એક ખાખી રંગનું ગરમ ઓઢવાનું લઈ આવી અને બોલી : “ લે, આ મારી ચાદર હું તને આપી દઉં છું. ”

મુરલીએ નમસ્કાર કરીને કહ્યું : “ કસ્ટર માફ કરજો, બા. પણ નાન સાહેબ ગુસ્સે થશે. ”

કુમુદને યાદ આવ્યું કે આ ઘરમાં દયાનો માર્ગ બહુ જ સંકીર્ણ છે, પણ દેવ પાસેથી પોતાને માટે પણ દયા તો જોઈએ છે ને !

પૂણ્ય-કર્મ જ એનો માર્ગ છે. કુમુદે, ક્ષોભથી એ ગરમ માદરને જમીન પર પછાડી.

મુરલીએ હાથ બેડીને કહ્યું : “રાણીમાતા, તમે તો લક્ષ્મી છો. ગુસ્સે ન થશો. ગરમ કપડાંની મને જરૂર નથી પડતી. હું હુકો ભરનારની કોટડીમાં રહું છું, ત્યાં હરદમ આગ જળતી હોય છે, એટલે મને ખૂબ ઠંડું રહે છે.”

કુમુદે કહ્યું : “મુરલી, નવીન બાપુ આવ્યા હોય તો જરા અહીં મોકલી દેજો.”

નવીન ઓરડામાં પગ મૂકે કે તરત જ કુમુદે કહ્યું : “દિયરજી, તમારે એક કામ કરવું પડશે. બોલો કરશો ?”

“એનાથી માઈ અનિષ્ઠ થવાનું હોય તો તો હમણાં કરવા તૈયાર છું, પણ તમને આંચ આવતી હોય તો હરગીજ કરવાનો નથી.”

“માઈ હજી કેટલું અનિષ્ઠ થવાનું બાકી છે ? હું હવે નથી કરતી.” કહીને એણે પોતાના હાથમાંથી સોનાના મોટા કડાં ઉતારી લીધાં, બોલી : “મારા આ કડાં વેચીને ભાષ્ટને માટે કલ્યાણજપ કરાવવા પડશે.”

“કંઈ જરૂર નથી, વહુરાણી, તમે એમની જે રીતે ભક્તિ કરો છો, એ પૂણ્યથી તો ક્ષણે ક્ષણે એમને માટે કલ્યાણજપ થઈ રહ્યો છે.”

“નાનાભાઈ, ભાઈ માટે હવે મારાથી કંઈ જ નહિ જાની શકે. અને કંઈ એ કરી શકું તો એટલું જ કે મારા દેવને. દ્વારે એમને માટે મારી સેના પહોંચાડી શકું.”

“તમારે કંઈ જ નહિ કરવું પડે, ભાભી. અમે બધા શા કામના છીએ ?”

“તમે શું કરી શકશો, કહો ?”

“અમે પાપી છીએ, પાપ કરી શકીએ છીએ. એટલું પણ કરીને જો તમારા ઉપયોગમાં આવી શકતું હોય તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.”

“દિયરજી, આવી વાતોમાં મસ્કરી ન કરશો.”

“આમાં જરાય મસ્કરી નથી. બાબી. પુણ્ય કરવા કરતાં પાપ કરવાનું કામ કઠિન છે. દેવ જો આ વાત સમજી જાય તો તો પુરસ્કાર આપે.”

નવીનની વાતોથી દેવતા પ્રતિ એની ઉપેક્ષા-મુદિની કલ્પના અને કુમુદનો જીવ દુખાય એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ એના ભાઈ પણ મનમાં દેવ પર શ્રદ્ધા નથી રાખતા, એ અનિકિત પર એ કંઈ ચુસ્તો નથી કરતી. નાના આળકની શરારત પર માતું જેવું પ્રાદુર્ભીષ હોત હોય છે, આ જાતના અપરાધ પર એનો એવો જ ભાવ છે.

કુમુદે જરા મ્હાન હસીને કહ્યું; “દિયરજી, જગતમાં તમે તો તમારા સામર્થ્યથી કામ કરી શકો છો, અમે તો એ સામર્થ્ય બતાવી શકીએ એમ નથી. જેના પર પ્રેમ છે, પણ પહોંચ નથી, એમનું કામ શી રીતે કરીએ ? દિવસો તો વિતતા જ નથી. ક્યાંય માર્ગ જડતો નથી. અમારા ઉપર દયા કરનાર ક્યાંય પણ દોષ છે ?”

નવીનની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

“બાઈને માટે કંઈ તો કરવું જ પડશે, નાનાબાઈ, કંઈક તો આપવું જ પડશે. આ ચૂલ મારી માતાના છે. એમને હું મારી માતા તરફથી જ દેવતાને ચઢાવીશ.”

“દેવને હાથો વડે નથી અપાતું, વડુરાણી, એ તો એમને એમ લાઇ લે છે. જે દિવસ રોકાવ, ત્યારપછી પણ તમને એમ લાગે કે એ પ્રસન્ન નથી થયા તો પછી તમે કહેશો તે હું કરીશ. જે દેવતા તમારા પર દયા નથી કરતા તેમને હું ભોગ ચઢાવી આવીશ.”

રાત પડી ગઇ હતી, બહાર દાદરમાં પરિચિત જોડાતો અવાજ સંભળાયો. નવીન ચોંકી ઉઠ્યો. સમજી ગયો કે ભાઇ સાહેબ આવે છે. નાસી ન ગયો, હિંમત કરીને ભાઇની વાટ જોવા લાગ્યો. આ બાજુ કુમુદવું મન કાણુબરમાં અત્યંત સંકુચિત થઇ ગયું. ત્યારે આ અદૃશ્ય વિરોધના ધક્કાએ ખૂણ જોરથી એની પ્રત્યેક નાડીને ચોંકાવી દીધી, ત્યારે એને ખૂણ ભય લાગ્યો. આ પાપે એને કેમ આટલી નિર્દયતાપૂર્વક દબાવી ?”

અકસ્માત કુમુદે નવીનને કહ્યું : “નાનાબાઇ, તમે દોષ એવાને ઝાળખો છો, જે મને ગુરુની જેમ ઉપદેશ કરે ?”

“એનાથી શું થશે, ભાભી ?”

“હવે મારાથી એકલીથી નથી જૂઝી રાકાતું.”

“એમાં તમારા મનનો દોષ નથી.”

“વિપત્તિ બહારની છે અને દોષ મનનો છે. [ભાઇની પાસે તો મેં વારંવાર આવું જ સાંભળ્યું છે.”

“તમારા ભાઇ જ તમને ઉપદેશ દેશે, ગમરાશો નહિ.”

“એવા દિવસો તો ક્યાંથી આવે, હવે !”

મધુસૂદનની આર્થિક બુદ્ધિની સાથે એના પ્રેમલુ સમાધાન થઇ

ગયા પછી એ પ્રેમ એના બધા કામધધાની ઉપરવટ ચઢને ફેલાવા લાગ્યો.

કુમુદના સુંદર મુખ પર એના ભાગ્યતું નિર્ભય ચિહ્ન છે. પરાભવ દૂર થઈ જશે; આજે જ એને આ વાતનો આભાસ થયો છે. કાલે જે લોકોએ વિશ્વ મન આપ્યો હતો તેમણે આજે સૂર યદ્ધતીને મધુસૂદનને પત્રો લખ્યા છે. મધુસૂદને ફરીથી એ વિભાગને પોતાને નામે ખરીદી લેવાનો દરાવ મૂક્યો, ત્યાં કોઈએ કહ્યું કે એનો ફરીથી વિચાર થવો જોઈએ.

ગેરહાજર હોવાના કચર માટે ઑફિસના દરવાજાનો અડધો પગાર કાપી લેવામાં આવ્યો હતો. આજ નાસ્તાને વખતે એ મધુસૂદનના પગમાં પડ્યો. એ જ વખતે એને મધુસૂદને માફી આપી. માફીનો અર્થ એ કે એણે પોતાના ખિસ્સામાંથી દરવાજાનો અડધો પગાર આપ્યો; પણ રજીસ્ટરમાં તો એ દંડ લખેલો જ રહ્યો, કારણ કે વનખ-ભંગ થઈ શકે નહિ.

આજનો દિવસ મધુસૂદનને માટે આશ્ચર્યનો દિવસ છે. બહાર આકાશમાં વાદળાં ઘેરાયેલાં છે. ઝરમર ઝરમર વર્ષા થઈ રહી છે; પણ આનાથી તો એનો આંતરિક આનંદ ઉઘટી વધી ગયો. ઑફિસમાંથી પાછા ફરીને રાત્રે જમતા સુધી મધુસૂદન બહારના ઑફિસના ખંડ-માં જ રહેતો હતો. લગ્ન પછી કેટલાક દિવસ નિયમ વિશ્વ થઈને સમય વિના અંતઃપુરમાં જતાં લોકોની નજર સુકવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ આજે એ બેધડક આગેકદમ મૂકતો આખા ઘરને બતાવી દેવા માગે છે કે અત્યારે એ કુમુદને મળવા જાય છે. આજે એને સમજાયું કે એના આ સુભાગ્ય પર જગતના લોકો ઇર્ષ્યા કરે એવું છે.

થોડા સમય માટે વરસાદ થંબ્યો છે. હજી સુધી વધા ઓરડા-ઓમાં દીવા નથી થયા. આનંદી ડોસી ધુપદાની લઈને વધા ઓરડામાં ધૂપ કરવા નીકળી છે. એક આમાચિડિયું આંગણાથી માંડીને અંતઃપુર સુધી ફાનસના અજવાળામાં ચક્કર મારી રહ્યું છે. દાસીઓ ઓટલા પર બેસીને પોતપોતાની જાંઘ પર ફની વાટો વણી રહી છે, રાજ સાહેબને આવતા જોઈને ઝટપટ ધૂમટો તાણીને નાસી ગઈ. પગરવ સાંભળીને સ્વામાસુંદરી પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી આવી. હાથમાં પાનનો ભરેલો ડબ્બો હતો. મધુસૂદનના ઑફિસમાંથી આવ્યા પછી એ નિયમાનુસાર બહાર પાન મોકલી દે છે. સૌ કોઈ જાણે છે કે મધુસૂદનને ગમતાં પાન તો માત્ર સ્વામાસુંદરી જ બનાવી શકે છે. આ જાણવાની સાથે જીજ્ઞાસુ એક વાતનો પણ ધરાવો હતો. એ જ જાણને આધારે સ્વામાસુંદરીએ માર્ગમાં આવીને કહ્યું : “દિયરજી પાન તૈયાર છે, લેતા જવ.” પહેલાનો સમય હોત તો આજ વખતે બેચાર વાત થઈ જાત, અને એ વાતોમાં થોડો મધુર રસ પીરસી શકાત. આજે શું થઈ ગયું, કાણ જાણે, કદાચ પણ કંઈ સ્વામાનો પડછાયો ન અડે એ ડરથી પાન લીધા વિના જ મધુસૂદન ઝડપથી ચાલ્યો ગયો. સ્વામાની મોટી મોટી બે આંખો અભિમાનથી સળગી હતી, અને એમાંથી આંસુઓના મોટા મોટા ગિંદુઓ સરવા માંડ્યાં. અંતર્યામી જાણતા હશે કે સ્વામાસુંદરી મધુસૂદનને ચહાય છે.

મધુસૂદનના ઓરડામાં પ્રવેશનાં જ નવીન કુમુદની ચરણરત્ન લઈને ઉભો થયો અને બોલ્યો : “ગુરુની વાત યાદ છે, તપાસમાં રહીશ.” ભાઈને સંબોધીને કહ્યું : “વડુરાણી ગુરુજી પાસે શાસ્ત્રોપદેશ સાંભળવા ઇચ્છે છે. આપણા ગુરુજી છે તો ખરા, પણ—”

મધુસૂદન ક્તોજનાભર્યા સ્વરે બોલ્યો: “શાસ્ત્રોપદેશ ! સારી વાત છે, પણ એમાં તારે કંઈ નહિ કરવું પડે.”

નવીન ચાલ્યો ગયો.

મધુસૂદન આજે આખે રસ્તે બડબડતો આવતો હતો: “વહુરાણી, તમારા આવવાથી મારા ઘરમાં અજવાળું ચલ્યું છે.” આ પ્રકારની વાતો કરવી એના સ્વભાવથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. એટલે એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે ઘરમાં પેસતાં જ એ પહેલી તકે આ વાત કહી દેશે. પણ નવીનને જોતાં જ એ વાત રોકાઈ ગઈ. ત્યાં વળી શાસ્ત્રનાં ઉપદેશની વાત નીકળી. એણે એવું મુખ બિલકુલ બંધ કરી દીધું. હૃદયમાં જે તૈયારીઓ થઈ રહી હતી, આ નાનીશી વાધાથી બંધી જેમની તેમ રહી ગઈ. ત્યાર પછી કુમુદિનીના ચહેરાપર એક પ્રકારનો ભયનો ભાવ જોયો. દેહ અને મનનો એક પ્રકારનો સંકોચ જોયો. ખીજે કોઈ દિવસે કે વખતે આ વસ્તુ પર એની નજર ન પડતી; પણ આજે તો એના અંતરમાં જે પ્રકાશ ઉદય પામ્યો છે, એનાથી એની જોવાની શક્તિ પ્રગળ થઈ ગઈ છે. કુમુદના વિષયમાં ચિત્તનું સૂક્ષ્મ સ્પર્શ-ગ્રાહ થઈ ગયું છે. એટલે આજે પણ કુમુદના મનમાં આવી વિમુખતા-એ એને નિષ્કૂર અન્યાય લાગ્યો. તોય મનમાં તે મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી કે ચક્ષિત નહિ થાઉં; પણ જે વસ્તુ સહજમાં થઈ શકતી હતી તે હવે એટલી સહજ ન રહી.

જરા સૂપ રહીને મધુસૂદને કહ્યું: “વહુરાણી, ચાલ્યા જવાની ઇચ્છા થાય છે, નહિ? જરા ચોખસો નહિ?”

મધુસૂદનની વાત અને એનો કંઈસ્વર સાંભળીને કુમુદ અચળામાં પડી ગઈ. બોલી: “ના, ત્યાં માટે ચાલી જાઉં?”

“તમારે માટે એક ચીજ લાગ્યો છું. જરા ઉઘાડીને જુઓ.” કહીને કુમુદના હાથમાં એણે એક સોનાની રૂબી આપી.

રૂબી ઉઘાડીને કુમુદે જોયું તો એ જ પેલી ભાઈએ આપેલી નીકમની વીંટી હતી. છાતી ધડકી ઉઠી. શું કરવું તેની કંઈ સમજાય ન પડી.

“આ વીંટી હું તમને પહેરાવવા ઇચ્છું છું. પહેરાવવા દેશો?”

કુમુદે પોતાનો હાથ આગળ ધર્યો. મધુસૂદન કુમુદનો હાથ પોતાની ગોદમાં રાખીને ધીરે ધીરે વીંટી પહેરાવવા લાગ્યો. જાણી જોઈને એણે વધારે વાર લગાડી. અને તરત જ હાથ ઉઘાડીને ચૂંચી લીધો. બોલ્યો : “તમારી પાસેથી વીંટી છીનવી લઈને મેં ભૂલ કરી હતી. તમારા હાથમાં ગમે તે રત્ન હો તેનો કંઈ જ દોષ નથી.”

કુમુદને જો એ ખૂબ માર મારત તો પણ એને આટલું બધું આશ્ચર્ય ન થાત. નાના બાળકની જેમ કુમુદના આ આશ્ચર્યના ભાવને જોઈને મધુસૂદનને સાફ લાગ્યું. કુમુદના ચહેરાના ભાવથી એ વાત ઘિલકુલ સ્પષ્ટ થઈ રહી હતી કે એવું એ દાન કંઈ મામૂલી દાન નથી. પરંતુ મધુસૂદને હજી કંઈ હાથમાં સંતાડી રાખ્યું છે. એણે એ પ્રગટ કર્યું અને બોલ્યો : “તમારે ઘેરથી કાળુ મુખરજી આપ્યો છે, એને મળી શકશો?”

કુમુદનો ચહેરો ચમકી ઉઠ્યો. બોલી : “કાળુભાઈ!”

“અહીં જ બોલાવી આવું. તમે લોકો વાતચિત કરો ત્યાં સુધી હું જમી આવું.”

કૃતમતાથી કુમુદની આંખો ભીની થઈ અને ભરાઈ આવી.

પ્રકરણ તેંતાલીસમું

વિચિત્ર લાવદર્શન

ચેટરણ જમીનદારોની સાથે કાળુનો જૂતો પરંપરાગત સંબંધ છે. જેટલા વિશ્વાસના કામો હોય છે, એ સર્વ કાળુને જ હાથે થાય છે. એના પૂર્વજોમાંથી કોઈને ચેટરણચો માટે જલમાં જહું પડ્યું હતું. કાળુ આજે વિપ્રદાસ તરફથી બાજનો હતો ભરીને રસીક લેવા મધુસૂદનની આંકિસમાં આવ્યો હતો. એવું કહ નાનું, રંગ ગોરો અને ચહેરો ભરેલો હતો; આંખો જરા ચીમળાયલી પણ મોટી મોટી હતી અને એના પર કાળા-સફેદ વાળવાળાં ભવાં મૂકી રહ્યાં હતાં. મોટી જરાવદાર સફેદ મૂછો હતી, પરંતુ માથાના વાળ લગભગ બધા જ કાળા હતા. શાંતિપુરનું દેશી ઉંચી જાતનું પોતિયું અને માલિનકની પ્રતિષ્ઠા અનુસાર કિંમતી અઝકન પહેર્યાં હતા. કામા ઠાથની આંગળાએ એક વીંટી છે, એવું નંગ પણ કંઈ સામાન્ય કિંમતનું નથી.

કાળુ ચોરડામાં આવ્યો કે તરતજ કુસુદે પ્રણામ કર્યા. બન્ને નીચે ગાલીયા પર બેસી ગયા. કાળુએ કહ્યું : “ નાની બહેન, હજી તો પેલે દિવસે તમે અહીં આવ્યાં છો, પણ એમ લાગે છે, જાણે વર્ષો થયાં તમને જોયાં નથી.”

“ ભાઈની તબિયતના સમાચાર પહેલાં કહો.”

“ મોટાભાઈને કારણે દિવસો જાડું ચિંતામાં જાય છે. જે દિવસથી તમે ગયા તેને બીજો દિવસથી જ જિભારી વધી ગઈ છે; પણ શરીરમાં તાકાત વધારે હતી; એટલે જોતજોતામાં જાગી ગયા. ડોક્ટરને પછી ખૂબ આશ્ચર્ય થયું.”

“ ભાઈ કાલે આવી ગયા ? ”

“ કાલે આવવાના તો હતા, પણ હજી એ એક દિવસ મોડું થશે. સામે અમાસ આવે છે એટલે સૌએ મનાઈ કરી. કદાચ ફરીથી તાવ રાડ થાય. ખેર, એ તો થઈ ગયું, પણ હવે તમારી તબિયત કેવી છે તે કહો.”

“ હું તો તદ્દન સારી છું, જુઓને.”

કાણું કંઈ બોલી શક્યો નહિ; પણ કુમુદના મુખ પરનું પેલું લાવણ્ય ક્યાં ગયું? આંખોની નીચે આ કાળાશ કેવી? એનું ચમકતું તેજસ્વી મુખ આમ ફિક્કું કેમ પડી ગયું? કુમુદના મનમાં એક પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો પણ એનાથી જીભ ઉપાડીને કહેવાતું નહોતું. “ ભાઈએ મને યાદ કરીને કંઈ કહેવડાવું નથી? ” એના આ અવ્યક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ જાણે કાણુએ કહ્યું: “ મોટાભાઈએ મારી સાથે તમારે માટે એક વસ્તુ મોકલી છે.”

“ શું મોકલ્યું છે, ક્યાં છે? ” કુમુદે વ્યગ્ર થઈને કહ્યું.

“ એ હું જાહાર જ મૂકીને આવ્યો છું.”

“ લાવ્યા કેમ નહિ ? ”

“ મહારાજાએ કહ્યું કે એ પોતે જ લાવશે, એમાં ગભરાઈ શાના ગયા ! ”

“ પણ મને કહો તો ખરા, એ ચીજ શું છે ? ”

“ એમણે મને કહેવાની મનાઈ કરી છે. ”

ધરની ચારે બાજુ ઠીકઠીક દષ્ટિ ફેરવીને કાળુએ કહ્યું : “ ખૂબ આદરથી તમને રાખે છે. હું મોટાભાઈને જાણને કહેવાનો છું. કંટલા ખુશ થશે એ ! પહેલી વખતે તમારો પત્ર આવતાં બે દિવસ મોકુફ થયું એટલામાં તો કંટલા ગભરાઈ ગયા હતા. ટપાલની કંઈક ગડબડ થઈ ગઈ હતી, પછી એક સાથે ત્રણ પત્રો મળ્યા. ”

ટપાલની ગડબડ ક્યાં થઈ ગઈ હતી એનો અંદાજ વિચારતાં કુમુદને વાર ન લાગી.

કાળુભાઈને કંઈક નાસ્તો કરાવવાની કુમુદની ઇચ્છા છે, પણ હિંમત ચાલતી નથી. જરા સંકાપૂર્વક બોલી : “ કાળુભાઈ, તમે હજી સુધી કંઈ ખાધું પીધું નહિ હોય. ”

“ ના, કલકતામાં મને રાત્રે ખાવાનું પરવડતું નથી, જાહેન, એટલે હું આપણા રામસદય વૈધરાજ પાસેથી મકરધ્વજ મંગાવીને ખાઉં છું, પણ ખાસ ફાયદો નથી થતો. ”

કાળુને લાચુ કે હજી તો કુમુદ આ ધરમાં નવવધૂ છે, સર્વ વ્યવસ્થા હજી એના હાથમાં નથી આવી, એટલે ખાવાની વાત કરતાં હાથ નહિ ઉપડે અને જિજ્ઞાસી નાહકની સમસામી રહેશે.

એટલામાં ગોતીની ગાંઝે બારણાંને ઓપેથી ધસારો કરીને કુમુ

દને બોલાવીને કહ્યું: “ તમારે ત્યાંથી જ મુખરછ આવ્યા છે, તેમને માટે જન્મવાનું તૈયાર છે. નીચેના ઓરડામાં એમને જન્મવા લાઇ આવે. ”

કુમુદે તરત જ આવીને કહ્યું: “ કાળુભાઇ, ચાલો જન્મવા. વૈધરાજની આજ્ઞા આજે અહીં પડતી મૂકો. આજ તો તમારે જન્મવું જ પડશે. ”

“ આ તો તમે જાગરજાગતી કરો છો જાહેન, આજે રહેવા દો. વળી કોઇ દિવસ જમીશ. ”

“ ના, એમ નહિ બને, ચાલો. ”

અતી પત્તા લાગ્યો કે મકરધ્વજનો ફાયદો કંઈ જોવો તેવો નથી થયો. જૂખની જરા ય ખોટ નહોતી.

તાળુભાઇને ખવડાવી પીવડાવીને કુમુદ ઉપરના ઓરડામાં ચાલી આવ્યો. આજે એનું હૃદય પિયરની સ્મૃતિથી ભરાઇ ગયું છે. હવે તો વરનગરના ઠાણના પાગમાં બોરડીને બોર લાગ્યાં હશે. વિસ્તરેલા જાંબુડા નીચે તળાવને કિનારે પાકા ઘાટના ચળૂતરા પર હાથનું ઓશીકું કરીને ફેટલા ય બપોલ વિતાવ્યા છે. મધમાખીઓના ગુંજનથી, તેજ અને છાયાથી ચિન્તિ એ બપોર કેવાં મીઠાં હતાં ! હૃદયમાં અકારણ એક વ્યથા થવા માંડી. એને ખજાર ન પડી કે એનું શું કારણ છે. એ વ્યથાએ સદા સમયની મજની ગોઠૂલીથી એના સ્વપ્નને રંગીન બનાવી દીધું એને સમજણ ન પડી કે એના યૌવનના અપ્રાપ્ત સાથીએ જળ-સ્થળમાં ‘માયા મિલાવી દીધી છે. એની યુગલ રૂપની ઉપાસનામાં એ જ અપ્રાપ્ત સાથી સંતાકુકડી ખેલી રહ્યો છે. એને જ એ પોતાના અદ્વૈતપુરમાં ‘ઇસરાજ’ના મુલતાની રાગના સ્પંદનમાં આજે ખેળી. લાવી છે. પિયરમાં પોતાના પ્રથમ યૌવનના એ અપ્રાપ્ત

મનમાન્યા માણસનો આજ્ઞાસ મળતો હતો—ખાસ કરીને ઉપરની પેલી ઓરડીમાં, જ્યાંથી ગામની વાંકીચૂંકી સડક, સરસવના વીસ્તરેલા ખેતરો દેખાતા હતા. ત્યાં ખેરીને ભોંતે લીલી-કાળી રેખાઓની સાથે એ પોતાની કાંઈ વિસ્મૃત કહાણીની અસ્પષ્ટ તસ્વીર જોવા કરતી હતી. સવારે ઉઠીને ખીજે માળે પોતાના સૂતાના ઓરડાથી દૂર રંગીન આકાશમાં નાવડીના સડ જોતી, જાણે દિગંતને કિનારેથી હલ્કાની નિર્દેશ કામના આવી જતી ન હોય. પ્રથમ યૌવનની એ વસંતે સાથે લઇને જ એ કલકતા આવી. પોતાની પૂજામાં, પોતાના સગી-તમાં મગ્ન—મસ્ત થીનીને ! એ જ વસંત, દેવને જહાને એને આવીને જેમ દોરીને આ લગ્નના દંદામાં ખેંચી લાવી; અને પોતે જરા તડકો સખત થયો એટલે વિલીન થઇ ગઇ.

આ દરમિયાન કોણ જાણે ક્યારે આવીને મધુસૂદન પાછળ ઉભો હતો અરિસામાં કુમુદનું પ્રતિબિંબ જોતો હતો. સમજી ગયો કે કુમુદનું મન જ્યાં ધૂમી રહ્યું છે, એ અદૃશ્ય અપરિચિતની સાથે પ્રતિયોગિતા ઠરગીજ આવી શકે એમ નથી. ખીજે કાંઈ દિવસ હો, તો કુમુદના આ ખેદરકાર જાવ પર ગુસ્સો આવત. આજે શાંત વિાદની સાથે એ કુમુદની પાસે આવ્યો અને ખેસી ગયો, બોલ્યો : ‘ શું વિચાર કરે છે, રાણી ?’

કુમુદ ચોંકી ઉઠી. ચહેરાનો રંગ હડી ગયો. મધુસૂદને એનો હાથ પકડીને જરા દબાવી ને કહ્યું : “ તમે કાંઈ પણ રીતે મારાથી નહિ પકડવ, રાણી ?”

આનો ઉત્તર કુમુદને ન સૂઝ્યો. કેમ પકડાતી નથી એ પ્રશ્ન તો એના મનમાં પણ સતત થઇ રહ્યો છે. મધુસૂદન જ્યારે કઠોર વર્તન કરતો હતો, ત્યારે એને માટે ઉત્તર સડજ હતો; પરંતુ જ્યારે એ

પોતાની હીનતા સ્વીકારી લ્યે છે, ત્યારે તો કુમુદથી પોતાની નિંદા કર્યા સિવાય બીજું કશું જ થતું નથી, પતિને હૃદય-મન અર્પણ ન કરી શકાય એ મહાપાપ છે એની કુમુદને પાકી ખાત્રી છે, તો પણ એની આવી દશા કેમ થઈ ? સ્ત્રીઓનું એક માત્ર ધ્યેય છે -સતી સાવિત્રી થવાનું. એ ધ્યેયથી બ્રષ્ટ થવાની દુર્ગતિથી એ પોતાને બચાવી લેવા માગે છે, એટલે આજે વ્યાકૂળ થઈને એણે પોતાના પતિને કહ્યું.

“ તમે મારા પર દયા કરો. ”

“ કંઈ વાતની દયા કરું ? ”

“ મને તમે તમારી જાનાવી લ્યો. આજા કરો, મને સજા કરો. મને લાગે છે જાણે હું તમારે યોગ્ય નથી. ”

સાંભળીને દુઃખનું મધુસૂદનને હસવું આવ્યું. કુમુદ સતીનું કર્તવ્ય-પાલન કરવા અહાય છે. કુમુદ જો સાધારણ ગૃહિણી માત્ર હોત, તો આટલું જ જાસ હતું. પણ એ તો એને માટે મંત્ર-ભણી સ્ત્રી કરતાં પણ જાડુ ઉચ્ચ છે. એ ઉચ્ચતાને મેળવવા માટે એ જો કંઈ મૂલ્ય આપે છે તો બધું વ્યર્થ થઈ જાય છે. વારંવાર એનું જ લુપ્તપાપણું પકડાઈ જાય છે. કુમુદની સાથેની એ પોતાની અસમાન વ્યાકુળતાને ઉત્તરોત્તર વધારતો જ જાય છે.

‘ એક ઉડો શ્વાસ લઈને મધુસૂદને કહ્યું: “તમને એક વસ્તુ આપું, તો તમે શું આપશો, જતાવો ? ”

કુમુદ સમજી ગઈ કે ભાઈની આપેલી એ વસ્તુ હોવી જોઈએ; એ વ્યગ્રતાપૂર્વક મધુસૂદનના ચહેરા ભણી જોઈ રહી.

“વસ્તુ જેવી હશે, તેવી જ કિંમત લેવામાં આવશે એ યાદ રાખજો.” કહીને એણે પલંગની નીચેથી રેશમી ગદેદમાં વિંટળાયેલા ‘ઇસરાજ’ કાઢ્યો, અને એનો ગલેફ કાઢી નાંખ્યો. કુમુદનો એ જ ચિરપરિચિત ઇસરાજ હતો, હાથીદંતથી મઢેલો અને શણગારેલો. પિયેરથી આવતાં એ ત્યાં જ મૂકીને આવી હતી.

મધુસૂદને કહ્યું: “ઉવે ખુશ થયાં રાણી ! લાવો ઉવે મૂલ્ય ચૂકવો.”

મધુસૂદન કેવી કિંમત માગે છે એ કુમુદ કંઈ સમજી ન શકી, એના ચહેરા ભણી જોઈ રહી. મધુસૂદને કહ્યું: “એને વગાડીને મને સંભળાવો ને.”

આ કંઈ મોટી વાત નહોતી, તો પણ એને માટે એ વધારે હતું. કુમુદને ખગર હતી કે મધુસૂદનમાં જરાય સંગીતનો રસ નથી. એની સામે ઇસરાજ બજાવતાં એને સંકોચ થાય છે. એ સંકોચને દૂર કરવો કઠિન છે. કુમુદ નીચે મોટે ઇસરાજની છડી હલાવવા લાગી. મધુસૂદને કહ્યું: “રાણી, બજાવતાં કેમ નથી? મારી સામે શરમાવ છો? શરમાવાનું એમાં શું છે, શરમાશો નહિ.”

કુમુદે કહ્યું: “ચરો મેળવેલા નથી.”

“તમારા મનના ચરો મેળેલા નથી,—સાફ સાફ શા માટે નથી કહી દેતાં?”

પાત સાચી દત્તી, કુમુદના અંતઃક્રણમાં તરતેજ આઘાત પહોંચ્યો. બોલી: “પહેલાં એને ઠીક કરી લઉં, પછી તમને જરૂર સંભળાવીશ.”

“ક્યારે સંભળાવશો, ઠીકઠીક બતાવો. કાલે?”

“હા, કાલે.”

“સાંજે, આશિષમાંથી પાછા આવ્યા પછી !”

“હા, ત્યારે.”

“હસરાજ મળવાથી આનંદ તો થયો ને ?”

“હા, ખૂબ આનંદ થયો.”

રેશમી દુશાલામાંથી એક આમણું કેસ કઢીને મધુસૂદન જોડગોઠ
“તમારે માટે હું એક મોતીનો દાર લાવ્યો છું, એનાથી તમને ઓટલા
બધા આનંદ નહિ થાય, નહિ ?”

આ પ્રકારનો ગૂંચવણભર્યો પ્રશ્ન શા માટે પૂછવામાં આવે છે ?
કુમુદ ચપચપ બેસીને હસરાજ પર મૂંગી આંગળીઓ ફેરવતી રહી.

“સમજી ગયો, દરબારત નામંજૂર !”

કુમુદ વાત બરાબર સમજી શકી નહિ.

મધુસૂદને કહ્યું: “તમારા સીનાની પાસે મારા દિલની દરબારત
મૂકવાની ઇચ્છા હતી, પણ અહીં તો પહેલેથી જ મામલો ટૂટી પડ્યો.”

કુમુદની સામે ટેપલ પર દાર ખુલ્લો પડ્યો હતો. બંનેમાંથી કાઢ
પણ કંઈ બોલ્યું નહિ, બંને ચૂપ રહ્યાં. કુમુદની ક્યારેક સ્વપ્ના જેવી દાલત
ચમકતી હતી, તેવી જ અત્યારે થઈ ગઈ છે. થોડી વાર પછી બંને
સચેત થઈને કુમુદે મોતીનો દાર ગળામાં પહેરી લીધો, અને મધુસૂદનને
પ્રણામ કર્યા. બોલી: “તમે મારું ગીત સાંભળ્યો ?”

“હા, સાંભળીશ.”

“હમણાં સંભળાવું છું”-કહીને કુમુદે હસરાજના મુર મેળવ્યા-
કેદારમાં આલાપ શરૂ થયો; બૂલી ગઈ કે ઘરમાં બીજું કોઈ છે કે

“વરતુ જેવી હશે, તેવી જ કિંમત લેવામાં આવશે એ યાદ રાખજો.” કહીને એણે પલંગની નીચેથી રેશમી ગલેફમાં વિંટળાયેલા ‘ધસરાજ’ કાઢ્યો, અને એનો ગલેફ કાઢી નાંખ્યો. કુમુદનો એ જ ચિરપરિચિત ધસરાજ હતો, હાથીદાંતથી મઢેલો અને શણગારેલો. પિપેરથી આવતાં એ ત્યાં જ મૂકીને આવી હતી.

મધુસૂદને કહ્યું: “હવે ગુપ્ત થયાં રાણી ! લાવો હવે મૂલ્ય ચૂકવો.”

મધુસૂદન કેવી કિંમત માગે છે એ કુમુદ કંઈ સમજી ન શકી, એના ચહેરા ભણી જોઈ રહી. મધુસૂદને કહ્યું: “એને વગાડીને મને સંભળાવો ને.”

આ કંઈ મોટી વાત નહોતી, તો પણ એને માટે એ વધારે હતું. કુમુદને ખગર હતી કે મધુસૂદનમાં જરાય સંગીતનો રસ નથી. એની સામે ધસરાજ બળવતાં એને સંક્રાંતિ થાય છે. એ સંક્રાંતિને દૂર કરવો કઠિન છે. કુમુદ નીચે મોટે ધસરાજની છડી હલાવવા લાગી. મધુસૂદને કહ્યું: “રાણી, બળવતાં કેમ નથી? મારી સામે શરમાવ છે? શરમાવાનું એમાં શું છે, શરમાશો નહિ.”

કુમુદે કહ્યું: “ચરો મેળવેલા નથી.”

“તમારા મનના ચરો મેળેલા નથી,--સાફ સાફ શા માટે નથી કહી દેતાં?”

વાત સાચી હતી, કુમુદના અંતઃકરણમાં તરતંજ બાધાત પહોંચ્યો. બોલી: “પહેલાં એને ઠીક કરી લઉં, પછી તમને જરૂર સંભળાવીશ.”

“ક્યારે સંભળાવશો, ઠીકઠીક જતાવો. કાલે?”

“હા, કાલે.”

“સાંજે, આંધ્રિસમાંથી પાછા આવ્યા પછી ?”

“હા, ત્યારે.”

“ઇસરાજ મળવાથી આનંદ તો થયો ને ?”

“હા, ખૂબ આનંદ થયો.”

રેશમી દુશાલામાંથી એક ચામડાનું કેસ કઢીને મધુસૂદન બોલ્યોઃ
“તમારે માટે હું એક મોતીનો દાર લાવ્યો છું, એનાથી તમને એટલો
બધા આનંદ નહિ થાય, નહિ ?”

આ પ્રકારનો જૂંચવણુભર્યો પ્રશ્ન શા માટે પૂછવામાં આવે છે ?
કુમુદ ગુપચૂપ બેસીને ઇસરાજ પર મૂંગી આંગળીઓ ફેરવતી રહી.

“સમજી ગયો, દરખાસ્ત નામંજૂર !”

કુમુદ વાત ધરાળાર સમજી શકી નહિ.

મધુસૂદને કહ્યું: “તમારા સીનાની ડાહ્યાસે મારા દિલની દરખાસ્ત
મૂકવાની ઇચ્છા હતી, પણ અહીં તો પહેલેથી જ મામલો તૂટી પડ્યો.”

કુમુદની સામે ટેબલ પર દાર ખુલ્લો પડ્યો હતો. બંનેમાંથી કોઈ
પણ કંઈ બોલ્યું નહિ, બંને ચૂપ રહ્યાં. કુમુદની ક્યારેક સ્વપ્ના જેવી દાલત
થઈ જતી હતી, તેવી જ અત્યારે થઈ ગઈ છે. થોડી વાર પછી બંને
સચેત થઈને કુમુદે મોતીનો દાર ગળામાં પહેરી લીધો, અને મધુસૂદનને
પ્રણામ કર્યા. બોલી: “તમે મારું ગીત સાંભળશો ?”

“હા, સાંભળીશ.”

“હમણાં સંભળાવું છું”-કહીને કુમુદે ઇસરાજના સ્થર મેળવ્યા.
કેદારામાં આલાપ શરૂ થયો; બૂલી ગઈ કે ઘરમાં બીજું કોઈ છે કે

નથી. કેદારો આલાપતાં આલાપતાં છાયાનટમાં ઉતરી પડી. જે ગીત એને બહુ ગમતું હતું તેજ શરૂ કર્યું.

“ઠાડે રહો મેરી આંખિન કે આગે.”

સૂરના આકાશમાં એ અપૂર્વ આવિર્ભાવની રંગીન છાયા પડી ગઈ, જેને એ સંગીતમાં પામતી હતી, હૃદયમાં મહાશૂલી હતી, માત્ર આંખો વડે જોવાની તૃણ્યા એને હંમેશા રહ્યા કરતી હતી.

“ઠાડે રહો મેરી આંખિન કે આગે.”

મધુસૂદન સંગીતનો રસ નથી જાણતો, પરંતુ કુમુદના વિશ્વ વિસ્મૃત મુખમંડળ પર જે સૂર ખીલ્યો હતો, ધસરાજના પડદા પર કુમુદની કોમળ અંગુલિઓના સ્પર્શથી જે હંદ વૃત્ત કરી રહ્યો હતો, એનાથી એનું હૃદય ડોલવા લાગ્યું. એને એમ લાગ્યું, જાણે એને કોઈ વરદાન દઈ રહ્યું છે. જાળવતાં જાળવતાં કુમુદ અકસ્માત થંભી ગઈ. જોયું તો મધુસૂદન એના મુખ પર દક્ષિ ઠેરવીને બેઠો છે, એનો હાથ રોકાઈ ગયો, એ શરમાઈ ગઈ, જાળવવું બંધ કરી દીધું.

મધુસૂદનનું મન સૌજન્યથી ભરાઈ ગયું, જોયો : “રાણી, તમને શું જોઈએ છે, કહો ?” કુમુદિની જે કહેત કે એને યોગ દિવસ ભાષની સેવા કરવાની ઇચ્છા છે તો પણ એ પ્રતીતી હા પાડત; કારણ કે આજે એ કુમુદના ગીતમુગ્ધ મુખને વારંવાર નીરખીને પોતાની જાતને કંટી રહ્યો હતો : “આજ લક્ષ્મી, મારા ઘરમાં પધારી છે. કેવું આશ્ચર્યભર્યું સત્ય છે !”

કુમુદ ધસરાજને જાણીત પર મૂકીને, ગઈ જાણ્યુંએ રાખીને સુપ-સુપ બેસી રહી.

મધુસૂદને ફરી એક વાર આરબુપૂર્વક કહ્યું : “રાણી, મારી પાસે કંઈ માગો ને ? તમે માગશો તે આપીશ.”

કુમુદે કહ્યું : “પેલા મુરલી જાહેરાને એક ગરમ કપડું આપવાની ઇચ્છા છે.”

કુમુદ એના કરતાં તો કંઈ નથી જોઈતું એમ કહેત તો ય સાફ થાત; પણ મુરલી જાહેરા માટે ગરમ કપડું ! જે શીરનો તાજ આપી શકે છે, તેની પાસે મોજડીની શીત માગવી !

મધુસૂદન દંડ થઈ ગયો, મુરલી પર ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો. બોલ્યો : “એ નાલાયક મુરલીએ તમને નાહકના હેરાન કર્યા હશે.”

“ના ના. મેં જાતે એને એક ગરમ ચાદર આપવા માંડી, પણ એણે ન લીધી. તમે જો આજ્ઞા કરો તો એ હિંમત કરીને લઈ શકે.”

મધુસૂદન સમસમી રહ્યો. થોડીવાર સુધી ચૂપ બેસી રહ્યો. પછી બોલ્યો : “બિક્ષા આપવાની ઇચ્છા છે ? જોઈ ક્યાં છે તમારી એ ગરમ ચાદર.”

કુમુદ પોતાની ઓઢવાની એક જાદામી રંગની ફારમ શાલ લઈ આવી. મધુસૂદને લઈને પોતે ઓઢી લીધી. ટેબલ પરની ધંટડી વગાડી એટલે એક ખુદી દાસી હાજર થઈ; એને કહ્યું : “જરા મુરલી જાહેરાને મોકલ તો.”

મુરલી આવીને હાથ જોડીને હમો થઈ ગયો. ઠંડીથી અને બચને લીધે એના હાથ ધ્રુજી રહ્યા હતા.

“મુરલી, તારી માજી તને ધનામ આપે છે.” કહીને એણે પાકિટમાંથી એક સો રૂપિયાની નોટ કાઢીને કુમુદના હાથમાં મૂકી દીધી. મધુસૂદનના જીવનમાં આ પહેલી જ ઘટના છે કે, માઆ વિના

એણે કોઈ નોકરને હાત કર્યું હોય. આ અસંભવિત ઘટનાથી મુસ્લી વધારે ડરી ગયો, મૂંઝવણમાં પડીને કંપતા સ્વરે બોલ્યો: “હજૂર”

“હજૂર, શું બેનકુર ! નર્મો ગવેકો છે તું તો. લાઇ લ્યે માહના હાથે આ ઇનામ. આ રૂપિયામાંથી તારી મરજી પડે એવા ગરમ કપડાં ખરીદી લેજે,”

વાત પૂરી થઇ ગઇ. સાથે સાથે જાણે તે દિવસની બીજી બધી વાતો પણ ખતમ થઇ ગઇ. જે પ્રવાહમાં કુસુમનું મન વહી રહ્યું હતું, તે એકાએક બંધ થઇ ગયું. મધુસૂદનના મનમાં આત્મત્યાગની જે લહેરો એના જિત્તાની સંકાર્ણતાના કિનારે અચકાઇ રહી હતી, તે પણ એક મામલી નોકરને માટે તુચ્છ પ્રાર્થનામાં મળી જઇને પછી ત્યાં જ વિલય પામી ગઇ. ત્યારપછી સ્વાભાવિક વાતચિત્ત કરવી બંને માટે અસંભવ હતું. પેલી જમીન ખરીદવાના મામલા માટે વાતચિત્ત કરવા કેટલાક માણસો ક્યારથી આવીને ઓફિસમાં ખોટી ચામ છે, એ વાત મધુસૂદન વિલકુલ ભૂલી ગયો હતો. હવે એકાએક એને એ વાત માઠ આવી, અને એ પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યો. એ ઝડપથી ઉઠ્યો અને બોલ્યો: “જરા કામ છે, જાઉં છું.” કહીને ઝડપથી ચાલ્યો ગયો.

જતાં જતાં વચ્ચે સ્થામાસુંદરીના ઓરડા પાસે આવીને એણે જરા પ્રગટ સ્વરે કહ્યું: “માય શું ?”

સ્થામાસુંદરીએ આજે કંઈ ખાધું નહોતું, એક દુરસો ઓઢીને એક ચટાઇ પર કરમાઇને પડી હતી. મધુસૂદનનો અવાજ સાંભળી ઝડપથી જારણાં પાસે આવીને બોલી: “શું છે, દિયરજી ?”

“મને પાન ન આપ્યા ?”

પ્રકરણ ચુંમાલીસમું

કલ્પના અને વાસ્તવિકતા

બહાર બારણાંની ઓથે એક જાણુ ગુપ્તરૂપ હતું-હાજણુ. આ કોઈ ઓછી હિંમતની વાત નહોતી. મધુસૂદનથી યમની જેમ ડરે છે, તો પણ લોકડાંના રમકડાંની જેમ સ્તબ્ધ હોયે હતો. તે દિવસે કાકાનો ફિટકાર ખાધા પછી એ ફરીથી કાકી પાસે આવ્યો નહોતો, પણ અંદરથી હોયોનીઓ થઈ રહ્યો હતો. આજે પણ સાંજને સમયે આવવું કંઈ રમતવાત નહોતી, પણ એની બા જ્યારે એને પથારીમાં સૂવાડીને કામે વળગી, ત્યારે એના કાનમાં ધસરાજનો સર પડ્યો. શું બળવે છે અને કોણ બળવે છે એનો પતો નહોતો. હા, એટલી ખબર એને હતી કે આ કાકીના ઓરડામાં વાગે છે, એને ખબર હતી કે કાકા ત્યાં નહિ હોય, કારણ એ જાણતો હતો કે કાકાની સામે વાળું વગાડે, એટલી હિંમત કોનામાં છે? ઉપર દરવાજાની પાસે જતાં જ એની નજર કાકાના ભેડા પર પડી, એ તો જ્યાંનો ત્યાં સ્તબ્ધ થઈ ગયો. નાસવા જતો હતો. એટલામાં એને માલમ પડ્યું કે એની કાકી જ બળવે છે. પછી એનાથી નાસી ન શકાયું. બારણાંની ઓથે સંતાઈને સાંભળવા લાગ્યો. પહેલાંથી જ કાકીને ઓળખતો હતો, પણ આજે તો એના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. મધુસૂદનના ચાલ્યા

જતાં જ એ પોતાના અંતરના આનંદને રોકી ન શક્યો. ઔરડામાં પેસતાં જ દોડીને કુમુદની ગાદમાં બેસીને, એને ગળે વિંટળાઈને, કાન પાસે મોઢું લપ ઝળને ધીરથી બોલ્યો : “ કાકી. ”

કુમુદે છાતી સરસો ચાંપાને ઢલું : “ અરે ! તારા હાથ આટલા ઠંડા કેમ છે ? બહાર ટાઢમાં તો રખડતો નહોતો ને ? ”

હાળલુએ જવાબ ન આપ્યો, એ ડરી ગયો, વિચારવા લાગ્યો : કાકી પથારીમાં સૂવાનું કહે છે. કુમુદે એને પોતાના દુશાલામાં લપેટીને પોતાના ધરીરની ગરમીની હુકથી બરીને ઢલું : “ હજી સુધી તું સૂતો નથી, ગોપાળ ? ”

“ તમારું વાળું સાંભળવા આવ્યો હતો. કેવી રીતે બળવો છો, કાકી ? ”

“ તું શીખી લે તો તું પણ બળવી શકે. ”

“ મને શીખવાડ્યો ? ”

એટલામાં મોતીની મા આવી પહોંચી, વટાણિયાની જેમ, ઔરડામાં પેસતાં જ બોલી : “ ઓ ડાકુ, તું અહીં સંતાયો છે, કેમ ? હું તો શોધતાં શોધતાં બાવરી બની ગઈ. આમ તો સાંજને વખતે ઔરડામાંથી બહાર નીકળતાં બીક લાગે છે, અને હવે કાકી પાસે આવવામાં ડર ક્યાં ચાલ્યો ગયો ? જા, જઈને સૂઈ જા. ”

હાળલુ કુમુદને વળગી રહ્યો.

કુમુદે ઢલું : “ અરે નહિ, જરા રહેવા દો. ”

“ આવી રીતે બે આની હિંગત વધી જશે, તો આગળ જતાં મુરકેલ થશે, હજી, હું એને સૂતાડીને હમથાં આવી. ”

કુમુદની ખૂબ ઇચ્છા હતી કે એ હાજલુને ખાવાની કે રમવાની કોઈ વસ્તુ આપે. પરંતુ આપવા જેવું કશું છે જ નહિ, એટલે એક ચુમી લઈને બોલી: “જા, આજે જઈને સ્થળ જા. તું તો રાખનો દીકરો છે, કાલે તપોરે તને વાળું સંભળાવીશ.”

હાજલુ કંઈ મુખ જનાવીને માતા સાથે સૂવા આવ્યો ગયો.

થોડીવાર પછી મોતીની મા પાછી આવી. નવીનના કાવતરાનું શું પરીણામ આ-યું, એ જાણવા માટે એનું મન ચમળ થઈ રહ્યું છે. કુમુદની પાસે આવીને બેસતાં જ એની દષ્ટિ નીલમ વીંટી પર પડી. સમજી ગઈ કે કામ થઈ ગયું. વાત શરૂ કરવા ખાતર બોલી: “હજી, આ વાળું તમને શી રીતે મળ્યું?”

કુમુદે કહ્યું: “ભાઈએ મોકલ્યું છે.”

“જેહજીએ લાવીને આપ્યું હશે?”

કુમુદે દ્વંકારમાં પતાવ્યું: “હા.”

મોતીની માને કુમુદના મુખ પર હર્ષ કે આશ્ચર્યનું ચિન્હ શોધ્યું ન જાયું.

“ભાઈને વિષે તમને ખીજું કંઈ ન કહ્યું?”

“ના.”

“પરમ દિવસે તો એ આવી જશે. એમની પાસે જવા વિષે કંઈ વાતચિત ન થઈ?”

“ના, ભાઈ વિષે કંઈ વાતચિત જ નથી થઈ.”

“તમે પોતે કેમ કંઈ ન કહ્યું, હજી?”

“હું એમની પાસે ખીજું બધું માગી શકું, પણ આ તો મારાથી નહિ બને.”

“તમારે માગવાની જરૂર નહિ રહે. તમે એમ ને એમ ચાલ્યા જાઓ. જોઈશ કંઈ નહિ કહે.”

મોતીની માને હજી એક વાતની ખબર નથી પડી કે મધુસૂદનની અતુલ્યતા કુમુદને માટે એક સંકટ જેવી થઈ પડી છે; એના બહુલામાં મધુસૂદન જોઈતું ધમ્મ છે, તેટલું ધમ્મ છતાં કુમુદથી આપી શકાતું નથી. એનું હૃદય જરા દેવાળિયું થઈ ગયું છે, એટલે મધુસૂદન પાસે જ્ઞાન લઈને ઋણ વધારતાં એને સંકોચ થાય છે. કુમુદિનીની એવી પણ ધમ્મ થઈ કે જાણ હજી થોડા દિવસ રહીને આવે તો પણ સાફ.

થોડીવાર થોળીને મોતીની માએ કહ્યું : “આજે તો એવું દેખાય છે કે જાણે જોઈશ તમારા પર પ્રસન્ન થયા છે,”

સંશયથી વ્યાકૂળ દષ્ટિએ મોતીની માના મોઢા તરફ જોવા લાગી, બોલી : “આ પ્રસન્નતા શાને ખાતર છે એ મને સમજાતું નથી, એટલે મને હૃદય ખીક લાગે છે. શું-કરું, કંઈ સમજાતું નથી.”

કુમુદિનીને હાથ પકડીને મોતીની માએ કહ્યું : “કશું જ કરવાનું નહિ. વળી એટલું પણ તમે નથી સમજતાં કે આટલા દિવસો તો એમના કામધંધામાં જ ગયા. તમારા જેવી દેવીઓને તો એમણે જોઈ પણ નથી. હવે એ જેમ જેમ તમને ઓળખતા જાય છે, તેમ તેમ તમારો આદર વધતો જાય છે.”

“વધારે જોવાથી, વધારે ઓળખશે, એવી તો મારામાં કંઈ પણ ચીજ નથી બહેન. હું પોતે જ જોઈ રહી છું કે મારી અંદર

તો બિલ્કુલ પોલ છે. એ પોલ જ દિવસે દિવસે દેખાતી રહેશે. એટલે અચાનક ત્યારે જોયું કે એ ખુશ થયા છે ત્યારે મને લાગ્યું કે એ ઠગાયા. જ્યારે એમને આ પોકળનાનો પત્તો લાગશે ત્યારે તો એ વધારે ગુસ્સે થશે. એ ગુસ્સો જ સાચી વસ્તુ છે, એટલે તો હું એમનાથી એટલી ડરતી નથી.”

“તમે તમારી કિંમત શું જાણો, છતાં જ દિવસે તમે એમને ઘેર આપ્યાં છો, તે દિવસે જ તમે એટલું બધું આપ્યું છે કે, આ બધું મળીને પણ એ પાછું વાળી શકે એમ નથી. તમારા દિયરને તો ભાભી માટે સાગર ઉલંચવાનું મન થઈ જાય છે. હું જો તમારી સાથે રહેહી કરત તો આજ વાતને ખાતર એમની સાથે મારો અડધો ચપ્પ જાત.”

કુમુદ હસીને બોલી : “હું સુભાગી છું કે આવા દિયર મળ્યા છે.”

“અને તમારી આ દેરાણી સુભાગ્યને ઠેકાણે રાહ અથવા કેતુ હશે કેમ ?”

“તમારા બન્નેમાંથી એકનું નામ સેવાથી જ બન્નેની મતલબ સંધાઈ જાય છે. બીજાનું નામ સેવાની જરૂર જ નથી પડતી.”

મોતીની માએ જાણેા હાથ કુમુદને ગળે વિંટાળીને કહ્યું : “મારી એક પ્રાર્થના છે.”

“શું, કહો.”

“તમે મને તમારા મનની વાત કહો.”

“આપણાં બહેનપણાં તો પહેલેથી જ બંધાઈ ચૂક્યા છે, બહેન. મનની વાતની જે કસર રહી ગઈ હતી તે હવે પૂરી થઈ ગઈ.”

“તો હવે તમે મારાથી કંઈ પણ છુપાવશો નહિ. આજે તો તમે એવું મોહું ચડાવીને બેઠાં છો કે મને કશું સમજાતું જ નથી.”

થોડીવાર સુધી કુમુદ મોતીની માના મુખ જણી જોઈ રહી, પછી બોલી : “સાચું કહું ? હું હવે મારી જાતથી બહુ કંઈ છું.”

“આ શું, વળી પોતાનાથી ડરવાતું કેવું ?”

“હું અત્યાર સુધી મને પોતાને જેવી માનતી હતી, આજે અકસ્માત મને લાગે છે કે હું એવી નથી. મનમાં બધું નિશ્ચિત કરીને નિશ્ચિંત થઈને આવી હતી. ભાઈ વગેરે બ્યારે ચિંતા કરતા હતા, મેં જગરજગતી આ નવા માર્ગે આગળ કદમ ભર્યું. પરંતુ આત્મા જે હિંમત બાંધીને નીકળ્યો હતો, એ તો હવે ક્યાંય દેખાતી નથી.”

“તમારું હૃદય પ્રેમ કરવાની ના પાડે છે ? તો જુઓ મારાથી છુપાવશો નહિ, સાચું કહેજો,—કોઈને તમે આહો છો ! પ્રેમ કોને કહે છે, તમે જાણો છો ?”

“જો કહું કે હા જાણું છું તો તમે હસશો. સૂર્યોદય પહેલાં જાજેમ પ્રકાશ વિસ્તરે છે, મારા પ્રેમે મારા હૃદયાકાંતને એવી જ રીતે ભરી દીધું હતું. પહે પહે એમ લાગતું હતું કે આ ઉગ્યો સૂર્ય, આ ઉગ્યો ! એ સૂર્યોદયની કલ્પના માથે લઈને હું આવી આવી છું, તીર્થ તું જળ લઈને—કુચની ઝળી રાણુગારીને. જે દેવને હું આદર આદર સધી સંપૂર્ણ હૃદયપૂર્વક માતું છું, તેમણે મને ઉત્સાહ આપ્યો છે એવું મને લાગતું હતું. જે રીતે અભિસારને મારે જાય છે ને, તેવી રીતે હું આવી હતી. અંધારી રાતે અંધારૂં પણ મને લાગ્યું નહિ, આજે અજાણામાં આંખો ઉઘડતાં, અંદર હું કંઈક બીજું જ જોઈ રહી છું, અને બહાર કંઈક જોર દેખાય છે ! હવે કાણ પછી કાણ અને વર્ષો પછી વર્ષો સી રીતે વિતશે ?”

“તમને શું લાગે છે, કે તમે જોઈશ સાથે પ્રેમ કરી જ રાજો એમ નથી?”

“કરી રાકું એમ હતું. હૃદયમાં એક એવી વસ્તુ ભરીને લાવી હતી કે જોનાથી બધી વાતો પોતાને મનગમતી જી લેવી એ સરળ વાત હતી. રાજઆતમાં જ તમારા જોઈશએ એને તોડીને ચૂરા કરી નાંખી છે. આજે સર્વ વસ્તુઓ કઠોર બનીને મને સ્તાવી રહી છે. મારા દેહની નરમ ચામડી બસે કોઈએ ધસી ધસીને ઉઘાડી દીધી છે, એટલે મારે બાજુથી બધી ચીજો મને જોંકાઈ રહી છે-સતાવી રહી છે. જેને અડકું છું તેનાથી ચોક્કી પડું છું. અને ત્યાર પછી ધીરે ધીરે મારે ચામડી કાણ ચાઈ જશે, ત્યારે બધું સહન થશે, પણ જીવનમાં આનંદની તો હવે કચ્છના પશુ નહિ ને!”

“ઓ તો કેમ કહેવાય?”

“સરળતાથી કહેવાય. આજે મારા મનમાં જરાય મોઢ નથી રહ્યો. મારું જીવન એકદમ નિર્વજ્જની જેમ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. પોતાની ભત્તને મનાવવાની મારી તાકાત રહી નથી. મોત વિના સ્ત્રીઓને મારે કરીને ઠામ બેસવાની કોઈ બચ્ચા જ નહિ હોય? એમની દુનિયાને વિધાતાએ કેમ એવી નિષ્કુર બનાવી છે?”

આજ સુધી આવી ઉત્તેજનાની વાતો કુમુદને મોઢેથી ક્યારેય મોતીની માએ સાંભળી નહોતી. ખાસ કરીને આજને દિવસે, જ્યારે જોઈશ આટલા પ્રસન્ન થયા છે. કુમુદની આ તીવ્ર મનોવેદના જોઈને મોતીની મા કરી ગઈ. સમજી ગઈ કે વેદના મૂળમાં ફાડાડીને ધા વાગ્યો છે, ઉપરથી સાંતવનાતું પાણી છોડીને હવે માળી એને પાછી સ્ત્રીલીજમ કરી શકે એમ નથી.

જરા રહીને કુમુદ બોલી : “હું જાણું છું કે હું અદ્વાર્પક પતિને ચરણે આત્મસમર્પણ નથી કરી શકી, એ મહાપાપ છે. પણ એ પાપથી ય મને એટલો ડર નથી લાગતો, જેટલો અદ્વાહીન આત્મસમર્પણની ઝાનિ યાદ કરીને લાગે છે.”

મોતીની મા બધી વાતોના જરાજ ન આપી શકી. મૂઢની જેમ બેસી રહી. થોડી વાર રહીને કુમુદે કહ્યું : “તમે ભાગ્યવાન છો, બહેન. કોણ જાણે તમે કેટલું પુણ્ય કર્યું હશે, ત્યારે તો તમે દિયર-છને સંપૂર્ણ દિલથી ચાહી શક્યાં જો. પહેલાં હું સમજતી હતી કે પ્રેમ કરવો સહજ છે, બધી સ્ત્રીઓ બધા પતિઓને આપોઆપ પ્રેમ કરતી હશે. આજે લાગે છે કે પ્રેમ કરવો એ સર્વથી દુર્લભ છે, એ તો જન્મજન્માંતરની તપશ્ચર્યાથી જ થઈ શકે છે. બહેન સાચું કહેજો, સર્વ સ્ત્રીઓ મોતાના પતિને પ્રેમ કરે છે ?”

મોતીની મા જરા હસીને બોલી : “પ્રેમ વિના પણ સારી સ્ત્રી બની શકાય, નહિં તો સંસાર ચાલે શી રીતે ?”

“એટલો જ દિલાસો મને આપતા રહો, બહેન ! ખીણું બલે નં બની શકું, પણ સારી સ્ત્રી તો બનું. પુણ્ય એમાં જ વધારે છે, એ જ કંઈ તપશ્ચર્યા છે.”

“એમાં પણ બહારથી બાધાઓ આવે છે.”

“અંતરથી એ બાધાઓને દૂર કરી શકાય છે. હું કરી શકીશ, હારીશ નહિ.”

“તમે નહિ કરી શકો તો કોણ કરશે ?”

વરસાદ જેરથી પડવા માંડ્યો. કાનસતું, અજવાણું રહી રહીને અમકવા માંડ્યું. એકી સાથે જેરાબેર બધા જાણે ભીંજાયલા નિશા-

ચર પક્ષીની જેમ પાંખ ફફડાવીને ઘરમાં ઘૂસવા માંડી. કુમુદનાં શરીર અને મન ઢાલી ઉઠ્યાં. એણે કહ્યું : “મારા દેવને નામે હવે મને જળ નથી મળતું. મંત્ર ભણું છું પણ મારું મન મોહું ફેરવી લે છે. કોઈ રીતે ખોલતું જ નથી, એટલે મને ખૂબ બીક લાગે છે.”

ખનાવટી વાત કરીને ખોટા બરોસો દેવાનું મોતીની માને ગમ્યું નહિ. કંઈ ઉત્તર ન આપતાં એણે કુમુદને છાતી સરસી ચાંપી દીધી. એટલામાં બહારથી અવાજ આવ્યો : “મોતીની મા.”

કુમુદે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું : “આવો આવો, દિયરજી અંદર આવો.”

“સાંજની રોશની મને ઘરમાં ન દેખાઈ, એટલે શોધવા નીકળ્યો છું.”

મોતીની માએ કહ્યું : “મણિ વિનાના ફણિધર જોવા હોય તો જોઈ લ્યો, જીજી !”

“કોણ મણિ છે અને કોણ ફણિધર છે એ તો કુતારથી જ ખબર પડી જાય છે, કેમ જાણી ?”

“મને સાક્ષી ન ખનાવશો, દિયરજી.”

“હું જાણું છું કે એમાં તો હું જ ઠગાઈ જમ્યા.”

“તો તમે તમારી જોવાયલી વસ્તુને ઉઢાવી જવ, હું નહિ રોકું.”

“જોવાયલી ચીજને મારે એ કંઈ જોછા ખેચેન છે, જીજી. એ તો એ બહાને વહુરાણીના ચરણોના દર્શન કરવા આવ્યા છે.”

“એમાં બહાનાની જરૂર શું છે ? ચરણો તો એની મેળે જ પકડાઈ ગયા છે, પણ સૌથી વધારે અશક્ય છે—એને ખાતર

તપશ્ચર્યા કોણ કરશે ? એ ત્યારે આવે છે ત્યારે સહજમાં આવે છે. દુનિયામાં હમ્મરે લાખો માણસો મારા કરતાં વધારે થોડા છે; પણ આવા સુંદર ચરણોને સ્પર્શ કરવાનું સુખાગ્ર્ય મને જ માલ્યું છે. નવીનનું જીવન જોતજોતામાં સાર્થક થઈ ગયું.”

“ઓહ તમે તો કોણ જાણે શુંનું શું થ કહ્યા કરો છો, દિયરજી ? તમે તમારા એનસાઇક્લોપીડિયામાંથી આ—”

“એમ તો તમે ત્રી શકો એમ નથી, બાબી. ‘ચરણ’નો શું અર્થ થાય છે એની એમને શી ખબર પડે ? બકરીની ખરીની જેમ પાતળી એડીવાળા જોડામાં દેવીના પગ એમણે જનાનખાનામાં કેદ કરી રાખ્યા છે. એનસાઇક્લોપીડિયાવાળાઓની તાકાત શું કે એ લોકો આ ‘ચરણ’નો મહિમા સમજી શકે. લક્ષ્મણે વનવાસના ચૌદ વર્ષ સીતાના ચરણો તરફ જોઈને જ પૂરા કર્યા, એનો અર્થ તો આપણા દેશના દિયરો જ સમજી શકે. એટલે તો તમે ચરણો પર સાડી ઢાંકેલી જ રાખો છો. ડરવાની વાત નથી. પદ્મ રાત્રે બાંધ રહે છે, તે ઓછું કંઈ હંમેશાં માટે ? પાંખડીઓ તો પાછી ઉઘડી જ બાંધ છે ને !”

“મને લાગે છે, ઝિરજીએ આવી જ રીતે સ્તુતિ કરીને તમારું મન હરી લીધું હશે ?”

“અરે, બિલકુલ નહિ જીજી, એ કંઈ એવા માણસ નથી કે જે મીઠી વાતોનો નકામો ખર્ચ કરતા હરે.”

“સ્તુતિની ક્લાસ વ્હર જ નહિ પડતી હોય !”

“બાબી, દેવીઓની સ્તુતિની શુભ તો કોઈ રીતે

રામતી નથી, એની એમને ખૂબ લક્ષ્ય હોય છે; પણ શિવની જેમ હું કંઈ પંચાનન તો છું જ નહિ ! માત્ર મુખની સ્તુતિ હવે એમને માટે જૂની થઈ ગઈ, એનાથી હવે દેવીને રસ નથી આવતો.”

એટલામાં મુરલી બહેરાએ આવીને ખજાર કરી કે, “રાગ સાહેબ ઓફિસમાં આપને બોલાવે છે.”

સાંભળીને નવીનનું મન ખરાબ થઈ ગયું. એણે ધાયું હતું કે મધુસૂદન આજે ઓફિસમાંથી આવીને ગીધા ઉપરના ઓરડામાં જ આવશે પણ કોણ જાણે નાવડી ક્યા ટાપુમાં ભરાઈ પડી.

નવીનના ગયા પછી મોતીની માએ ધીરેથી કહ્યું : “પણ જોઈ તમને ખ્યાર કરે છે એ વાત યાદ રાખજો.”

કુમુદે કહ્યું : “એનું તો મને આશ્ચર્ય થાય છે.”

“શું કહો છો ! તમને ખ્યાર કરવો આશ્ચર્ય છે, નહિ ? એ શું પથરના બનેલા છે ?

“હું એમને યોગ્ય નથી.”

“તમે જોને યોગ્ય નથી એવો પુરુષ ક્યાં છે ?”

“એમની કેટલી શક્તિ છે, કેટલું સન્માન છે, કેટલી પાકટ સુધ્ધિ છે, એ કેટલા મોટા માણસ છે. મારામાંથી એમને શું મળશે ? હું કેટલી કાચી છું એ વાત અહીં આવીને બે જ દિવસમાં હું સમજી ગઈ. એટલે જ્યારે એ પ્રેમ કરે છે, ત્યારે મને સૌથી વધારે જરૂર લાગે છે. મને મારામાંથી તો કંઈ મળતું નથી, અને આટલી મોટી પોષ્ણતા ઉઘાડી પાડીને હું એમની શી રીતે સેવા કરું ? કાલે રાત્રે બેડી બેડી હું વિચારતી હતી કે જાણે હું એક જાંઘ રંગીન પાકિટ

ધું. પૈસા આપીને મને ખરીદી છે. ઉઘાડતાની સાથે જ પકડાઈ જવાશે, અંદર કંઈ જ નથી, ખાલી છે.”

“હજી, તમારી વાતો ઉપર તો મને હસવું આવે છે ! માન્યું કે જોઈતો મોટો વેપાર છે, વેપારબુદ્ધિમાં એમની યરાળરીતો કોઈ નથી. પણ તમે શું એમના કારોણ્યારની મેનેજરી કરવા આવ્યાં છો, જે યોગ્ય નથી કહીને ડરો છો ? જોઈ જો મનની વાત મન મૂકીને કહે તો એ પણ કહેશે કે એ ય તમારે યોગ્ય નથી.”

“એ વાત તો એમણે મને કહી હતી.”

“પણ તમને વિશ્વાસ ન આવ્યો, કેમ ?”

“ના. મને તો ઉઘો ભય લાગ્યો હતો. મને લાગ્યું હતું કે મારે માટે એ જૂઠું કરે છે, એ જૂઠું ગમે ત્યારે પકડાઈ જશે.”

“શા માટે તમે જોયું સમજ્યાં, જતાવો ?”

“જતાવું ? આ મારું અકસ્માત લગ્ન થઈ ગયું, એ જાણી રચના મેં જ કરી નાંખી—પણ કેવા અદ્ભૂત મોહથી, કેવા જાત્રપણથી ? જે વાતો મને તે દિવસે જૂલાવામાં નાખી હતી એમાં તો જાણી પોષણતા જ હતી. તો પણ એવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એવી વિલક્ષણ છદ્દ હતી કે તે દિવસે મને કોઈ પણ કોઈ રીતે રોકી શકે એમ નહોતું. ભાઈ તો નિશ્ચિતરૂપે જાણુતા હતા, કેટલા ઉદ્વિગ્ન થયા હતા, એ હું કંઈ નહોતી સમજતી ? સમજતે પણ મેં મારી છદ્દને ન રોકી, એટલી મોટી અણસમજી હું છું. આજથી ઉપે મને હંમેશાં દુઃખ જ મળવાનું છે અને હું પણ દુઃખ દેવાની છું. અને હંમેશાં હું મનમાં સગળણ કે આ જાણું મારું જ ક્યું કારણું છે.”

મોતીની મા શું કહે, એને કંઈ સમજણ ન પડી. થોડી વાર

શાંત રહીને એણે પૂછ્યું: “હેં છજી, તમારે લગ્ન કરવું છે, એ વાતનો નિશ્ચય તમે શું સમજીને કર્યો ?”

“ત્યારે હું નિશ્ચિન બાણુતી હતી કે પતિ ભલો-બૂરો ગમે તેવો હોય, સ્ત્રીના સતીત્વ ગૌરવના પ્રમાણને માટે એક જ ઉપત્તક્ષ્ય-માત્ર છે. એ વિષયમાં મને જરાય સંદેહ નહોતો કે પ્રજાપતિએ જોને સ્વામી તરીકે નક્કી કર્યો છે, તેને જ હું પ્રેમ કરીશ. બચપણ માત્ર મેં મારી માતાને જોધ છે, પુરાણોમાં વાંચ્યું છે, ફેટલીય કથાઓ સાંભળી છે. મને લાગ્યું કે શાસ્ત્ર અનુસાર ચાલવું એ સરળ વાત છે.”

“છજી, ઓગણીસ વર્ષની કુમારિકા માટે શાસ્ત્રો નથી લખાયાં !”

“આજે જ હું સમજી કે સંસારમાં પ્રેમ તો એક “ઉપલક્ષ્ય હાંકણું” છે. એને દૂર રાખીને જ ધર્મને પકડી સંસાર સમુદ્રમાં વહેવું પડશે. ધર્મ જો સરસ બનીને ફૂલ નહિ આપે-ફળ નહિ આપે તો ઓછામાં ઓછું સુકકો બનીને એ વચ્ચા તો કરે.”

મોતીની મા પોતે કંઈ ન બોલીને, કુસુમને મોઢે જ બધી વાતો કહેવડાવવા લાગી.

પ્રકરણ પીસતાલીસમું

અસમાનતાનું પરિણામ

મધુસૂદને ઓદિસમાં જન્મને સાંભળ્યું તો ત્યાં પણ સમાચાર સારા નહોતા. મદ્રાસની એક બેંક કે જેની સાથે એની કંપનીનો સંબંધ હતો તે તૂટી ગઈ છે. ત્યાર પછી સાંભળ્યું કે કોઈ ડીરેક્ટર તરફથી કોઈ કોઈ કાર્યકર્તા મધુસૂદનને ખગર આપ્યા વિના જ રજીસ્ટર વગેરે જુએ છે. હજી સુધી મધુસૂદન પર સદેહ કરવાની ટ્રાઇએ હિંમત નથી કરી. એટલે એકે જ્યાં જરા ધણારો કર્યો ત્યાં તો જાણે મંત્ર-શક્તિ છૂટી. મોટા કામની નાની ત્રુટિઓ પકડવી જલ્દી સરળ વાત છે. જે માતબર સેનાપતિ હોય છે તે નાની ઠારોમાંથી જ મોટી જીત મેળવે છે. મધુસૂદનની હંમેશા આવી જ જીત થઈ છે, એટલે એની નાની ઠારો પર હજી સુધી કોઈની દૃષ્ટિ પડી નથી. પરંતુ જે ચૂંટી ચૂંટીને એની એક તોંધ લનાવીને લોકો સમક્ષ મૂકવામાં આવે તો તેઓ હમ્મટા પોતાની બુદ્ધિ પર આધારીન થઈ જશે અને કહેશે કે અમે હોત તો આવી ભૂલો ન કરત. કોણ એમને સમજાવે કે તુરેલી નાવડી પર બેસીને જ મધુસૂદન પેલે પાર જાય છે, નહિ તો પાર થવું જ સુરેક્ષે દુનું; પણ આખરે નાવડી કિનારે પહોંચી ગઈ. જે લોકો કિનારે કુલગતાપૂર્વક પહોંચ્યા છે તેમને તો આજે એ નાવને પાણીમાંથી ઘટાર દાઢીને એના કાણુઓ પર વિચાર

કરતી વખતે રોમાંચ થાય છે. આ રીતે ટુંકી ટુંકી વેરાયલી ટીકા-ઓથી અનાડીઓને બનાવવા સહજ વાત છે. સાધારણ રીતે અનાડીઓને તો કાયદો મેળવવાની જ ધમ્મણ હોય છે, એ લોકો વિચાર કરવા નથી માગતા. પરંતુ એઓ જો ક્યાંક વિચાર કરવા મેઠા તો મામલો બગડી જાય છે. આ બધા બેવકૂફો પર મધુસૂદનને બહુ ક્રોધ આવ્યો, જેમાં અવસા પણ મળેલી હતી. પરંતુ જ્યાં બેવકૂફોની બહુ-મતિ હોય, ત્યાં તેમની સાથે સમાધાન ક્યાં વિના બીજી ગતિ નથી. જૂની નીસરણી ચૂંચૂં બોલે. ડગમગે, તુટી જવાનો ભય દેખાડે; એટલે એના પર પગ મૂકીને ચઢનારને એનું રક્ષણ કરવું જ પડે છે. ગુસ્સો તો એવો આવે છે કે એક લાત મારીને તોડી નાંખે પણ એનાથી વિપત્તિ વધી જવાની સંભાવના છે.

પોતાનાં બચ્ચાંઓ પર આકૃત આવવાથી સિંહણ જેમ પોતાના શિકારનો લોભ જૂલી જાય છે, એવી જ અવસ્થા વ્યાપારમાં મધુસૂદનના મનની હતી. આ તો એની પોતાની સૃષ્ટિ છે; એમાં એનું જે દહ છે તે શ્પિયાનું દહ નથી. જેમાં રચનાશક્તિ છે, તે પોતાની રચનામાં પોતાને જ ઘણી વાર પામે છે. એટલું પામવામાં પણ જ્યારે આકૃત માક્ષમ પડે છે, તો એને માટે જીવનનાં બીજાં સુખ દુઃખ અને કામનાઓ તુચ્છ જાની જાય છે. કુમુદે કેટલાક દિવસથી પ્રગળતાથી એને પોતાના તરફ આકર્ષ્યો હતો, એ આકર્ષ્ય આજે હીલું પડી ગયું. જીવનમાં પ્રેમની આવશ્યકતાનો મધુસૂદને પ્રૌઢવયમાં તીવ્ર અનુભવ કર્યો હતો. આ ઉપસર્ગો જ્યારે કવખતે દેખા દે છે ત્યારે એનાથી નિરંકુશતા અથવા વ્યગ્રતા જ આવી જાય છે. મધુસૂદનને કદાચ ઝાણી ચોટ વાગી નહોતી, પણ એની એ વેદના ગદ્ય ક્યાં ?

નવીન ઘેર આવ્યો એટલે તરત મધુસૂદને પૂછ્યું : “મારી ખાનગી

જમાખર્યની વહી કોઈ જાહારના માણસને હાથ ગમ હતી. તને ખબર છે, નવીન ?”

નવીન મોંઝાને ખોલી ઉઠ્યો : “અણક્ય !”

“તારે એની શોધ કરવી પડશે કે ખજાનગી પાસે કોણ જાય આવે છે.”

“રતિકાંત તો વિશ્વાસ માણસ છે, એ તો કદી—”

“એના અજાણતાં કારકુનો સાથે મળીને કોઈ કામ કરે છે એવો મારો સંદેહ છે. આમાં કાનો હાથ છે એનો ખૂબ સાવધાનીથી પત્તો મેળવવો છે.”

નોકરે આવીને ખબર કરી કે રસોણ ટાઢી થાય છે. મધુસૂદને એની વાત પર ધ્યાન ન દેતાં નવીનને કહ્યું : “મારી ગાડી તૈયાર કરાવ.”

નવીને કહ્યું : “જમીને નહિ જવ ? રાત તો પડી ગઈ છે.”

“જાહાર જમી લાઇશ, જરા કામ છે.”

નવીન માથું નમાવીને વિચાર કરતો કરતો ચાલ્યો ગયો. એણે જે ચાલજાણ કરી હતી તે પણ કદાચ ઉઘાડી પડી જશે.

એકાએક નવીનને ખોલાવીને મધુસૂદને કહ્યું : “આ પત્ર કુમુદને આપી આવ.”

નવીને જોયું કે એ વિપ્રદાસનો પત્ર છે. સમજી ગયો કે આજે સવારે જ આવ્યો છે. સાંજે પોતાને હાથે કુમુદને આપવા એમણે પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. આવી જ રીતે હરેક વખતે મળવા જતી

વખતે કંઈ ને કંઈ અર્થ લઈ જવાની એની ઇચ્છા હોય છે. આજે ઑફિસના કામમાં અકસ્માત કંઈક તોફાન થવાથી આ પ્રેમનો ઉપહાર વચમાં જ ડૂબી ગયો.

મદ્રાસની જે બેંક તૂટી ગઈ તેના પર લોકોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એની સાથે ધોસલ કંપનીનો જે સંબંધ છે, તેને માટે પ્રમુખ અથવા ભાગીદારોમાંથી કોઈના મનમાં જરાય સંશય નહોતો. પણ ન્યાં મશીન વગર એટલે જધા જ કહેવા લાગ્યા—‘અમે તો શરૂઆતથી જ જાણતા હતા,’ વગેરે.

ઘાતક આઘાતને વખતે ન્યારે એકીસાથે કોરિશ કરીને વ્યવસાયની રક્ષા કરવાની જરૂર હોય છે, ત્યારે જ પરાજયના વિષયમાં દોષારોપ પ્રજાળ થઈ ઉઠે છે, અને જેના ઉપર કોઈની ઇર્ષ્યા હોય છે, તેને સજા કરવાની કોરિશ વેપારનું સત્યાનાશ કરી દે છે. મધુસૂદનને ખજાર હતી કે આવી કોરિશ થશે. મદ્રાસ બેંક તૂટવાથી ધોસલ કંપનીને કેટલું નુકશાન થશે એ વાત નિશ્ચિત રૂપે જાણવાનો સમય હજી નથી આવ્યો, પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે મધુસૂદનની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ કરવામાં એ કંઈ ઓછો ભાગ નહિ ભજવે. ગમે તે હોય, પણ આ ફિવસો સારા નથી. હવે બીજી જાંવી વાતો વિસરીને આને માટે જ મધુસૂદને કમર કસવી પડશે.

રાત્રે મધુસૂદન સાથે વાન થયા પછી નવીને ઉપર આવીને જોયું તો હજી સુધી મોતીની મા કુમુદ સાથે વાતો કરતી બેઠી છે. નવીને જમને કહ્યું : “ભાભી, તમારા ભાઈનો પત્ર આવ્યો છે.”

કુમુદે ચોંકીને પત્ર લઈ લીધો. ઉઘાડતાં હાથ ધૂંજવા લાગ્યા. ડરી ગઈ કે કદાચ કંઈ અપ્રિય ખજાર ન હોય ! કદાચિત્ એવું લખ્યું હોય કે હમણાં નહિ અવાય. ખૂબ ધીરે ધીરે પાકિટ તોડીને પત્ર

વાંચ્યો. થોડી વાર રાત રહી. ચહેરા પરથી તો એમ જ દેખાય છે કે જાણે દિલને આઘાત પહોંચ્યો છે. નવીનને કહ્યું: “ભાઈ આજે બપોરે ત્રણ વાગે કલકત્તે આવી ગયા.”

“આજે જ આવી ગયા ! એ તો-”

“લખ્યું છે કે બે દિવસ પછી આવવાની વાત હતી, પણ કોઈ ખાસ કારણ સર જલદી આવવું પડ્યું.”

કુમુદે બીજું કશું ન કહ્યું. પત્રને અંતે લખ્યું હતું: ‘તળિયત જરા ઠીક થતાં જ હું મળવા આવીશ, એને મારે તું ઉદ્વિગ્ન ન થવું.’ આજ વાત પ્રથમના પત્રમાં લખી હતી. કેમ, શું થયું છે ? કુમુદે શો અપરાધ કર્યો છે ? આનો અર્થ તો સ્પષ્ટ એવો થયો કે તું મારે ત્યાં ન આવીશ. કુમુદના મનમાં તો એમ થયું કે પૃથ્વી પર આજોટીને જરા રહી લ્યે; પણ એ આવેગને રોકીને એ પાથરની જેમ કઠોર થઈને બેસી રહી.

નવીન સમજી ગયો કે પત્રમાં કંઈક ગુણ માર છે. કુમુદનો ચહેરો જોઈને કશ્ચાથી એતું મન વ્યથિત થવા લાગ્યું. બોલ્યો: “ભાભી, એમની પાસે તો કાલે જ તમારે જવું જોઈએ.”

“ના, હું નથી જવાની.” જ્યાં આ શબ્દો એના મુખમાંથી નીકળ્યા કે એનાથી ન રહેવાયું. જાતને હાથે મોઢું ઢાંકીને રોષ પડી.

મોતીની માએ કંઈ પ્રશ્ન ન કરતાં કુમુદને છાતી સરસી ચાંપી દીધી. કુમુદે રૂંધાયલા કંઠે કહ્યું: “ભાઈએ મને આવવાની મનાઈ કરી છે.”

નવીને કહ્યું: “નાના ભાભી, તમે સમજવામાં કંઈ બૂલ કરી છે.”

કુમુદે જોરથી માથું હલાવીને જતાવી દીધું કે એણે જરાય ભૂલ નથી કરી.

નવીને કહ્યું: “તમને કહું, તમે ક્યાં ભૂલ કરી છે? વિપ્રદાસ યાજ્ઞએ માની લીધું છે કે ભાઈ તમને મોકલવા રાજી નહિ થાય; એટલે તમારે અપમાનિત ન થવું પડે; માટે તમને બોલાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. પાછળથી તમને દુઃખ ન થાય, તમે વ્યથિત ન જાનો, એ ખ્યાલથી તમને જવાવવા માટે એમણે પોતાના તરફથી જ તમારો માર્ગ સાફ કરી આપ્યો છે.”

કુમુદને કાણુવારમાં ખૂબ આરામ લાગ્યો. પોતાની બીજમંડલી આંખોની પલકો નવીનના મુખ તરફ હલાવીને શાંતિથી સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિએ જોઈ રહી. નવીનની વાત પૂર્ણરીતે સત્ય છે, એમાં હવે એને જરાય સંદેહ ન રહ્યો. ભાઈના પ્રેમને સમજવામાં એણે પળવાર માટે ભૂલ કરી, એટલા માટે એણે પોતાની જાતને મનમાં ને મનમાં ધિક્કારી. હૃદયને એક પ્રકારનું જળ મળી ગયું. ટમણાં તરત ભાઈ પાસે દોડી ન જતાં એમના આવવાની પ્રતિક્ષા કરે એમાં જ સાફ છે.

મોતીની માએ કુમુદનું ચિત્તુક પકડીને મોઢું ઉઘુ ક્યું, બોલી: “ઓ યાપ! ભાઈની વાતનો જરા જોડલો આડો પવન વાગ્યો કે. એકદમ અભિમાનનો સમુદ્ર ખળભળી ઉઠ્યો.”

નવીને કહ્યું: “તો ભાભી, કાલે તમારા જવાની તૈયારીઓ કરે ને?”

“ના, એની કંઈ જરૂર નથી.”

“વાહ, જરૂર કેમ નથી? તમને જરૂર નથી, પણ મને છે ને.”

“તમને શાની જરૂર છે ?”

“વાહ, અમારા ભાઈ ને તમારા ભાઈ ને રીતે સમજશે તે રીતે અમે કંઈ ઓછા સમજવા દઈશું ? મારા ભાઈ તરફથી હું એમની સાથે લડીશ. તમારે મુદ્દાગલે હું કંઈ હાર માનવાનો નથી. કાલે તમારે એમને ત્યાં જવું જ પડશે.”

કુમુદિની ઠસવા લાગી.

“ભાણી, આ કંઈ મસ્કરીની વાત નથી. અમારા ઘરની અપ-દ્ધાતિથી તમારું ગૌરવ ઘટે છે. હવે તમે હાથ મોહું ધોઈ લ્યો, બોજન તૈયાર છે. ભાઈસાહેબ તો આજે મેનેજર સાહેબને ત્યાં જમવા જવાના છે. મને લાગે છે આજે કદાચ એ અહીં સૂવા પછુ નહિ આવે; પછાર જ એમની પથારીઓ થશે.”

આ સમાચારથી કુમુદને અંદર જરા આરામ મળ્યો, પણ ખીજ જ ક્ષણે એ આરામ મળવાથી એને શરમ માલમ પડી.

રાત્રે, સૂતી વખતે, મોતીની મા સાથે આ વ્યાજતમાં નવીનની વાતચિત થવા માંડી. મોતીની માએ કહ્યું : “તમે તો છજીને દિવાસે દઈ દીધો, પણ હવે ?”

“હવે શું ? નવીનની જગ્યાન અને કામ એક છે. વહુરાણીને જવું જ પડશે, પછી ને થશે તે જોઈ લેવાશે.”

નવીન ખતેલા રાખતે કૌટુંબિક સન્માનનું જ્ઞાન જાહુ હ્રય હોય છે. એ નિશ્ચયપૂર્વક માની લે છે કે લગ્ન થયા પછી નવવધૂ પોતાના પૂર્વ પદ કરતાં ઘણી ઉંચે ચઢી ગઈ છે. એટલા માટે એને પિયર

નામની કોઈ જાણ છે, તેને જાણવા દેવી જ ઠીક છે. એવી દશામાં જન્મે જાણુ રક્ષા કરવી એ અસંભવિત માલમ પડે, તો આજામાં આજી એક જાણુની તો રક્ષા કરવી જ જોઈએ. એ 'જાણુ' કંઈ છે? એનો નવીને મનમાં ને મનમાં નિર્ણય કરી લીધો. થોડા દિવસ પહેલાં તો એ સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી શકે એમ નહોતું કે ત્યાં ભાઈ સાહેબનો ચરમ અધિકાર છે, ત્યાં કોઈ દિવસ લગાઈ કરવાનું સાહસ એ કરી શકશે.

પતિપત્નીએ વાતચિત કરીને નિશ્ચય કરી લીધો કે મધુસૂદન પાસે એવી દરખાસ્ત મૂકવામાં આવે કે કાલે સવારે કુમુદ જન્મે થોડી વાર એના ભાઈને મળી આવે. જો ભાઈ રાજ થયા અને કુમુદને મોકલી, તો તો એ ચાર દિવસ કુમુદને ત્યાં રહેવાનું જહાનું જતાવવામાં નવીનને મુશ્કેલી નહિ પડે.

મધુસૂદન મોડી રાત્રે ઘેર આવ્યો. સાથે કાગળ પત્રોનો બોળો હતો. નવીને ઝાંખીને જોયું તો ભાઈ સાહેબ સરાની તૈયારી કરવાને જહાલે ઓફિસના ટેબલ પર એસીને લીલી પેન્સિલથી કોઈ દસ્તાવેજ ઉપર નિશાન કરી રહ્યા છે, અને વચ્ચે વચ્ચે પોતાની નોંધમાં કંઈક નોંધ કરતા જાય છે. નવીન વિમત્ત કરીને ચોરડામાં જન્મે બોલ્યો: “ભાઈ, હું મદદ કરવા લાગું કંઈ?”

મધુસૂદને ટુંકમાં કહ્યું: “ના.” વ્યાપારના આ સંકેતને મધુસૂદન પૂરી રીતે પોતે સમજી લેવા ધમ્મ છે; જાંવી વાતો પર એની દૃષ્ટિ પડવી આવશ્યક છે; એને માટે જીજ્ઞાસી દૃષ્ટિની સહાય લેવી એ પોતાને નિર્જાળ જતાવવા જેવું છે.

નવીનને કંઈ કહેવાનું જહાનું ન મળ્યું એટલે પાછો ચાલ્યો ગયો. અને એ વાત પણ એને સમજતો વાર ન લાગી કે એને તરતમાં

મોઢા મળી શકે એમ નથી. નવીનની પ્રતિજ્ઞા છે કે કાલે સવારે એ વહુરાણીને રવાના કરશે. આજે રાત્રે જ એને માટે સંમતિ મેળવી લેવી જોઈએ.

થોડીવાર પછી એક ફાનસ ભાઈના ટેંગલ પર મૂકીને નવીને કહ્યું: “પ્રકાશ આછો હતો.”

મધુસૂદનને લાગ્યું કે વધેલા પ્રકાશથી એના કામમાં સરળતા થઈ. પરંતુ એ જાણને પણ કંઈ વાત ન થઈ ચૂકી, અને નવીનને ફરીથી જાહાર ચાલ્યા જવું પડ્યું.

થોડીવાર પછી હુકો ભરીને મધુસૂદનની ટેવ પ્રમાણે એને ડાખી તરફ મૂકીને નળી ટેંગલ પર મૂકી દીધી. મધુસૂદનને લાગ્યું કે એની પણ જરૂર હતી. પળવારને માટે પેન્સીલ મૂકીને એણે હુકો ગડ-ગડાવવા માંડ્યો.

લાગ જોઈને નવીને વાત છેડી: “ભાઈ, સવા નહિ જાવ? રાત ઘણી ગાંઠ છે. ભાણી, કદાચ તમારે માટે જાગતાં બેઠાં રાહ જોતાં હશે.”

“જાગતી બેઠી હશે” એ વાત ક્ષણભરમાં મધુસૂદનના કાળજમાં ભોંકાઈ ગઈ. પાણીની ઉંચા લહેરો પર જહાજ બ્યારે ડગમગતું ચાલતું હતું, એક નાનકડી ચક્લી આવીને જાણે એના શઢપર બેસી ગઈ. કુચ્છ સમુદ્રમાં પળવારને માટે જાણે શ્યામલ દ્વીપની એકાંત વનજાયાતું દસ્ય સામે આવી ગયું; પરંતુ આ બધી વાતો પર ધ્યાન દેવાનો સમય નથી. જહાજ આગળ ચલાવવું પડશે.

મધુસૂદન પોતાના મનની જરા જોટલી આ ચંચળતાથી ડરી

ગયો, એ જ વખતે એ કરને દબાવીને એ બોલ્યો: “વહુરાણીને કહો કે સહ નય, આજે હું બહાર સહાય.”

“નહિ તો હું એમને અહીં મોકલું?” કહીને નવીન ચલમની રાખ ઉગાવવા લાગ્યો.

મધુસૂદને એકાએક ધૂધવાઇને કહ્યું: “ના ના.”

નવીન આટલાથી વિચલિત થયો. બોલ્યો: “પણ એ તો તમારી રાહ જોઇને બેઠાં છે કે તમે આવશો, અને પછી દરબાર—”

મધુસૂદને લુપ્તપ્પા રૂપરે કહ્યું: “હમણાં દરબાર બરબારને માટે વખત નથી.”

“તમારી પાસે વખત નથી. પણ માઇ, એમની પાસે પણ થોડો જ વખત છે ને?”

“કેમ શું થયું?”

“સમાચાર આવ્યા છે કે વિપ્રદાસ કલકત્તા આવી ગયા છે, એટલે વહુરાણી કાલે સવારે—”

“સવારે જરા ધડાકો છે?”

“વધારે વખત માટે નહિ. માત્ર એકવાર જરા જાઇ—”

મધુસૂદને જોડથી હાથ હલાવીને કહ્યું: “હા, તે તો માટે જતી નથી? જાઇ આવે. જાસ, હવે તું જા.”

હુકમ મળતાં જ નવીન ત્યાંથી નાઠો. બહાર નીકળ્યો ત્યાં તો મધુસૂદનેનો અચાજ સંભળાયો: “નવીન !”

એકા મળી શકે એમ નથી. નવીનની પ્રતિજ્ઞા છે કે કાલે સવારે એ વહુરાણીને સ્વાના કરશે. આજે રાત્રે જ એને માટે સંમતિ મેળવી લેવી જોઈએ.

થોડીવાર પછી એક જ્ઞાનસ ભાષના ટેંગલ પર મૂકીને નવીને કહ્યું: “પ્રકાશ આણે હતો.”

મધુસૂદનને લાગ્યું કે વધેલા પ્રકાશથી એના કામમાં સરળતા થઈ. પરંતુ એ જાણને પણ કંઈ વાત ન થઈ શકી, અને નવીનને ફરીથી જાણાર આપ્યા જવું પડ્યું.

થોડીવાર પછી હુકો ભરીને મધુસૂદનની ટેવ પ્રમાણે એને ડાખી તરફ મૂકીને નળી ટેંગલ પર મૂકી દીધી. મધુસૂદનને લાગ્યું કે એની પણ તરફ હતી. પણવારને માટે પેન્સીલ મૂકીને એણે હુકો ગડ-ગડાવવા માંડ્યો.

લાગ જોઈને નવીને વાત છેડી: “બાઈ, સવા નાઉ જવ ? રાત ઘણી ગાંધ છે. બાળી, કદાચ તમારે માટે જાગતાં બેઠાં રાહ જોતાં હશે.”

“જાગતી બેઠી હશે” એ વાત ક્ષણભરમાં મધુસૂદનના કાળજમાં બોંકાઈ ગઈ. પાણીની ઉંચા લહેરો પર જલ્દાજ ન્યારે ડગમગતું ચાલતું હતું, એક નાનકડી ચકલી આવીને જાણે એના શરૂપર બેસી ગઈ. ક્ષુબ્ધ સમુદ્રમાં પણવારને માટે જાણે સ્થામલ દીપતી એકાંત વનજાયાતું દશ્ય સામે આવી ગયું; પરંતુ આ બધી વાતો પર ધ્યાન દેવાનો સમય નથી. જલ્દાજ આગળ ચલાવવું પડશે.

મધુસૂદન પોતાના મનની જરા જોટલી આ ચંચળતાથી ડરી

લીલી પેન્સીલને જોરથી દબાવીને એ રજસ્થાન પર ચૂકી પડ્યો; પરંતુ એના હૃદયના ગંભીર આક્રમણમાં એક વાત ક્ષીણ પરંતુ સ્પષ્ટ સ્વરે ગુંજવા લાગી : “વહુરાણી કદાચ જાગતી બેડી હશે.”

મધુસૂદને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે એકાદ ખાસ કામ તો એ આજે સંપૂર્ણ કરી દેશે. એ કાલ સવાર સુધી પૂરું થાત તો ય કંઈ વાંધો નહોતો, પરંતુ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું એ એના વ્યવસાયની ધર્મનીતિ છે. કોઈ પણ કારણથી ને એનાથી એ બ્રહ્મ થઈ જાય તો પોતાને એ કોઈ રીતે માફ કરી શકે એમ નથી. આજ સુધી એણે પોતાના ધર્મની રક્ષા ખૂબ કઠોરતાપૂર્વક કરી છે. એનો પુરસ્કાર પણ એને મળ્યો છે; પરંતુ આ જાણુ કેટલાક સમયથી દિવસના મધુસૂદનની સાથે રાતના મધુસૂદનનો સ્વર નથી મળતો—એક વીણાના બે તારની જેમ. જે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઈને એ ટળલ પર ચૂકીને બેઠો હતો, મોડી રાત વીત્યે તેમાંની એક સાંધમાંથી એક ઉક્તિ બમરાની જેમ ઉડીને ગુંજવા માંડી : “વહુરાણી કદાચ જાગતી બેડી હશે.”

તે ઉઠ્યો, દીવો હોલના વિના કાગળો જેમના તેમ ચૂકીને પોતાના સુવાના ઓરડા તરફ ચાલ્યો. અંતઃપુરમાં બીજો માળે જવાના રસ્તામાં આંગણાને ઘેરીને જે એક ઓટલો પડે છે, ત્યાં ઓટલાને કિનારે સ્થામાશુંકરી બેડી હતી. ચંદ્રમા એ વખતે મંઘ્યાકાશમાં હતો. એની સાંઢનીએ આવીને એને ઘેરી લીધી છે. એ વખતે એ જાણે કોઈ નવલકથાની તસ્વીર જેવી દેખાતી હતી. એટલે જાણે એ રોજ પરિચયમાં આવતી સ્ત્રી નથી, પણ પાસેના અત્યંત પરિચયના આવરણથી નીકળી જઈને જાણે ઘણે દૂર પહોંચી ગઈ છે. એ જાણતી હતી કે મધુસૂદન આજ રસ્તે ઉપર જાય છે. જવાનું એ દસ્ય એને માટે અત્યંત તીવ્ર વેદનામય છે, એટલે જ એનું આકર્ષણ આટલું પ્રબળ છે; પરંતુ માત્ર વ્યર્થ વેદનાથી પોતાના કલેજને ચારણી કરી

ભય લાગ્યો કે કલય હુકમ પાછો ન ખેંચી લે. ચોરડામાં આવતાં જ મધુસૂદને કહ્યું: “વહુરાણી, હમણાં ચોડ દિવસ પોતાના ભાઈને ત્યાં જ રહેશે, તું બંધી વ્યવસ્થા કરી દેજે.”

નવીનને પાછો ડર લાગ્યો કે ભાઈની આ દરખાસ્તથી એના ચહેરા પર કંઈ પસન્નતા ન પ્રકટ થઈ જાય. ત્યાં સુધી એ જરા મુશ્કેલીનો ભાવ દેખાડીને માયું ખંજવાળવા લાગ્યો. બોલ્યો: “વહુરાણીના જવાથી ઘર સુનુંસુનું લાગશે.”

મધુસૂદન કંઈ જવાનું ન આવતાં હુકાની નળી જાણુએ મૂકીને પોતાના કાર્યમાં લાગી ગયો. સમજી ગયો કે પ્રજ્ઞોભનનો રસ્તો હજી સુધી ખુલ્લો છે.

નવીન ખુલ્લો થઈને ચાલ્યો ગયો. મધુસૂદનનું કામ ચાલતું રહ્યું; પરંતુ ક્યારે આ કાર્યની ધારાની પાસેથી એક ઉલટી માનસ-ધારા ચાલી નીકળી, એને યોડીવાર સુધી તો એ પોતે ન સમજી શક્યો. ખખર નહિ ક્યારે લીલી પેન્સીલે જરૂર પૂરી થયાં પહેલાં રૂખસદ લઈ લીધી, અને હુકાની નળી મોંમાં પહેંચી ગઈ. દિવસે મધુસૂદનના મને કુમુદની ચિંતાના વિષયમાં જ્યારે ગિલકુલ છુટ્ટી મેળવી લીધી હતી, ત્યારે પહેલાંની જેમ પોતાના મન પર પોતાનું પ્રભુત્વ પુનઃ સ્થાપિત થઈ જવાથી મધુસૂદન ખૂબ ખુલ્લો થયો હતો; પરંતુ જેમ જેમ રાત પિતે છે, તેમ તેમ એને સદેહ થવા માંડ્યો કે શત્રુ દુર્ગ છોડી હજી નાહો નથી—સુરંગની ચોરડીમાં સંતાઈ રહ્યો છે.

વર્ષા ચંબી ગઈ છે, કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્રમા જગીયાના એક ખૂણામાં ઉભેલા સીસમના આડની ઉપર આકાશમાં ચઢીને ભોંજાયલી પૃથ્વીને વિહ્વલ કરી રહ્યો છે, ઠંડો પવન વાય છે, મધુસૂદનનું શરીર રમ્મ-છતી અંદર કોઈ ગરમ કોમળ સ્પર્શને માટે માગણી કરવા લાગ્યું.

પ્રવળતાને એ પોને જ પૂરી રીતે નથી આજખતી, તે એકાએક પ્રગટ થઈ ગયો.

મધુસૂદન દાંત પીસીને બોલ્યો : “ ભાઈની પાસે જવા માટે જીવ વલવલી રહ્યો છે, નહિ ? ”

કુમુદ એ જ વખતે એના પગમાં પડવા તૈયાર થઈ ગઈ હતી, પરંતુ એના મુખમાંથી ભાઈનું નામ સાંભળીને કંઠોર પાતી ગઈ. બોલી : “ ના. ”

“ તમારે જવાની ઇચ્છા નથી ? ”

“ ના, નથી. ”

“ દરખાસ્તે માટે તમે નવીનને મારી પાસે નહોતો મોકલ્યો ? ”

“ ના, મેં નહોતા મોકલ્યા. ”

“ ભાઈની પાસે જવાની વાત તમે એને નથી કહી ? ”

“ મેં તો એમને કહ્યું હતું કે ભાઈને ત્યાં હું નહિ જઈ. ”

“ કેમ ? ”

“ એ તો હું નથી કહી શકતી. ”

“ નથી કહી શકતી ? એ તો પાછી તમે નૂરનગરી આશપાશ કરવા માંડી ? ”

“ હું ઊંચરી તો નૂરનગરની જ છું ને ? ”

“ જાઓ; તમે એમને ત્યાં જ જાઓ ! તમે અદાને લાયક નથી. મહેરબાની કરી હતી પણ કદર ન જૂઝી. હવે પરતાપું થયો. ”

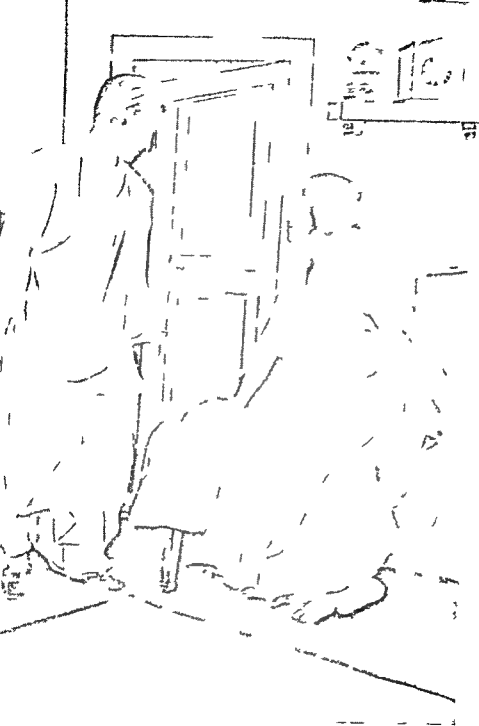
નાખવાની ગાંઝા જ એની પ્રતિધાનું કારણ નથી, પણ એમાં એક આશા છે-કદાચ ક્ષણભરને માટે કંઈક થઈ જાય; અસંભવિત ક્યારે સંભવિત થઈ જાય, એ આશાથી એ રસ્તાને કિનારે ખેંચીને આ જાગરણ કરે છે.

મધુસૂદન એની તરફ એક દષ્ટિ ફેંકીને ઉપર ચાલ્યો ગયો. મધ્યામાસુધરી પોતાના ભાગ્ય પર ગુસ્સે થઈને જોઈતી ઓટલાના કિનારાને પકડીને પોતાનું માથું ધૂણાવવા લાગી.

ઉપર પોતાના ઓરડામાં જઈને મધુસૂદને જોયું તો કુસુદ જાગતી ખેડી નથી, ઓરડામાં અંધારું છે, સ્નાનાગારના અર્ધા ઉઘડેલા પાંચળાંમાંથી થોડો પ્રકાશ આવે છે. મધુસૂદને એક વખત વિચાર્યું કે પાછો ફરી જાય, પણ જઈ ન શક્યો. એણે ગેસની લાતી કરી. કુસુદ પથારીમાં આરામથી સૂતી છે. દીવો કર્યો છતાં એની ઉંઘ ન ઉઘડી. કુમુદની આ સુખી ઉંઘ પર એને ગુસ્સો આવ્યો. અતિશય અધીરતાપૂર્વક રબાર ઉપાડીને ધળ દઈને પલંગ પર ખેંચી ગયો. પલંગ ચસી ગયો અને કંપી ઉઠ્યો.

કુસુદ ચોંકી પડી, ઉઠીને ખેડી થઈ ગઈ. એને ખગાર ઠતી કે આજે રાત્રી સાહેબ નહિ આવે. એકાએક એને જોઈને કુમુદના ચહેરા ઉપર એવો ભાવ જગાડી ઉઠ્યો કે એ જોઈને રાત્રી સાહેબના દિલમાં જાણે ભાલો ભોંકાયો, માથામાં લોહી ચઢી ગયું, બોલી ઉઠ્યો : “ મને તમે કોઈ રીતે સંભળ નથી કરી શકતાં, નહિ ! ”

આ જાનના પ્રશ્નનો એ શો ઉત્તર આપે, એ એને ન સમજાયું. સાંધે જ મધુસૂદનને જોઈને અંદરથી એવું કાળજી કંપી ઉઠ્યું હતું. જે ભાવને એ ઉમેળા પોતાની જાતથી પણ છુપાવવા માગે છે, જેની

કુમુદ પત્થરની જેમ બેસી રહી, કંઈ જવાળ ન આપ્યો. કુમુદનો હાથ પકડીને પછી બેરથી ઉલાવીને કહ્યું: “ક્ષમા માગતા પણ નથી આવડતી?”

“હા, માટે?”

“તમે જે આ મારા ગિજના પર સ્પર્શ કર્યા છો તેને માટે?”

કુમુદ તરત જ એ ગિજના પરથી ઉડીને બાજુના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

મધુસૂદન બહાર ચાલ્યો ગયો. રસ્તામાં જોયું તો સ્વામાસુદરી એ જ રીતે ઓટલા પર ઉઠી પડી રહી છે. મધુસૂદને પાસે જઈને એને ઉઠાવવાની ઇચ્છા કરી અને બોલ્યો: “શું કરો છો, સ્વામા?” સાંભળીને તરત જ સ્વામ બેઠી થઈ ગઈ. મધુસૂદનના પગને છાતી સરસા ચાંપીને બોલી: “તમે મને મારી નાંખો.”

મધુસૂદને હાથ પકડીને એને ઉઠી કરી દીધી, બોલ્યો: “ચાલો તમને સૂત્રાડી આણું. અરે! તમારું શરીર તો ખૂબ ઠંડું છે!” કહી એને પોતાના ફરશાલામાં લઈને, જમણા હાથ બેરથી ઢળાવીને એને એના ઓરડામાં લઈ ગયો. સ્વામાએ ગદગદ કરી કહ્યું: “જરા બેસશો નહિ?”

મધુસૂદને કહ્યું: “મારે કામ છે.”

રાત્રે ટોણુ બહાર ક્યાંથી ભૂત સવાર થઈ ગયું, જે મધુસૂદનનું તમામ કામ ધૂળમાં મેળવી દેવા માગે છે,— જસ હવે નહિ! એટલું તો એ સમજી ગયો કે કુમુદ તરફથી એની જે ઉપેક્ષા થઈ છે, એની ક્ષતિ-પૂર્તિનો ભંડાર બીજે પણ ક્યાંક જમા છે. ત્રેમમાં માણસ

પોતાનું ને પરમ મૂલ્ય અનુભવે છે, આજે રાત્રે જો અનુભવતી મધુસૂદનને
જરૂર હતી. સ્યામાસુંદરી સમસ્ત જીવન અતે મનથી એની પ્રતિક્ષા કરે છે, જો
સાંતવના પામીને આજે રાત્રે કામ કરવાની એનામાં તાદાત આવી.
ને અપમાનનો કોરો એના હૃદયમાં ભોંકાયો છે, એનું દર્દ ધણું ખડું
ઓછું થઈ ગયું.

આ બાબત રાત્રે કુમુદને જો આધાન લાગ્યો, એમાં એને એક પ્રકારની સાંતવના મળી. જેટલી વાર મધુસૂદને પ્રેમ દેખાડ્યો છે, એટલી વાર કુમુદના હૃદયમાં ખેંચનાણું મચી છે. પ્રેમના મૂલ્યથી ન આ જાણુ આદા કરવું જોઈએ, એ કાર્ત્તીયની સમજણે એને બહુ અંચળ બનાવી દીધી હતી. આ લગાઇનાં છાંવવાની કુમુદને કંઈ આગા નહોતી; પણ એ પરાન્ત્ય વિચિત્ર છે. કુમુદે એને દગ્ગાવી ગમવાની વારંવાર કોશિશ કરી હતી. કાલે રાત્રે એ દગ્ગાવેલો પરાન્ત્ય એકદમ પકડાઇ ગયો. કુમુદની બેખાતર દશામાં મધુસૂદને સ્પષ્ટ જોઇ લાઇું કે કુમુદની સિમરણ પ્રકૃતિ મધુસૂદનની પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ છે. એક રીતે એ દીક્ષિત રૂપે એ એણે જાણી લીધું. કલે વાતને પોત-પોત પટ રીતે પાળી તો ગરબે. મધુસૂદન ન્યાં એને અડા અડા બાબા છે, કોઈપણ રૂપે એ એને સ્થાપરા પાગે સાતે પાગાના પર અનાં પડી છે. આ વરમાં

“વહુરાણીએ જે સૂતેલી બૂખને લગાડી છે, એને ખોરાક એ ન આપી શક્યાં, એટલે આ અનર્થ થઈ રહ્યો છે. હું તો કહું છું કે આ વખતે એ દૂર રહે એમાં જ સારું છે. એનાથી ખીજું કશું શાય કે ન શાય પણ એ શાંતિથી રહી તો શકશે ને?”

“અને આ બધું આમ જ ચાલશે?”

“જે આગને હોલવવાનો ખીજો ઉપાય નથી, એને સળગીને ભસ્મ થતાં સુધી દૂર રહીને જોયા વિના ખીજો આરો નથી.”

ખીજો દિવસે સવારે હાગણ કુમુદિની સાથે સાથે ફર્યા ફર્યો. માસ્તર ન્યારે ભણાવવા આવ્યા અને એને બોલાવવા મોકલ્યો ત્યારે પણ એણે કુમુદના મુખ ભણી જોયા કશું. કુમુદ કહેત તો એ ચાલ્યો નાત, પણ કુમુદે ખેરાને કશું કે : “આજ હાગણને રમ્મ આપવી છે.”

વહુ થોડા દિવસ માટે પિયર જાય છે, એ વાતનું બાન આજ કુમુદના જતાં સુધી ન થયું. જાણે આ ઘર વહુને શૂભાવી રહ્યું છે. જે ચકલીને પાંજરામાં કેદ કરી રાખી હતી, એ જાણે પારણું જરા ઉઘાડું જોઈને હડી જાય છે. હવે ક્યારેય આ પાંજરામાં પાછી નહિ આવે.

નવીને કશું : “ભાણી, જલદી આવજો, એ વાત સંપૂર્ણ દિવસથી કહી શકત તો કેવું સારું થાત, પણ મુખમાંથી નીકળતી નથી. જેમને ત્યાં તમારું મધાર્થ સન્માન છે ત્યાં જ તમે રહો. જ્યારે નવીનની જરૂર હોય ત્યારે એને જરૂર યાદ કરજો.”

મોતીની માએ પોતાને હાથે જનાવેલાં કેરીનાં ખાટિયાં, રસપુળા, અથાણાં વગેરે એક જરણીમાં ભરીને પાલખીમાં મૂકી દીધાં. વિશેષ કંઈ ખોલી નહિ, પણ એના મનમાં સર્વથી વધારે દુઃખ હતું. જ્યાં

એના તરફ પ્રેમ વાતાવે છે ? એ શું સાચો પ્રેમ હોય શકે ? કુમુદિની વિશ્વાસ છે કે આજે મધુસૂદન પોતાના મનમાં ગમે તે ખ્યાલ કેમ ન કરે, પરંતુ કુમુદિની એવું પેટ નહિ ભરાય. જોયેલી જલદી મધુસૂદન આ વાત સમજે એટલું સૌનું મંગલ છે.

કાલે રાત્રે નવીન ભાઈ પાસેથી સંગતિ મેળવીને જોયેલા આનંદથી સ્વપ્ના ગયો હતો, આજે સવારે એ બધું જ ખેદાનમેદાન થઈ ગયું. રાતના લગભગ અઢી વાગ્યા હશે, મધુસૂદનને એ વખતે નવીનને ખોલાવી મળાવ્યો. હુકમ થયો કે કુમુદિનીને વિપ્રદાસને ત્યાં મોકલી દેવામાં આવે, અને જ્યાં સુધી એ પોતે એને ન ખોલાવે ત્યાં સુધી એને અહીં આવવાની જરૂર નથી. નવીન સમજી ગયો કે આ દેશપારીની સજા છે.

આંગણું ઘેરી વળેલા ચોખ્ખા આંટલા પર જ્યાં કાલે રાત્રે મધુસૂદનને ક્યામાચુંદરી મળી હતી, ત્યાં સવારે એની સામેના આંટલાની બાજુમાં નવીનનો આરડો છે. એ વખતે એ બંને સ્ત્રી પુરુષ કુમુદિના વિષયમાં જ વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં. આંટલામાં કોઈકનો અવાજ સાંભળીને જ્યાં મોતીની માએ બારણું ઉઘાડ્યું કે મધુસૂદન અને ક્યામાચુંદરી મીલન એની દૃષ્ટિએ પડ્યું. સમજી ગઈ કે કુમુદિના ભાગ્યની જાળમાં આવે રાત્રે એક વધારે ગૂંચ પડી.

મોતીની માએ નવીનને કહ્યું : “આવા સંકટના સમયમાં છાંછતું બધું ઉચિત છે ?”

નવીને કહ્યું : “આંટલા દિસથી વહુરાણી નહોતાં, વાત આંટલી તો ક્યારેય વધી નહોતી. વહુરાણી છે માટે તો આ બધું થઈ રહ્યું છે.”

“તમે પણ કેવી વાત કરો છો ?”

પ્રકરણ છંતાલીસમું

ભાષની પાસે

મકાનની સામે આવતા જ પાલખીના પારણાંને જરા એક તરફ હલાવીને કુમુદે ઉપર જોયું. વિપ્રદાસ રોજ આ વખતે સડકના કિનારાના જાણાં જરખામાં બેસીને વર્તમાનપત્રો જોતા હતા; પણ આજે જોયું તો ત્યાં કોઈ નથી. “આજે કુમુદ આવનાર” છે એ ખબર અહીં મોકલવામાં આવી નહોતી. પાલખીની સાથે મહારાજ સાહેબના ચમકતા પટાવાળા દરવાજાને જોઈને અહીંના ચપરાસીઓ ગભરાઈ ગયા, ઠગડી ગયા અને સમજી ગયા કે બહેન આવ્યાં છે. ચોક પાર કરીને પાલખી અંતઃપુર તરફ જતી હતી. કુમુદે વચમાં જ રોકી લીધી, અને રક્તિંથી ઉતરીને બહારને દાદરે ચઢીને ઉપર ચાલી ગઈ. બીજા કોઈને મળે તે પહેલાં સર્વથી પહેલાં ભાષને મળવાની એને ખૂબ ઇચ્છા છે. એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણતી હતી કે બહારના આરાગ કરવાના ઝોરડામાં જ દહીં માટે વ્યવસ્થા કરી લશે. ત્યાંથી પારીમાંથી બગીચાની કુંજો અને પીપળાનાં જાડોતું એક જૂથ દેખાય છે. સવારનો તડકો આ જાડના પાંદડાઓમાં ચઢીને પહેલાં આજ ઝોરડામાં આવે છે. વિપ્રદાસને આજ ઝોરડો પસંદ છે.

કુમુદ દાદરની પાસે પહોંચી કે સર્વથી પહેલો ટોચ ફૂતરો દોડતો આવ્યો અને એની ઉપર આગળના બન્ને પગ જમાવવાની કોશિશ કરતો,

સુધી ગાધા સ્થૂળ હતી, મધુસૂદને કુમુદનું જહારથી અપમાન થયું છે, ત્યાં સુધી મોતીની માતું પૂરું હૃદય કુમુદના પદ્મમાં હતું; પરંતુ જે ગાધા સૂક્ષ્મ છે, જે મર્મગત છે, વિશ્લેષણ કરીને જેના નામનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે, એની શક્તિ એટલી પ્રગળ છે, એ વાત મોતીની માને માટે સહજ નથી. સ્વામી જે ક્ષણે પ્રસન્ન થશે, એ ક્ષણે સ્ત્રી તરત જ પોતાનું સૌભાગ્ય સમજશે. મોતીની મા આને જ સ્વાભાવિક માને છે, એના વ્યતિક્રમ ને અતિશયોક્તિ. ખીનું તો શું પણ એને એ વાત પર પણ ગુસ્સો આવે છે કે વહુરાણી માટે હજી નવીનને લાગે છે. કુમુદની સ્વાભાવિક અરુચિ ણિલકુલ અકૃત્રિમ છે, જેમાં અહંકાર નથી, એટલે સુધી કે આ જ દારણે કુમુદને પોતાની જાતની સાથે દુર્બલ વિરોધ છે, પણ સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓને માટે આ વાતનો સ્વીકાર કરવો કઠણ છે. જે ચીનાઇ કન્યાએ ત્યાંની પ્રથા અનુસાર પોતાના પગ વિકૃત કરવામાં આપત્તિ નથી ઉઠાવી, એ જે સાંભળે કે સંસારમાં આવી છોકરીઓ પણ છે, જે પોતાના આ પગ-સંકેતની પીડને સ્વીકારવી અપમાનજનક સમજે છે. તો અવશ્ય એ આ ખેંચતાણને હસીને ઉઠાવી દે અને જરૂર કહે કે આ તો જ્યાં નખરાં છે. જે નિગૂઢ દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક છે, એને જ એ અસ્વાભાવિક માને છે. મોતીની માને કોઇ દિવસ કુમુદના દુઃખથી સર્વથી વધારે દુઃખ થયું હતું, કદાચ એટલે જ આજે એનું મન કઠોર થવા માંડ્યું છે. પ્રતિકૂળ ભાગ્ય વ્યારે વરદાન દેવા આવે છે, ત્યારે એના પગ પર માથું મૂકીને જે સ્ત્રી શીઘ્રતાથી એને ગ્રહણ નથી કરી લેતી, એના પર મમતા રાખવી મોતીની માને માટે અસંભવિત છે—એટલે સુધી કે હામાં આપવી પણ.

કુમુદે બન્ને હાથે વિપ્રદામના વિખગયલા વાળ મંભાળીને કહ્યું :
“ભાઈ, તમારો ચહેરો કેવો ચમ ગયો છે ?”

“મારો ચહેરો સારો ગદે એવી ટોષ ઘટના ૧૭ મુઠી ચહો
બની જ નથી; પણ તારી શું હાલ છે ? વિચુલ દિલી પડી ગઈ છે.”

એટલામાં ખજાર સામળીને લેના ફાઈ આવી પહોંચ્યા. સાથે જ
પારણાં પાસે દાસદાસીઓની ભીડ જામી ગઈ. ફાઈને પ્રણામ કરતાં
જ એમણે કુમુદને છાતી સ્પર્શી આપી. તોજર ચાક્રેએ આવીને પ્રણામ
કર્યાં. સૌને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી કુમુદે કોઈને કહ્યું : “કોઈ,
ભાઈનો ચહેરો વધુ ખરાબ ચમ ગયો છે.”

“ચમ જ જમને ? તારા હાથની એવા પ.મ્યા નિના એમનું
શરીર મુંઘરવાની જ ના પાડે છે.”

વિપ્રદામે કહ્યું : “કોઈ, કુમુદને જમવાનું તો પૂછો ?”

“જમશે નહિ તો ! એને વળી જમવાનું પચુ કહેવું પડે ?
પાલખીવાળા અને દરવાન વગેરેને બેસાડીને આવી છું. જાડ, એમને
જમને જમાડી આવું. સાં મુઠી તમે બન્ને બેસીને વાતો કરો.”

વિપ્રદામે ક્ષેમા કોઈને પામે બોલાવીને એમના કાનમાં કંઈક કહી
દીધું. કુમુદ સમજી ગઈ કે એને સાસરેથી આવેલા માણસોને કેવી
વિદાય આપવી એની વાત ચમ ગઈ. આ વાતમાં કુમુદ આજે ખીજી
પક્ષની ચમ ગઈ છે. એની સમતિ જ કોઈ લેવું નથી, એ એને
જરા પણ ગમ્યું નહિ. કુમુદ એનો જલ્દી લેવા તૈયાર ચમ ગઈ.
આ ઘરમાં ચિરકાળથી જ એવું સ્થાન ચાલ્યું આવ્યું છે, એનો એણે
ફરીથી ઉપયોગ કરવો શરૂ કર્યો.

પુંછડી હાવતો પોતાની ભાષામાં કુમુદને કોણ જાણે શું શું કહેવા લાગ્યો. કુમુદને એણે ચકવી નાંખી. ટોમ પણ ઉછળતો અને કૂદતો કુમુદની સાથે જ ચાલ્યો. વિપ્રદાસ એક નાના શા કોચ પર અર્ધ સૂતેલી ઠાલતમાં પડ્યા હતા. ઘૂંટણ સુધી છીંટની રબાઈ પડી છે, જમણા હાથમાં એક પુસ્તક છે અને એ ઠાથ ગિસ્તરા પર શિથિલ પડ્યો છે, જાણે ચાકીને થોડીવાર પહેલાં વાંચવું બંધ કરી દીધું હોય. ચાનો ખાસો અને રકાખી પાસે જ જમીન પર પડ્યાં છે, એક જુદી નાની રકાખીમાં થોડી ઐંડી રેટલી છે. આશીકા પાસે લટકતા કપ્પાટમાં પુસ્તકો અન્યવસ્થિત પડ્યાં છે. રાત્રે જે લેમ્પ સળગાવવામાં આવ્યું હતું તે ધુમાડથી-ઢાણું જનીને હજી સુધી એક ખૂણામાં પડ્યું છે.

કુમુદ વિપ્રદાસના ચહેરા બણી જોઈને ચોંકી પડી. શાકની આવી વિવર્ણ રંગ-મૂર્તિ! એણે ક્યારેય નહોતી જોઈ. ત્યારના વિપ્રદાસ અને અત્યારના વિપ્રદાસ-જન્મેમાં જાણે યુગોતું અંતર છે. ભાઈના પગમાં માથું મૂકીને કુમુદે રડવા માંડ્યું.

“અરે, કુમુદ ! આવી ગઈ તું ? આવ, અહીં આવ.” કહીને વિપ્રદાસે એને પાસે ખેંચી લીધી. જો કે પત્રમાં વિપ્રદાસે એક રીતે એને આવવાની મનાઈ કરી હતી, તો પણ એમને આશા હતી કે કુમુદ આવશે જ. ત્યારે જોયું કે કુમુદ આવી ચડી છે, એટલે એમણે માન્યું કે હવે કોઈ મુશ્કેલી નથી. કુમુદને માટે એવું કુદ-બજવન હવે સરળ, સ્વાભાવિક થઈ ગયું છે. કુમુદને ખોલાવી લાવવા માટે એમના તરફથી પાલખી, માણસો વગેરે મોકલવાં જોઈતાં હતાં. નિયમ તો એવો જ છે, પણ એવું ન ચતાં કુમુદ આવી આવી, એના પરથી વિપ્રદાસે એતી સ્વતંત્રતાની જોટલી કલ્પના કરી લીધી તેટલી સ્વતંત્રતાની આશા એમણે મધુસૂદનના ઘર માટે ક્યારેય રાખી નહોતી.

વિપ્રદાસ ચૂપ થઇ ગયા. કુમુદે ઓરડાના એક ખૂણામાં ટેબલ પર ચાદર બિછાવીને એના પર દવાની શીશી વગેરે બધું ગોઠવીને મૂકવા લાગી. થોડીવાર પછી વિપ્રદાસે પૂછ્યું: “તો તું તુ કાલે જમશ ?”

“ના, હમણાં હું થોડા દિવસ તમારી પાસે રહેવાની છું.”

ટામ ફત્તરો કોચની નીચે શાંત થઇને નિદ્રા દેવીની સાધનામાં નિયુક્ત હતો. કુમુદે લાડ કરીને એના નિયમિત શ્વાસનો બંગ કર્યો. એણે ઉછળીને કુમુદની ગાદમાં બે પગ જમાવીને પોતાની ભાષામાં આજ્ઞાપતું શરૂ કરી દીધું. વિપ્રદાસ સમજી ગયા કે એકાએક કુમુદે કંઈક ગોઠવ્યો કરીને એની આંધે પોતાની સ્થિતિની રચના કરી છે.

થોડીવાર પછી ફત્તરો સાથે રમવાનું બંધ કરીને કુમુદે કહ્યું: “ભાઈ, બાર્લી પીવાનો વખત થયો, લઈ આવું ?”

“ના, વખત નથી થયો.” કહીને કુમુદને ધથારે કરીને ખાટલા પાસે એક બાજુ પર બેસાડી પોતાના બચમાં એનો હાથ લઇને કહ્યું: “કુમુદ, મને દિલ બોલીને કહે, તારે ત્યાં કેવું ચાલે છે ?”

તરત કુમુદ કંઈ કહી ન શકી, માથું નીચું કરીને બેસી રહી; જોતજોતામાં ચહેરો પડી ગયો, જયપણની જેમ લાઇની છાતી પર માથું નાંખીને રોઈ પડી. બોલી: “ભાઈ, હું બધું જ જુડું સમજી, હું કંઈ જ જાણતી નહોતી.”

વિપ્રદાસ ધીરે ધીરે કુમુદના માથા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી બોલ્યા: “હું તને જરાગર શિક્ષણ ન આપી શક્યો. મા હોત તો તને સાસરે જવા લાયક બનાવી દેત !”

કુમુદે કહ્યું: “હું તો શરૂઆતથી માત્ર તમને લોકોને જ ઓળખુ

પહેલાં તો ભાઇના રસોઇયા ગોકુલને કુસકુસ કરીને કાંઇ હુકમ આપ્યો, પછી એણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઘર ગોઠવવા માંડ્યું. રકાબી, ખાલા, લેમ્પ, સોડાની ખાલી પાટલી, મેલા રૂમાલ વગેરે બધું હાવીને એક પાણી ઝરખામાં મૂકી દીધું. કપાટમાં પુસ્તકો ખરાબર ગોઠવી દીધાં, ખડીઓ, શાહીચૂસ, પાણી પીવાની કાચની સુરાહી અને ગ્લાસ, નાનો શા અરિસો, બીજા બધું ગોઠવી દીધું.

એટલામાં ગોકુલ એક પિત્તળના વાસણમાં ગરમ પાણી, ખાલો અને એક સાફ ટુવાલ લઇ આવ્યો અને એક નેતરના નાના ટેબલ પર બધું મૂક્યું. ભાઇની સંમતિની જરાય પ્રતિજ્ઞા કર્યા વિના કુમુદે ગરમ પાણીમાં ટુવાલ ભીનો કરીને એમનું શરીર સાફ કર્યું. વિપ્રદાસે બાળકની જેમ બધું સહન કરી લીધું. ક્યારે કંઈ દવા આપવી અને પરેજી વગેરે બાળીને એ તો એવી ઉસ્તાદ થઇને બેઠી કે બાળે એના જીવનમાં બીજી કોઈ જવાબદારી જ નથી.

વિપ્રદાસ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે આનો શું અર્થ ? 'વિદ્યાર્થી' હતું કે મળવા આવી છે તે થોડી વારમાં ચાલી જશે પણ લક્ષણ તો એવા નથી દેખાતાં. વિપ્રદાસ બાળવા ઇચ્છે કે સાસરે કુમુદનો સંબંધ કેટલો અને ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે; પણ સ્પષ્ટ પૂછવામાં એમને સંકોચ થાય છે. કુમુદ પોતાને મુખે જ સંભળાવશે, એ આશામાં જ એ રહ્યા. માત્ર જરા ધીરેથી પૂછી લીધું : “આજે પાછી ક્યારે જવાની તું, કુમુદ ?”

કુમુદે કહ્યું : “હું આજ નથી જવાની.”

વિપ્રદાસે વિસ્મય થઇને પૂછ્યું : “એમાં તારાં સાસરિયાને કંઈ આપણી તો નથી ને ?”

“ના ના. મારા પતિની સંમતિ છે.”

થોડીવાર પછી કુમુદે વિપ્રદાસ તરફથી પોતાનું માથું જરા ખીણ વાળુ ફેરવીને કહ્યું : “હેં ભાઈ, પતિ-પર કોઈ રીતે ય હું મારા મનને પ્રસન્ન નથી કરી શકતી, એ શું મારું પાપ છે?”

“કુમુદ, તું જાણે છે કે પાપપુણ્યને માટે મારો મત શાસ્ત્રો સાથે સંમત નથી થતો.”

ઉદાસીન થઈને કુમુદ એક અકેળ માસિકના પાના ઉપસાવવા લાગી. વિપ્રદાસે કહ્યું : “જુદા જુદા માણસોનું જીવન પોતાની ઘટનાઓ અને અવસ્થાઓમાં પરસ્પર એટલું જાણું બિન્ન હોઈ રહે છે કે જાણા અજાણા સાધારણ નિયમોને ખૂબ પાકા કરીને બાંધી દેવાથી પણ ઘણું કરીને એ નિયમ જ રહે છે, ધર્મ નહિ.”

કુમુદે માસિકમાં જ દષ્ટિ રાખીને કહ્યું : “જેમ મીરાંબાઈનું જીવન.”

પોતાની અંદર કર્તાવ્ય-અકર્તાવ્યનું હન્દ જ્યારે પણ કંઈયે થઈ ગયું છે, ત્યારે કુમુદને મીરાંબાઈની યાદ પડી છે. એકાગ્ર ચિત્તથી એ ધ્યાનમાં રહે છે કે કોઈ એને મીરાંબાઈના આદર્શને સારી રીતે સમજાવી દે.

કુમુદ જરા કોણિય કરીને સંકોચને દૂર કરીને કહેવા લાગી : “મીરાંબાઈ પોતાના યથાર્થ સ્વામીને પોતાના હૃદયમાં જ પામી ગઈ હતી, એટલે જ સામાજિક સ્વામીને એ આ રીતે છોડી શકી હતી, પણ કુટુંબ અને ઘરને તોડવાનો એટલો મોટો અધિકાર મને કંઈ એવો છે?”

વિપ્રદાસે કહ્યું : “કુમુદ, તારા ભગવાનને તું મનથી પામી શકી છું?”

“એક વખત એવું માન્યું પણ હતું; પણ જ્યારે સંદેશમાં પડી, ત્યારે જોયું કે મારો પ્રાણ કેવો સદાચર-ગયો છે. એટલી કોણિય કરી, પરંતુ કોઈ રીતે ય મારી આગળ હું એમને સત્ય રૂપમાં ન લાવી શકી. મારું સર્વથી મોટું દુઃખ જ આ છે.”

હું. અહીંથી ખીન્ને સ્થળે જઈને આટલો બધો ફેર જોઈશ એની મેં કલ્પના પણ કરી નહોતી. જયપણથી મેં જોટલી કલ્પના કરી છે તે બધી અહીંના જ વાતાવરણમાં, તમને જોઈને જ. એટલે હું મનમાં જરા ય ડરી નહિ. હું જાણું છું કે માને ઘણીવાર જાણુજીએ દુઃખ દીધું છે, એ ઉપકવની ચોટ જહારની હતી, અંદરની નાહ. અહીં તો આવું અંદરનું જ અપમાન થાય છે, માફ.”

વિપ્રદાસ કંઈ પણ કહ્યા વિના, લાંબો શ્વાસ લઈને, ગુપ્તવૃષ વિચાર કરવા લાગ્યા. આ વાત તો એ લગ્નના અનુષ્ઠાનના આરંભમાં જ સમજી ગયા હતા કે મધુસૂદન પોતાની દુનિયાથી જુદો, તદ્દન જુદા જ જગતનો આદમી છે. એ જ વિષમ ઉદ્દેગથી જાણે એમનું શરીર કોઈ પણ રીતે સ્વસ્થ નથી રહેતું. આ નાગની મૂડમાંથી કુમુદનો ઉદ્ધાર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી. સર્વથી વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે એ માણુના હાથમાં, દેવાને કારણે વિપ્રદાસની સંપત્તિ ધરણે પડી છે. આ અપમાનિત સંબંધનો માર કુમુદને પણ સતાવી રહ્યો છે. આટલા દિવસ રોગશય્યા પર પડ્યા પડ્યા વિપ્રદાસ રોજ એ જ વિચાર કર્યા કરે છે કે મધુસૂદનના આ ઝણુના બંધનમાંથી શી રીતે છુટકારો મળે. કલકત્તે આવવાની એમની ઇચ્છા નહોતી, એટલા માટે કે ક્યાંક કુમુદને સાસરે એમનો સહજ વ્યવહાર અસંભવિત ન બની જાય. કુમુદ પર એમનો જે સ્વાભાવિક સ્નેહનો અધિકાર છે, એ ક્યાંક પદ પદ પર લાંછિત ન થઈ જાય, એટલા માટે નિશ્ચય કર્યો હતો કે નૂરનગરમાં જ પોતે રહેશે. કલકત્તે આવવા તૈયાર થયા એમાં એક હેતુ એ હતો કે કોઈ મહાજન પાસે કરજે રૂપિયા લેવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે. એ જાણતા હતા કે આ ભારે મુશ્કેલ કામ છે. એટલે એની ચિંતાનું જૂના એમનાં હૃદય અને મનને અસ્વસ્થ કરી રહ્યું છે.

“પિય ઘર આયે, સોઘ ખારી પિય ખાર રે !

મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,

ચરણ કમલ જલિહાર રે !”

વિપ્રદાસ આંખો મીચીને સાંભળવા લાગ્યા. ગાતાં ગાતાં કુમુદની જાન્યે આંખો ભરાઈ આવી-એક અપૂર્વ દર્શનથી. અંતરનું આકાશ પ્રકાશમય બની ગયું. પ્રિયતમ ઘેર આવી છે, હૃદયમાં ચરણ કમળનો સ્પર્શ થઈ રહ્યો છે. અત્યંત સત્ય બની ગયું અંતરજગત-જ્યાં મીલન થાય છે. ગીત ગાતાં ગાતાં ત્યાં પહોંચી ગઈ. “ચરણ કમલ જલિહાર રે !” સમસ્ત જીવનને ભરી દીધું એ ચરણ કમલોએ, એનો અંત નથી-સંસારમાં. હવે દુઃખ અપમાનને માટે જાગ્યા જ ક્યાં રહી ? “પિય ઘર આયે-” આનાથી વધારે શું જોઈએ ! આ ગીત ક્યારે ય જો પૂરું ન થાય તો તો કુમુદ ચિરકાળ માટે જાગી ગઈ.

દ્રીપોષ પર ટોચ કરેલી એક અને એક ઝાસમાં જાકો મૂકીને ગોઠુલ ચાલ્યો ગયો. કુમુદે ગીત બંધ કરીને કહ્યું : “ભાઈ, થોડા દિવસ પહેલાં હું મનમાં ને મનમાં ગુરુ શોધી રહી હતી, મને જરૂર છે, નહિ ? પણ તમે તો મને ગીતનો મંત્ર આપી જ દીધો છે.”

“કુમ્મ, મને શરમીદા ન બનાવ. મારા જેવા ગુરુ ગલીએ ગલીએ મળે છે. એ લોકો ખીજને જે મંત્રો આપે છે તેમનો અર્થ એ પોતે જ નથી જાણતા. કુમ્મ, તું કેટલા દિવસ અહીં રહી શકે છે, કહે તો ?”

“જેટલા દિવસ જોલાવવા ન આવે તેટલા.”

“તે અહીં આવવાની ઇચ્છા કરી હતી ?”

“ના.”

“કુમુદ, મનમાં ભરતી ઝોટના ખેલ ચાલ્યા કરે છે. કરીશ નહિ, વચ્ચે વચ્ચે રાત આવી જાય છે એ ઠીક છે, પણ એનાથી કંઈ દિવસનો નાશ તો નથી થતો ને. તું જે કંઈ ખામી છું તે તારા પ્રાણ સાથે એક તો થઈ ગયું છે ને?”

“ઝેટલી જ આશિશ આપો, બાપ, જેથી હું એમને ભૂલી ન જાઉં. એ નિર્દય છે, દુઃખ દે છે, મને દેશે ઝેટલા ખાતર ભૂલી ન જાઉં.”

“બાપ, મારા વિચારો કરાવી કરાવી ને હું તમને થકવી નાંખું છું, નહિ?”

“કુમુદ, તારા જીવપણથી જ તારે માટે વિચાર કરવાનો અને અભ્યાસ જ પડી ગયો છે. આજે જો તારી વાત જાણવાનું બંધ થઈ જાય, તારે માટે વિચાર ન કરે, તો મને સનું સનું લાગે છે. એ શૂન્યતાને દૃઢિળતા જ મારું મન યાકી ગયું છે.”

કુમુદ વિપ્રદાસના પગ પર હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલી, “મારે માટે તમે જા. થ ચિંતા ન કરશો, બાપ, મારું જે રક્ષણ કરનાર છે, એ મારા અંતરમાં જ છે. મારા પર વિપત્તિ ભરે આવે.”

“સારું, હવે જવા દે એ વાત. હું તને જે રીતે ગીત શીખવતો હતો, મન થાય છે કે એ રીતે આજે પણ શીખવું.”

“મારા સુભાગ્ય હતા બાપ, કે તમે એટલું સંગીત શીખવ્યું હતું, એ જ મને જાણાવે છે; પણ આજે નહિ. પહેલાં તમે જરા ઠીક થઈ જાવ. આજે તો હલકું હું તમને એક ગીત સંભળાવું.”

બાપને ઓશીકે ખેસીને કુમુદે ધીરેધીરે બાપાં માંડ્યું:

પ્રકરણ સુડતાલીશમું

સહવેદતાનું સૌન્દર્ય

કાળુ ધરમાં આવ્યો કે તરત જ કુમુદે પ્રજ્વાલ ક્યાં. કાળુએ કહ્યું: “નાની બહેન, આવી ગયાં ? હવે ભાઈને આરામ થતાં વાર નહિ લાગે.”

કુમુદની આંખો ભરાઈ આવી. આંસુ સંભાળીને બોલી: “ભાઈ, બાઈમાં લીંબુ નાંઉ લ્યો ?”

વિપ્રદાસે ઉદાસીનતા બતાવીને હાથ ઉઠા કર્યો, એટલે નહિ હોય તો ય શો વધો છે ? કુમુદ બોલે છે કે ભાઈને બાઈ પસંદ નથી, એટલે એ બ્યારે ભાઈને બાઈ આપતી ત્યારે તેમાં થોડું લીંબું, ગુલાબજળ અને બરફ નાંખીને શરણત બનાવી આપતી. એટલું આયોજન આજે નથી, તો પણ વિપ્રદાસે પોતાની ઇચ્છા દોષને બતાવી નહિ. જે કંઈ સામે આવી ગયું તે અશ્ચિંથી પણ ખાઈ લીધું.

બાઈ સારી રીતે બનાવી લાવવા માટે કુમુદ બહાર ચાલી ગઈ.

વિપ્રદાસે ઉદ્વિગ્ન થઈને પૂછ્યું: “બોલો કાળુભાઈ, શું ખજાર છે ?”

“તમારા એકલાની સહીથી રૂપિયા ધીરવા કોઈ તૈયાર નથી

“એટલે ?”

“એટલેનો અર્થ વિચારવાથી કંઈ લાભ નથી, ભાઈ. કોશિશ કરવા છતાં તમે નહિ સમજી શકો. તમારી પાસે આવી શકી એટલું જ થયું છે. જોડલા દિવસ રહી શકું, તેટલું સારું છે. ભાઈ, તમારું ખાતું હજી બાકી છે, પહેલાં ખાઈ લ્યો.”

તોફરે આવીને ખજાર કરી: “મુખ્યરજી સાહેબ આવ્યા છે.”

વિપ્રદાસે જાણે જરા વ્યસ્ત થઈને કહ્યું: “અહીં બોલાવો એમને.”

વિપ્રદાસે કંઈ જવાજ ન આપ્યો. ગુપચૂપ પડ્યા પડ્યા વિવા-
રવા લાગ્યા.

કુમુદ જાર્જી લઈને આવી. વિપ્રદાસના ગુપ્ત પાસે ખાસો લાવીને
બોલી : “ભાઈ દયા, આટલું પી લ્યો.”

વિપ્રદાસ પોતાની ચિંતામાંથી અકસ્માત ચોંટી ઉઠ્યા. કુમુદ
સમગ્ર ગાંધી કે ભાઈ અત્યાર સુધી કાંઈ ઘેરા ઉઢેગમાં કુમુદ હતો.

કાણુ જ્યારે બહાર ગયો ત્યારે કુમુદ એની પાછળ પાછળ ગયો,
અને જરૂરમાં બહાર એની પાસે જઈને બોલી : “કાણુભાઈ, આ
વાત સી છે, મને બધું કહેવું પડ્યું.”

“શું કહેવું પડ્યું, બહેન ?”

“તમે લોકો કાંઈ બારે ચિંતામાં પડ્યા છો.”

“જમીન જગીર હોય અને ચિંતા ન હોય, એવું કંઈ પણ
આ સંસારમાં જોઈએ છે, નાની બહેન ? આ તો કાંટાળા વૃક્ષનું રૂપ
છે. જૂખને લીધે તોડીને ખાવું પડે છે અને તોડી વખતે આખું
શરીર ઉઝડાઈ જાય છે.”

એ બધી વાતો પછી, પહેલાં મને બતાવો, શું થયું છે ?”

“જમીન જગીર વિષે વાતો છોકરીઓને ન કહેવાય.”

“મને ખબર છે, તમે લોકો જે વાતો કરો છો તે. બતાવું ?”

“બતાવો.”

“ભાઈએ મારા પાંત પાસેથી કંઈ લાધું છે તે વિષયમાં.”

થતું, સુખોધની પણ સહી જોઈએ. મારવાડી શ્રીમંતોમાંથી દોષક આપી શકે એમ છે, પણ એ તો સદા જોવો ખેલ છે, વ્યાજ ધણ વધારે માગે છે. એ આપણને શી રીતે પોષાય ?”

“કાળુભાઈ, સુખોધને તાર કરવો પડશે આવવા માટે. હવે વાર ક્યેં નહિ ચાલે.”

“મને પણ રંગદંગ સારા નથી લાગતા. પેલે વખતે તમારી વાંદી વેચીને મૂળ દેવામાંથી થોડુંક ચૂકવવા માટે જે રૂપિયા હું લઈને ગયો હતો એ મધુસૂદને ન લીધા. હું તો ત્યારે જ સમજી ગયો કે મામલો ઠીક નથી. પોતાની મરજી પ્રમાણે એ તો ક્યારે આપણને સંકડામણમાં મૂકી દે એવું દહેવાય નહિ.”

વિપ્રદાસ ચૂપચાપ પડીને વિચારવા લાગ્યા.

કાળુએ કહ્યું : “ભાઈ સાહેબ, નાની જાહેન આજે સવારે અચાનક ચાલ્યા આવ્યા તે કાંઈ નારાજ કરીને તો ચાલ્યાં નથી આવ્યાં ને ? મધુસૂદને નારાજ કરવા જેવી આજે આપણી દશા નથી, એ વાત જૂલવા જેવી નથી.”

“કુમુદ કહે છે કે એ એના પતિની સંમતિથી આવી છે.”

“એ સંમતિતું સ્વરૂપ કેવું છે ? એ જોયા વિના મન નિશ્ચિંત નહિ થાય. હું કેટલી સાવધાનીથી એની સાથે વર્તું છું એ તમને શી રીતે જાતાવું ? ગુસ્સામાં આપું શરીર જળતું હતું ત્યારે પણ જાણું સહન કરી લીધું છે. ગૌરીશંકર પર્વતની જેમ ધખતા જોરે પણ એનો જરૂર પીગળતો નથી. એક તો આમ પણ એ મહાજન, તેમાં વળી જાનવી. એ સગવડ નભાવવા કહ્યું છે.”

“ના, હું જાણું છું કે હજી સુધી કોઈ એક્સ ગોઠવણ નથી થઈ.”

“નાની બહેન, તમે જાણું પહેલેથી જાણો છો, ત્યારે મને પૂછો છો શા માટે? જાણપણમાં એક દિવસ તમે મારી મૂકે પકડીને પૂછ્યું હતું: ‘મૂંછો શા માટે થાય છે?’ મેં કહ્યું હતું કે સમયસર મૂંછોના બીજ વાગ્યાં હતાં માટે. જસ, પ્રશ્નનું સમાધાન તરત જ થઈ ગયું હતું. અત્યારે પૂછત તો જવાબ દેવાને માટે ડોક્ટર બોલાવવો પડત. બધી વાતો તમારે સ્પષ્ટ રૂપે જાણવી જ જોઈએ એવો દંધ જગતનો નિયમ નથી.”

“જુઓ, હું તમને પ્રથમથી જ કહી દઉં, કાળુભાઈ, ભાઈની બધી વાતો મારે જાણવી પડશે.”

“શી રીતે ભાઈની મૂંછો ઊગી, તે પણ?”

“આ રીતે તમે વાતને ઉગ્રવી નહિ શકો. હું ભાઈનું મોઢું જોઈને જ સમજી ગઈ કે હજી સુધી રૂપિયાની વ્યવસ્થા થઈ નથી.”

“માનો કે નથી થઈ શકી, તો એ જાણવાથી તમને શું લાભ?”

“એ હું નથી કહી શકતી, પણ મારે એ જાણવું તો જોઈએ જ. તમને રૂપિયા ક્ષણ નથી મળ્યા?”

“ના, નથી મળ્યા.”

“સરળતાથી નહિ મળે?”

“મળશે જરૂર, પણ સરળતાથી નહિ. બહેન, તારી સાથે અર્ધા ધ્યા વિના જો હવે હું એની શોધમાં નીકળું તો કદાચ કામ આગળ વધી શકે છે. હું હવે જાઉં છું.”

કંઈ જવાળ ન આપીને કાળુ પોતાની મોટી મોટી આંખો-કૌતુક-ભર્યા હાસ્ય સાથે-કાઠીને કુમુદ જાણી જોઈ રહ્યો.

“તમારે મને કહેવું જ પડશે. મેં કહ્યું એ જરાખર છે કે નહિ?”

“તમે છો તો ભાઈની જ બહેન ને? કહ્યા પહેલાં જ વાત સમજી જાય છે.”

હજી પછી પહેલે જ દિવસે જે વખતે મધુસૂદને વિપ્રદાસના લેણુદાર હોવાની વાત દંભપૂર્વક કરી હતી, તે દિવસથી જ કુમુદે ભાઈ સાથેના પોતાના પતિના સંબંધનું અગૌરવ સમજી લીધું હતું. રોજ એ એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યયની હતી કે એ મટી જાય. કુમુદને કૈશ માત્ર સંદેહ નહોતો કે એના ભાઈના મનમાં આ અપમાન કાંટાની જેમ દઈ કરી રહ્યું છે. તે દિવસે નવીને વિપ્રદાસના પત્રની જે વ્યાખ્યા કરી હતી, ત્યારે જ કુમુદ સમજી ગઈ હતી કે આ બધાનું મૂળ લેણુદારના સંબંધ જ છે. કુમુદ હવે આ બધી વાતોને જરાખર સમજી ગઈ કે ભાઈનું શરીર કેમ દુર્ગંધ છે અને ક્યા કામની તાકીદને લઈને ભાઈ ખાસ કલકત્તે આવ્યા છે.

“કાળુભાઈ, મારાથી છુપાવશો નહિ, ભાઈ ગમે ત્યાંથી નવું કરજ મેળવવા અહીં આવ્યા છે.”

“હાર્તો, કરજ લઈને જ કરજ ચૂકવવું પડશે. રૂપિયા કંઈ આસમાનમાંથી તો નથી પડવાના ને? સગાંસગંધીઓના કરજદાર બનીને રહેવું એ ઠીક નથી.”

“હા એ તો ઠીક વાત છે, પણ રૂપિયાની વ્યવસ્થા ચમ શકી?”

“એની ચિંતામાં જ ફરી રહ્યો છું. ચમ જશે, એમાં ખીવાની જરૂર નથી.”

“ના, હું જાણું છું કે હજી સુધી કોઈ ઓક્સ ગોઠવણ નથી થઈ.”

“નાની બહેન, તમે જાણું પહેલેથી જાણો છો, ત્યારે મને ખૂબો છે શા માટે? જાણપણમાં એક દિવસ તમે મારી મૂંઝો પકડીને પૂછ્યું હતું: ‘મૂંઝો શા માટે થાય છે?’ મેં કહ્યું હતું કે સમયસર મૂંઝોના બીજ વાવ્યાં હતાં માટે. જાસ, પ્રશ્નનું સમાધાન તરત જ થઈ ગયું હતું. આત્મારે પૂછત તો જવાબ દેવાને માટે ડોક્ટર બોલાવવો પડત. બધી વાતો તમારે સ્પષ્ટ રૂપે જાણવી જ જોઈએ એવો કંઈ જગતનો નિયમ નથી.”

“જુઓ, હું તમને પ્રથમથી જ કહી દઉં, કાળજાપ, ભાઈની બધી વાતો મારે જાણવી પડશે.”

“શી રીતે ભાઈની મૂંઝો ઉગી, તે પણ?”

“આ રીતે તમે વાતને ઉઠાવી નહિ શકો. હું ભાઈનું મોહું જોઈને જ સમજી ગઈ કે હજી સુધી રૂપિયાની વ્યવસ્થા થઈ નથી.”

“માતો કે નથી થઈ શકી, તો એ જાણવાથી તમને શું લાભ?”

“એ હું નથી કહી શકતી, પણ મારે એ જાણવું તો જોઈએ જ. તમને રૂપિયા હજી નથી મળ્યા?”

“ના, નથી મળ્યા.”

“સરળતાથી નહિ મળે?”

“મળશે જરૂર, પણ સરળતાથી નહિ. બહેન, તારી સાથે ચર્ચા કર્યા વિના જો હવે હું એની શોધમાં નીકળું તો કદાચ કામ આગળ વધી શકે છે. હું હવે જાઉં છું.”

થોડે દૂર જઈને કાણુ પાછો આવ્યો. “નાની જાહેન, તમે આજે સવારે જે અહીં આલ્યાં આવ્યાં, તેમાં તો કંઈ ગણ્યક નથી ને ? જરાજર સાચું કહેજો.”

“છે કે નહિ એ હું સ્પષ્ટ રીતે નથી જાણતી.”

“પતિની સંમતિ મળી હતી ?”

“માઝા વિના જ એમણે સંમતિ આપી દીધી હતી.”

“શુસ્સામાં ?”

“એ તો મને જરાજર ખબર નથી, પણ કહું છું કે બોલાવ્યા વિના આવવાની જરૂર નથી.”

“એ તો ઠીક નથી. બોલાવ્યા વિના જ આલ્યા જાને, પોતાની એજે જ જાને.”

“એમ જવાથી તો હુકમભંગ થશે.”

“એ તો હું જોઈ લઉં.”

ભાઈ આજે જે આવી વિપત્તિમાં પડ્યા છે, એતો જાણી અપશબ કુમુદ પર છે. એ વાતની યાદ કર્યા વિના એનાથી રહેવાયું નહિ. પોતાની જાતને ખૂબ કઠોર માર મારવાની ઇચ્છા થાય છે. સાંભળ્યું છે કે કેટલાક સાધુસંતો કાંટાની શય્યા પર સૂવે છે. કુમુદ એવી શય્યા પર સૂવા રાજી છે, જો એનું કંઈ ફળ મળે તો. કોઈ યોગી, કોઈ સિદ્ધ પુરુષ જો એને રસ્તો જતાવે તો હમીશને માટે એ એને હાથે વેચાઈ જવા તૈયાર છે. જરૂર આવી કોઈ વિભૂતિ હશે પણ એ મળે ક્યાં ? જો અજાણા ન હોત, તો કોઈને કોઈ ઉપાય એ કરત; પણ

વચલા ભાઈ શું ધંધો કરે છે ? એકલા મોટાભાઈ પર બધો ભાર નાંખીને શું બેઠને ઈત્તિમાં બેસી રહ્યા છે ?

કુમુદે ઓરડામાં જતાં જ બેઠું કે વિપ્રદાસ ઉપર, છત પર દષ્ટિ ઠેરવીને કંઈક વિચાર કરી રહ્યા છે. આમ કરવાથી ઓછું કંઈ શરીર સુધરે છે ? વિરોધી ભાવ્યને બારણે માથું પછાડવાની એને ઇચ્છા થાય છે.

ભાઈને ઓશીકે બેસીને કપાળે ઠાથ ફેરવતાં કુમુદે કહ્યું: “ ભાઈ ઈત્તિમાંથી ક્યારે આવશે ? ”

“ કોણ જાણે ક્યારે આવશે. ”

“ એમને આવવા માટે લખો ને. ”

“ શા માટે ? ”

“ કામકાજનો બધો ભાર - માત્ર તમારા ઉપર જ પડ્યો છે, તે એ તમે શી રીતે ઉચકી શકશો ? ”

“ કોઈ દાવાદાર હોય છે, કોઈ જવાબદાર હોય છે. એ જાન્યેથી જ સંસાર ચાલે છે. જવાબદારી મેં મારે માથે લીધી છે, એ હું ખીજાને શા માટે આપુ ? ”

“ હું જો પુરુષ હોત તો જગરજસ્તીથી તમારી પાસે છીનવી લેત.”

“ તો તો તું સમજી શકે છે, કુમુદ, કે જવાબદારી માથે લેવાની પણ એક લાલચ છે, તું પોતે લેવા માટે અસમર્થ છે માટે ગિયારા ભાઈ પર લાદીને પોતાની આવૃત્તતા મીઠાવવા ચલાય છે. કેમ, મેં એવો શા ગુનો કર્યો છે ? ”

“ ભાઈ, તમે કરજ લેવા આવ્યા છો ? ”

“શા રીતે માની લીધું ?”

“તમારો ચહેરો જોઈને જ હું સમજી ગઈ. હું એમાં કંઈ પણ ફરી શકું એમ નથી ?”

“શું, બતાવ.”

એમ માનો કે કોઈ દસ્તાવેજ પર સહી કરીને. મારી સહીની જરા પણ કિંમત નથી ?”

“બધી મોટી કિંમત છે, પણ એ મારે માટે, મહાજન માટે નહિ.”

હું તમારે પગે પડું, ભાઈ અને બતાવો હું તમારે માટે શું ફરી શકું ?”

“લક્ષ્મી, બેટા, તું ચાંતિ રાખ. ધીરજ ધરીને રાહ જો. યાદ રાખ, સંસારમાં આ પણ એક મોટું કામ છે. તોફાનની સામે નાવને સાચવવી એ જેમ એક ભારે કાર્ય છે, મગજને ઠેકાણું રાખવું એ પણ એટલું જ ભારે કાર્ય છે. મારો ઇસરાજ જરા લાઘવ આવીને બળવ.”

“ભાઈ, મારી ખૂણ ધમ્મ છે કે કંઈક ફરે.”

“બળવવું શું ‘કંઈક’ નથી ?”

“હું ધમ્મ હું કોઈ કહણ કામ.”

“દસ્તાવેજ પર સહી કરવા કરતાં ઇસરાજ બળવવો એ બહુ કઠણ કામ છે. જા, લાઘવ આવ, અને બળવ જરા.”

પ્રકરણ અડતાલીસમું

વહુમી માનસ

એક દિવસ એવો હતો કે મધુસૂદનથી જેમ જીભ' બધાં ડરતાં હતાં તેટલી જ બીક સ્વામાસુંદરીને પણ લાગતી. અંદર અંદરથી મધુસૂદન એના તરફ થોડો ઢોલો રહેતો એનો અંદાજ સ્વામાસુંદરીએ કાઢ્યો હતો; પરંતુ કદ જાણુથી ઘેરો ધાણીને એની વધારે નિકટ પહોંચી શકાય એનો અંદાજ એને મળતો નહોતો. અધારે અધારે ફાંફાં મારીને એણે કોશિશ પણ કરી છે પણ દરેક વખત ગિયારી ધક્કો ખાઈને જ પાછી ફરી છે. મધુસૂદન એક્રનિષ્ઠ જનીને પોતાના વ્યવસાયની ઉત્તતિમાં મચ્યો હતો, કાંચનની સાધનામાં એણે કામિનીને બહુ તુચ્છ માની હતી, એટલે સ્ત્રીઓ એનાથી ખૂબ ડરતી હતી; પરંતુ આ ભયમાં પણ એક પ્રકારનું આકર્ષણ હતું. ભયથી કંપતી છાતી અને સંકોચભર્યા વ્યવહાર સાથે સ્વામાસુંદરી નહિ જેવા એક આવરણને આથે રહીને મુગ્ધ મને મધુસૂદનની આસપાસ વિંટળાતી રહી છે. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે મધુસૂદને અસાવધાન દશામાં ત્યારે એને ધમકી આપી છે ત્યારે કંઈક ડર ઉત્પન્ન થયો છે. પણ સારગાદ તરત જ કેટલાક દિવસો સુધી તદ્દન વિપરીત દિશાથી મધુસૂદને એ વાતને પ્રમાણિત કરવાની કોશિશ કરી છે કે એના જીવનમાં સ્ત્રીઓ

ગિલકુલ લાગ્ય છે. એટલે જ સ્યાગામુંદરીએ આજ સુધી પોતાની જાતને બહુ સંયત રાખી છે.

મધુસૂદનના લક્ષ પછી હવે એનાથી રહેવાતું નહોતું. મધુસૂદન જે બીજી સાધારણ સ્ત્રીઓની જેમ કુમુદિની પણ અવગણના કરત, તો એ કોઈ રીતે પણ સહન થાત. પરંતુ સ્યામાએ જ્યારે જોયું કે, મધુસૂદન જેવો આદમી પણ દોરડું દીધું કરીને કોઈ સ્ત્રીને સોડમાં રાખીને અંધ વેગથી ઉન્મત્ત બની શકે છે, ત્યારે તો સંયમતું રક્ષણ કરવું એને માટે સરળ ન રહ્યું. આ દિવસોમાં ઠિંમત બાંધીને જ્યારે જ્યારે એ જરા જરા આગળ વધતી હતી, એને લાગતું પણ હતું કે એ આગળ વધે છે. વચ્ચે વચ્ચે જરા જરા અડચણ આવી છે, પણ એ ચ હી જાય છે, એવું પણ એણે જોયું છે. મધુસૂદનની નિર્જાળતા પકડાઈ ગઈ, એટલે હવે સ્યામાના અંતરમાં ધીરજ રહેતી નથી. કુમુદિના આલ્યા જવાની આગલી રાત્રે મધુસૂદને સ્યામાને જોઈ લી પોતાના તરફ ખેંચી હતી એવું તો ક્યારેય બન્યું નહોતું. પણ ત્યાર પછી સ્યામાને ડર લાગવા માંડ્યો કે કંઈ ઉલ્ટો ધક્કો ન વાગે; પરંતુ સ્યામા સમજી ગઈ કે હવે જો એ કાયરતા નહિ બતાવે તો ભયનું કારણ આપોઆપ દૂર થઈ જશે.

મધુસૂદન સવારે જ બહાર આલ્યો ગયો હતો; બપોરે એક વાગ્યા પછી ઘેર પાછો આવ્યો છે. દેટલાય દિવસો થયા પણ એના સ્નાન અને આહારમાં આવો વ્યતિક્રમ નથી થયો. આજે તો એ ખૂબ જ થાક્યો હાર્યો ઘેર આવ્યો છે. આવતા જ એને પહેલી વાત સાંભળી કુમુદિની. કુમુદિ પોતાના ભાઈને ઘેર ચાલી ગઈ છે અને તે પણ ખુશી થઈને ગઈ છે. અત્યાર સુધી મધુસૂદન પોતાના પગ ઉપર ઉભો હતો, કોણ જાણે ક્યારે જરા દીલ મૂકાઈ ગઈ-શરીર અને મનની આતુરતાને

સમયે કોઈ યુવતીના પ્રેમને શરણ આપવાની મુખી ધૃષ્ટા હૃદયમાં
વળગી ઉઠી-એટલે અનાયાસે જ કુમુદના ચાલ્યા જવાથી એને પોતાના
હિપર આવો વિકાર આવ્યો. આજે બોજનને સમયે સ્થામા જાણી
જોઈને જ પાસે આવીને ન બેઠી; કદાચ કાલે રાત્રે પકડાઈ જવાને
કારણે મધુસૂદન એના પર નારાજ થઈ ગયો હોય તો, જમ્યા પછી
પોતાના સૂતાના ઓરડામાં જઈને મધુસૂદન થોડી વાર સુપચાપ
બેસી રહ્યો, પણ ત્યાર પછી એણે પોતે સ્થામાને બોલાવી મગાવી,
સ્થામા લાલ રંગનો એક વિલાયતી દુશાલો ઓઢીને જાણે સંકુચિત
ભાવે, ઓરડામાં આવીને એક પાણી નીચું જોઈને ઉભી રહી. મધુ-
સૂદને બોલાવી : “ આવો, અહીં આવો, બેસો.”

સ્થામા ઓશીકા પાસે બેસીને : “ તમે તો આજે ખૂબ દુઃખના
લાગો છો ” કહીને ઝૂકીને એના માથા પર ટાચ ફેરવવા લાગી.

મધુસૂદને કહ્યું : “ઓહો, 'તમારા હાથ તો ખૂબ ઠંડા છે.”

રાત્રે મધુસૂદન ત્યારે સૂતા આવ્યો ત્યારે સ્થામાએ વગર બોલાવે
જ ઓરડામાં પ્રવેશીને કહ્યું : “ઓહ, તમે એકલા જ છો ?”

સ્થામાસુંદરીએ જાણે જરા હિંમત કરીને કંઈ આવશ્યક જ રહેવા
ન દીધું. કોઈને સાક્ષી રાખ્યા વગર તિના સંકોચે એ પોતાનો અધિ-
કાર પાછો કરી લેવા માગે છે. સમય પણ વધારે નથી. કોણ જાણે
ત્યારે કુમુદ આવી પહોંચે, એટલે એ પહેલાં જ આ જાણું પૂરું થઈ
જવું જોઈએ. આવી વાતમાં તો સ્પષ્ટતા હોય તો જ કાર્યસિદ્ધિ
લાય છે. જરા જોટલી પણ લજ્જા રહી ગઈ તો થઈ રહ્યું. જોન-
જોતામાં વાત દાસદાસીઓ અને નોકરચાકરામાં ફેલાઈ ગઈ. મધુ-
સૂદનની અંદર ધણી દિવસોની પ્રવૃત્તિનો અગ્નિ જોટલા જોરથી દગાઈ

રહ્યો હતો, એનાથી વધારે જોરથી એ ફાટી નીકળ્યો. એણે કોઈની પરવા ન કરી. ઘરમાં ખુલ્લી રીતે પોતાની ઉન્મત્તતા જાહેર કરી દીધી.

નવીન અને મોતીની મા પણ સમજી ગયાં કે આ ભરતીને હવે રોકી શકાય એમ નથી.

“જીજ્ઞાસે નહિ બોલાવો હવે ? વધારે વાર કરવી એ કંઈ ઉચિત છે ?”

“એ જ વિચાર કરી રહ્યો છું. ભાઈ સાહેબના હુકમ વિના તો આરો જ નથી ચરાતો. જોઈ છું. કાશિશ કરીશ.”

તે દિવસે સવારે નવીન કુશળતાથી ભાઈની પાસે આ વાતને છેડવા ગયો, ત્યારે જોયું તો ભાઈસાહેબ બહાર જવાની તૈયારીમાં છે-દરવાજાની સામે ગાડી તૈયાર ઉભી છે.

નવીને પૂછ્યું : “ક્યાંક બહાર પધારો છો કે શું ?”

મધુસૂદને જરા સંકોચ દૂર કરીને કહ્યું : “પેલા જ્યોતિષી વેંકટ-સ્વામીની પાસે.”

નવીનની સામે એ પોતાની નિર્બળતા છુપાવવા માગતો હતો. આકસ્માત યાદ આવ્યું કે એને સાથે લઈ લેવાથી વધારે સરળતા થશે, એટલે કહ્યું : “આલ ભારી સાથે.”

નવીને વિચાર્યું : “આ તો ફસાયા !” જોલ્યો : “પહેલાં એને ઘેર જઈને જોઈ આવું કે એ ઘેર છે કે નહિ. મને ખબર છે સાં સુધી તો એ દેશ ચાલ્યો ગયો છે. જવાની વાત તો કરતો હતો.”

મધુસૂદને કહ્યું : “ચાલો, જોઈ આવીએ.”

નવીન નિરૂપાય ચમને સાથે આવ્યો, પણ એના મનમાં સંકેત હતો.

જ્યોતિષીના મઝાનની સામે ગાડી ઉભી રહેતાં જ ઝડપથી ઉતરીને, જરા આમતેમ બેઠને કહ્યું: “ધરમાં કાંઈ લાગતું નથી.”

આટલું કહેતાંની વારમાં તો વેંકટ સ્વામી દાતણ કરતા કરતા ખાણમાં દેખાયા. નવીને ઝડપથી આગળ વધીને પ્રણામ કરીને કહી દીધું: “જરા સાવધાનીથી વાત કરજો.”

એ જૂના અંધકારભર્યા ધરમાં એક તૂટેલા પાટ પર સૌ બેસી ગયા. નવીન મધુસૂદનની પાછળ બેઠો. મધુસૂદન પૂછે તે પહેલાં જ નવીને કહ્યું: “મહારાજ સાહેબના દિવસો આજકાલ બહુ જ ખરાબ જાય છે. એ અહો ક્યારે શાંત થશે, જરા સારી રીતે કહો, શાસ્ત્રીજી?”

મધુસૂદને નવીનના આવા ઢીલા પ્રશ્નોથી નાખુશ થઈને એની જાંઘને અંગુલીથી જરા દબાવી.

વેંકટ સ્વામીએ સારા ચક્રા ગિલકુલ સ્પષ્ટ બતાવી દીધું કે મધુસૂદનના ધન-સ્થાને શનિની દષ્ટિ પડી છે.

અહના યાનનું મધુસૂદનને કામ નહોતું, એનાથી એને કંઈ લાભ પણ નહોતો, કારણ એની સાથે સમાધાન કરવું કઠણ છે, જે જે માણસો એની સાથે શત્રુતા આદરી બેઠા છે, એમનો સ્પષ્ટ પરિચય જોઈએ. પછી એ વર્ણમાલાના ગમે તે વર્ગમાં હોય, એવું નામ શોધવું પડશે. નવીનની મુશ્કેલી હતી કે એ મધુસૂદનની ઔદિસની સ્થિતિથી તદ્દન અપરિચિત હતો. ઇશ્વારાથી પણ એ કંઈ ન સમજી શક્યો. વેંકટ સ્વામી ‘મુખ્યબોધ’ના ગોખેલા મંત્રાનું રટણ

કરતા હતા અને મધુસૂદનના ચહેરા બણી જોતા હતા. આજે તો નામ જતાવવામાં ભૂગુમુનિએ ગિલકુલ ગૌન સાધ્યું. અકસ્માત શાસ્ત્રીજી ખોલી ઉઠ્યા: “એક સ્ત્રી શત્રુતા આદરી ખેઠી છે.”

નવીનના છવમાં છવ આવ્યો. એ સ્ત્રી ‘શ્યામાસુંદરી’ જ છે એ હવે કોઈ રીતે કઢાવી લેવું જોઈએ. જસ. પછી ફિક્કર નહિ. મધુસૂદનને માત્ર નામ જોઈએ છે. શાસ્ત્રીજીએ હવે વર્ણમાલાના વર્ગ શરૂ કર્યા, ‘કવર્ગ’ શબ્દ કહીને એ જરા ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં અટકી ગયા, કટાક્ષથી મધુસૂદનની સામે જોવા લાગ્યા. ‘કવર્ગ’ સાંભળતા જ મધુસૂદનના મુખપર જાણે વીજળી દોડી ગઈ. આ તરફ ‘નહિ’નો ઇશારો કરવા માટે નવીને પાછળથી ડોકું ધૂણાવવા માંડ્યું. નવીનને શી ખબર કે મદ્રાસમાં એનો ઉલ્ટો અર્થ થાય છે. વેંકટ સ્વામીને હવે સંદેહ ન રહ્યો. અવાજ જરા ગંભીર કરીને બોલ્યા. ‘કવર્ગ.’ મધુસૂદનનો ચહેરો જોઈને જ સમજાઈ ગયું હતું કે કવર્ગના પહેલા જ અક્ષરનું નામ હશે. એટલે જરા એની વિશદ વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું: ‘ક’માં જ મધુસૂદનનું ‘કુ’ છે. અર્થાત અશુભ છે.

ત્યાર પછી પૂરું નામ જાણવાનો આગ્રહ ન જતાવતાં વ્યગ્રતા-પૂર્વક મધુસૂદને પૂછ્યું: “એનો પ્રતિકાર શું?”

વેંકટ સ્વામીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: “કંટેકેનૈવ કંટેક”-અર્થાત ઉદાર પણ કોઈ સ્ત્રી જ કરશે.

મધુસૂદન ચકિત થઈ ગયો. વેંકટ સ્વામીએ માનવ સ્વભાવનો અભ્યાસ કર્યો લાગે છે.

નવીને ચંચળ જનીને પૂછ્યું: “સ્વામીજી, ઘોડદોડમાં મદારાજને ઘોડો શું છતી ગયો?”

વેંકટ સ્વામી જાણે છે કે રેસમાં ઘણું ખર્ચ થોડા જીવતા નથી. જરા દિસાળ કરવાનો હોંગ કરીને કહ્યું : “ હાનિ લાગે છે.”

થોડા દિવસ પહેલાં જ મધુસૂદનનો થોડો એક મોટી ઘરનું હતું. મધુસૂદનને વાત કરવાની તક આપ્યા વિના જ મોટું જમાડીને નવીને પૂછ્યું : “ સ્વામીજી, મારી દીકરી શી રીતે પાર ઉતરશે ?” કહેવાની જરૂર નથી કે નવીનને દીકરી જ નથી.

વેંકટ સ્વામીએ અંદાજ વાધી દીધો કે વરની શોધમાં છે, નવીનના અડેરા પરથી જોઈ લીધું કે છોકરી અપ્પરા જેવી નાતિ દોષ. કહી દીધું : “ પાત્ર જલદી નાતિ મળે, ઘણા રૂપિયા આપવા પડશે.”

મધુસૂદનને મોલવા દીધા વિના ઉપરાજાપરી દસગાર ઉગ્રાસ્ત્રના પ્રશ્નો પૂછી, એના વિચિત્ર હતરો અપાવીને નવીને કહ્યું : “ બાપ સાહેબ, આમા શું છે ? ચાલો હવે.”

માડીમાં બેસતાં જ નવીને કહ્યું : “બાપ, આની આ બંધી માતાજી છે. છોકરી હાંમખોર.”

“પણ તે દિવસે તો—”

“તે દિવસે તો એણે પહેલેથી જ ખજાર મેળવી લીનેલા.”

“શી રીતે જાણ્યું કે હું આવવાનો છું.”

“મારી જ બેવફૂરી હતી, મારો મનો થયો કે હું તમને એની પાસે લઈ આવ્યો.”

જ્યોતિષી ગમે તેટલો હોમી સાબિત થાય તો પણ ‘કલ્પ’નો ‘ક’ મધુસૂદનના મનમાં ખટકી રહ્યો. જરા વિચાર કરતો લાગ્યું કે નક્કરો તો! અનાદર કરીને પરચુરણ પ્રશ્નોના ગમે તેવા જવાબો આપે

કરતા હતા અને મધુસૂદનના ચહેરા ભણી જોતા હતા. આજે તેો નામ બતાવવામાં ભૂગુમુનિએ બિલકુલ મૌન સાધ્યું. અક્ષમાત શાસ્ત્રીજી બોલી ઉઠ્યા: “એક સ્ત્રી શત્રુતા આદરી બેઠી છે.”

નવીનના છવમાં છવ આગ્યો. એ સ્ત્રી સ્થામાસુંદરી જ છે એ હવે કોઈ રીતે કદાવી લેવું જોઈએ. ળસ. પછી ફિફર નહિ. મધુસૂદનને માત્ર નામ જોઈએ છે. શાસ્ત્રીજીએ હવે વર્ણમાલાના વર્ગ શરૂ કર્યા, ‘કવર્ગ’ શબ્દ કહીને એ જરા ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં અટકી ગયા, કટાક્ષથી મધુસૂદનની સામે જોવા લાગ્યા. ‘કવર્ગ’ સાંભળતા જ મધુસૂદનના મુખપર જાણે વીજળી દોડી ગઈ. આ તરફ ‘નહિ’નો ધસારો કરવા માટે નવીને પાછળથી ડોકું ધૂણાવવા માંડ્યું. નવીનને શી ખગર કે મદ્રાસમાં એનો ઉછેરો અર્થ થાય છે. વેંકટ સ્વામીને હવે સંદેહ ન રહ્યો. અવાજ જરા ગંભીર કરીને બોલ્યા. ‘કવર્ગ.’ મધુસૂદનનો ચહેરો જોઈને જ સમજાઈ ગયું હતું કે કવર્ગના પહેલા જ અક્ષરનું નામ હશે. એટલે જરા એની વિશદ વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું: ‘ક’માં જ મધુસૂદનનું ‘ક’ છે. અર્થાત અશુભ છે.

ત્યાર પછી પૂરું નામ જાણવાનો આગ્રહ ન બતાવતાં વ્યગ્રતા-પૂર્વક મધુસૂદનને પૂછ્યું: “એનો પ્રતિકાર શું?”

વેંકટ સ્વામીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: “કંટકેનૈવ કંટક” —અર્થાત ઉદાર પણ કોઈ સ્ત્રી જ કરશે.

મધુસૂદન ચક્રિત થઈ ગયો. વેંકટ સ્વામીએ માનવ સ્વભાવનો અભ્યાસ કર્યો લાગે છે.

નવીને અંચળ જનીને પૂછ્યું: “સ્વામીજી, ઘોડોઘોડામાં મટારાજનો ઘોડો શું હતો ગયો?”

વેંકટ સ્વામી જાણે છે કે રેસમાં ધણું ખર્ચ થોડા છતતા જ નથી. જરા દિસાળ કરવાનો ઢોંગ કરીને કહ્યું : “ હાનિ લાગે છે.”

થોડા દિવસ પહેલાં જ મધુસૂદનનો થોડો એક મોટી શરત હતો છે. મધુસૂદનને વાત કરવાની તક આપ્યા વિના જ મોઢું જગાડીને નવીને પૂછ્યું : “ સ્વામીજી, મારી દીકરી શી રીતે પાર ઉતરશે ?” કહેવાની જરૂર નથી કે નવીનને દીકરી જ નથી.

વેંકટ સ્વામીએ અંદાજ આંધી દીધો કે વરતી શોધમાં છે, નવીનના ચહેરા પરથી જોઈ લીધું કે છોકરી અપ્સરા જેવી નહિ હોય. કહી દીધું : “ પાત્ર જલદી નહિ મળે, ઘણા રૂપિયા આપવા પડશે.”

મધુસૂદનને ખોલવા દીધા વિના ઉપરાછાપરી દસગાર ઉડાસુડા પ્રશ્નો પૂછી, એના વિચિત્ર ઉત્તરો અપાવીને નવીને કહ્યું : “ ભાઈ સાહેબ, આમા શું છે ? ચાલો હવે.”

ગાડીમાં બેસતાં જ નવીને કહ્યું : “ ભાઈ, આની આ બધી ચાલાકી છે. છોકરી દુરામખોર.”

“પણ તે દિવસે તો—”

“તે દિવસે તો એણે પહેલેથી જ ખજાર મેળવી લીધેલા.”

“શી રીતે જાણ્યું કે હું આવવાનો છું.”

“મારી જ બેવકૂફી હતી, મારો ગુનો ચયો કે હું તમને એની પાસે લઈ આવ્યો.”

જ્યોતિષી ગમે તેટલો ઢોંગી સાબિત થાય તો પણ ‘કર્મ’નો ‘ક’ મધુસૂદનના મનમાં ખટકી રહ્યો. જરા વિચાર કરતાં લાગ્યું કે નક્કરો તો અનાદર કરીને પરચુરણ પ્રશ્નોના ગમે તેવા જવાબો આપે

છે, પણ મૂળ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભૂલ નથી થતી. મધુસૂદને જેની કલ્પના નહોતી કરી એવો ખરાબ સમય લગ્નની સાથે જ આવ્યો. એનાથી વધારે મોટું પ્રમાણુ બીજું શું જોઈએ ?

નવીને ધીરે ધીરે ત્રિફર છેડી: “ભાઈ સાહેબ, બે અઠવાડિયા થઈ ગયાં, હવે વહુરાણીને બોલાવી લઈએ તો ?”

“કેમ, એટલી બધી શી ઉનાવળ છે ? જો નવીન, હું તને કહી દઉં છું કે હવેથી આવી બધી વાતો તું મારી આગળ ન કરીશ.”

નવીન ભાઈ સાહેબને ઝાળખે છે, એટલે સમજી ગયો કે આ વાતની અટી જ પૂર્ણાદિતિ થઈ ગઈ. તો પણ જરા ; હિંમત બાંધીને પૂછી લીધું: ” મોતીની મા વહુરાણીને મળવા જાય એમાં તો વાંધો નથી ને ? ”

મધુસૂદને અવગણનાભર્યા અવાજે કહ્યું: “ભણે ને જાય.”

પ્રકરણ આગણપચાસમું

ભાઈનું દેહ

વિપ્રદાસે ઉતાવળે ઇશારો કરીને સામેની આરામખુરશી દેખાડીને કહ્યું : “આવો નવીન બાપુ, આવો, અહીં બેસો.”

નવીને કહ્યું : “કદાચ આપને મારી જરાજર આજખાણ નહિ મળી હોય. તમને એમ હશે કે હું કેમ રાજકુટુંબનો દીકરો હોઈશ; પણ એવું નથી. હું તો આપની જે નાની બહેન છે, તેનો અધમ સેવક છું. માફ સન્માન કરીને આપ તો મારો આશિર્વાદ ઠડપ કરવા માગો છો. પણ આપને શું થઈ ગયું આ ? આવું આપનું સુંદર શરીર પણ હવે તો હાડકાંનું માળખું જ લાગે છે. છાયા જ છાયા દેખાય છે.

“શરીર સત્ય નથી-છાયા જ છે. વચ્ચે વચ્ચે એવું જ્ઞાન થતું રહે એ ઠીક છે. એનાથી અંતનો પાઠ સુધરી જાય છે.”

એટલામાં કુસુદ આવી પહોંચી. ઓરડીમાં પ્રવેશતાં જ બોલી : “દિયરજી, આલો થોડું જમી લ્યો.”

“જમું પણ એક શરત છે. જ્યાં સુધી એ પૂરી નહિ થાય ત્યાં સુધી આ બ્રાહ્મણ અતિથિ તમારે જારણે જૂખ્યો જ પડી રહેશે.”

“શી શરત છે, સંભળાવો તો ખરા ?”

“ત્યાં સુધી તમે અમારે ત્યાં ઉતા, અરજ પેશ કરી રાખી હતી, ત્યાં કંઈ ચાલતું નહોતું. ભક્તને તમારે એક છપ્પી આપવી પડશે. તે દિવસે તો કહ્યું હતું કે નથી, પણ આજ એ વાત નહિ ચાલે. આ સામે, ભીંતે જ લટકાવેલી છે.”

સારી છપ્પી સુભાગ્યે ક્યારેક જ કિતરી જાય છે. કુમુદિની આ તસ્વીર પણ એવો ભાગ્યનો જ અકસ્માત હતો. માથે જેમ પ્રકાશ પડવાથી કુમુદતું આંતરિક સ્વરૂપ ચહેરા પર ખીલી ઉઠે છે. તેવો જ પ્રકાર આ તસ્વીરમાં પણ પડ્યો છે. લલાટ પર નિર્મળ બુદ્ધિની દીપ્તિ છે, અને આંખોમાં ગંભીર સરળતાની ક્ષણતા ભરી છે. તસ્વીરમાં એ જગી છે, એનો સુંદર ડાબો ઠાચ એક ખાલી ખુરશી પર પડ્યો છે. એમ લાગે છે જાણે એ પોતાની દૂરની હાથા જોઈને સ્તબ્ધ બની ગયું છે.

પોતાની આ તસ્વીર પર કુમુદિની દૃષ્ટિ પડી નથી. એના ભાઈએ કલકતાથી ખાસ ફોટોગ્રાફરને બોલાવીને લગ્નના થોડા દિવસ પહેલાં જ આ તસ્વીર લેવડાવી હતી. એને એ પોતાના આરડામાં જ રાખતા. આ જોઈને કુમુદતું હૃદય પીગળી ગયું. એને એમ થયું કે એની ખીજ નક્કર ઠરો. એણે ભાઈના મુખ સામે જોયું. નવીને કહ્યું: “સમજી ગયા, વિપ્રદાસ ગામ, વહુરાણીની કૃપા ચમકે છે. જુઓ, એમની આંખો લણી જુઓ. હું અયોગ્ય છું, માટે જ મારા ઉપર એમની વિશેષ કરુણા છે.”

વિપ્રદાસે ઠરીને કહ્યું: “કુમુદ, પેલી મારી ચામડાની પેટીમાં ખીજ ધણી તસ્વીરો છે. પોતાના ભક્તને વરદાન દેવાની ઇચ્છા હોય તો કંઈ ચુકે નથી.

કુમુદ જ્યારે નવીનને જમાડવા લાઇ ગઇ ત્યારે કાળુ એકદમ આવ્યો અને બોલ્યો: “મેં નાનાભાઈને જલદી આવવાનો તાર કરી દીધો.”

“મારા નામથી ?”

“હા, તમારા જ નામથી. મને ખબર છે કે તમે અંત સુધી ‘હા’ ‘ના’ કયાં કરશો, અને આ બાબતુ સમય કાળુ આવી રહ્યો છે. ડોક્ટરે જે કંઈ કહ્યું તે જોતાં હવે તમારા ઉપર વધારે બોળે નાંખી શકાય એમ નથી.”

ડોક્ટરનું કહેવું છે કે હૃદયવિકારનાં લક્ષણો દેખાઇ રહ્યા છે, શરીર અને મનને શાંત રાખવાં જોઈએ. એક વખત વિપ્રદાસને કુસ્તીનો ઉધી વધારે શોખ હતો, એવું જ આ ક્રુણ છે, અને એની સાથે મનનો ઉલ્લેખ બળ્યો છે.

સુબોધને આ રીતે જગરજસ્તીથી બોલાવવો ઠીક છે કે નહિ એ વિપ્રદાસને સમજાયું નહિ. ગુપત્યૂપ વિચારવા લાગ્યા. કાળુએ કહ્યું: “મોટાભાઈ, તમે નાહકની ચિંતામાં પડ્યા છો, જમીનદારીની ગમે તે અતિમ વ્યવસ્થા હમણાંથી જ થઇ જવી જોઈએ, અને આ કામ એમના વિના પૂરું થઇ શકે એમ નથી. ધાર ટકા વ્યાજ ભરીને મારવાડીને ઘેર વેચાઈ નથી જવું. એમાં બે લાખ રૂપિયા વ્યાજના તો એ પહેલેથી જ કાપી લેશે, ઉપરાંત દલાલી જુદી.”

વિપ્રદાસે કહ્યું: “સારું, આવવા દો સુબોધને. પણ નહિ આવે તો ?”

“ગમે તેટલા મોટા સાહેબ કેમ ન જની ગયા હો, પણ તમારો તાર મળ્યા પછી એમનાથી નહિ રહેવાય, એને માટે તમે ખાત્રી

જમે રાખો. પણ ભાષસાહેબ, ઠવે બહેનને સાસરે મોકલી દેવાં હીક છે.”

વિપ્રદાસ થોડી વાર શાંત બેસી રહ્યા, પછી બોલ્યા : “મધુસૂદનના બોલાવ્યા વિના મોકલી શકાય તેમ નથી.”

“કેમ, બહેન કંઈ મધુસૂદનના કારખાનાની મજૂરણુ છે ? પોતાને ઘેર જવું તેમાં હુકમની શી જરૂર ?”

ભોજન સમાપ્ત કરીને નવીન એકલો જ વિપ્રદાસના ઓરડામાં આવ્યો. વિપ્રદાસે કહ્યું : “કુમુદનું તમારા પર ખૂબ વહાલ છે.”

નવીને કહ્યું : “હું અગોચ્ર છું, એટલે એમનો મારા પર વધારે પ્રેમ છે.”

“એટલે એને વિષે હું તમને કંઈક પૂછવા માગું છું. મારાથી કંઈ પણ હુપાવશો નહિ.”

“મારી પાસે એવી કંઈ પણ વાત નથી કે જે હું તમને ન કહી શકું.”

“કુમુદ જે અહીં આવી છે, એમાં મને કંઈક ગડબડ લાગે છે.”

“તમારી માન્યતા સાચી છે. જેના અનાદરની કલ્પના પણ ન અમ્મ શકે તેનો ય અનાદર થાય છે.”

“એટલે અનાદર થયો છે ?”

“એટલા ખાતર તો આવ્યો છું. બીજું તો કંઈ કરી શકું એમ નથી, એટલે ચરણરજ માથે ચઢવીને ક્ષમા માગું છું.”

“કુમુદ જો આજે જ સાસરે પાછી જાય, તો એમાં કંઈ હાની ખરી?”

“સાચું કહું? ત્યાં જવાનું કહેવાની મારી હિંમત નથી ચાલતી.”

મૂળ વાત શું છે એને વિષે વિપ્રદાસે નવીનને કંઈ ન પૂછ્યું. માન્યું કે પૂછવાનો અર્થ નથી. કુમુદને પુછીને પણ રહસ્ય જાણવાની એમને રૂચિ ન થઈ. અંદર ને અંદર સટપટાવા લાગ્યા. કાળને ખોલાવીને પૂછ્યું: “તમે તો ત્યાં અવરજવર કરો છો. તમે કંઈ મધુસૂદન વિષે જાણો છો?”

“કંઈક આભાસ મળ્યો છે, પણ પૂરી વાત જાણ્યા વિના મારે કંઈ પણ કહેવું નથી. બીજા બે દિવસ ધીરજ ધરો, બધી ખબર મેળવી લઈશ.”

આશંકાથી વિપ્રદાસનું હૃદય વ્યથિત થઈ ગયું. પ્રતિકાર કરવાનો કોઈ ઉપાય એમની પાસે નહોતો, એટલે દુઃશિંતાથી એમનું હૃદય વેદનાથી અતિશય પીડવા લાગ્યું.

પ્રકરણ પચાસમું

નારીત્વનું અપમાન

કુમુદને જે વાતની ઘણા દિવસથી ધ્યંજા હતી તે આજે પૂરી થઈ ગઈ. એ જ પરિચિત ઘરમાં, પોતાના ભાઈના સ્નેહની હાંસમાં એ પાછી ફરી, પણ આઠી આવીને જોયું તો એનું એ સ્વાભાવિક સ્થાન હવે નથી. રહી રહીને અભિમાનથી એનું મન કહે છે કે એ પાછી ચાલી જાય. કારણ એ સ્પષ્ટ સમજે છે કે જધાના મનમાં હમેશાં એ પ્રશ્ન રમી રહ્યો છે—“એ પાછી એને ઘેર કેમ નથી જતી, એને શું થયું છે?” ભાઈના ગળન સ્નેહમાં એ જ માત્ર એક ઉઠકા છે એટલે સ્પષ્ટ આલોચના ચાલી શકે એમ નથી. એનો વિષય એ પોતે જ છે એટલે એનાથી એ વાત છુપાવવામાં આવે છે.

સંધ્યા નમવા માંડી. તડકા આછા થયા. સૂતાના ઓરડામાં બારીની પાસે કુમુદ બેઠી છે. દાગડબાં કૈ કૈ કરે છે. બહાર ગાડીઓની અવરજવરનો અવાજ અને વસતિનો કોલાહલ થઈ રહ્યો છે. નૂતન વસંતની હવા શહેરનાં ઈંટ-પથરો પર રંગ ચઢાવી શકી નથી. સામેના મકાનને પોતાની ઓથે સંતાડીને એક જદામતું વૃક્ષ હેઠું છે. અસ્થિર પવન એના ઘેરા લીલા રંગના પાંદડાઓને હલાવી ઝૂલાવીને ત્રીજા પહેરના તડકાના ટુકડા

કરી દરીને એને છેતરી રહ્યો છે. આ જ વખતે પાળેલી હરિણી પોતાના અન્નપ્રથા જંગલમાં નાસી જવા ધપ્પે છે. જે દિવસે પવનમાં વસંતનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે જાણે પૃથ્વી ઉમ્મુક પાનીને નીલ આકાશના સુદૂર માર્ગે બહુ તાકી રહી છે. જે કંઈ ચારે તરફ ઘેરાયલું પડ્યું છે, એ મિથ્યા દેખાય છે. અને જેનો પત્તો નથી લાગ્યો, જેની તરવીર ખેંચતી વખતે રંગ આસમાનમાં પેરાઈ જાય છે, છખી જાંખી જાંખીને જલસ્થલને ધરાયે નાસી જાય છે, એને જ મન સર્વથી શ્રેષ્ઠ સત્ય માને છે. કુમુદનું મન ઠાંરી રહ્યું છે, અને સર્વસ્વ છોડીને નાસવા ધપ્પે છે. પણ આ કેવી દીવાલ છે ! આજે આ ઘરમાં પણ મુક્તિ નથી. કલ્પનામાં મૃત્યુને એણે મધુર પાનાવી દીધું. મનમાં ને મનમાં ખોલી: ‘સાંવરો યમુનાને કિનારે ઉભો છે, એ જ સ્થામ, એના જ અભિસારમાં જાઉં છું’, દિવસોના દિવસો, કેટલી લાંખી સફર છે—કેટલી દુઃખદ સફર છે !’ યાદ આવ્યું ભાઈની જિભારી વધી રહી છે. હું તો એમની સેવા કરવા આવી હતી, અને મેં જ આવીને જિભારી વધારી દીધી. હવે તો હું જે કંઈ કરીશ તે ઉશ્કું જ થશે. જન્મે ઠાથે મોઢું દબાવીને કુમુદે ખૂબ રડી લીધું. રૂદનનો વેગ થંબ્યો, એટલે નિશ્ચય કરી લીધો કે એ પોતાને ઘેર પાછી ચાલી જશે, જે થશે તે જોઈ લેવાશે. બધું જ સહી લેશે. અંતે તો મુક્તિ છે જ—શીતળ, ગંભીર, મધુર. એ જ મૃત્યુની કલ્પના જેમ જેમ એના મનમાં ધર કરવા માંડી, તેમ તેમ પોતાના જીવનનો ભાર એને હલકો લાગવા માંડ્યો. મનમાં ને મનમાં ગણગણવા લાગી—

પથપર રચન અધેરી,

કુંજપર દીપ ઉજિયારા.

બપોરે કુમુદ ભાઈને સુવર્ણવીને આવી હતી, હવે દવા આપવાનો

સમય થઇ ગયો. ઝારડામાં આવીને જોયું તો વિપ્રદાસ ઉડ્યા છે અને ખોળામાં પોર્ટફોલિયો રાખીને મુખોધને અંગ્રેજીમાં પત્ર લખે છે. જરા વધવાના સુરમાં કુમુદે કહ્યું: “ભાઈ, આજ તો તમે જરાબર ઉધ્યા પણ નહિ.”

વિપ્રદાસે કહ્યું: “તને એમ લાગે છે કે જાણે સત્તાથી જ વિશ્રામ મળે છે. મને જ્યારે પત્ર લખવાની આવશ્યકતા સમજાય છે ત્યારે પત્ર લખવાથી જ શાંતિ મળે છે.”

કુમુદને લાગ્યું કે આવશ્યકતા એને જ માટે છે. સમુદ્રની આ પાર એક ભાઈને વ્યાકૂળ કરી દીધા છે હવે સમુદ્રને પેલે પાર ખીજા ભાઈને વ્યાકૂળ કરવા નીકળી છે. એમની બહેન એવું ક્યું તકદીર લાઈને જાની છે। ભાઈને આ પીવડાવ્યા પછી એણે કહ્યું: “ધણા દિવસ થયા ભાઈ, હવે ઘેર જવું હીક છે.”

વિપ્રદાસે કુમુદના મુખ ભણી જોઈને સમજવાની કોશિશ કરી કે કહેવાનો ભાવ શું છે. આટલા દિવસોથી ભાઈબહેનમાં જે સ્પષ્ટ સમજવા-સમજાવવાનો ભાવ હતો, તે હવે નથી રહ્યો; હવે તો મનની વાતને ખાતર અધારામાં ફાંફાં મારવા પડે છે. વિપ્રદાસે લખવું બંધ કરી દીધું. કુમુદને પાસે એસાડીને, કંઈ જ કહ્યા વિના, એના હાથ પર ધીરે ધીરે હાથ ફેરવવા લાગ્યા. કુમુદ એ ભાવા સમજી ગઈ. કુટુંબજીવનની ગાંઠ કહણ થઈ ગઈ છે, પણ એનાથી પ્રેમમાં જરાય ઉણપ નથી આવી. આંખોમાંથી આંસુ ટપકવાની તૈયારી હતી. જાગરજાગીથી એણે એ રોકી લીધાં. કુમુદે મનમાં ને મનમાં કહ્યું: “આ પ્રેમ પર હવે વધારે ભાર નહિ લાડું.” એટલે એણે કહ્યું: “ભાઈ, મેં ઘેર જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે.”

વિપ્રદાસ શું જવાબ આપે ? કંઈ સમજણ ન પડી; સંભવિત છે કે કુમુદના જવાબમાં જ ભલામી હોય, ઓછામાં ઓછું કર્તવ્યતો છે જ. તે શાંત બેસી રહ્યા. એટલામાં કૂતરો જાગી ઉઠ્યો, અને કુમુદના ખોળામાં આગલા બે પગ મૂકીને વિપ્રદાસે છાંડેલી રોટલી માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

રામસ્વરૂપ ભેયાએ આવીને ખજાર આપ્યા કે એટરણ મહાશય આવ્યા છે. કુમુદે ઉદીગ્ન થઈને કહ્યું: “આજે દિવસે તમે ગિલકુલ સૂતા નથી, અને ઉઠ્યું દાણુભાઈની સાથે ચર્ચા કરશો તો થાકી જશો, હું જાઉં છું, વાત સાંભળી લઉં છું. પછી તમને નિરાંતે કઢી જમશ.”

“તું ઠવે મોટી ડોક્ટર જાની ગણ છે તે ! એક માણસની વાત બીજું માણસ સાંભળી આવે એનાથી રોગીનું મન અસ્થિર થાય એ જ તે વિચારું ને ?”

“ભલે હું નહિ સાંભળું, પણ આજે રહેવા દો.”

કુમુદ, કાંઈ અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે કે: ‘સાંભળેલું સંગીત મધુર હોય છે, પણ વણસાંભળ્યું એથીયે મધુર હોય છે.’ એ જ રીતે સાંભળેલા સમાચાર થાક લાવે છે પણ સાંભળ્યા વિનાના સમાચાર વધારે થાક આણે છે, એટલે એ તો જલદીથી સાંભળી લેવું ઠીક છે.”

“પણ હું પંદર મિનિટમાં જ પાછી આવીશ. એ દરમિયાન જે તમારી વાતચિત પૂરી થઈ નહિ હોય, તો હું વચમાં જ ઇસરાજ શરૂ કરી દઈશ, ભીમપલાસી.”

“હા, મંજૂર છે.”

અડધી કલાક પછી ઇસરાજ હાથમાં લઈને કુમુદ ઓરડામાં

આવી, પરંતુ વિપ્રદાસના ચહેરાનો ભાવ જોઈને તરત જ ધસરાજ
લીંતને આશરે એક ખૂણામાં મૂકીને પૂછવા લાગી : “શું
થયું ભાઈ ?”

કુમુદ આટલા દિવસથી વિપ્રદાસમાં જે અસ્થિરતા જોઈ રહી
હતી તેમાં એક પ્રકારનો ગંભીર વિપાદ હતો. વિપ્રદાસમાં દુઃખ-સંતાપ
ધણું આવ્યાં છે, પરંતુ કોઈએ એમને આમ જલદી વિચલિત થતાં
જોયા નથી. પુરુષો વાંચવા, ગાવું જગવવું, દુરખીન લઈને તારા
જેવાં, ઘોડેસ્વારી કરવી, નવા નવા કુત્રછેડ મગાવીને જગીચો બના-
વવો વગેરે ધણા વિષયોમાં એમની ઉત્સુકતા રહેવાથી પોતાને માટેનાં
દુઃખ-કષ્ટને એમણે પોતાનામાં જામવા દીધા નહોતાં. આ વખતે રોગની
દુર્ગંજતાએ પોતાના નાના શા પરિધિમાં એમને ખૂબ જકડી લીધા
છે. હવે એ બહારના સેવા અને સંગને માટે ઉન્મુખ રહે છે, ખત્રો
યથાસમય ન મળે તો ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય છે, ચિંતાઓથી જોત જોતામાં
ઉદાસ બની જાય છે. એટલે કુમુદનો ભાઈ પર જે સ્નેહ છે તેણે
જાણે આને માતૃસ્નેહનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. એના આવા ધીર
ગંભીર આત્મસંયમી બંધુમાં કોણ જાણે ક્યાંથી બાલિશ ભાવો આવી
ગયા છે. આટલો અનાદર, આટલી ચંચળતા આટલી જીદ અને
એની સાથે આટલાં ગંભીર વિપાદ અને ઉત્કંઠા.

પરંતુ કુમુદે આવીને જોયું કે ભાઈનો એ આવેશ દૂર થઈ ગયો
છે. એમની આંખોમાં જે આગ સળગી રહી છે તે મહાદેવના ત્રીજા
નેત્ર જેવી છે, -પોતાની કોઈ વેદના માટે નહિ-પોતાની દૃષ્ટિ સામે
એ વિશ્વના કોઈ પાપને જોઈ રહ્યા છે, એને વાળીને ભરમ કરવાની
એમની ઇચ્છા છે. કુમુદની વાતનો કંઈ જવાબ ન દઈને સામેની
દીવાલ પર એકીટસે દૃષ્ટિ નાંખીને ચૂપચાપ બેસી રહ્યા.

કુમુદે થોડી વાર પછી ફરીથી પૂછ્યું : “ શું થયું બાઈ, બતાવે ને ? ”

વિપ્રદાસે જાણે કોઈ દૂરના લક્ષ્ય બણી દષ્ટિ રાખીને કહ્યું : “ દુઃખથી બચવાની કોશિશ કરવાથી તો કલકું એ વધારે જોરથી પકડ જમાવે છે. એનો એટલા જ જોરથી સ્વીકાર કરવો પડશે.”

“ તમે ઉપદેશ આપો, હું સ્વીકારી લઉં, બાઈ.”

“ હું જોઈ રહ્યો છું, સ્ત્રીઓનું જે અપમાન થાય છે, તે કાંઈ એક બક્ષિતનું નથી થતું, આખા સમાજમાં આ રોગ છે.”

કુમુદ સ્પષ્ટ રીતે બાઈની વાતનો અર્થ ન સમજી શકી.

વિપ્રદાસે કહ્યું : “ દર્દને માત્ર પોતાનું જ સમજીને અત્યાં સુધી દુઃખ સહન કરી રહ્યો હતો, આજે સમજાયું કે આની સામે તો સૌના તરફથી લડવું પડશે.”

વિપ્રદાસના ધોળા પૂણી જેવા ચહેરા પર લાલ આભા થોડી આવી. એમની ગાદમાં રેણમી વેલખુદાવાળું એક ચોરસ ઓશિયું હતું, એને ધક્કો મારીને અકસ્માત દૂર કરી દીધું. પધારીમાંથી ઉઠીને પાસેની ખુરશી પર બેસવાની તૈયારી કરતા ઉતા ત્યાં કુમુદે હાથ પકડીને કહ્યું : “ સાંત થાવ બાઈ, ઉશો નહિ, તળિયત વધારે ખરાબ થઈ જશે.” કહીને એક ઉંચા ઓશિકાને આધારે એમને સુવાડી દીધા.

વિપ્રદાસે પોતાની ઝાડવાની ચાદરને મુઠ્ઠીમાં દબાવીને કહ્યું : “ સહન કર્યાં સિવાય સ્ત્રીઓને માટે બીજો માર્ગ નથી. એટલે જ એમનાં ઉપર વારંવાર ઘા થાય છે. હવે તો કહેવાના દિવસો આવી ગયા કે નહિ સહન થાય. કુમુદ, અહીં જ તું તારું ઘર માનીને રહી શકીશ ? હવે તું એને ઘેર નહિ જઈ શકે.”

કાલુએ આને વિપ્રદાસને ઘણી વાતો કહી હતી.

શ્યામાસુંદરીની સાથે મધુસૂદનનો જે સંબંધ થયો હતો એમાં કશું જ છુપું નહોતું. જાનને સંકોચ વિનાનાં થઈ ગયાં છે. લોકો એમને અપમાની માને છે એ એમનો ગર્વ છે. આમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુ કંઈ જ નહોતી, એટલે એમનું પરસ્પર જાણવું અને લોકમતની પરવા કરવી અનાવશ્યક હતું. સાબળ્યું છે કે મધુસૂદને ક્યારેક તો શ્યામાને માર-પીટ પણ કરી હતી. શ્યામાએ જ્યારે આ માશ્પીટથી શોર મચાવ્યો ત્યારે મધુસૂદને સૌના દેખતાં કહ્યું છે : “જા, દૂર જા અહીંથી, કમળન કંઈની, નીકળ મારા ઘરમાંથી.” પણ આનાથી જાણ સુધરી નથી. શ્યામાના સંબંધમાં મધુસૂદને પોતાનું કર્તૃત્વ જેવું ને તેવું જ રાખ્યું છે, પોતાની ઇચ્છાથી મધુસૂદને જેટલું આપ્યું છે તેનાથી વધારે લેવાને માટે જ્યારે જ્યારે શ્યામાએ હાથ લંબાવ્યો છે ત્યારે ત્યારે એણે ફિટકાર ખાધો છે. શ્યામાની ઇચ્છા હતી કે ઘરના કામકાજમાં એ મોતીની માને ઠેકાણે પોતાનો અધિકાર જમાવે. પણ એમાં ય મુશ્કેલી આવી. મધુસૂદનનો મોતીની મા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, શ્યામા પર એનો વિશ્વાસ નથી. શ્યામાને માટે એની કલ્પનામાં હજી રંગ નથી લાગ્યો, પણ એના પર ખૂબ આસક્તિ થઈ છે. જાણે એ સખ્ત ટાઢમાં ઉપયોગી થનારી મેલી રજાઈ છે, એમાં સ્વચ્છતા અને કારી-ગીરીનો બિલકુલ અભાવ છે, એ કંઈ ખાસ સંભાળવાની ચીજ નથી. ખાટલાની નીચે ધૂળમાં કદાચ રગદોળાય તો ય ચિંતા નથી; પણ એનાથી આરામ રહે છે. શ્યામાએ સંભાળીને ચાલવાની જરા ય જરૂર નથી. ઉપરાંત શ્યામા પોતાના મનથી જે એને મોટા માને છે એને ખાતર એ સર્વ કંઈ સહેવા અને ગમે તે કરવા રાજી છે. અને આનો ભરેસો હોવાથી મધુસૂદનનું આત્મસન્માન સ્વરથ છે. કુમુદ હતી ત્યારે એના આત્મસન્માને રોજ ઘણા ધક્કા ખાધા છે.

મધુસૂદનના આ આધુનિક ઇતિહાસને જાણવા માટે કાલુને કંઈ ઘણી શોધ કરવી ન પડી. એના ઘરનાં નોકર-ચાકરોમાં આ વિષયની ખૂબ ચર્ચા થઈ ચૂકી છે, અંતે અત્યંત અભ્યાસ થઈ જવાથી ચર્ચાનો જમાનો પણ એક રીતે વીતી ગયો છે.

ખગર સાંભળતાં જ વિપ્રદાસના હૃદયમાં જાણે અગ્નિગાણ વાગ્યું. મધુસૂદને કંઈ છુપાવવા-સંતાડવાની કોશિશ પણ ન કરી, પોતાની સ્ત્રીને અપમાનિત કરવી આટલું સઠજ છે-સ્ત્રી પર અત્યાચાર કરવામાં જહાંરની મુશ્કેલી આટલી ઓછી છે ! સ્ત્રીને નિરૂપાય જનાવીને પતિને આધિન કરવામાં સમાજે દબરો જાતનાં યંત્ર અને યંત્રણાઓની સૃષ્ટિ રચી છે, અને મજા તો એ છે કે એ શક્તિહીન સ્ત્રીને માટે પતિના ઉપદ્રવથી જયવા માટે કોઈ પણ આવશ્યક માર્ગ રાખવામાં આવ્યો નથી. આવું ઘોર દુઃખ અને અસહ્ય અપમાન ધરધરમાં યુગયુગથી કંઈ રીતે વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે, એ જાણે વિપ્રદાસે એક ક્ષણમાં પોતાની દૃષ્ટિ સામે જોઈ લીધું. સતીત્વના ગૌરવનો ગાઢ પ્રસેપ્દધને આ વ્યથાને દર્શાવવાની કોશિશ થાય છે, પરંતુ આ વેદનાને અસંભવ કરવાની-એનું અસ્તિત્વ મિટાવવાની-જરા પણ કોશિશ થતી નથી. ઠા, સ્ત્રીઓ આટલી સસ્તી છે, આટલી નાચીજ છે !

વિપ્રદાસે કહ્યું : “ કુમુદ, અપમાન સઠન કર્યા કરવું એ કંઈ કઠણ કામ નથી; પણ સહેવું એ અન્યાય છે. તમામ સ્ત્રીઓ તરફથી તારે સન્માનનો દાવો કરવો પડશે, એને માટે સમાજ તને જોટલું દુઃખ દે, તો દેવા દે. ”

કુમુદે કહ્યું : “ ભાઈ, તમે કયા અપમાનની વાત કહો છો, હજી હું જરાજર સમજી શકી નથી. ”

વિપ્રદાસે કહ્યું : “ તો શું તેં જાણી વાતો સાંભળી નથી ? ”

કુમુદે કહ્યું : “ ના. ”

વિપ્રદાસ ચૂપ થઈ ગયા. થોડી વાર પછી બોલ્યા : “ સ્ત્રીઓના અપમાનનું દુઃખ મારી છાતીમાં જમા થઈ રહ્યું છે. શા માટે, તને ખબર છે ? ”

કુમુદ કંઈ જ જવાણ ન આપીને ભાઈના મુખ ભણી બેઠી રહી. થોડી વાર પછી વિપ્રદાસે કહેવા માંડ્યું : “ તિલ્હીભર માતાએ જે કંઈ સહન કર્યાં, એ હું કોઈ રીતે શૂલી રાકતો નથી; આપણો ધર્મ—મુદ્દિહીન સમાજ એને માટે જવાબદાર છે. ”

અહીંયા જ ભાઈબહેનમાં બેઠ છે. કુમુદનો પોતાના પિતા પર અનહદ પ્રેમ હતો, એ જાણતી હતી કે એમનું હૃદય ફેટલું કામળ હતું. આટલા અપરાધ હોવા છતાં પણ એના પિતા બહુ મોટા હતા, એ વાતને યાદ કર્યા વિના એનાથી નથી રહેવાતું; એટલે સુધી કે એના પિતાના જીવનમાં જે શોચનીય ઘટના ઘટી હતી, એને માટે પણ એ પોતાની માતાને જ મનમાં ને મનમાં દોષિત ગણતી હતી.

વિપ્રદાસે પણ પોતાના પિતાને મોટા માનીને એમની ભક્તિ કરી છે; પરંતુ વારંવાર પોતાના આરિત્ર-દોષને કારણે માતાને સૌની સમક્ષ અપમાનિત કરવામાં એમણે પોતાના પર અંકુશ નહોતો રાખ્યો, એને માટે વિપ્રદાસનું મન એમને કોઈ રીતે ક્ષમા આપવા તૈયાર નથી. એમની માતાએ પણ ક્ષમા નથી આપી એ વાતનું એમને ગૌરવ છે.

વિપ્રદાસે કહ્યું : “ માતાનું જે અપમાન થયું હતું, તેમાં સમસ્ત સ્ત્રી જાતિનું અપમાન છે. કુમુદ, તું વ્યક્તિગત રૂપે તારી વાત

જૂલી જઈને આ અપમાનની સામે ઉભી રહેજે, કોઈ નીતિ એમાં હાર ન રવીકારીશ, ”

કુમુદે માથું નમાવીને ધીરથી કહ્યું : “ પણ પિતાજી પર માતાને અનહદ પ્રેમ હતો એ વાતને પણ તમે ન જૂલી જશો ભાઈ. એ પ્રેમથી જ ઘણા પાપો ક્ષમા થઈ જાય છે.

વિપ્રદાસે કહ્યું : “ હું જાણું છું; પણ આટલો પ્રેમ હોવા છતાંય એ આટલી આસાનીથી માતાનું અપમાન કરી શક્તા હતા એ પાપ સમાજનું છે. સમાજને હું એ માટે ક્ષમા કરવા તૈયાર નથી. સમાજમાં પ્રેમ નથી, છે માત્ર વિધિ-નિધાન.

“ ભાઈ, તમે કંઈ નવી વાત સાંભળી છે કે શું ? ”

“ હા, સાંભળી છે, બધી તને ધીરે ધીરે કહીશ, ”

“ ઠીક છે. પણ મને ણીક લાગે છે, આજના આ બધી વાતાવા તમારું શરીર વધારે કમજોર ન થઈ જાય. ”

“ ના કુમુદ, એનાથી હું ટુંકાયો. આટલા દિવસથી દુઃખોના ચાક્રી શરીર આજસી ગયું હતું. પરંતુ આજે તો મન કહી રહ્યું છે કે છવનના અંતિમ દિન સુધી યુદ્ધ ચલતું પડ્યો, મારા શરીરમાંથી તાકાત પ્રગટી રહી છે. ”

“ શાનું યુદ્ધ, ભાઈ ? ”

“ જે સમાજે નારીને એનું મૂલ્ય આપવામાં આટલો મોટા વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, તેની સાથે યુદ્ધ કરવું છે. ”

“ તમે એનું શું કરી શકશો, ભાઈ ? ”

“હું એને માનીશ નહિ એ ઉપરાંત બીજું શું કરી શકું તેનો વિચાર કરવો પડશે, આજથી જ રાત્ર કરી દઉં છું. કુમુદ, આ ઘરમાં તારે ગાટે જગ્યા છે, એ બિલકુલ તારી પોતાની જ છે, કોઈની સાથે સમાધાન કરીને મેળવેલી નથી. અહીં જ તું તારા પોતાના બળથી રહેજે.”

“હીક ભાઈ, એ બધું થઈ રહેશે, પણ હવે તમે વાત ન કરો, ભાઈ.”

એટલામાં સમાચાર આવ્યા કે મોતીની મા આવી છે.

પ્રકરણ એકાવનમું

સીદ્ધય

મોતીની માને કુમુદિની સૂવાના ઓરડામાં લઈ ગઈ. વાતચિત કરતાં કરતાં અંધારું થઈ ગયું, એરો દીવો કરવા આવ્યો. કુમુદે એને મનાઈ કરી.

કુમુદે બધી વાતો સાંભળી અને ચૂપચાપ બેસી રહી.

મોતીની માએ કહ્યું : “ધરને તો જાણે ભૂત વળગ્યું છે, વહુરાણી, ત્યાં રહેવું હવે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, તમે શું હવે નહિ આવો ? ”

“મને ક્યાં તેડું આવ્યું છે ? ”

“હા, એ તો બોલાવવાની કદાચ યાદ પણ નહિ રહી હોય; પણ તમારા ગયા વિના ચાલવાનું નથી, બહેન.”

“હું શું કરી શકું એમ હું ? હું ઓછી કંઈ એમને તૃપ્ત કરી શકવાની છું. જરા વિચારી બેસો તો લાગશે કે મારે ન કારણે આ બધું થયું છે; પરંતુ એનો ઉપાય પણ નહોતો. હું જે કંઈ આપી શકું એમ હતું તે એમણે લીધું નહિ. આજે હું ખાલી ઠાયે જઈને શું કરીશ ? ”

“તમે આ શું બોલો છો, વહુરાણી. ઘર તો ‘તમારું’ જ છે ને, એ તમે છોડી દો એ શી રીતે ચાલવાનું છે।”

“ઘર એટલે તમે શું માનો છો ગણેન ? ઘરગાર, ચીજવસ્તુ, અને નોકરચાકર ? મને એ કહેતાં શરમ આવે છે કે હા, એ સર્વ ઉપર મારો અધિકાર છે. ખાસ ગહેલમાં જ્યાં અધિકાર ખોલ બેઠી છું ત્યાં આ ગણારની બધી વસ્તુઓ ઉપર શી રીતે લોભ હોય શકે ?”

તમે આ શું કહો છો ? વહુરાણી, તમે હવે ઘેર જવાના જ નહિ એમ ? ગિલકુલ ?”

“હજી બધી વાતો ગરાગર સમજાઈ નથી. થોડા દિવસ પહેલાં આ બધું બન્યું હોત તો ભગવાન પાસે સંકેત માગત. દેવસને પૂછવા જાત, પણ મારી એ શ્રદ્ધા ધોવાઈ ગઈ છે. પ્રારંભમાં સર્વ લક્ષણો શુભ હતાં. અંતે બધાં જ ફરી બેઠાં. આજે ક્યારની છું બેઠી બેઠી વિચાર કર્યા કરે છું કે ભગવાન કરતાં ભાષના વિચારો ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો હોત તો આ વિપત્તિ ન આવત; પરંતુ તો પણ મનમાં દેવને માટે જે એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ, હૃદયમાં એમાંથી એકદમ છુટકારો ન મળ્યો. હું તો ફરીફરીને પાછી ત્યાં જ આવીને આટકું છું.”

“તમારી વાતો સાંભળીને તો મને ખીક લાગે છે. તમે શું ઘેર નહિ જ જાવ ?”

“એ તો શી રીતે કહી શકું કે કદાપિ નહિ જાઉં; પણ એમ કહેવું મ શકેલું નથી કે જામણ જ.”

“સારું, હું તમારા ભાષને એક વાર પૂછી જોઉં. એઓ શું કહે છે. એ જાણને એમના દર્શન પણ થશે.”

“આલો લઈ જાઉં.”

મોતીની મા વિપ્રદાસના એરડામાં પગ મૂકતાં જ એમનો ચાંદો લેઢને ચંબીને ઉભી રહી. એને એમ લાગ્યું કે જાણે એ પોતાની દષ્ટિ સામે ધરતીકંપ પછીનું મંદિર લેઢ નહીં છે, જેના દીવા હાલ-વાહ ગયા છે, શિખરો તૂટી ગયાં છે. અંદર અધકાર અને સ્તનકાર છે. મોતીની મા એમને પગે પડીને જમીન પર બેસી ગઈ.

વિપ્રદાસે જરા ઉતાવળથી કહ્યું: “આ આસન પર્યું છે ને?”

મોતીની માએ માયું હલાવીને કહ્યું: “ના, ચાલી જ ઠીક છે.”

ધૂમટાની અંદર એની આંખોમાં આંસ છલકવા માંડ્યાં. સમગ્રી ગાઈ કે ભાઈની આ દશાએ જ કુમુદને વ્યથિત કરી મૂકી છે.

કુમુદે પ્રસંગને સદજ્ઞ જનાવી દેવા કહ્યું: “ભાઈ, ખાસ કરીને. એતો એ પૂછવાં આપ્યા છે કે મારે માટે આપની શી ઇચ્છા છે?”

મોતીની મા એ કહ્યું: “ના, ના, ઇચ્છા પૂછવાની વાત તો ગૌણ છે, હું તો એમના ચરણના દર્શન માટે આવી છું.”

કુમુદે કહ્યું: “એ જાણવા માગે છે કે મારે એમને ઘેર જવું લેઢએ કે નહિ?”

વિપ્રદાસે જરા સ્વસ્થ થઈને બેઠા, અને બોલ્યા: “એ તો પારકું ધર છે, ત્યાં જઈને કુમુદ શી રીતે રહી શકશે?”

જો આ વાત ક્રોધના સ્વરમાં કહેવાત તો એમાં આટલો ઉગ્ર અગ્નિ ન ભભૂક્યો હોત. સાંત કંઈસ્વર હતો અને મુખ પર હિતેન્દ્રનાતું એક પણ લક્ષણ ન હતું.

મોતીની માએ ટુલ્લુસ કરીને કંઈક કહ્યું, જેની મતલબ એવી

હતી: કુમુદ એની પાસે બેસીને એનો અભિપ્રાય વિપ્રદાસને કહે. પણ કુમુદ રાજી ન થઈ, બોલી, “બહેન, તમે કહેાને ખુશી રીતે.”

મોતીની માએ સ્વરને જરા વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું: “જે એમનું પોતાનું છે, તેને કોઈ પારકું કરી શકે એમ નથી, પણ બહેને એ ગમે તે કેમ ન હોય.”

“એ વાત સાચી નથી. કુમુદ તો આશ્રિત માત્ર છે. એને પોતાના અધિકારનું બળ નથી. એને ઘરમાંથી કાઢી મુકવાથી લોકો કદાચિત નિંદા જ કરીને રહી જશે, પણ કોઈ આપત્તિ ઉઠાવવાનું નથી. જે કંઈ દંડ છે તે બધો ગિચારી એને માટે જ છે. તો પણ અનુચ્છનો આશ્રય સહન કરી શકાત, જો એ મહાન આશ્રય હોત તો.”

આવી વાતોનો શું જવાબ આપે? મોતીની મા મૂંઝવણમાં પડી ગઈ. પતિના આશ્રયમાં વિદ્વ પડે ત્યારે દીકરીવાળા જ નાકલીંટી તાણીને ખુશામદ કરે છે, પણ અહીં તો તદ્દન ઉલ્ટી વાત છે.

થોડી વાર શાંત રહીને બોલી: “પરંતુ પોતાના કુટુંબ અને ઘર વિના તો સ્ત્રીઓ જીવી જ શકતી નથી, પુરુષોનું જીવન તો પ્રવાહમાં વહેતાં વહેતાં વિતી જાય છે; પણ સ્ત્રીઓને ગમે તે ઠેકાણે સ્થિતિ તો જોઈએ જ ને?”

“સ્થિતિ ક્યાં છે? આસમાનમાં? હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું—કુમુદને જોણે ધડી છે તેણે આદિથી અંત સુધી ખૂબ શ્રદ્ધાથી ધડી છે. એટલી યોગ્યતા કોઈનામાં નથી કે જે કુમુદની અવગણના કરી શકે—મોટા ચક્રવર્તિ સમ્રાટમાં પણ નહિ.

કુમુદ પર મોતીની માનો ખૂબ ગ્રેમ છે, ભક્તિ છે; પરંતુ તોય

કોઈ સ્ત્રીનું એટલું બધું મૂલ્ય હોય કે જેનું ગૌરવ પતિને પણ ઓળંગી જાય, એ વાત મોતીની માના મનમાં ન ઉતરી. ઘરમાં પતિ સાથે ટોટા થાય છે, સ્ત્રીના ભાગ્યમાં અનાદર-અપમાન પણ ઘણું હોય છે, એટલે મુઠ્ઠી કે એમાંથી મુક્તિ મેળવવા સ્ત્રીઓ અરીષ્ટ ખાધને અથવા ગળે ફાંસો ખાધને મરી જાય છે; અહીં મુઠ્ઠીની વાત એની સમજણમાં ઉતરે છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે પતિનો ગિલકુલ ત્યાગ કરીને સ્ત્રી પોતાના ગળ પર ગમે ત્યાં રહે; આ વાતને તો મોતીની મા નર્સો દર્પ જ સમજે છે. સ્ત્રી થઈને આટલો ધમંડ શાનો? મધુસૂદન ગમે તેટલો અયોગ્ય હોય, ગમે તેટલો અન્યાય કરે, પણ એ પુરુષ તો ખરો જ ને; એ દેશણે તો એ સ્ત્રી કરતાં મોટો જ છે, ત્યાં કોઈ પ્રકારના વિચાર કે વિવાદને સ્થાન જ નથી. વિશ્વાસની સામે દાવો લડીને કોણ જીતવાતું છે?

મોતીની માએ કહ્યું, “આખરે ગમે તે એઃ દિવસે તો ત્યાં જવું જ પડશે, એના વિના બીજો રસ્તો જ નથી.”

“જવું જ પડશે, એ વાત તો ખરીદવા ગુલામ વિના બીજા કોઈ માણસ ને માટે લાગુ પડી શકે એમ નથી.”

“મંત્ર લાણીને સ્ત્રીઓને ખરીદવામાં જ આવે છે. સાત દેરા જે દિવસે ફરી ગયાં તે દિવસથી શરીર અને મનથી એ તો બંધાઈ જ ગઈ, એનો નાસવાનો બીજો માર્ગ જ નથી. આ બંધન તો મોતથી પણ વધારે છે. સ્ત્રી જનીને જ્યારે પેદા થઈ છે તો આ જન્મ માટે સ્ત્રીના નસીબને કોઈ રીતે ફેરવી શકાય એમ નથી.”

વિપ્રદાસ સમજી ગયા કે સ્ત્રીઓ માટેનું સન્માન સ્ત્રીઓમાં જ સૌથી ઓછું છે. એ બાણતી જ નથી કે આટલા માટે જ ઘેર ઘેર સ્ત્રીઓના ભાગ્યમાં અપમાનિત થવું આટલું સહન છે. એણે પોતાની

હતી: કુમુદ એની પાસે બેસીને એનો અભિપ્રાય વિપ્રદાસને કહે, પણ કુમુદ રાછ ન થઈ, બોલી, “બહેન, તમે કહોને ખુલ્લી રીતે.”

મોતીની માએ સ્વરને બરા વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું: “જે એમનું પોતાનું છે, તેને કોઈ પારકું કરી શકે એમ નથી, પછી બહેને એ ગમે તે કેમ ન હોય.”

“એ વાત સાચી નથી. કુમુદ તો આશ્રિત માત્ર છે. એને પોતાના અધિકારનું જ્ઞાન નથી. એને ધરમાંથી કાઢી મુકવાથી કોડે કદાચિત્ત નિંદા જ કરીને રહી જશે, પણ કોઈ આપત્તિ ઉઠાવવાનું નથી. જે કંઈ દંડ છે તે જ્યો ભિચારી એને માટે જ છે. તો પણ અનુગ્રહનો આશ્રય સહન કરી શકાત, જો એ મહાન આશ્રય હોત તો.”

આવી વાતોનો શું જવાબ આપે? મોતીની મા મૂંઝવણમાં પડી ગઈ. પતિના આશ્રયમાં વિદ્ય પડે ત્યારે દીકરીવાળા જ નાકલીટી તાણીને ખુશામદ કરે છે, પણ અહીં તો તદ્દન ઉશ્કેટી વાત છે.

થોડી વાર શાંત રહીને બોલી: “પરંતુ પોતાના કુટુંબ અને પર વિના તો સ્ત્રીઓ છત્રી જ શક્તી નથી, પુરુષોનું છવન તો પ્રવાહમાં વહેતાં વહેતાં ચિત્તી જાય છે; પણ સ્ત્રીઓને ગમે તે ઠેકાણે સ્થિતિ તો જોઈએ જ ને?”

“સ્થિતિ ક્યાં છે? આસમાનનાં? હું તમને સ્પષ્ટ કહું છું-કુમુદને જોણે ધડી છે તેણે આદિથી અંત સુધી ખૂબ અદ્વાયી ધડી છે. એટલી ચોગ્યતા કોઈનામાં નથી કે જે કુમુદની અવગણના કરી શકે-મોટા ચક્રવર્તિ સમ્રાટમાં પણ નહિ.

કુમુદ પર મોતીની માનો ખૂબ પ્રેમ છે, ભક્તિ છે; પરંતુ તોય

કોઇ સ્ત્રીનું એટલું બધું મૂલ્ય હોય કે જેનું ગૌરવ પતિને પણ ઝાળંગી જાય, એ વાત મોતીની માના મનમાં ન હતી. ઘરમાં પતિ સાથે ટોટા થાય છે, સ્ત્રીના ભાગ્યમાં અનાદર—અપમાન પણ ઘણું હોય છે, એટલે સુધી કે એમાંથી મુક્તિ મેળવવા સ્ત્રીઓ અશીશુ ખાધને અથવા ગમે ફાંસો ખાધને મરી જાય છે; અહીં સુધીની વાત એની સમજણમાં હતરે છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે પતિનો બિલકુલ ત્યાગ કરીને સ્ત્રી પોતાના જળ પર ગમે ત્યાં રહે; આ વાતને તો મોતીની મા નર્મો દર્પ જ સમજે છે. સ્ત્રી થઈને આટલો ધમડ શાનો? મધુસૂદન ગમે તેટલો અયોગ્ય હોય, ગમે તેટલો અન્યાય કરે, પણ એ પુરુષ તો ખરો જ ને; એ ઠેકાણે તો એ સ્ત્રી કરતાં મોટો જ છે, ત્યાં કોઇ પ્રકારના વિચાર કે વિવાદને સ્થાન જ નથી. વિશ્વાસની સામે દાવો લડીને કોણ જીતવાનું છે?

મોતીની માએ કહ્યું, “આખરે ગમે તે એક દિવસે તો ત્યાં જવું જ પડશે, એના વિના બીજો રસ્તો જ નથી.”

“જવું જ પડશે, એ વાત તો ખરીદિલા ગુલામ વિના બીજા કોઇ માણસ ને માટે લાગુ પડી શકે એમ નથી.”

“મંત્ર ભણીને સ્ત્રીઓને ખરીદવામાં જ આવે છે. સાત ફેરા જે દિવસે ફરી ગયાં તે દિવસથી શરીર અને મનથી એ તો બંધાઈ જાય, એનો નાસવાનો બીજો માર્ગ જ નથી. આ બંધન તો મોતથી પણ વધારે છે. સ્ત્રી જનીને જ્યારે પેદા થઈ છે તો આ જન્મ માટે સ્ત્રીના નસીબને કોઈ રીતે ફેરવી શકાય એમ નથી.”

વિપ્રદાસ સમજી ગયા કે સ્ત્રીઓ માટેનું સન્માન સ્ત્રીઓમાં જ સૌથી ઓછું છે. એ જાણતી જ નથી કે આટલા માટે જ ઘેર ઘેર સ્ત્રીઓના ભાગ્યમાં અપમાનિત થવું આટલું સહજ છે. એણે પોતાની

રેશની પોતે જ હોલવી નાંખી છે. ઉપરાંત ઉમેલા બીકની મારી મરી જાય છે, દરેક વખતે ચિંતાથી ખવાતી રહે છે, અગ્રોગ્ય પુરુષના હાથમાં પડીને માર ખાય છે, અને એ બધાને માટે એમ સમજે છે કે આને ચૂપચાપ સહી લેવું એમાં જ સ્ત્રી જન્મની સર્વોચ્ચ સાર્થકતા છે. ના, માણસ અપમાન આ રીતે સહન ન જ કરી શકે. સમાજે જેને આટલી હડી ગતીમાં નાંખી દીધી છે, તે જ સમાજને નીચે લઇ જઈ રહી છે.

વિપ્રદાસના ખાટલા પાસે જ કુમુદ માથું ઢાળીને જમીન પર ખેડી હતી. વિપ્રદાસે મોતીની માને કંઈ ન કહેતાં કુમુદના માથા પર હાથ મૂકીને કહ્યું : “એક વાત તને કહું છું, કુમુદ. સમજવાનો પ્રયત્ન કરજો. સામર્થ્ય ન્યાં મળેલી વસ્તુ છે, જેને માટે પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો નથી, જેની પારખ નથી, અધિકાર સાચવવા માટે ન્યાં યોગ્યતાનું પ્રમાણ આપવું પડતું નથી, ત્યાં એ સંસારમાં માત્ર હીનતાની જ સ્પષ્ટિ હોય છે. આ વાત મેં તને ઘણી વાર કહી છે, તારા સંસ્કારને તું છોડી દાકી નથી-કપ્ટો સહન કર્યાં છે. તું જ્યારે આગ્રહ કરીને બ્રાહ્મણમોજન દ્રાવતી હતી, ત્યારે કોઈ દિવસ તને અશ્વયજ્ઞ કરી નથી, માત્ર વારંવાર સમજાવવાની કોશિષ કરી છે. વગર વિચારે કોઈ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા માની લેવાથી માત્ર એવું જ અનિષ્ઠ થાય છે એમ નથી, એનાથી સમાજના શ્રેષ્ઠતાના આદર્શને નાનો બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રકારની અધેશદ્વા દ્વારા પોતાના જ મનુષ્યત્વનો અનાદર દ્રવામાં આવે છે. એ વાતને કેમ કોઈ વિચારતું નથી? તેં તો અંગ્રેજ સાહિત્ય થોડું થોડું વાંચ્યું છે, સમજી નથી, આવી જોટલીય સંધગદંત અને દાસ્તગદંત નિરંકુશ શક્તિઓ છે, એ સર્વની વિરુદ્ધ આજે સંસારમાં યુદ્ધના ડંકા બજી રહ્યા છે. દુનિયાભરની મનગદંત અંધ ગુલામીને મોટું નામ આપીને લાંબા સમય સુધી

માણસ તેનું પોષણ કરતો આવ્યો છે, આજે એને નિર્મૂળ કરવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે.”

કુમુદે ટોલે માથે જ કહ્યું : “બાપ, તમારા કહેવાનો અર્થ શું ? સ્ત્રી સ્વામીથી પણ ચઢી જાય ?”

“ના, અન્યાય અતિક્રમને હું ખરાબ માનું છું. પણ પતિ ય સ્ત્રીને અતિક્રમ ન કરે—એ જ મારા કહેવાની મતલબ છે.”

“તો કરે, તો સ્ત્રીએ પણ—”

કુમુદની વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ વિપ્રદાસ બોલી ઉઠ્યા : “સ્ત્રી તો એ અન્યાયને માની લે, તો એ બધી સ્ત્રીઓ પર અન્યાય કરવા જેવું થશે. આવી રીતે પ્રત્યેક સ્ત્રી દ્વારા દુઃખ વધતું જ જાય છે. એટલે તો આત્માચારનો રસ્તો પાકે થઈ ગયો છે.”

મોતીની માએ જરા ધીરજ ખોમને કહ્યું : “અમારી વહુરાણી સતી-લક્ષ્મી છે, એમનું કોઈ અપમાન કરે તો એ અપમાન એમને અડધી ય લાગતું નથી.

વિપ્રદાસનો સ્વર ઠલે જરા હિંચત જની ગયો : “તમે લોકો સતી-લક્ષ્મીની વાતો જ વિચાર્યા કરો છો. અને જે કાયર પુરુષ બેઘડક એનું અપમાન કરવાનો અધિકાર પામીને રોજ એનો દુરપયોગ કરે છે, એની દુર્ગતિની વાત કેમ કોઈ વિચારતું નથી?”

કુમુદ એ જ વખતે હસી થઈ ગઈ અને વિપ્રદાસના વાળમાં આંગળિયો રમાડતી બોલી : “તમે હવે વાતો ન કરશો, બાપ, ચાકી જશો. તમે જેને મુક્તિ કહો છો, જે જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને માટે અમારું લોહી જ ગાંધક છે. અમે આદમીને પણ

વળગી રહીએ છીએ અને વિશ્વાસને પણ; કાષ્ટ રીતે એની ગૂંચ ઉઠેલી શક્તી નથી. જેમ જેમ ચોટ ખાઇએ છીએ તેમ તેમ ફરી ફરીને પાછા આવીને એમાં જ ફસાઇએ છીએ. તમે લોકો ધણું જાણો છે એટલે તમારું મન છુટકારો મેળવે છે; અમે ધણું માનીએ છીએ એટલે અમારા જીવનમાં શૂન્ય ભરીએ છીએ. તમે ત્યારે સમજાવો છો ત્યારે સમજી જઈ છું કે મારી ભૂલ છે; પણ જૂલ સમજી લેવી અને ભૂલ છોડી દેવી એ ઓછી કંઈ એક જ વસ્તુ છે ? સત્તાની જેમ અમારી મમતા અંગેઅંગને લપેટાઈ જાય છે, પછી ભલે એમાં સલામત હો, પછી એને છોડી શક્તી નથી.”

વિપ્રદાસે કહ્યું : “ એટલા માટે તો કાયર પુરુષોની પૂજા માટે પુનરિણીની ખોટ નથી. એ જાણતી વખતે તો અપવિત્રને અપવિત્ર જાણે છે, પણ માનતી વખતે એને પવિત્ર જેવો જનાવીને જ માને છે.”

કુમુદે કહ્યું : “શું કંઈ ભાઈ, ગૃહજીવનને બંને ઠાથે જકડી રાખવા માટે જ અમારી સૃષ્ટિ બનાવવામાં આવી છે. એટલે અમે ઝાડને પણ વળગી રહીએ છીએ અને સુકા ઠૂંઠા થઈને પણ લપેટાઈ રહીએ છીએ. જેટલી વાર અમને ગુરુ માનવામાં લાગે છે તેટલી જ વાર પાપાંડી માનવામાં ય લાગે છે. ગૂંચ તો અમારા લોકોની અંદર જ છે. દુઃખથી અમને કોણ બચાવે ? એટલા માટે હું વિચાર કરું છું કે દુઃખ જો પામવું જ હોય, તો એને માનીને જ એનાથી બચવાની કોશિષ કરવી જોઈએ. આ કારણે તો સ્ત્રીઓ આટલું બધું ધર્મનું શરણ લીધા કરે છે.

વિપ્રદાસે કંઈ કહ્યું નહિ, સુપચાપ બેસી રહ્યા. પરંતુ એમનું શાંત બેસી રહેવું ય કુમુદને દુઃખદ લાગ્યું. કુમુદ જાણે છે કે બોલવા કરતાં આ મૌનનું વજન વધારે છે.

ધરમા ફરીફરીને મોતીની મા એ કુમુદને આવીને પૂછ્યું: “ શું નક્કી થયું, “વહુરાણી ?”

કુમુદે કહ્યું: “હું નહિ જઈ શકું. અને મને જવા માટે એમણે આજ્ઞા પણ કરી નથી.”

મોતીની મા અંદરને અંદર થોડી ખીજાઈ ગઈ. સાસરા માટે એને અધિક શ્રદ્ધા છે એમ નથી, તો પણ સાસરાના વિષયમાં ધણા દિવસનું મમત્વ એના ઉદય પર અધિકાર જમાવીને બેઠું છે, ત્યાંની ટોચ પણ વહુ એનું ઉલ્લંઘન કરી જાય, એ વાત એને ટોચ રીતે ગમી નહિ. કુમુદને એણે જે કંઈ કહ્યું તેનો ભાવ એ ટોચ કે પુરુષોની પ્રકૃતિમાં ઉમદ્દર્દી ઝાઝી હોય છે અને અસંયમ વધારે હોય છે, એ તો જાણીતી વાત છે. સૃષ્ટિ કંઈ આપણા હાથમાં તો છે જ નહિ, જે મનુષ્ય છે તેનાથી અનાવડું પડે. “એ લોકો તો એવા જ છે” કહીને મનને તૈયાર કરીને પાતે તે રીતે ગૃહજીવનને નભાવવું જોઈએ. કારણ કે ગૃહજીવન એ જ સ્ત્રીઓની પોતાની મુખ્ય વસ્તુ છે. પતિ ભલો હોય કે ખૂરો, ગૃહજીવનનો તો સ્વીકાર કરવાનો જ રહ્યો. જે આ વાત અસંભવિત હોય તો મૃત્યુ સિવાય ખીજે આગે નથી.

કુમુદે હસીને કહ્યું: “ જાણુ નહિ તો આજ. એમાં મૃત્યુનો શો દોષ ? ”

મોતીની માએ ઉદ્વિગ્ન ચમ્પન કહ્યું: “ એવું ન બોલશો. ”

કુમુદ નહોતી જાણતી કે થોડા દિવસ પહેલા ફળિયામાં જ એક સત્તર અઢાર વર્ષની છોકરીએ કાર્મોલિક એસીડ ખાઈને આપઘાત કર્યો હતો. એનો પતિ એમ. એ. પાસ છે, સરકારી ઓફિસમાં ઉચી પાયરીની નોકરીમાં છે, આંખે ચાંદીની એક ચમચી ખોઈ નાંખી,

માએ એની ફરિયાદ કરી, પતિએ ઉઠીને પત્નીને એક લાત લગાવી દીધી. આ વાતની યાદ આવતાં જ મોતીની માના ફવાડા ઉભાં થઈ ગયાં.

એટલામાં નવીન આવી પહોંચ્યો. કુમુદ પ્રસન્ન થઈ ગઈ. બોલી ઉઠી : “હું તો જાણતી હતી કે દિયરજીને આવતાં હવે વાર નહિ લાગે.”

નવીને દસીને કહ્યું : “ન્યાયશાસ્ત્ર પર વહુરાણીની સત્તા ચાલે છે. પહેલાં જેવાં શ્રીમતી ધુમાડને, એટલે એના પરથી શ્રીમાન અગ્નિના આગિર્ભાવનો અંદાજ જાંઘવામાં મુશ્કેલી નહિ પડી હોય.”

મોતીની માએ કહ્યું : “વહુરાણી તમે જ એમને લાડ લગાવી લગાવીને માથે ચઢાવી દીધા છે. મનમાં સમજે છે કે તમે એમને જોઈને ખુશ થાવ છો, આજ મિળનમાં—”

“મને જોઈને પણ જે ખુશ થઈ શકે એમનામાં કંઈ આશ્ચર્ય સામર્થ્ય છે ? જેમણે મને ઘનાયો છે, તેમને પણ પોતાના ઠાથડું એ કામ જોઈને અનુતાપ થયો છે, અને જેમણે માફ પાણી ગ્રહણ કર્યું છે, તેમના મનનો ભાવ તો ‘દેવાન જનનન્તિ કુતો મનુષ્યા :’”

“દિયરજી તમે જાનને મળીને શાસ્ત્રાર્થ કરો, ત્રીજી વ્યક્તિ વચ્ચે પડીને હદાભંગ નહિ કરે, હું હવે જાઉં છું.”

મોતીની માએ કહ્યું : “આ શું જાહેન ? એ ત્રીજી વ્યક્તિ દાણ ? તમે કે હું ? તમે શું એમ માનો છો કે ગાડીભાડું ખર્ચીને એ મારી પાડજી મને જોવા આવ્યા છે ?”

“ના, હું જાઉં છું, જઈને એમને માટે ઝરા નારતો મોકલાવું.”
કહીને કુમુદ ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ બાવનમું

માત્ર લાગણીને ખાતર

મોતીની માએ પૂછ્યું : “ કંઈ ખચર મળ્યા ? ”

“ હા. એટલે તો વાર કર્યા વિના તારી સલાહ લેવા આવ્યો. તારા ગયા પછી ભાઈ સાહેબ અકસ્માત મારા ઓરડામાં આવ્યા, મિનગજ એ વખતે જાહુ ખરાબ હતો. મામુલી કિમ્મતનું ગીલ્ટ ક્લેકું સીંગારેટનું રાખદાન (એશ-) ટેબલ પરથી ખોવાઈ ગયું છે. હાલમાં તો જોણે લીધું છે તેણે એને સોનાનું જ માન્યું છે, નહિ તો શા માટે અમસ્તો પોતાનો સત્યાનાશ ઘેરો લેત. તું જાણે તો છે કે એક સામાન્ય વસ્તુ પણ જો આમતેમ થઈ જાય તો ભાઈની વિપૂલ સંપત્તિની ભીત હાલી જાય છે, એ એમનાથી સહન નથી થતું. આજે સવારે ઓફિસમાં જતી વખતે મને કહેતા ગયા હતા સ્યામાને દેશ મોકલવા માટે. હું ખૂબ હતાશથી એ પવિત્ર કાર્યમાં મચી પડ્યો હતો. મેં નક્કી કર્યું હતું કે એ ઓફિસમાંથી પાછા ફરે તે પહેલાં જ આ કાર્ય પતાવી દઉં. એવામાં જોરે દોઢ વાગે ભાઈ સાહેબ અકસ્માત મારા ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા. બોલ્યા : “ હમણું ન મોકલશો ” કહીને જહાજ જતા હતા એટલામાં એમની નજર પડી વહુરાણીની પેલા ટેબલ પર મૂકેલી છબી પર. સ્થંભી જ ગયા. હું

સમગ્રી ગયો કે તીરછી નજરને સીધી કરીને તસવીર જોતાં ભાષને શરમ આવે છે. મેં કહ્યું : “ ભાષ, જરા બેસો તો મારે હાકાની એક સાડી આપને પતાવવી છે. મોતીની માની નાની ભાભીને જાળક-અવતરવાતું છે તે એને મોકલવી છે. પણ ગણેશરામ કિમ્મતમાં મને છેતરી રહ્યો છે એમ મને લાગે છે. આપ જરા એની કિમ્મત આંકી આપો. મારી નજરમાં તો એની તેર રૂપિયા કિમ્મત થઈ શકતી નથી. વધારેમાં વધારે હોય તો નવ સાડા નવ રૂપિયાની અંદર હોવી જોઈએ. ”

મોતીની મા હંમેશાં થઈ ગઈ અને બોલી : “ આ વાત તમારા દિમાગમાં ક્યાંથી આવી ગઈ ? મારી નાની ભાભીને જાળકની તો હજી સંભાવના થ નથી. એની મોદના જાળકની ઉંમર જ હજી તો દોઢ વર્ષની છે. વાત જનાવીને દહેવામાં આજકાલ તમે ઠીક પાવરધા થઈ ગયા છો. આ નવી વિદ્યા તમે ક્યાંથી શીખી લાવ્યા ? ”

“ જ્યાંથી કાલિદાસને કવિત્વ મળ્યું હતું—વાણી વીણાપાણિ પાસેથી. ”

“ એ વીણાપાણિ હવે જ્યાં સુધી તમને છોડી ન દે ત્યાં સુધી તમારી સાથે ઘર ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. ”

“ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે સ્વર્ગારોહણ વખતે નરકના દર્શન કરતો જઈશ. ”

“ પણ સાડા નવ રૂપિયાની કિમ્મતની હાકાની સાડી તમને તરતમાં ક્યાંથી મળી ગઈ ? ”

“ ક્યાંયથી નહિ. વીસ મિનિટ પછી પાછા આવીને ફરી દીકું કે ગણેશરામ મને કહ્યા વિના જ એ સાડી પાછી લઈ ગયો. ભાષ-

સાહેબના ચહેરાને જોઈને સમઝી ગયો કે આ દરમિયાન વહુરાણીની તસવીરે એમના દિમાગમાં પ્રવેશીને સ્વપ્નનું રૂપ ધારણ કરી લીધું છે. કોણ જાણે કેમ, પણ આખી દુનિયામાં મારી આગળ જ લાઇને એ આંખોની શરમ છે, ખીજ કોઈની હેત તો તસવીરને ઝડપથી ઉઠાવીને આલતા થવામાં એમને જરા ય સંકાય ન થાત. ”

“ તમે ય કંઈ ઝોછા લોભી નથી. ભાઈસાહેબને આખી દેત તો તમારું શું પગડી જાત. ”

“ આખી તો દીધી, પણ એમને એમ નહિ. મેં ક્યુ-ભાઈ, આ તસવીર ઉપરથી એક તૈલચિત્ર કરાવીને તમે એને રાજનગૃહમાં લગાવી દો તો ? ભાઈએ જાણે ઉઠાસિત ભાવે ક્યુઃ ઠીક, જોઈ લેવાશે. કહીને તસવીર લઈને એ ઉપરના ઝોરડામાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી શું થયું એ જરાજર ખજર નથી. હું ધારું છું એ ઝોરડામાં પાછા ન ગયા, અને એ તસવીર પાછી મળે એ આશા ય મેં છોડી દીધી. ”

“ તમે તો તમારી વહુરાણીને માટે સ્વર્ગ ખોવા પણ તૈયાર છો તો એક તસવીર વધારાની. ”

“ સ્વર્ગને માટે તો સંદેહ છે, તસવીરને માટે જરા ય સંદેહ નહોતો. આવી તસવીર તો ભાગ્યે જ ઉતરે છે. જે દુર્લભ લક્ષમાં એમના મુખ પર લક્ષ્મીનો પ્રસાદ પૂર્ણરૂપે ઉતર્યો હતો, જરાજર એ જ યોગ એ હખીમાં ઉતર્યો છે. ક્યારેક તો ઉધમાંથી જાગીને, દીવો લઈને યે એ તસવીરને જોઈ છે. દીવાના અજવાળામાં અંદરનું રૂપ જાણે વધારે તેજસ્વી થઈને પ્રગટે છે. ”

“ તમને મારી સામે આટલી પાંધી આંખ લાલ કરતાં જરા ય ખીક નથી લાગતી ? ”

“જાક જો હોય તો તારે વિચાર કરવા જેવું હતું. એમને જોઈને માઈ આશ્ચર્ય કોઈ રીતે મટવું જ નથી. વિચાર કરું છું કે અમારા ભાગ્યમાં આ કેવી રીતે સંભવિત બન્યું? હું જ્યારે વિચાર કરું છું કે મને એમને વહુરાણી કહેવાનો હક છે, ત્યારે મારા રંગમાં ઉભા ચક્ર જાય છે. અને એ નવીન જેવા તુચ્છ માણસને પાસે બેસાડીને ખવડાવી પીવડાવી શકે છે એ આ જગતમાં શી રીતે શક્ય બન્યું? અમારા કુળમાં સૌથી વધારે કમભાગી અમારા ભાઈસાહેબ છે. જે વસ્તુ એમને સહજમાં મળી, એને એવી કઠણ રીતે બાંધવા માંડી કે આખરે બોધ બેઠા.”

“પણ આ છે શું? વહુરાણીના સંબંધમાં તમારું મોહું જ્યારે હથડે છે ત્યાર પછી બંધ જ નથી થતું, એમ? શું છે આ બધું?”

“મને ખતર છે, આ તને જરા ખટકે છે.”

“ના, હરગીજ નહિ.”

“હા, થોડુંકે । પણ આ પ્રસંગે જ એક વાતની યાદ દેવડાવવી ઠીક થશે. નૂરનગરના સ્ટેશન પર વહુરાણીના ભાઈને જોઈને તો જ વાતો કહી હતી, તે પણ સાચી રીતે ચાંપકાર જ હતી ને?”

“હા-હા, હવે એ બધું રહેવા દો. તમે શું કહેવા માગતા હતા તે કહો.”

“મને તો લાગે છે કે ભાઈ સાહેબ આજકાલમાં જ વહુરાણીને બોલાવવા મોકલશે. મને ખતર છે કે વહુરાણી આટલા આશ્ચર્ય પિયર ચાલ્યાં આવ્યાં છે, અને આટલા બધા દિવસો થયાં છતાં ‘પાછા જવાનું’ નામ સુદ્ધા નથી લેતાં એથી ભાઈ સાહેબનું અભિમાન ઠીકઠીક ઉદ સુધી પહોંચ્યું છે. ભાઈને એ વાત સમજાતી જ નથી કે

સોનાના પિંડરનો ચકલીને કેમ લોભ નથી. ચકલી અગોધ છે, અકૃત્ય છે.”

“એ ઠીક વાત છે કે જેણે જ બોલાવી લે. વાત એ જ છે.”

“મારી દષ્ટિએ તો બોલાવવા પહેલાં જ વહુગણીને ચાલ્યાં જાય તો ઘણું સરસ. ભાઈના એટલા અભિમાનની છવ માની લાઠીએ, ખીજું શું. આ ઉપરાંત વિપ્રદાસ જાણુ પણ છૂંચે છે કે વહુગણી એમને ઘેર જાય, એ તો મેં ના પાડી હતી.”

વિપ્રદાસની સાથે આજે શું શું વાતો ચાલે એનો આભાસ મોતીની માએ ન આપ્યો, બોલી : “વિપ્રદાસ જાણુ પાસે જઈને કહો તો ખરા.”

“હું જાઉં છું, સાંભળીને એ પ્રસન્ન થશે.”

એટલામાં કુમુદે જારણા પાસે આવીને જણાવતી જ કહ્યું : “અંદર આવી શકું ?”

મોતીની માએ કહ્યું : “તમારા દિયર તમારી વાટ જોઈને જ બેઠા છે.”

“જન્મોજન્મથી વાટ જોતો હતો, હવે દર્શન પામ્યો છું.”

“અરે વાહ દિયરજી, આવી વાતો બનાવતાં ક્યાંથી અને ક્યારે શીખ્યા ?”

“મને પોતાને એનું આશ્ચર્ય છે, ખજર નથી.”

“ચાલો, હવે જમવા ચાલો.”

“જમતાં પહેલાં એક વાર તમારા ભાઈને મળી લઉં. જરા વાતચિત કરવી છે.”

“ના, એ નહિ થાય.”

“મ ?”

“આજે ભાઈએ ઘણી વાતો કરી છે, આજે રહેવા દો.”

“સારા ખજાર છે.”

“તે હશે, કાલે આવજો. આજે મહેરબાની કરીને નહિ.”

“કાલે કાલે રજા ન મળે, કંઈક વિદ્ય આવી પડે. તમારી આજુ, ચાર પાંચ મિનિટને ખાતર મળવા દો. તમારા ભાઈ ખૂશ થશે, એમને જરાય હાનિ નહિ પહોંચાડું.”

“હલે, પહેલાં જમી લ્યો, પછી વાત.”

જમ્યા પછી કુમુદ નવીનને વિપ્રદાસના ઝોરડામાં લાઇ આવી. જોયું તો ભાઈ એ વખતે પણ હજી સૂતા નથી. ઝોરડામાં અંધારું હતું, દીવાની વાટ ધીમી પડી ગઇ હતી. ખુલ્લી ઘાટીમાંથી તારાઓ દેખાય છે, રહી રહીને જોરથી ઢબ્બણના વાયગ વાય છે; ધરના પડદા, પથારીની ચાદરો, ખોટીએ ટાંગેલા કપડાં ભતભતના પડછાયા પાડતાં કંપી રહ્યાં છે. જમીન પર વર્તમાનપત્રનું એક પાતું આમથી તેમ ઉડી રહ્યું છે. વિપ્રદાસ અર્ધી સૂતેલી દશામાં નિશ્ચય રૂપે ખેડા છે. આગળ વધવા માટે નવીનના પગ નથી ઉપડતા. સંધ્યાની છાયા અને રોગની શીર્ણતાએ વિપ્રદાસ પર એક આવરણ નાંખ્યું છે, એમ લાગે છે જાણે એઓ સંસારથી ઘણા દૂર છે, જાણે અન્ય લોકમાં છે. એમ લાગ્યું જાણે એમના જેવો એકલો માણસ આ દુનિયામાં બીજો નહિ હોય.

નવીને આગળ વધીને વિપ્રદાસની ચરણરજ લીધી. કહ્યું : “વિશ્રામમાં ખલત નાંખવા નથી માગતો. એક વાત કરીને ચાલ્યો જાય.”

સમય થઈ ગયો છે, વડુના હવે પેર આવે, અને આ વાર તેણે રજા લીધો.”

વિપ્રાએ કંઈ કિત્તો ન આપ્યો, ચૂપચાપ બેઠી રહી.

થોડી વાર પછી નવીને ક્યું : “જાણી નાચા નો એટલે તમને એમને લઈ જવાની ને ના ના—”

એટલામાં કુમુદ ધાંચી આવીને બાદના પાન પાને બેઠી રહી. વિપ્રાએ એના મુખ ઉપર નેત્રો મૂકીને ક્યું : “તે તું નાનલી રોય કે તોગ લગાતો મમલ થઈ ગયો કે, તો જાણુ.”

કુમુદે ક્યું : “નરે જાડ” જેને એ સિંચાવના ઘૂંટણ પર બેઠી પડી.

દરમાં મનમનારી હતી, માત્ર વચ્ચે વચ્ચે રહી રહીને નેચી પવન વાતો અને એક દીવી ધારીને ખડખડી લાગે. આવે સાથે બહારના જુલોના પાન પણ અડખાઈ ઉડતા.

કુમુદ થોડી વાર પછી ઉતરે ઉતરી થઈ અને નવીનને ક્યું : “ચાલો, હવે મમલ ન લિનારો. બાઈ, હવે તમે ચૂલો.”

મેલીની માએ થોડો અડીને ક્યું : “આટલી અલિંગ્યોડિન હીડ નહિ.”

“એટલે, આંખોમાં યોઈ ગમે તે રીતે પ્રેમ, પણ આંખોનું લાલ થયું જિવંતુ હીડ નથી.”

“ના, એવું નથી. આ એમનો પ્રમંડ છે. મંદાદમાં એમને થોડા ટોચ મગશે જ નહિ, એ મૌની ઉપર છે.”

“આટલો મોટો ધમડ બધાને શોભતો નથી પણ એમની વાત ન્યારી છે.”

“એતો અર્થ એવો ઓછો છે કે નાત જાત અને સગાવહાલાંઓ સાથે બગાડતા ફરીએ?”

“નાત જાત અને સગાવહાલાં કહેવાથી જ ઓછા કંઈ એ સગાં-વહાલાં થઈ જાય છે. એ તો આપણા કરતાં તદ્દન જુદી જ કોટિના માણસો છે. સગપણની રીતે વ્યવહાર કરતા મને એમની સાથે સંકોચ થાય છે.”

“કોઈ ગમે તેટલો મોટો માણસ ભલે ને હોય, પણ સગાસંબંધીનું જોર રહે છે, એ યાદ રાખજો.”

નવીન સમજી ગયો કે આ આલોચનામાં કુમુદ માટેની મેતીનીકે માની ધર્મ્યાની ગંધ પણ મોજૂદ છે. એ શિવાય એ પણ સત્ય છે કે સ્ત્રીઓ માટે કૌટુંબિક બંધનનું મૂલ્ય ધણું હોય છે. એટલે નવીને વૃથા તક ન કરીને કહ્યું : “ખીન થોડા દિવસ રાઉ જોઈએ. બાઈ સાહેબના આગ્રહને પણ જરા વધવા દો, એમાં વાંધો ય શું છે.”

પ્રકરણ ત્રેપનમું

ગિચારી સ્થામા

મધુસૂદનના ધરમાં સ્થામાનું સ્થાન ચોક્કસ થઈ ગયું છે, એટલે એ જાદુની આજ્ઞા રાખી શકતી હતી, પરંતુ એ વાતનો એનો અનુભવ જ થતો નહોતો. પહેલાં તો એને એમ ખબર પડી કે ધરનાં નોકરચાકરો પર એનો કાબૂ આવી ગયો છે, પરંતુ હવે એને ડગલે ને પગલે લાગે છે કે એ લોકો એને પોતાની શેઠાણી તરીકે સ્વીકારવા અંતરથી રાજી નથી. હિમ્મત કરીને જો એ લોકો એની અવગણના કરી શકે તો કરીને સુખની નિદ્રામાં સૂવે એવી સ્થિતિ હતી. એટલે સ્થામા હવે તો વિનાકારણ પણ એમને ધમકાવી અને અર્થ વિનાનો દોષ કાઢી એમને શરમિંદા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જાપમહારીને પણ ગાળો દેવાનું ચૂકતી નથી. થોડા દિવસ પહેલાં આ ધરમાં સ્થામાની કંઈ ગણતરી જ નહોતી, લોકોની આ ધારણાને ખોટી પાડવા અને ભૂંસી નાંખવા એણે ભારે કડકાઈથી માંજવા-ધસવાનું કામ શરૂ કરી દીધું હતું, પરંતુ એનું પરિણામ કંઈ ન આવ્યું. ધરના એક જૂના નોકરે સ્થામાના ફિટકાર સહન ન થવાને લીધે રાજીનામું આપી દીધું. આને ખાતર સ્થામાને ખરાબ રીતે નમવું પડ્યું, એનો અર્થ એ કે પોતાના ધનભાગ્યને માટે મધુ-સૂદનમાં કંઈ અધસંસ્કાર મોજૂદ છે. જે નોકરો એની આર્થિક ઉત્ત-

નિના સમયના છે, એમના મૃત્યુ અથવા રાજનામાને પણ એ
 અપશુકન સમજે છે. આજ કારણથી ઑફિસના ઝોરડામાં એક જૂઠું
 ઘાડીના ઝવવાણું ટેબલ ધણા કિમ્મતી સામાન વચ્ચે જેમનું તેમ
 ગિરાજમાન છે, અને એના ઉપર એ જ જમાનાના ખડીઓ કલ્પ
 પહેલાં છે. એ કલ્પથી એણે પોતાના વેપારના પહેલા મોટા દસ્તાવેજ
 પર સહી કરી હતી. એ વખતના એક ઉડીઆ નોકર દહિયાએ રાજનામું
 આપ્યું, ત્યારે મધુસૂદને એના પર ધ્યાન જ ન આપ્યું, ઉલ્ટું એના
 તકલીફથી બીજી વક્ષીસ મળી ગઈ. આના ઉપર સ્યામાસુંદરીએ જરા
 શુભાન ક્યું, પણ ત્યાં દોષનું કંઈ ચાલી શકે એમ નહોતું. આખરે
 દહિયાનો હાસ્યભર્યો ચહેરો એને જોવો જ પડ્યો. સ્યામાને માટે
 એક મુશ્કેલી છે કે એ મધુસૂદનને સાચું જ ચલાવે છે, એટલે જ
 મધુસૂદનના મિત્રજ પર વધારે દળાણ કરવાની એની ઇચ્છા નથી.
 સૌભાગ્ય દોષ સીમા સુધી આવીને સ્પર્ધાનું રૂપ ધારણ કરશે; એનો
 ડરતા ડરતા અંદાજ કરીને એ ચાલે છે. મધુસૂદન પણ સમજે છે કે
 સ્યામાને માટે ચિંતા કરવાનું કે વખત શુભાવવાનું જરા ય કારણ નથી.
 લાડ-પ્યારથી થનારા અપમાનનું પરિમાણ ઓછું કરવા છતાં પણ
 દુર્ધંટનાની ઇંકા રાખવા જેવી નથી. તો પણ સ્યામાને માટે એને
 એક પ્રશ્નનો સ્થૂલ મોઠ છે, પરંતુ એ મોઠને સોળેસોળ આના
 ભોગમાં લાવવા છતાં પણ સરળતાથી એને સંભાળી શકાય છે એ
 આનંદથી મધુસૂદનને ઉત્સાહ મળે છે. આનો વ્યતિક્રમ થવાથી બંધન
 તૂટી જત. મધુસૂદનને માટે કામથી મોટી દોષ ચીજ નથી. એ કામને
 માટે સૌથી વધારે જરૂરી છે એનું કર્તવ્ય. પોતાની સીમામાં
 સ્યામાનું કર્તવ્ય પ્રવેશ કરાવવાથી એ ડરે છે. જરા પગલું
 આગળ ભર્યું હતું પણ ઠોડર ખાઈને પાછું ફેરવી લીધું.
 એટલા ખાતર સ્યામા વારંવાર પોતે પહેલાં આગળ વધે છે પણ

દાવો કરતાની સાથે જ ઠગાઈ જાય છે. રૂપિયા-પૈસા, ચીજ-વસ્તુ આદિથી શ્યામા હંમેશા વચ્ચિત છે. એના લોભનો દંઢ જાત નથી. એમાં ય એને એક ઉદ સુધી આગળ વધવાનું હોય છે. આટલા મોટા થીમત પાસે જ ચીજની અનાયામે આશા કરી રાકાય એમ હતી તે પશુ નિરાશા જાની ગઈ હતી. મધુસૂદન ક્યારેક વળી ખુશ થઈને એને કપડાંલત્તાં કે એકાદ ઘરેણું વગેરે લાવી આપે છે, પણ એનાથી એની સંતોષ કરવાની શૂખ મળતી નથી. નાની મોટી લોભની વસ્તુ ઉડપ કરવા માટે વારંવાર એનાં હાથ ચંચળ જાની જાય છે, પરંતુ એમાં ય બાધ છે. એવી જ એક મામતી ઘટનાને માટે યોગ દિવસ પહેલાં એના નિર્વાસનની વ્યવસ્થા થઈ હતી, પરંતુ શ્યામાનાં સંગ અને સેવાની મધુસૂદનને ટેવ પડી ગઈ હતી, એની એ આદત પાત તમાકુ જેવી સાદી સરતી પણ જ પડેજાયત હતી. એમાં આઘાત પડવાથી મધુસૂદનના કામમાં બાધા આવે એમ હતું એ આશંકાથી જ શ્યામાનો આ વખતનો દંડ રદ થઈ ગયો, પણ દંડનો ભય માથે લટકતો રહ્યો. પોનાના આ રીતના નિર્બળ અધિકારમાં શ્યામાના મનમાં એક આશંકા થતી જ રહે છે. કાણ જાણે ગમે ત્યાં આવીને કુમુદ એનું સિંહાસન સંભાળી લેશે. આ દુષ્ટાની પીડાથી એના મનમાં જરા ય શાંતિ નથી. એ જાણે છે કે કુમુદની સાથે એની સ્પર્ધા કે સરખામણી ચાલી રાકે એમ જ નથી, બન્નેનું ક્ષેત્ર એક નથી. કુમુદ મધુસૂદનના અધિકાર વહાર છે. એ જ એનું બેહક જોર છે; અને શ્યામા ઘણું રડી-વલગલી છે, કેટલી ય વાર બોલી છે ‘હું મરી જાઉં તો સારું.’ ઘણી વાર વિચારું છે—સરતી છું માટે સ્થાન મળ્યું છે, જેની હિમ્મત વધારે છે તેનો આદર વધારે છે; જે સરતી છે તે કદાચ સસ્તાપણને કારણે જ છતી જાય છે.”

મધુસૂદને જ્યારે શ્યામાને ઝડપ નહોતી કરી ત્યારે શ્યામાને

આટલું અસલ દુઃખ નહોતું. એણે પોતાના ઉપવાસી ભાગ્યને સ્વીકારી લીધું હતું. ક્યારેક તો મામૂલી ખોરાકને જ એણે યોગ્ય માન્યો છે. આને અધિકાર મળવામાં અને ન મળવામાં કોઈ પ્રકારનું સામંજસ્ય નથી. ‘હવે ગયું’, હવે ગયું’ એ ડરથી મન ખીકણ ખતી ગયું છે. ભાગ્યના પાટા એવી કાચી રીતે નાંખવામાં આવ્યાં છે કે ગાડી ઉતરી જવાનો ભય સર્વત્ર અને પ્રતિક્ષણે છે. મોતીની મા પાસે જઈને, ખુલ્લા દિલથી વાતચિત કરીને સાંજના મેળવવાની એણે એક વખત કોશિશ કરી હતી. પરંતુ એ તો જરા છણકાથી માથું હલાવીને એ રીતે એમાંથી છટકી ગઈ કે જો એનો ધાતક જાહેરા સ્થામા લઈ શકત તો દુરત લઈ લેત; પરંતુ એ જાણે છે કે ધરતી વ્યવસ્થા માટે મધુસૂદન મોતીની માનો વિશ્વાસ અને આદર કરે છે, ત્યાં કંઈજ ધક્કો મારી શકાય એમ નથી. ત્યારથી જન્મે બોલતાં નથી; જને છે ત્યાં સુધી એક બીજાનું મોઢું સુદ્ધાં જોતાં નથી. આ રીતે આ ધરમાં સ્થામાનું સ્થાન પહેલાં કરતાં પણ સંકીર્ણ ખતી ગયું છે, ક્યાંય એને જરાય સ્વચ્છંદતા નથી.

એટલામાં એક દિવસ એણે સાંજે શયનગૃહમાં આવીને જોયું તો દેખાતું પર કુમુદિની તસવીર પડી છે. જે વજ્ર એના પર પડવાનું છે એની વિદ્યુતશિખા એને પોતાની આંખો સામે દેખાઈ. ટાંટામાં ફસાયેલી માછલીની જેમ અંદરથી એનું દિલ ફડફડવા માંડ્યું. મનમાં ચયું કે તસવીર પરથી નજર હઠાવી લે, પરંતુ હઠાવી શકી નહિ. એકી ટસે જોઈ રહી, ચહેરા શીકા પડી ગયો, આંખો જળવા માંડી, મુઠ્ઠી જોરથી બંધ કરી લીધી. કોઈ ચીજ તોડી નાંખવાની, ફાડીને ચીરા કરી નાંખવાની ઇચ્છા થાય છે. હવે આ ઓરડામાં એ વધુ ચોળશે તો કોઈ વસ્તુનું નુકસાન કરી બેસશે એ

ખીટી એ નારીને બહાર ચાલી આવી. પોતાના ઝોરડામાં આવીને પથારીમાં ઉઘી પડી ગઈ અને પથારીની આદરના કાડીને ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા.

રાત પડી, બહારથી બેરાએ ખજાર કરી કે મહારાજ ઉપર બોલાવે છે. કહેવાની તાકાત નથી કે ‘નથી જતી.’ ઝડપથી ઉઠીને હાથ-મોઢું ધોઈને, ઢાકાની છુટીદાર સાડી પહેરી, ઉપર જરા સુગંધ છાંટીને ગઈ ઉપર-મધુસૂદનના ઝોરડામાં, એ સતત એ જ પ્રયત્ન કરતી હતી કે પેલી તસવીર પર એની દૃષ્ટિ ન જાય. પણ જરાજર તસવીરની સામે જ દીવો છે, એ પ્રકારે જાણે કોઈની દિષ્ટ દૃષ્ટિની જેમ એ તસવીર પ્રકાશિત કરી મૂકી છે. આખા ઝોરડામાં એ છપી જ સૌથી વધારે જોવા લાયક વસ્તુ બની ગઈ છે. શ્યામાએ રોજના નિયમાનુસાર પાનદાનમાંથી પાન કાઢીને મધુસૂદનને આપ્યું, અને પગ પાસે બેસીને એના પગ પર હાથ ફેરવવા લાગી. ગમે તે કારણથી પણ મધુસૂદન આજ પ્રસન્ન હતો. વિલાયતી દુકાનમાંથી એક ચાંદીની સુંદર ફ્રેમ ખરીદી લાવ્યો હતો. ગંભીરતાની સાથે એણે શ્યામાને કહ્યું : “આ લે.” શ્યામાને લાડ કરતી વખતે પણ મધુસૂદન માધુર્યના દાનમાં કંબુસાષ્ટ કરે છે. કારણ એ જાણે છે કે જરાય વધારે આપવાથી પેલી એની મર્યાદા ઓળંગી જશે. ફ્રેમ એક રંગીન કાગળમાં લપેટેલી હતી. શ્યામાએ ધીરેથી ઉઘાડી, બોલી : “આતું શું કરું ?”

મધુસૂદને કહ્યું : “તું જાણતી નથી એમાં તસવીર મૂકી તારા શ્યામાની છાતીમાં જાણે કોઈએ તાણીને હંટર ફટકાયું, બોલી “કેની તસવીર રાખશે ?”

“તું તારી પોતાની રાખજે. તે દિવસે જો છપી પડાવી હતી ને તે.”

“મારે આટલા મોટા સૌભાગ્યને શું કરવું છે” કહીને એણે ફેમને જમીન પર પછાડી.

મધુસૂદનને ભારે આશ્ચર્ય થયું, એણે : “આનો અર્થ શું?”

“એનો અર્થ કરો જ નહિ” કહીને હાથ વડે મોઢું ઢાંકીને રડવા માંડ્યું. અને પછી તરત જ પથારીમાંથી ઉઠીને જમીન પર પડીને માથું ફૂટવા લાગી. મધુસૂદને વિચાર્યું, ઝોણી કિંમતની ચીજ એને ગમી નહિ. એની ઈચ્છા એકદમ મૃત્યુવાન ધરણીની હતી. આખો દિવસ એકિસમાં કામ કર્યા પછી ઘરમાં આ ઉપદ્રવ એને જરાય સારો ન લાગ્યો. આ તો લગભગ હિસ્ટીરીઆ છે. હિસ્ટીરીઆથી એને ચીઢ છે. જોરથી કડકાઈથી બોલ્યો : “ઉઠ, જલદી ઉઠ.”

સ્થામા ઉઠીને ઝડપથી ઝોરડાની જહાર ચાલી ગઈ. મધુસૂદને કહ્યું : “આ જાંઘ અહીં દાઢ રીતે ચાલી શકે એમ નથી.”

મધુસૂદન સ્થામાને સારી રીતે ઝોળખે છે, એ નિશ્ચિત રીતે માનતો હતો કે હમણાં પાંછી આવશે અને પગે પડીને મારી મારશે, એ વખતે જરા દમ દબાવે એ વાતો સંભળાવી દેશ.

દસ વાગી ગયા પણ સ્થામા ન આવી. ફરીથી એક વાર સ્થામાને પ્યારણે અવાજ આવ્યો. “મહારાજ મોલાવે છે.”

સ્થામાએ કહ્યું : “મહારાજને કહી દે કે મારી તબિયત ખરાબ છે.”

મધુસૂદને વિચાર્યું : “આટલી કિંમત ! ખૂબ કિંમત વધી છે કંઈ, દુકાન છતાં પણ નથી આવતી.”

મનમાં લાગતું હતું કે પંદરેક મિનિટમાં આવી જશે. તે પણ

ન આવી ! અગિયાર વાગવામાં પંદર મિનિટ જાડી છે. પચારીમાંથી ઉઠીને ઝડપથી એ શ્યામાની પાસે ગયો. ચોરડામાં પેસતાં જ જોયું તો અંધાઈ છે. અધારામાં સ્પષ્ટ દેખાયું કે શ્યામા જમીન પર પડી છે. મધુસૂદને વિચાર્યું, આ બધાં નખરાં છે, મનાવવાને ખાતર.

ગરજીને બોલ્યો: “ ઉઠીને, સીધી સીધી ચાલ જલદી, નખરાં ન કરીશ. ”

શ્યામા કંઈ જ દલા કર્યા વિના ઉઠીને પાછળ પાછળ ચાલતી ચઈ.

“મારે આટલા મોટા સૌભાગ્યને શું કરવું છે” કહીને એણે ફેમને જમીન પર પછાડી.

મધુસૂદનને ભારે આશ્ચર્ય થયું, એણે: “આનો અર્થ શું?”

“એનો અર્થ કશો જ નહિ” કહીને હાથ વડે મોઢું ઢાંકીને રડવા માંડ્યું. અને પછી તરત જ પયારીમાંથી ઉડીને જમીન પર પડીને માથું ફટવા લાગી. મધુસૂદને વિચાર્યું, ઝાણી હિંમતની ચીજ એને ગમી નહિ. એની ઠગ્ગા એકાદ મૂલ્યવાન ધરણીની હતી. આખો દિવસ એ.દિસમાં કામ કર્યા પછી ઘરમાં આ ઉપદ્રવ એને જરા ય સારો ન લાગ્યો. આ તો લગભગ હિસ્તીરીઆ છે. હિસ્તીરીઆથી એને ચીઠ છે. જોરથી કડકાઈથી બોલ્યો: “ઉઠ, જલદી ઉઠ.”

શ્યામા ઉડીને ઝડપથી ઓરડાની બહાર ચાલી ગઈ. મધુસૂદને કહ્યું: “આ બધું અહીં કોઈ રીતે ચાલી શકે એમ નથી.”

મધુસૂદન શ્યામાને સારી રીતે ઝાળખે છે, એ નિશ્ચિત રીતે માનતો હતો કે હમણાં પાછી આવશે અને પગે પડીને મારી માગશે, એ વખતે જરા દમ દબને એ વાતો સંભળાવી દેશ.

દસ વાગી ગયા પણ શ્યામા ન આવી. ફરીથી એક વાર શ્યામાને બારણે અવાજ આવ્યો. “મહારાજ બોલાવે છે.”

શ્યામાએ કહ્યું: “મહારાજને કહી દે કે મારી તબિયત ખરાબ છે.”

મધુસૂદને વિચાર્યું: “આટલી હિંમત! ખૂબ હિંમત વધી છે કંઈ, હુકમ છતાં પણ નથી આવતી.”

મનમાં લાગતું હતું કે પંદરેક મિનિટમાં આવી જશે. તે પણ

ન આવી ! અગિયાર વાગવામાં પંદર મિનિટ બાકી છે, પચારીમાંથી ઉઠીને ઝડપથી એ શ્યામાની પાસે ગયો. ઓરડામાં પેસતાં જા. જોયું તો અંધારું છે. અધારામાં સ્પષ્ટ દેખાયું કે શ્યામા જમીન પર પડી છે. મધુસૂદને વિચાર્યું, આ બધાં નખરાં છે, મનાવવાને ખાતર.

ગરજીતે બોલ્યો: “ ઉઠીને, સીધી સીધી ચાલ જલદી, નખરાં ન કરીશ. ”

શ્યામા કંઈ જ કહ્યા કર્યા વિના ઉઠીને પાછળ પાછળ ચાલતી થઈ.

પ્રકરણ ચોપનમું

મુશ્કેલી

ખીજે દિવસે ઓફિસમાં જતાં પહેલાં, જમી પરવારીને મધુસૂદન ન્યારે ઉપર આરામ કરવા ગયો, ત્યારે જોયું તો ટેંગલ પરથી તસવીર ગુમ ! રોજની જેમ આજે સ્યામા પાન લઈને મધુસૂદનને માટે તૈયાર નહોતી, આજે એ ગેરહાજર હતી. એને બોલાવવામાં આવી. આવી તો ખરી પણ આજે સ્પષ્ટ માલમ પડ્યું કે એ કુંદ ચંદ્ર ગામ છે. મધુસૂદને પૂછ્યું, “આ ટેંગલ પર તસવીર હતી, ક્યાં ગામ ?”

સ્યામાએ અત્યંત આશ્ચર્યનું બહાનું કરીને કહ્યું : “તસવીર ! ડેવી, કદ તસવીર !”

બહાનાની હદ જરા આવશ્યકતા કરતાં વધારે લંચાઈ ગઈ. સાધારણ રીતે પુરુષોની શુદ્ધિમાં સ્ત્રીઓને અશ્રદ્ધા હોય છે, એટલે જ આવું થયું.

મધુસૂદને ગુસ્સામાં આવીને કહ્યું : “તે તસવીર નથી જોઈ ?”

સ્યામાએ ભલા માણસ જેવો ચહેરો કરીને કહ્યું : “ના, મેં નથી જોઈ ?”

મધુસૂદન ગરજ ઉઠ્યો : “જુદું બોલે છે !”

“જૂઠું શા માટે ખોલું? તસવીર લાઇને હું શું કરવાની છું?”

“ક્યાં મૂકી છે? જા, જલદી લાવી આપ. નહિ તો આતું પરિણામ સારું નહિ આવે.”

“હે ભગવાન! આ તે કેવી આફત! તમારી તસવીર હું ક્યાંથી લાવું, મેં જોઇ હોય તો ને.”

ખેરાને ખોલાવવામાં આવ્યો. નવીનને તેડવા માણસ ગયો.

નવીન આવ્યો. તરત જ મધુસૂદને કહ્યું: “નવીન, કુમુદને તેડવી લ્યો.”

શ્યામા મોઢું ચઢાવીને લાકડાની પૂતળીની જેમ ઉભી રહી.

નવીને થોડી વાર માથું ખંજવાળીને કહ્યું: “ભાઈસાહેબ, એક વાર તમે જાતે જ જઈ આવો તો કેવું? તમે જ જો જઈને ખોલાવી લાવો તો વહુરાણી ખૂબ ખુશ થશે.”

મધુસૂદને થોડી વાર ગંભીર ચહેરે હુકો પીધા કર્યો. પછી ખોલ્યો, “સારું, કાલે રવિવાર છે, કાલે જઈશ.”

નવીને પોતાની પત્ની પાસે જઈને કહ્યું: “એક કામ કરી આવ્યો છું.”

“મારી સલાહ લીધા વિના જ?”

“સલાહ લેવાનો વખત નહોતો.”

“તો તો મને લાગે છે, તમારે પસ્તાવું પડશે.”

“આશ્ચર્ય નહિ. જન્મોત્તરીમાં પ્રુદ્ધ સ્થાનમાં ખીન્ને કોઈ અહ નથી, છે માત્ર પોતાની સ્ત્રી, એટલા માટે તને ઉમેશાં મારી આસપાસ

રાખીને જ ચાલું છું. વાત એમ છે કે ભાઈ સાહેબે આજે હુકમ કર્યો કે વહુરાણીને તેડાવી લ્યો. હું તરત બોલી ઉઠ્યો, “તમે જાતે જામને જો બોલાવી લાવો તો ઘણું સારું. “કાણુ જાણે ભાઈ જરા ખુશ મીઠાજમાં હતા કે શું, તે તરત રાજ થઈ ગયા. ત્યાંથી વિચાર કરું છું કે આનું પરિણામ શું આવશે.”

“સારું નહિ આવે. વિપ્રદાય જાણુનો મિઠાજ જોતાં તો એ શું કહી બેસશે એ કંઈ કહેવાય નહિ. મને ખીક લાગે છે કે અંતે કંઈ મહાભારતનું યુદ્ધ ન જામે. તમે આનું શા માટે કર્યું ?”

“પહેલું કારણ તો એ કે એ વખતે બુદ્ધિનો મંડાર ચૂતો હતો, તું બીજો ટેકાણે હતી. ખીજી વાત એ કે તે દિવસે વહુરાણીએ કહ્યું હતું કે હું નહિ જાઉં તેનો આંતરિક મર્મ હું સમજી ગયો હતો. એમના ભાઈ ગિમાર હાલતમાં કંઈક આલ્યા, તો પણ ભાઈસાહેબ એક દિવસ પણ એમને મળવા નથી ગયા, એમની આ ઉપેક્ષા એમને ખૂબ ખટકતી હતી,”

સાંભળીને મોતીની મા ચોંકી ઉઠી, એને આશ્ચર્ય થયું કે હમણાં સુધી આ વાત પર એનું ધ્યાન કેમ ન ગયું. મૂળ વાત એમ છે કે એને સાસરાની મોટાઇનું જરા ગુમાન છે, જો કે એ પોતે આ વાતથી બહુ જાણત નથી. એનું મન એવી સાક્ષી નથી પૂરતું કે ખીજ સાધારણ માણસોની જેમ મહારાજ મધુસૂદન પર પણ સર્ગ-વડાલાંઓની અને નાતજાતની જવાબદારી છે.

તે દિવસના તરફને આગળ ચલાવતા નવીને જરા ચૂંટી ખણી, કહ્યું : “મારી બુદ્ધિથી તો આ વાત મને કદાચ યાદ ન આવત, પણ તે જ આની યાદ આપી હતી.”

“શી રીતે ?”

“ તે દિવસે તેં જ કહ્યું હતું કે નાતગતની જવાબદારી આત્મા-ભિમાનથી પણ વધારે છે. એ ઉપરથી મેં એવું સમજવાની ટિંમન કરી કે ‘ મહારાજ ’ જેવા આટલા મોટા માણસે પણ વિપ્રદાસ બાબુને મળવા જવા જોઈતું હતું.”

મોતીની મા હાર સ્વીકારવા તૈયાર નહોતી, વાત જ ઉઘાડી દીધી :
“ તમે તો કામને વખતે એવી ફાલતુ વાનો કાઢો છો કે જેની હદ નહિ. હવે પહેલાં એ વિચારો કે શું કરવું.”

પહેલાંથી જ જોળી વાતોમાં આંદોળી અંત મુઠ્ઠી વચ્ચે જાંઘી ન ફરીએ તો પાછળથી ઘોખો આવે પડે છે. પહેલાં વિચારની જોડાએ અત્યારની વાત-વિપ્રદાસ બાબુને ભાષ સાહેમે શી રીતે મળવા જતું. મળવા જાય તો એવું પરિણામ શું આવે એની હમણાંથી ફિકર કરવી એ આપણી ચિંતનશીલતાનો પરિચય આપવા જેવું છે.”

“ મને તો એમ લાગે છે કે મુશ્કેલ થશે.”

પ્રકરણ પંચાવનમું

ગરીબોનું ઐતિહ્ય

તે દિવસે સવારે ઘણા સમય સુધી કુમુદે ભાઈના ઓરડામાં બેસીને ગાંધીને જાળવ્યા ક્યું. સવારના સૂરોમાં પોતાની વ્યક્તિગત વેદના વિશ્વની વસ્તુ જાનીને અસીમ રૂપે દેખાય છે. જાંઘનમાંથી એની મુક્તિ થાય છે. મહાદેવની જટામાં સર્પ જાણે બૂલણુ જાનીને શામા માને છે. વ્યથાની નદીઓ વ્યથાના સમુદ્રમાં જઈને મોટા વિરામ પામે છે. એતું રૂપ જાહલાઈ જાય છે, અંત્યજતા ગંભીરતામાં રૂપાંતર પામી જાય છે. વિપ્રદાસે એક ધૂરો શ્વાસ લઈને કહ્યું: “કમુ, સંસારમાં ક્ષુદ્ર કાલ જ સત્ય સ્વરૂપે દેખાય છે, ચિરકાલ ઓટમાં રહે છે; જાનમાં પણ ચિરકાલ જ આવે છે સામે, ક્ષુદ્ર કાલ તુચ્છ જાની જાય છે, અને એનાથી જ મનને મુક્તિ મળે છે.”

એટલામાં ખજાર આવ્યા કે: “મહારાજ મધુસૂદન પધાર્યા છે.”

ક્ષણમાં કુમુદનો અહેરો શીકેલા પડી ગયો; એને જોઈને વિપ્રદાસના અંતરમાં સખત ઓટ પહોંચી, બોલ્યા: “કમુ, તું અંદર જા, તારી કદાચિત જરૂર નહિ પડે.”

કુમુદ જલદીથી અંદર ચાલી ગઈ, મધુસૂદન જાણી જોઈને જ ખજાર દહેવડાવ્યા વિના આવ્યો છે. આ પદ્મવાજાઓને પોતાની

ગરીબાઈ ઢાંકવાનો સમય ન મળે એવું એના મનમાં હતું. મધુસૂદનના મનમાં હતું કે મોટા ઘરના માણસ હોવાને કારણે વિપ્રદાસના મનમાં એક પ્રકારની મોટાઈ છે એટલે આજે એ એવી રીતે આવ્યો કે જાણે મળવા નથી આવ્યો પણ દર્શન દેવા આવ્યો છે.

મધુસૂદનનો પોશાક વિચિત્ર હતો,—ઘરનાં નોકર આકર, દાસદાસીઓ એના પ્રસાવમાં મુગ્ધ થતી જાય એવો એનો પોશાક હતો: ધારીદાર વિલાયતી ખમ્મીસ પર એક રંગીન રેશમી જાકીટ છે, ખભે રેશમી બરેલી ચાદર, ખૂબ જ તાન કરીને પહેરેલું કાળી કોરતું શાંતિપુરી ધોતિયું, પગમાં ચક્રચક્રતાં કાળા દરજારી જોડા અને મોટામોટા હીરા અને નિલમની વીંટીઓથી આંગળિયો જળાકારા મારી રહી છે. પ્રસાદ ઉદરના પરિધને ઊવરતી ઘડીઆળની સોનાની સાંકળી પડી છે, હથમાં સુંદર લાકડી છે. હાથીના મુખ જેવો એનો હાથો છે, એના પર જાતજાતના રતનો જડેલાં છે. મધુસૂદન જલદીથી અસમાપ્ત નમસ્કરનો આભાસ દેતે પક્ષંગની પાસે એક આરામખુરશી પર બેસી ગયો અને બોલ્યો: “કેવી તબિયત છે, વિપ્રદાસ જાણુ, શરીર તો એટલું સાફ નથી લાગતું.”

વિપ્રદાસે એનો ઉત્તર ન આપતાં કહ્યું: “તમારું શરીર તો ઠીક દેખાય છે.”

“ખૂબ સરસ તો ન કહેવાય, સેજ સાંજે માથું દુઃખે છે અને જૂળા પણ બરાબર નથી લાગતી. ખાવાપીવામાં જરા ગોટાળો થયો કે બદલોમી રાત્ર થઈ. અને ક્યારેક તો રાત્રે ઉંઘ પણ નથી આવતી, એ સર્વથી વધારે દુઃખદ વસ્તુ છે.”

ગુરુપાને માટે સતત કોઈની ઊંઘનીની જરૂર છે એવી સૂચના પંધાઈ ગઈ.

વિપ્રદારો કહ્યું. “કલ્પ ઓદિસના કામમાં વધારે પરિશ્રમ કરવો પડતો હશે.”

“એવું તો કંઈ નથી ! ઓદિસનું કામ તો એની મેળે ચાલ્યું જાય છે, મારે ખાસ કંઈ જોવું નથી પડતું. વધારે ભાર તો મેકનોટન સાહેબ ઉપર જ છે, સર આર્થર પીલડી પણ મને સારી મદદ કરે છે.”

પેયવાન આગ્યો. પાનનો ડબ્બો અને સોપારી, ઇલાચી, જાદો આદિ લઈને નોકર આવી ઉભો, એમાંથી માત્ર એક ઇલાચી લઈને મોંમાં મૂકી. ખીજું કંઈ ન લીધું. હુકાની નળી હાથમાં લઈને એકાદ બે વાર મુખમાં લીધી; પછી તો એ ડાબા હાથમાં ગોઠ પર લટકતી જ રહી. પછી એનો ઉપયોગ ન થયો. ચંદરથી ખજાર આવી “નાસ્તો તૈયાર છે.” મધુસૂદને જરા ઉતાવળમાં કહ્યું: “એ તો નહિ જાને. મેં પહેલાં જ ન કહ્યું, ખાવા પીવાનું ખૂબ સંભાળ રાખવી પડે છે.”

વિપ્રદારો ખીજી વાર અનુરોધ ન કર્યો. નોકરને કહ્યું, “ફાઈને કહો કે એમની તબિયત સારી નથી, એઓ કંઈ જ નહિ સે.”

વિપ્રદાર ચૂપ ખેસી રહ્યા. મધુસૂદને આજ્ઞા હતી કે કુમુદની નોકર એ જ છે. આટલા દિવસ થઈ ગયા છે એટલે કુમુદને સાસરે લઈ જવાનો પ્રસંગ એ પોતે જ છેડશે; પણ કુમુદનું તો નામ પણ નથી આવતું. મનમાં ને મનમાં એને જરા ગુસ્સો આવવા માંડ્યો. વિચાર્યું કે અહીં આવીને ભૂલ કરી. આ બધી નવીનની જ ચાલ-ગાલ છે. પાછા જઈને એને સખત સખ કરવા માટે મધુસૂદનનું મન ઉચું નીચું થઈ રહ્યું.

એકાદમાં એક સામાન્ય કાળી કારની સફેદ સાડી પહેરીને, ખાંખો સુધી ધૂમરો તાણીને કુમુદ આવી પહોંચી. વિપ્રદારને એવી ઉમેદ

નહોતી. એ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. પહેલાં પતિની ચરણરજ લાખને અને પછી ભાઈને પણ પડીને કુમુદે મધુસૂદનને સંબોધીને કહ્યું : “ભાઈની તળિયન બાહુ ખરાબ છે, ખૂબ નિર્ગળ છે, ડાઁડરે એમને વધારે વાતચિત કરવાની મનાઈ કરી છે. તમે આ પાસેના ઓરડામાં ચાલો.”

મધુસૂદનના ચહેરાપર મુગ્ધી આવી ગઈ. જલદીથી ઉઠીને ઉભો થયો. હુકાની નળી ગોઠમાંથી નીચે પડી ગઈ. નિપ્રવાસના મોઢા તરફ જોયા વિનાજ કહ્યું: “સારું, તો તમે હું જાઉં છું.”

પહેલાં તો મનમાં આશ્ચર્ય કે મીઠો ગાડીમાં ખેરીને ઘેર ચાલ્યો જાય પણ મન હાલી ગયું છે. ઘણા દિવસ પછી આજે કુમુદને જોઈ છે. મામૂલી સીધાં સાફ કપડાંમાં એને આજે જ પહેલી વહેલી જોઈ. એણે કુમુદને આટલી સુંદર પહેવાં ક્યારેય નહોતી જોઈ; આટલી સંયમ, આટલી સરળ. મધુસૂદનને ઘેર તો એ જાની હતીને રહેતી વહુરાણી તરી-જાણે જાહારની દીકરી. આજે જાણે એ ઘણી પાસેથી દેખાઈ. કેવી સરળ સૌમ્યમૂર્તિ છે ! મધુસૂદનને થયું જરા પણ વાર ક્યાં નિના એને લાઈ જાય. “એ મારી છે, મારી જ છે, મારા ઘરની છે, મારા ઐશ્વર્યની છે, મારા સમસ્ત તન અને મનની છે, વારંવાર આવું દેહવા માટે એનો જીવ વક્ષતલી રહ્યો છે.”

જોડેના ઓરડામાં સોફા બણી દયારો કરી ને બ્યારે કુમુદે ખેસવાતું કહ્યું ત્યારે એને ખેસવું જ પડ્યો. ગિલકુત્ર જાહારનો ઓરડો ન હોત તો એ કુમુદને હાથ પકડીને પોતાની પાસે જ ખેસાડી લેત. કુમુદ ખેડી નહિ પણ એક ખુરસી પર હાથ મૂકીને ઉભી રહી. બોલી: “મને કંઈ કહેવું છે ?”

આ સ્વરમાં મધુસૂદનને પ્રશ્ન ગમ્યો નહિ, કહ્યું: “ઘેર નથી આવવું !”

“ના.”

મધુસૂદન ચોંકી ઉઠ્યો, બોલ્યો: “કેમ, વાત શું છે?”

“ભારી તો આપને જરૂર નથી.”

મધુસૂદન સમજ્યો—શ્યામાસુંદરીની વાત જાણી દશે, આ એનો જ પડ્યો છે. આ અભિમાન. એને ગમ્યું. બોલ્યો: “તમે શું બોલો છો, એ સમજાતું નથી. જરૂર નથી તો શું છે? સનુ ધર કોને ગમે છે?”

આ વિષયમાં વાદવિવાદ કરવાની કુમુદની ઇચ્છા ન થઈ. દ્વંદ્વમાં ફરીથી એણે કહ્યું: “હું નહિ આવું.”

“એનો અર્થ ધરની વહુ એને ઘેર નહિ આવે?”

કુમુદે સંક્ષેપમાં કહ્યું: “ના.”

મધુસૂદન સોક્ષ્મ પદ્ધતિ ઉભો થયો, બોલ્યો: “શું? નહિ આવે! આવવું જ પડશે.”

કુમુદે કંઈ જનાળ ન આપ્યો, મધુસૂદન કહેવા લાગ્યો: “જાણો છો. પોલિસ બોલાવીને, ચોટલો પકડીને લઈ જઈ રાકું છું! ના કહેવાથી પૂરું નથી થઈ જતું.”

કુમુદ સુષ્પળની રહી. મધુસૂદને ગરજને કહ્યું: “ભાઈની નિશાળમાં ફરીથી નરનગરી ચાલનાર શીખવી રાક કરી દીધી લાગે છે.”

કુમુદે એક વાર ભાઈના ઓરડા તરફ તીરછી નજરે જોઈને કહ્યું: “સુષ્પ થઈ જાય, આ રીતે જુઓ પાડીને વાત ન કરો.”

“કેમ? તમારા ભાઈનો કંઈ દર લાગે છે? ખરું છે, આ ધડી હું એમને ધરમાંથી કાઢીને રસ્તામાં ઉભા કરી રાકું એમ છું.”

ખીછ ન દાણે એણે જોયું તો એના બાઇ બારણામાં આવીને ઉભા છે. લાંબુ કદ છે, દુબળું પાતળું શરીર, પાંડુવર્ણ મુખ, મોટી મોટી આંખોમાંથી જ્વાલા નીકળી રહી છે, એક મોટી સફેદ ચાદર ઓઢેલી છે, એનો છેડો જમીન પર ધસડાય છે, કુમુદને ખોલાવીને કહ્યું : “કમુ, આવ, મારા ઓરડામાં આવતી રહે.”

મધુસૂદન ચીઢાઇ ઉઠ્યો, બોલ્યો : “યાદ રાખીશ તમારો આ ગર્વ ! તમારા નૂરનગરનું નૂર ન મીટાવી દઉં તો મારું નામ મધુસૂદન નહિ.”

પોતાના ઓરડામાં પાછા ફરતાં જ વિપ્રદાસ પોતાના ગિછાનામાં સૂઇ ગયા. આંખો જાંઘ કરી લીધી. ઉઘથી નહિ, થાક અને ચિંતાથી. કુમુદે માથા પાસે બેસીને પંખો નાખવા માંડ્યો. થોડી વાર પછી દોમા ફાઇએ આવીને કહ્યું : “કમુ, આજે ખાવું નથી, પાંડુ રાત ગાઇ બેટા.”

વિપ્રદાસે આંખો ઉઘાડીને કહ્યું : “જા કમુ, જમી આવ, જરા કાળુભાઇને મોકલી દે.”

કુમુદે કહ્યું : “માઇ, તમારે પગે પડું છું. હમણું કાળુભાઇને રહેવા દો, ઉમણું જરા સૂતાની દોશિરા કરો.”

વિપ્રદાસ મુખેથી કંઈ ન બોલતાં ઘેરી વેદનાની દષ્ટિ પડે કુમુદ બણી જોઇ રહ્યા. થોડી વારે ઉઠો શ્વાસ લઇને પાછી આંખો મીચી લીધી. કુમુદ ધીમેથી ઉઠીને જલાર આવતી રહી અને બારણું જાંઘ કરી દીધું.

થોડી વાર પછી જ કાળુએ ખજાર મોકલી કે મળવું છે. વિપ્રદાસ તકીઆને આધારે ઉઠીને બેસી ગયા.

કાળુએ કહ્યું : “જમાધરાજ આવીને થોડી વારમાં જ ચાલ્યા ગયા. વાત શી છે ? કુમુદિની વિદાય જાણતમાં કંઈ બોલ્યા ?”

“હા કંઈ હતું. પણ કુમુદે એનો જવાબ આપી દીધો કે એ નહિ જાય.”

કાળુ ડરી ગયો અને બોલ્યો : “શું કહો છો લાઘ સાહેબ, તો તો સત્યાનાશ થઈ ગયું.”

“સત્યાનાશથી અમે ક્યારેય ડર્યા નથી, ડરીએ છીએ માત્ર અપમાનથી.”

“તો તૈયાર થઈ જાવ, હવે વાર કરવી ઠીક નથી. લોહીમાં છે તે જશે ક્યાં. હું જાણું છું, તમારા પિતાજીએ મેજિસ્ટ્રેટને નીચું જોવડાવવા માટે બે લાખ રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા હતા. છાતી ઠોકીને વિપત્તિ બોલાવવી, એવો તમારા લોકોનો પરંપરાનો વારસો છે. આ વાત અમારા કુળમાં નથી, બાહ્ય. એટલે તો તમારે ગાંડપણ મારાથી સંભળ થતું નથી. પણ હવે બચવું શી રીતે ?”

વિપ્રદાસે હંચા કરેલા યગ્યા ઘૂંટણ પર જમણો પગ મૂકીને સમ્ર ગયા અને આંખો મીચીને કંઈ વિચારવા લાગ્યા, અતે વિચાર કરીને આંખ ઉઘાડીને બોલ્યા : “લખાણ અનુસાર છ મહિનાની નોટિસ આપ્યા વિના મધુસૂદન આપણી પાસે રૂપિયા માગી રહે એમ નથી. એટલામાં તો અષાઢ માસમાં સુખોદ આવી જશે. ત્યારે કંઈ ને કંઈ ઉપાય કરી લઈશું.”

કાળુએ ગુસ્સામાં કહ્યું : “હા, ઉપાય તો થઈ જશે. દીવા એકી સાથે હોલવાત, એમ ન ચતાં હવે એક એક કરીને ખુઝાશે.”

“બત્તી છેક બળતી બળતી નીચે સુધી આવી પહોંચી છે, હવે તોફર એને ગમે તે રીતે કુંક મારીને બુઝાવે. એમાં હાથહાથ કરવાની જરૂર નથી. એ અંતિમ અજવાળાને ખાતર હવે યુક્તિ શોધવી ઠીક નથી, એનાથી તો સંપૂર્ણ અધિકાર આવકારદાયક છે— એમાં જ શાંતિ મળે છે.”

કાળુના હૃદયમાં ચોટ પહોંચી એ સમઝ્યો— આ અત્યસ્થ આદમીના વિચાર છે, વિપ્રદાસ તો એવા નિરાશાવાદી નથી. પરિણામને રોકવા માટે વિપ્રદાસે જાતજાતની યોજનાઓ વિચારી જોઈ. એમને આશા હતી કે બચાવી લખાયું. આજે એ વસ્તુનો વિચાર જ કરી શકતા નથી. આશા રાખવાની પણ તાકાત નથી.

કાળુએ કરુણ દૃષ્ટિથી વિપ્રદાસના મુખ બાંધી જોઈને કહ્યું: “તમારે ચિંતા કરવાની કંઈ જરૂર નથી ભાઈ, જે કંઈ કરવાનું છે તે હું કરી લઈશ, જોઈ છું, જરા દલાલોને ત્યાં જઈ આવું.”

બીજે દિવસે વિપ્રદાસને નામે અંગ્રેજીમાં લખેલા મધુસૂદનનો પત્ર આવ્યો. એની ભાષા વકીલ જેવી હતી. કદાચ અટર્ની પાસે લખાવ્યો હશે. એ નિશ્ચિન રૂપે જાણવા માગે છે કે વિપ્રદાસ કુમુદને મોકલવા તૈયાર છે કે નહિ. ત્યાર જાદ આગળ પગલાં લેવા ધારે છે.

વિપ્રદાસે કુમુદને પૂછ્યું: “કમુ, ઠીક રીતે તે વિચાર કરી લીધો ને ?”

કુમુદે કહ્યું: “મેં વિચાર કરવો જઈ ક્યો છે, એટલે જ માફ મન આજે નિશ્ચિંત છે. મને લાગે છે અહીં પહેલા જેવી હું હતી તેવી જ આજે છું. વચ્ચે જે કંઈ જની ગયું તે સ્વાતંત્ર્ય હતું.”

“જો જગત્સતીથી તને લાઇ જવાની કોશિશ કરશે તો તું બળ-પૂર્વક સામનો કરીશ ને ?”

“તમારા ઉપર જો કંઇ જુલમ નહિ આવે તો હું ક્ષારી રીતે બળપૂર્વક સામનો કરી શકીશ.”

“એટલા માટે પૂછું છું કે જો અતે તારે ત્યાં-જવું જ પડ્યું તો તો ભેટલી મોડી તું ત્યાં જમીશ એટલો ખેલો હજી અને વિકરાળ થશે. એ લોકોની સાથે રહીને એમના સંબંધસૂત્રથી તારું મન જરા પણ બંધાયું તો નથી ને ?”

“જરા પણ નહિ. માત્ર નવીન સાથે; મોતીની મા અને હાળજી સાથે મારે જરા હેન બંધાયું છે. પણ એ લોકો બીજા ધરના જ દેખાય છે.”

“કમુ, એ લોકો બખેડો મચાવશે. સમાજના ભેદથી, કાયદાના ભેદથી ઉપદ્રવ કરવાનો અધિકાર એમને છે, એ માટે એની ઉપેક્ષા કરવી પડશે. અને એમ કરવામાં લજ્જા, સંકોચ, ભય-સર્વને તિલાંજલિ દઇને માનવ-સમાજની સામે ઉભા રહેવું પડશે, બહાર અને અંદર એમ ચારે બાજુ બહનામીતું તોફાન મચશે, એની વચ્ચે માથું ઉચું રાખીને તારે ઉભા રહેવું પડશે.”

“બાપ, એનાથી તમારું અનિષ્ઠ અને તમને અશાંતિ તો નહિ આવે ને ?”

“અનિષ્ઠ અને અશાંતિ તું કાને કહે છે, કમુ ? તું જો અપમાનમાં ફૂટેલી રહે તો એનાથી વધારે અનિષ્ઠ મારું બીજું શું થવાનું છે ? જો હું માનું કે જે ધરમાં તું છે તે ધર મારું પોતાનું નથી. તારા ઉપર જેનો એક માત્ર અધિકાર છે તે માણસ તારો નથી પણ પારકો છે તો એનાથી

વધારે અણાંનિ મારે માટે ખીજી શું હોઈ શકે એની હું કલ્પના જ નથી કરી શકતો. બાપુજી તને ખૂબ ચલાતા હતા, પરંતુ એ જમાનામાં માલિક હોઈ દૂર ને દૂર રહેતા હતા. તારે માટે ભણવું ગણવું આવશ્યક છે એવું પણ એ વિચારતા નહોતા. મેં જ તને શરૂઆતથી બણાવી છે, તને મોટી કરી છે. તારે માટે માતૃપિતાથી હું કોઈ અંશે ક્ષમી નથી. બણાવી ગણાવીને મોટા કરવાની જવાબદારી ટેકલી મોટી છે એ હું આજે સમજી રહ્યો છું. જે તું છોકરીઓની જેમ હોત, તો ક્યાંય તને મુશ્કેલી ન આવત. આજે જ્યાં તારી સ્વાધીનતાને કોઈ સમજતું નથી, એની કોઈ કલ્પ કરતું નથી, ત્યાં તારે માટે નરક છે. હું ક્યે કાળજે તને ત્યાં કાઢી મૂકીને રહી શકીશ ? તું નાની ગહેન નહોત ને બાઈ હોત, અને એ હાલતમાં તું અહીં રહેત એવી જ રીતે તું અહીં રહે, મારી પાસે. ”

બાઈની છાતીની પાસે ખાટલાને કિનારે માથું રાખીને ખીજી બાળુ મોહું ફેરવીને કુમુદે કહ્યું : “ પણ હું તમારા ઉપર ભાર રૂપે તો નહિ રહું ને ? સાચું કહો છો ? ”

કુમુદના માથા પર હાથ ફેરવતાં વિપ્રદાસે કહ્યું : “ ભાર રૂપે શી રીતે રહીશ, ગહેન ? તારી પાસે ખૂબ મહેનત કરાવીશ. મારું બધું કામ તારે માથે જ રહેશે. કોઈ અસતોષી પણ આ જાતનું કામ નહિ કરી શકે. તારે ધસરાજ સંભળાવવો પડશે, મારો ઘોડો તારા તાળામાં રહેશે; એ ઉપરાંત તને ખજાર છે ને કે મને ભણાવવું બહુ ગમે છે. તારા જેવી વિદ્યાર્થિની મને ક્યાં મળશે, બતાવ ? એક ખીજું કરીશું, મને ફારસી ભણવાનો ખૂબ શોખ છે, એકલા ભણવામાં આનંદ નથી આવતો, તને સાથી બનાવી લઈશ, નહર તું તો મારાથી આગળ વધી જાશ. હું તારી જરાય ઇચ્છા નહિ કરું, જોજે તું. ”

સાંભળતાં સાંભળતાં કુમુદનું હૃદય પુલકિત થઈ ઉઠ્યું. એનાથી વધારે જીવનમાં બીજું શું સુખ હોઈ શકે.

થોડી વાર પછી વિપ્રદાસે ફરીથી કહેવા માંડ્યું : “અને બીજી એક વાત તને કહી દઉં કમુ, આપણો યુગ ઝડપથી ઠંડે પડવાશે, આપણી રહેણીકરણી પણ પડવામાં જશે. આપણે ગરીબોની જેમ રહેવું પડશે. ત્યારે તું અમારા ગરીબોનું આશ્વર્ય હોઈશ, કમુ.”

કુમુદની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા, બોલી : “મારું એવું ભાગ્ય હોય તો હું છત્રી નહીં.”

વિપ્રદાસ મધુસૂદનના પત્રને ગણી ગયા, ઉત્તર ન આપ્યો.

પ્રકરણ છપ્પનમું

નવો કોયડો

બે દિવસ પછી જ મોતીની મા અને ટાળલુને સાથે લઈ નવીન આવી પહોંચ્યો. ટાળલુએ કાકીની ગોદમાં લપાઈને છાતી સરસો દબાવેને જરા રડી લીધું. શા માટે એ રડયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ભૂતકાળના અભિમાન માટે, વર્તમાનના લાડ કાળે કે ભવિષ્યની ચિંતાને ખાતર, કોણ જાણે !

કુમ્ભદે ટાળલુને છાતી સરસો દાખીને કહ્યું: “ સંસાર કંઈ છે, ગોપાલ, રૂદનનો અંત નથી, ભાઈ મારી પાસે શું છે, હું તને શું આપી શકું કે જેથી માણસ જાતના સંતાનોનું રૂદન રામે ! રૂદનથી રૂદન મિટાવવા ચાહું છું, એનાથી વધારે શક્તિ મારામાં નથી. જે પ્રેમ પોતાને જ આપી દે છે. એનાથી વધારે એની પાસે ખીજું આપવાનું હોતું નથી-બેટા, એ પ્રેમ તમને લોકોને મળ્યો છે. કાકી કંઈ તારી ઉમેશને માટે રહેવાની નથી પણ આટલી વાત યાદ રાખજો બેટા” કહીને કુમ્ભદે એના ઓવારણાં લીધાં.

નવીને કહ્યું: “વહુરાણી હવે રજાપુર જાય છે. આપ દાદાના ધરમાં; અહીંના વારો ખતમ થયો.”

કુમુદે બ્યાકુળ થઈને કહ્યું: “મેં અભાગણીએ આવીને તમારા ઉપર આ આક્રમક નાંખી દીધી.”

નવીને કહ્યું: “વાત તો એનાથી તદ્દન ઊંટી છે. ધણા દિવસથી જવાની હઠ્ઠા હતી. તૈયારીઓ પણ થઈ રહી હતી પણ એવામાં અમારે ઘેર તમારાં પૂણ્યપગલાં ચયાં. જાપદાદાને ઘેર પાછા જવાની આશા લગભગ મટી ગઈ હતી પણ વિધાતાથી એ સહન ન થયું.”

તે દિવસે મધુસૂદને ઘેર જઈને એક મહાકાંડની રચના કરી હતી તેનો પત્તો લાગ્યો.

નવીન ગમે તે કહે પણ મોતીની માને સદેહ નહોતો કે કુમુદે જ એમના ગૃહજીવનને આવી રીતે અસ્થિર બનાવી દીધું છે અને એ અપરાધને એ રહેજમાં બૂલે એમ નથી. એનું કહેવું એમ છે કે હજી ૫ માથું નમાવીને કુમુદે પોતાને ઘેર જવું જોઈએ, અને ત્યારબાદ ગમે તેટલું અપમાન થાય એ સહી લેવું જોઈએ. એણે સ્વરને જરા કઠોર કરીને પૂછ્યું: “તમે હવે સાસરે જશો નહિ, નિશ્ચય કરી લીધો છે?”

કુમુદે એનો ઉત્તર એટલી જ કઠોરતાથી વાળ્યો: “ના, નહિ જાઉં.”

મોતીની માએ પૂછ્યું: “ત્યારે તમે શું કરશો, તમારી શી ગતિ થશે?”

કુમુદે કહ્યું: “આટલી વિશાળ ધરતી પડી છે, એમાં ગમે ત્યાં મારે માટે ઠેકાણું મળી રહેશે. જીવનમાંથી ધણું ખર્ચ ખોવાઈ જાય છે, તો પણ થોડું તો બાકી રહે છે.

કુમુદ સમજી ગઈ હતી કે મોતીની માનું મન એનાથી ધણું દૂર હતી ગયું હતું. નવીનને એણે પૂછ્યું, “દિયરજી, તો હવે શું કરશો?”

“નદી કિનારે થોડી જમીન છે, એમાંથી થોડું લુપ્તું સુકું ખાનાનું મળી રહેશે, અને થોડી ઘણી હવા પણ ખાવાની મળશે.”

મોતીની માએ જરા ગરમ થઇને કહ્યું, “એને માટે આપને ફિકર નહિ કરવી પડે. એ મીર્જાપુરના અન્નજળ ઉપર અમારો ય હક્ક છે, એને કોષ છીનવી શકે એમ નથી. અમે લોકો કંઈ એટલા મોટા આગરદાર માણસો નથી કે જેણે કાઢી મૂકે એટલે તરત સંન્યાસી બનીને ચાલ્યા જાય. એ આજે નહિ તો કાલે બોલાવશે, ત્યારે પાછા ચાલ્યા ય આવીશું, ત્યાં સુધી સહન કરવાની મારામાં સખૂરી છે એ હું કહી દઉં છું.”

નવીને જરા દુઃખી થઇને કહ્યું: “એ વાત હું જાણું છું, પણ એમાં બચાવ નથી મારતો. પુનર્જન્મ જો થવાનો હોય તો હું છત્તું કે હું ઇન્નજલદાર થઇને જન્મું, પછી જો અન્નજળની ત્રુટિ રહેશે તો તે પણ આપણે મંજૂર છે.”

ખરી રીતે તો ઘણી વાર ભાઇનો આશ્રય છોડીને પોતાના ગામમાં જઇને ખેતીવાડી કરવાનો નવીને સંકલ્પ કર્યો છે. મોતીની માએ મોઢે મોઢે તો ખૂબ ફડકા માર્યા છે, પણ સમય આવ્યે નવીનને વારંવાર રોકી રાખ્યો છે. એ જાણે છે કે જેણે પર એનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. જેઠ તો સસરા સમાન ગણાય છે. એની દૃષ્ટિએ તો એ જેઠ રહ્યા એટલે ગમે તે અન્યાય કરી શકે, પણ એ કંઈ અપમાન ન કહેવાય. કુમુદની સાથે એના પતિનો વ્યવહાર ભલે ને ગમે તેવો હોય; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે એ પતિનું ઘર જ છોડી દે, એ વાત મોતીની માને માટે દુનિયાથી ન્યારી છે.

ખજર આવી: “ડોક્ટર સાહેબ આવ્યા છે. કુમુદે કહ્યું: “જરા થોભો, હું હમણાં આવી. ડોક્ટર શું કહે છે તે જરા સાંભળી આવું.”

ડોક્ટર કુમુદને કહી ગયો: “નાડી પહેલાં કરતાં ખરાબ લાગે છે, રાત્રે ખરાબર ઉઘ આવતી નથી, દર્દનિ ખરાબર આરામ નથી મળતો.”

કુમુદ નવીન પાસે જતી હતી ત્યાં કાલુએ વચમાં જ કહ્યું: એક વાત કહ્યા વિના રહેવાતું નથી, કમુ, ગૂંચ ખૂણ જટિલ બનતી જાય છે, તું જો આ વખતે સાસરે નહિ જાય, તો વિપત્તિ વધી જશે. મને કોઇ ઉપાય સૂઝતો નથી.”

કુમુદ ચુપચાપ ઉભી રહી, કાલુએ કહેવા માંડ્યું: “તારે સાસરેથી આખરીનનામું આપ્યું છે, એની પરવા ન કરવાતું સામર્થ્ય આપણામાં છે? આપણે બિલકુલ એમની મુઠ્ઠીમાં જમડાયલાં છીએ.”

કુમુદે કંઠેરાને દળાવતાં કહ્યું: “મને પણ કંઈ સમજાતું નથી, કાલુભાઈ. છત્ર કપે છે, મનમાં એમ થાય છે કે જાણે મત્સ્ય સિવાય બીજો રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો નથી.” કહીને કુમુદ ઝડપથી ચાલી ગઈ.

કુમુદ ભાઈના ઓરડામાં હતી તે વખતે ક્ષેમાદેશીએ થોડી વાતચીત મોતીની મા સાથે કરી લીધી. જુદાંજુદાં લક્ષણો જોતાં બન્નેના મનમાં શંકા થઈ કે કુમુદ ગર્ભવતી છે. મોતીની માને બહુ આનંદ થયો, મનમાં ને મનમાં બોલી-ભગવાન કરે ને શંકા સત્ય ઠરે. હવે ઠીક થયું! માનિની સાસરાની અવગણના કરવા ઇચ્છે છે પણ હવે તો ગાંઠ પડી ગઈ છે, હવે કંઈ માત્ર છેડાગાંઠ જ નથી રહી, લોહીની ગાંઠ પણ પડી ગઈ. નાસીને જશે ક્યાં.

મોતીની માએ કુમુદને એકાંતમાં લઈ જઈને પોતાના સદેહની વાત કહી. કુમુદનો અહેસાસ ઉતરી ગયો. એણે હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળીને કહ્યું: “ના ના, એ જાની જ શકે નહિ, કદી નહિ.”

મોતીની માએ ગુસ્સામાં આવીને કહ્યું: “કેમ ન જાની શકે

પહેન ? તમે ગમે તેટલા મોટા ધરની દિકરી હો, માટે તમારે ખાતર કુદરત કંઈ જુદા નિયમો ધડવા જવાની છે ? સંસારના વધા નિયમો ઓછા તમારે ખાતર પડતી વાનાં છે ? તમે ધોષાત્ર વંશની વડુ છો, ધોષાલોના કુળદેવતા તમને એમ રહેજામાં છોડે એવા નથી, નાસવાનો રસ્તો રોકીને ઉભા રહ્યા હશે, સમન્યાં.”

પતિની સાથેના કુમુદના તથા મલિનાના પરિચયે દિવસે દિવસે, અંદરને અંદર કેવું વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, એ ગર્ભની આશંકાથી બિલકુલ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. માણસ માણસમાં જે ભેદ સર્વથી અધિક દુરતિકર્મણીય છે, એના ઉપાદાન ધણીખરાં સૂક્ષ્મ હોય છે. ભાષામાં, ભાવમાં, વ્યવહારના નાના નાના ધરાશ્રોતોમાં, જ્યારે તદ્દન મૌન હોય ત્યારે એ સમયના ઇંગિતમાં, ગજાના સ્વરમાં, શ્વિમાં, રીતમાં, જીવન યાત્રાના આદર્શમાં એ ભેદના લક્ષણો આભાસ રૂપે મળે છે. મધુસૂદનમાં એવી કોઈ વસ્તુ હોય જોણે કુમુદને ઓટ પહોંચાડી હો, એમ નથી, એને શરમિદી પણ પનાવી દીધી છે. એને એ અશ્લીલ લાગી છે. મધુસૂદન પોતાના જીવનની તારૂઆતમાં એક દિવસ ખૂબ ગરીબ હતો, એટલા માટે પૈસાના ‘મહાત્મ્ય’ના વિષયમાં એ વાત વાતમાં પોતાનો જે મત જાહેર કરતો હતો, એ ગર્વોક્તિમાં એને લોહીગત દરિદ્રતાની એક પ્રકારની હીનતા ભરેલી રહેતી હતી. વારંવાર એ ‘પૈસાખૂન’ની જિજ્ઞાસાએ કુમુદના પિયરીઆ-ઓને દગ્ગાવવા માટે લ કરતો હતો. એના એ સ્વાભાવિક ઓછા-પણામાં, ભાષાની દર્કશતાએ, દાંભિક અસૌજન્યે કંઈક બેજવાને મધુસૂદનની શારીરિક અને માનસિક, કોદુણિક અને આંતરિક દ્રષ્યતાએ કુમુદના સંપૂર્ણ શરીર અને મનને સંકુચિત કરી દીધાં છે. કુમુદે આ વસ્તુઓને પોતાની દષ્ટિ સામેથી હટાવવાને જોડેલો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેટલી જ તાકાતપૂર્વક એ જાણે એનાં સધન સ્વરૂપમાં

એકત્ર થયાં છે. પોતાના મનની આ ધણીની સાથે કુમુદે જીવ તોડીને
 યુદ્ધ કર્યું છે. પતિપૂજના કર્તવ્યના વિષયમાં સંસ્કારને શુદ્ધ રાખવાને
 માટે એની ડાશિશનો અંત નહોતો, પરંતુ એમાં એને કેટલો મોટો
 પરાજય મળ્યો છે એની ખજાર એને આજ સુધી આવી સ્પષ્ટ રીતે
 નહોતી પડી. મધુસૂદનની સાથે એના રક્તમાંસનો સંબંધ અવિછીન્ન
 થઈ ગયો, એની જિભત્સતાએ એને કારી પીડા કરવા માંડી. કુમુદે
 અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈને પૂછ્યું : “તમે કેવી રીતે જાણ્યું ?”

મેાતીની માને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો. પોતાને સંભાળીને બોલી :
 “હું સંતાંનની માતા છું. હું નહિ જાણું તો કોણ જાણશે ? તો
 હજી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું એવો સમય નથી આવ્યો. કોઈ સારી
 દાષ્ટને બોલાવીને પરીક્ષા કરાવી લેવી ઠીક છે.”

નવીન, મોતીની મા અને હાજલુના જવાનો સમય થઈ ગયો,
 પરંતુ દેવના આ પરમ અન્યાયની વાત વિના કુમુદને ખીજો વિચાર
 નહોતો આવતો. એટલે સાસરાના સગાંઓને એણે સાધારણ
 ભાવે વિદાય આપી. નવીને જતી વખતે કહ્યું : “વહુરાણી, સંસારમાં
 સર્વ વસ્તુઓનું અવસાન છે, પણ તમારી સેવા કરવાનો અધિકાર
 મને જે અચાનક મળી ગયો હતો તેનું પણ અકસ્માત આ રીતે
 મૃત્યુ થઈ જશે એની મેં કલ્પના ય કરી નહોતી, ફરીથી કોઈ વાર
 મળાયો.” નવીને પ્રણામ કર્યા, હાજલુએ શાંતિથી રડવા માંડ્યું,
 મોતીની મા કોઠાર ચહેરે ગુપચૂપ ઉભી રહી, એક ઘંટ સુધાં બોલી નહિ.

પ્રકરણ સત્તાવનમું

સાધબહેન

વાત વિપ્રદાસના કાન સુધી પહોંચી. દાઢ આવી, કુમુદ ગર્ભવતી છે એમાં સંદેહ ન રહ્યો. મધુસૂદનને પણ આ વાતની જાણ થઈ. મધુસૂદનને ધનની ઇચ્છા હતી. ખૂબ ધન મળ્યું, ધનને યોગ્ય ઇલાજો મળ્યા, હવે પોતાના મહિમાને જાવી વંશમા પ્રતિષ્ઠિત કરી શકવાથી આ જીવનમાં એના આદર્શની, ધ્યેયની પરમ સીમા આવી જશે. મનમાં નેટલો આનંદ થવા માંડ્યો તેટલી જ અપરાધની જવાબદારી એણે કુમુદને માથેથી ઉતારીને વિપ્રદાસને શીર ઢોળી. એણે એક પત્ર લખ્યો, શરૂ કર્યું “Whereas” અને અંત આણ્યો “Your obedient servant મધુસૂદન ધોપાલની સહી કરીને. વચમાં હતું “I shall have the painful necessity વગેરે આ પ્રકારની ધમકીની અસર ચેતરજી કુટુંબ પર ઉભી પડે છે. ખાસ કરીને જ્યારે હાનિની આશંકા હોય ત્યારે. વિપ્રદાસે એ પત્ર દાણુને દેખાડ્યો. એના ચહેરા પર સુરખી આવી ગઈ, એણે કહ્યું: “આ પ્રકારના પત્રથી મારા જેવા સાધારણ માણસના દેહમાં પણ ત્યાદરાહી માત્રામાં લોહી વહેવા માંડે છે. કોઈ અદૃશ્ય ફાટવાલને ખોલાવી હુકમ દેવાની ઇચ્છા થાય છે-એનું શીર ઉતારી લ્યો.”

દિવસે લખવા કરવાનું કામ પરવારીને સાંજે વિપ્રદાસે કુમુદને

પોતાની પાસે બોલાવી. કુમુદ આજે આખો દિવસ ભાઈ પાસે આવી જ નહોતી. પોતાને છુપાવતી ફરતી હતી.

વિપ્રદાસ પથારીમાંથી ઉઠીને ખુરશી પર બેઠા. દર્દીની જેમ સુષ રહેવાથી મન ક્રમજેર ચમ્મ જાય છે. પોતાની સામે કુમુદને માટે એક નાની શી ખુરશી મૂકી. દીવો એક ખૂણામાં જરા ઓથે મૂકાવ્યો. માથે પંખો આસે છે, વૈશાખ-જેઠના આકાશમાં એ સમયે પણ ગરમી એકત્ર થઈ રહી હતી, દષ્ટિખણના વાયરા વચ્ચે વચ્ચે જરા શ્વાસ છોડતા અને વળી પાછા થાકીને પોઢી જતા. વૃક્ષોના પર્તા જાણે કાન માંડીને ટંકક સાંભળતા હોય એવી સનસનાટી પ્રચરી રહી છે. સમુદ્રના મુખ આગળ જ્યાં ગંગાએ નીલાવળને ફિક્કું કરી દીધું છે, એવો જ જાણે આજને. અંધકાર છે ! લાંબો વ્યાપેસો ગોઠુલિતો. અંતીમ પ્રકાશ એ સમયે પણ સંધ્યાની એ કાળાશમાં મળી ગયેલો દેખાય છે. જગીચાતું તળાવ છાયાથી અદશ્ય રહેતું હતું, પરંતુ આજે ખૂબ અમક્તા એક તારાતું સ્થિર પ્રતિબિમ્બ આકાશની અંગુલિ યતીને એને યતાવી રહ્યું છે. વૃક્ષોની હેઠળથી નોકરો કાનસો લાઇને આવળ કરી રહ્યાં છે, અને વચ્ચે વચ્ચે ઉશ્કૂ બેસે છે.

કુમુદ જરા આમ તેમ કરવા રહી એટલે એને આવતાં જરા વાર લાગી. વિપ્રદાસની પાસેની ખુરશી પર બેસતાં જ એણે કહ્યું: “ભાઈ, મને કંઈ ગમતું નથી, જાણે મને કોઈ ઠેકાણે જવાની ઇચ્છા થાય છે.”

વિપ્રદાસે કહ્યું: “એ તારું માનવું ખોટું છે. એ તો તને સાઈ લાગવા માંડશે. થોડા દિવસમાં તારું મન ગોઠી જશે.”

“પણ પછી—” કહીને કુમુદ ચુપ રહી ગઈ.

“એ તો હું સમજું છું,—તે તારું વાંધન કોણ તોડી શકે એમ છે?”

“તો શું બધું પડ્યો, ભાઈ?”

“તને હું મના ફરી તકું એટલો અધિકાર હવે મારામાં નથી. તારા સંતાનને એના ઘરથી વચિત કર એ ક્યા અધિકારથી?”

કુમુદ ઘણી વાર સુધી ચુપ બેસી રહી. વિપ્રતમ પણ કંઈ ન બોલ્યા. અંતે ખૂબ દોમળ સ્વરે કુમુદે પુછ્યું. “તો ભાઈ, મ્યારે બધું પડ્યો?”

“કાલે જ, હવે વાર રહન નહિ થય.”

“ભાઈ, એક વાત તો તમે પણ જાણના હોય કે તારે નહ કે ફરીથી એ મને તમારી પામે નહ આવના હે.”

“એ હું સારી રીતે જાણું છું.”

“બહે, એમ ફરીશ; પણ એક વાત તમને કહી દઉં, દોષ દિવસે, મને તે કારણસર તમે એને ઘેર નહિ જઈ રહો. હું જાણું છું ભાઈ, કે મને જોવા માટે તમારો હવ ત્વસી મરેલો, તો પણ એમને ત્યાં તમે ન જ આવશો. એ હું નહિ રહન ફરી તકું.”

“નહિ કમુ, એને માટે તારે ચિતા કરવાની જરૂર નથી.”

“જો કે એ તમને સંકટમાં નાંખવાની કોશિશ કરશે.”

“એ જે કંઈ ફરી રહે છે, તે ફરી છુટશે એટલે આપણા પરનો અધિકાર પણ ખતમ થઈ જશે. ત્યારે હું સ્વાધીન થઈ જઈશ. એને તું સંકટ તો માટે કહે છે, કમુ?”

“ભાઈ, એ દિવસે મને પણ તમે સ્વાધીન જનાવી લેજો. ત્યાં સુધી એમનું સંતાન એમને મોંપી દઈશ. મમારમાં એવી વસ્તુ છે, જે પાળકને ખાતર પણ ગુમાવી રાકાતી નથી.”

પ્રકરણ અઠાવનમું

બહુન ગદ્ય

ખીજે દિવસે વિપ્રદાસે વહેલી સવારે ઉડીને કુમુદને ખોદાવી. કુમુદે આવીને જોયું તો વિપ્રદાસ પથારીમાં ગેદા છે, એક ઇસરાજ ગોદમાં છે અને એક બાળુમાં પડ્યો છે. કુમુદને કહ્યું: “ઇસરાજ ઉઠાવી લે, કુમુદ, આપણે સાથે જાવો.”

એ વખતે આધુ આધુ અંધાઈ હતું. આખી રાત વિતાવીને પવન કંઈક શીતળ જનીને પીપજાના પાનમાં બેસે છે, દાગડાઓએ ધીમા અવાજે પ્રભાતનું આગમન સૂચવવા માંડ્યું છે. બન્નેએ ભેરવી રાગિણીમાં સૂર બાંધ્યો. ગંભીર, શાંત અને કરુણ સૂર! સતી વિરહ બ્યારે અચંચળ જતી ગયો હતો ત્યારે તે દિવસે પ્રભાતે મહાદેવે જે ધ્યાન ધર્યું હતું એવો એ સૂર છે! જાગવતાં જાગવતાં વૃક્ષોમાંથી અરુણ-આભા ધીરે ધીરે ઉજ્જવળ થઈ ઉડી, જાગીયાની દીવાલ પર સૂર્યે ડોકિયું કર્યું. નોકર ચાકરો બારણા સુધી આવીને પાછા ફરી ગયા. ઘર વાળીઝૂડી ન રોકાયું. તડકો છેક ઓરડામાં આવ્યો, દરવાન આવ્યો, ધીરેથી અજગાર ટેગલ પર મૂકીને સુપચાપ ચાલ્યો ગયો.

અતે વિપ્રદાસે જ બંધ કરીને કહ્યું: “કમુ, હું. માતે છે, મારો દોષ ધર્મ નથી. મારા ધર્મને જાહેરમાં કહું તો એનું સિન્ધ્યું

શમી જાય છે, એટલે જ નથી કહેતો. જાનના સૂગમાં એવું રૂપ જોઈ હું હું, એમાં ગંભીર દુઃખ છે અને ગંભીર આનંદ પણ, બન્ને એક થઈને લીન થઈ ગયાં છે; હું એને નામ નથી આપી શકતો. તું આજે ચાલી જાય છે, ક્યુ, હવે કદાચ નાદિ મળાય, આજે સવારમાં તને એ સર્વ ખેસરા વિસંવાદની પેઠે પાર પડેલાં આપ્યા આપ્યો છું. ‘શકુંતલા’ વાંચી છે તે, દુષ્યન્તને ઘેર જવા શકુંતલાએ તૈયારી કરી હતી ત્યારે કણ્વઋષિ થોડે દૂર વળાવવા ગયા હતા. જે લોકમાં એને વળાવવા એ થોડે દૂર સાથે ગયા હતા, એની વચમાં ઠતું દુઃખ-અપમાન. પરંતુ ત્યાં રોકાયા નહિ, એને પણ પાર કરીને શકુંતલાને પેઠે પાર પડેલાં આદી દીધી-અચળ શાંતિમાં, આજ સવારની ભૈરવીમાં એ જ શાંતિના સ્વર છે, મારા અંતઃકર્ણની સંપૂર્ણ આશિષ બહેન, તને એ જ નિર્મળ પરિપૂર્ણતા તરફ અચ્ચત્ત કરતી રહેશે. એ પરિપૂર્ણતા તારા અંતરના, બહારના સર્વ દુઃખોને, અપમાનોને વહાવી દેશે.”

કુમુદ કંઈ ન બોલી. વિપ્રદાસના પગમાં માયું મૂકીને પ્રણામ કર્યાં, થોડી વાર સુધી પારી બહારના પ્રકાશને જોઈ રહી. પછી બોલી: “ભાઈ, તમારી ચઢા લઈ આવું.”

મધુસૂદને આજે બ્યોતિષીને બોલાવીને શુભ યાત્રાનું મુક્તી કઢાવી લીધું ઠતું. સવારે દસ વાગ્યા પછી, જરાજર સમયે જરીદાર લાલ મખમલથી મઢેલી પાલખી આવીને દરવાજો હબી રહી, સાથે વિવિધ સન્માનનો સામાન લઈને દરવાજો હાજર થયા, બન્ને સન્માનથી કુમુદને ખેસાડી પાલખીને મીર્જાપુરના મહેલમાં લઈ ગયા. આજે ત્યાં નોબલ ગાજે છે, આદ્યજી બોગન યાય છે અને દક્ષિણ અપાય છે.

માણિક આપ્યો બાહીનું માણી લઈને વિપ્રદાસની ઝોરડીમાં.

આજે વિપ્રદાસ પયારીમાં નથી, બારી પાસે એક ખુરશી લઇને એના પર સ્થિર બેઠા છે. ક્યારે બાહારીતું પાણી આવ્યું એની ખબર પણ ન રાખી, નોકર પાછો ચાલ્યો ગયો. ક્ષેમાદ્રોષ પરજીવાણું ખાવાતું લઇને આવ્યાં. વિપ્રદાસના ખભા પર હાથ મૂકીને કહ્યું: “વિપુ, વખત થઇ ગયો છે, બેટા.”

વિપ્રદાસ ખુરશી પરથી આવીને ધીરે ધીરે પયારીમાં સુઇ ગયા. ક્ષેમાદ્રોષની ઇચ્છા હતી કે કુમુદને જે ભવ્ય સન્માનપૂર્વક લઇ ગયા તેવું વિપ્રદાસ આગળ વર્ણન કરે. પરંતુ વિપ્રદાસની ગંભીર નિસ્તબ્ધતા જોઇને એમના મુખમાંથી શબ્દ સુદ્ધાં ન નીકળ્યો. એમને લાગ્યું, વિપ્રદાસની આંખો સામે એક અતલસ્પર્શી શૂન્યતા પડી છે.

વિપ્રદાસે બ્યારે કહ્યું, “દ્રોષ, કાલુને મારી પાસે મોકલી દો.” ત્યારે આ મામૂલી વાત પણ જાણે અદૃષ્ટની કોઇ વિશાળ વિસ્તૃત નિઃશબ્દ છાયામાંથી ધ્વનિત થઇ ઉઠી. બીચારી દ્રોષના ફવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં.

કાલુ બ્યારે આવ્યો ત્યારે વિપ્રદાસે એના હાથમાં એક પત્ર મુક્યો. એ વિદ્વાયતથી સુખોદનો આવેલો પત્ર હતો. સુખોદે લખ્યું છે ‘બારના ખાણાઓ ખતમ કર્યા વિના જે ત્યાં ચાલ્યો આવે, તો ફરીથી પાછું જવું પડે. એટલે એની ઇચ્છા છે કે અંતિમ ખાણું પૂરું કરીને જ મઠા કાગણ સુધી દેશ આવી જશે, આનાથી અનર્થ ખર્ચ, પણ થતી જશે. એની ધારણા છે કે અહીંની જરૂર તો ત્યાં સુધી રહી શકે છે,

આજે ધન-સંપત્તિના સંકટની નિઠ્ઠર કરીને વિપ્રદાસને વ્યથિત કરવાની કાલુને જરા ય ઇચ્છા ન થઇ. કાલુએ કહ્યું, “ભાઇ, હજી

સુધી તો રૂપિયા ચુકવવાની વાત નીકળી નથી, અને જો થોડા દિવસ આપણે સાવધાનીથી ચાલીએ, કોઇને છેપાછેડી ન કરીએ તો તરતમાં કંઈ ઉપદ્રવ નહિ થાય. ખેર 'ગમે તે થાય, તમે કોઈ જાતની ચિંતા ન કરશો."

વિપ્રદાસે કહ્યું: " મને જરાય ફિકર નથી, કાલુ, લવલેશ નહિ."

વિપ્રદાસની ફિકર કાલુને ગમતી નથી, પણ આવી નિશ્ચિંતતા એને એથીયે ખરાબ લાગે છે. વિપ્રદાસે અખજાર હાલીને વાંચવા માંડ્યું, કાલુ સમજી ગયો કે આ વિષયની ચર્ચા કરવાની વિપ્રદાસની જરાય ઇચ્છા નથી. રોજ તો કામદાનની વાત પૂરી થતાં કાલુ આલ્થો જતો હતો, આજ એ ગુપચુપ બેસી રહ્યો. એને ઇચ્છા થાય કે કંઈક વાતચિત કરે. કંઈક સેવા કરે, પૂછ્યું: " પેલી પારી બંધ કરે, ભાઈ ? તડકો આવે છે. "

વિપ્રદાસે હાથ હાલીને બતાવ્યું કે જરૂર નથી.

તો પણ કાલુ બેસી રહ્યો. ભાઈની પાસે આજે કુમુદ નથી એ શૂન્યતા એની છાતી પર સવાર રહી. અકસ્માત અવાજ આવ્યો અને જોયું તો પલંગની નીચે ટોમ કુતરો અંદરને અંદર જોરથી રડી ઉઠ્યો. કુમુદને એણે જતાં જોઈ છે. કોણ જાણે એ શું સમજ્યો, એને શું લાગ્યું, જરાજર ઠીક રીતે એ સમજાવી ન શક્યો.

૧૬૫૦૨

:: સંપૂર્ણ ::

વિરાટ ગ્રંથાવલિ

આ ગ્રંથાવલિના ગ્રાહકો નોંધનાર્થ આ રતા નથી. જેથી બહાર પડે છે ત્યારે છૂટક કિંમતે મળશે પરંતુ અમારી સરકાર ગ્રંથાવલિના ગ્રાહક થનારને આ પુસ્તકોમાંથી કોઈ પણ મનપસંદ પુસ્તક બેઠવું હશે તો તેને પાણી કિંમતે મળશે. આ લાભ મરજિયાત છે, એટલે સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના ગ્રાહક થવા સાર વિગતવાર યોજના નીચેના ઠેકાણેથી મંગાવી લેશો.

વિરાટ ગ્રંથાવલિમાં ૧૯૩૫માં નીચેના પુસ્તકો છપાશે

શ્રી. સ્નેહરશ્મિ કૃત નવો નવલિકાગ્રંથ

૧ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી

૫૪ લગભગ ૩૦૦ મૂલ્ય રૂ. બે

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત દ્વંદ્વી વાર્તાઓ :

૨ રવિકિરણો કિરણ પહેલું

૫૪ લગભગ ૨૪૦ મૂલ્ય રૂ. દોઢ

૩ રવિકિરણો કિરણ બીજું

૫૪ લગભગ ૨૪૦ મૂલ્ય રૂ. દોઢ

શ્રી. સ્નેહરશ્મિ કૃત લાંબી નવલિકા

૪ બહેન

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કૃત

૫ જીવન અને સાહિત્ય

પ્રકાશક

આર. આર. ગોંડી કું. બુકસેલર્સ,

કેશવપાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.